

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫ

ТУРМУШТУК ЖОМОКТОР

23-том

Академик **Абдылдажан Акматалиевдин**
жалпы редакциясы астында

Түзгөн:
Жылдыз Медедалиева

БИШКЕК
«ПРИНТ-ЭКСПРЕСС» – 2017

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
Т 88

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Редкеңеш:

<i>Акматалиев А.А.</i>	<i>Мусаев С.Ж.</i>
<i>Байгазиев С.</i>	<i>Садыков Т.</i>
<i>Жайнакова А.Ж.</i>	<i>Токтоналиев К.Т.</i>
<i>Маразыков Т.</i>	<i>Эркебаев А.Э.</i>

Т 88 **Турмуштук жомоктор: 23-том. /Түз. Ж. Медералиева.** – Б.: «Принт-Экспресс», 2017. – 567 б. («Эл адабияты»)

ISBN 978-9967-12-680-0

Бул китепке кыргыз элинин жашоо турмушуна байланыштуу эл оозунда оозеки айтылып жана бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген, тарбиялык мааниси зор турмуштук жомоктор камтылды. Жомоктор адам баласын боорукерликке, кайрымдуулукка жана адилеттүүлүккө, калыстыкка чакырат.

Китеп жомок сүйүүчүлөргө жана жалпы окурмандарга арналат.

Т 4702300100-17

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-12-680-0

© КРУИА, 2017
© «Принт-Экспресс», 2017

ТҮЗҮҮЧҮДӨН

Кыргыз эли байыртадан эле сөз искусствосуна шыктылуулугу жана көөнөрбөс оозеки чыгармалары менен даңктуу, руханий дүйнөсү менен бай, күчтүү, касиеттүү элдердин бири. Кыргыз элинин жөө жомокторунун жаралыш тарыхы бир нече жүздөгөн кылымдарды ичине алат. Турмуштук жомоктордун башка жомоктордон артыкчылыгы – оозеки адабияттын башка түрлөрүнө караганда эл арасында кеңири жайылышы анын айтуучуларынын жана угуучуларынын көп болушунда. Ошондой эле окуяларынын кызыктуулугу, тарбиялык маанисинин орчундуулугу, коом тааныткыч ролунун зор болушу, тили жатык, үйрөнүп алууга жеңил, көлөмүнүн аз болушу ж.б.у.с. бөтөнчөлүктөрү менен да өзгөчөлөнөт.

Коомдун алга жылышы, таптардын пайда болушу, адамдардын дүйнөгө болгон көз карашынын өсүшү менен жомоктор өзгөрүп, кошумчаланып, конкреттүү тарыхый шартка ылайыкталып тургандыктан, жаңы жомоктордун пайда болуш процесси да токтогон эмес. Мындан ары да токтобойт. Турмуштук жомоктор өзүнүн жаралышынан тартып эле коомдо жашаган адамдарды тарбиялоодо активдүү роль аткарган. Үй-бүлөдө жомокторду айтуу менен балдарды эмгекке, эрдикке, адилеттүүлүккө, акылдуулукка, ар кандай жаман жүрүш-турумдардан алыс болууга үндөшкөн. Жаштар жомоктор аркылуу өткөндөгү

элдин үрп-адаты, салт-санаасы, күрөшү, турмуштук тажрыйбасы, акыл-эси, фантазиясы менен да таанышышкан, өзүлөрүнүн күндөлүк турмушта тажрыйбалары байытышкан.

Бул китепке негизинен Кыргыз Улуттук Илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусундагы материалдар, А.Токомбаеванын, Ж.Мукамбаевдин, Тоголок Молдонун, Буудайбек Сабыр уулунун, С.Сейитованын, ошондой эле басма сөз беттерине жана Интернет булактарына жарыяланган материалдар пайдаланылды. Улам кийинки муундун урпактарынын жан азыгына айланган акыл байлыгы бардык дөөлөттөрдөн баалуу жана түбөлүктүү. Кыргыз элинде бала төрөлөрү менен эки-үч күн өтпөй анын бешигинде бешик ыры жаңырса, кийин чоңоюп акыл-эс кирип, тили чыгып, бир нерсени түшүнүп калган куракта ата-энелер балдарына жомок айтып уктатышкан. Ошондой эле карыялар дөң үстүндө туруп алып эзелки окуяларды не бир көркөм сөз менен айтып беришкен.

Окурмандарыбызга тартууланып жаткан байыркыдан азыркыга дейре сакталып келе жаткан элдик бай чыгармачылык мурастарыбыздын мыкты үлгүлөрүнүн бири болгон жомоктор келечек муундарга тарбиялык мааниси зор деген ишенимдебиз.

АБЫЛАЙ ЖЕТИМ

Илгери-илгери өткөн заманда бир кемпир чалы өлүп, эки жашар уулу менен жесир калат. Баласы экөө эптеп күн көрүп, баласы чоңоюп он экиге чыгат. Күндөрдүн биринде баласы энесинен:

– Менин атам кайда, бар болсо үйгө келбейби? – дейт.

– Кулунум, сенин атаң келбес жагына кеткен.

Бала энесинин жообуна катуу ичи күйсө да, экинчи атасын көрө албай турганына көзү жетип:

– Эне, менин атам эмне кесип кылчу эле?

– Атаңбы? Атаң тоого тор жайып, куш кармачу.

– Анда атамдын торун мага бериңиз, мен да куш кармап, мүнүшкөрлөргө сатып, көп алтын табайын.

Энеси макул болуп, баласын тоого жиберет. Бала карга кармап алып үйүнө сүйүнүп келет.

– Бул куш эмес, балам, куш кармоо азыр сенин колуңан келбейт го? – дейт энеси.

– Андан башка атам дагы эмне кылчу эле?

– Дарыядан балык кармачу.

Кемпир чалынын торун балага берип, ага балык кармаганды үйрөткөнү баласы менен кошо дарыяга келет. Дарыя балыкка бай экен. Алар көп олжо менен үйлөрүнө келишет. Бала күндө балык кармап базарга сатып, үй-оокаттарын оңдоп, дасыккан балыкчы болот.

Күндөрдүн биринде бала дагы көп балык кармап келип, энеси сүйүнүп балыктарды көрүп жатса,

арасында эң кооз бир балык жүрүптүр. Балыкты ала коюп чакадагы сууга салса, балыкка жан кирип сууга ойной баштайт.

– Абылай балам, бул укмуш алтын балык биздин багыбызга торго түшкөн экен, муну ханга тартуу кылсак чоң олжого батабыз,– дейт энеси.

Айткандай эле эртеси бала айнек кумарага суу куюп, балыкты салып ханга тартуу кылат. Хан вазири экөө тең катуу кубанып, балага жүз дилде берип жөнөтөт. Абылай өмүрү мынча дилдени тапмак тургай, көргөн да эмес. Ал аябай сүйүнүп энесине келет. Алар базарга барып көп буюм, мал сатып алышат. Жесир кемпирди карабаган агайын-туугандары Абылайдын төрүнөн кетпес болот.

Арадан көп өтпөй эле хандын вазири алтын балыктуу болгонуңуз жакшы, бирок түгөйү жок жарашпайт экен. Балыктын түгөйүн табыш керек, ал ошол гана баланын колунан келет дейт.

Хан вазиринин тилинен чыкпай, Абылай жетимди чакыртат. Хан канчалык адилеттүү болсо да анын вазири каардуу, баш кесер кара мүртөз эле. Ошентип балага бир ай мөөнөт берет.

– Эгер таап келе албасаң башың алынат,– дейт.

Бала аргасыз макул болуп, болгон окуяны энесине айтып келет. Эртеси энеси экөө тобокелдикке салып дарыяга чыгышат. Акыры айтылган мөөнөтү бүтүп, бала саргайып өңдөн азып, хандын алдына барчу таң да атат. Акыры үмүтүн үзбөй торун көтөрсө алтын балыктын элеси көрүнөт. Баланын кубарган түсү, алактаган жүрөгү ордуна келет. Ошентип ал балыкты ханга тартууга берип, бала эки жүз дилде алып үйүнө кайтат.

Күндөрдүн биринде ханды баягы вазири:

– Ханым, баары жакшы, эми буга Алтын-Көлдү таптыруу керек, балыктар кумаранын ичинде эркинче ойной албай жатат. Алтын-Көл чыгыш тарапта

перилердин колунда болот деп уккам. Чондугу тай казандай, тышы алтын, ичи каухар, суусу тунук мүрөк зам-зам. Бул кереметтүү көлдү эч уста жасай албайт, барып алып келүү Абылай жетимдин гана колунан келет, — дейт вазири.

Ушул эле дөөлөт жетет, жөн нерсеге бирөөнүн жетимин кыйнаганда эмне чыкмак эле, тим эле койгонубуз оң деген хандын сөзүнө макул болбой, вазири акыры ханды макул кылат.

Ошентип алар Абылай жетимди чакыртышып, бир жыл сүлүк берип, Алтын-Көлгө жөнөтүшөт. Ал дагы энесине акылга келет. Сабырдуу байбиче күл азык камдап, уулуна уламадан укканын түгөл айтып, батасын берип, уулун Алтын-Көлгө жөнөтөт.

Туура алты ай жол жүрөт. Жолунан нечен укмуш жырткычтар, жылан, бөйөн-чаян кезигет. Жырткычтар Абылайдын жолун бөгөп, өтө албай турганда бир ак сакалчан карыя пайда болот. Ал жетим саламдашып андан болгон окуяны угат. Карыя балага боору ооруп, колундагы сыйкырдуу таягын берет.

— Шилтеп эле койсоң бардык жандыктар жол берет, сен издеген Алтын-Көлгө дагы бир күндүк жол калды. Мелтиреген талаада бир гана жашыл дөбө кезигет, жанында шаркырап аккан булак бар, ошол дөбө перилердин жыйын курчу жайы, айына бир гана келишет. Сен ошол дөбөдөн чуңкур казып алып жатсаң, а дегенде көгүчкөн болуп учуп келишет, жерге түшсө адам сөөлөттүү болот. Ошондо бирин эптеп жакадан алып кармап алсаң эле болду, жогунду табасың. Эгер кармап албай көрүнүп калсаң, анда дагы бир жыл күтөсүң, — деп болгонун айтып карыя көздөн кайым болот.

Бала карыянын айткан жерине келип, чуңкур казып жатып алат. Эки күн өткөндө асманга батпаган көп көгүчкөндөр келип баягы чоң дөбөгө коноору менен адам болушуп, көпкө шектенип турушуп,

акыры жыйынына киришет. Абылай амалдык менен байкатпай жакын өтүп бара жатканын жакадан алат, ошол замат көгүчкөндөр дүр этип асманга көтөрүлүп, коркунучтан чочуган перилер артын карабай өз дүйнөсүнө учуп жөнөшөт. Абылайды да бир аз көккө көтөрдү, алп урушуп келип жерге түшүштү, колу карышкан Абылай көгүчкөндөр канчалык аракет кылса да коё берген жок. Колундагы жип менен мойнуна күрмөй салып, белине бекитип байлап алды. Акыры экөө сөзгө келишип, Абылай каалаганын айтат.

Аны орундатса аман каларын билген пери Абылайга жарты айдай алтын берет. Жерге коюп чертип койсо, ойдо жок сонун көл болот. Экөө шилекей алышып достошуп, Абылайды пери досу орто жолго чейин учуруп жеткизип коюп, өз дүйнөсүнө учуп кетет. Ошентип мөөнөтү бүтө электе эле хандын каалаганы даяр болот. Абылай жарым миң дилде, сый алып кубаныч менен үйүнө келет. Алтын-Көлгө алтын балыктар жарашып, ыраматын падыша, вазир көрөт. Бирок бул жолу да Абылай жетимдин кубанычы көпкө созулган жок, каардуу вазир дагы бир укмушту ойлоп табат.

– Бир күнү эле күн батышта Күлдүркан дегендин Айсулуу, Күнсулуу деген эки кызы бар, күлүп койсо караңгы жарык болот. Ошол айдай сулуу Айсулуу падышам сизге гана жарашат. Алтын-Көлүң, алтын балыгың болсо, эми Айсулуудай жарың болсо, ааламда эмне арманың бар? – дейт вазир.

Акыры иш жамандык менен бүтөрүн сезген хан көпкө макул болбойт. Бирок амалкөй вазир асылып жүрүп, акыры бал тилге салып ханды макул кылат. Бул иш да Абылай жетимге жүктөлөт. Ошентип ал күл азыгын мол камдап, Күлдүркандын шаарын көздөй бет алат. Айсулууну кантип таап, кантип алам деген ой менен жолго чыгат. Амалсыз байбиче

арыбаган азаптын көлүндө калат. Бул жолу жолуң катуу болот балам деп, энеси Абылайга бал жана тартуу кошкон бир карын май берет. Эгер кимдир бирөө сени менен кошо жешип, эмне экенин сураса, буга энемдин эмчегинин сүтү кошулган дегин, ошондо ишиң онунан чыгат дейт.

Бала бул сөздү көңүлгө түйүп, батышты көздөй жүрүп кетет. Көп жол жүрүп, көзү тунарды, таңдайы катып чөлдөрдө суусады. Алсырап калган кезде алдынан бир чубалган чаң көрүнөт. Абайлап турса ааламда жок алп дөө экен. Ал алыстан эле баланын качпай күтүп туруусун өтүнөт. Абылай жанынан чындап үмүт үзөт.

– Сенден аны-муну сурап олтурууга убактым жок, оозумду гана толтур, болбосо өзүңдү жалмап алып жолго түшөм,– дейт дөө.

Шашып калган Абылай баягы сары майды сугунта берди. Дөө майды былчылдата чайнап жутуп жиберип, тамшанып туруп:

– Бул эмне тамак?

– Кадимки май бал, таруу, бирок менин энемдин сүтү кошулган.

Дөө муну укканда айран калды.

Эми кызык болгон турбайбы, мен сени менен эмчектеш болуп калган экемин. Сени жегеним болбойт, сага каалаган убагында жардамга келишим керек. Ме, мобуну түтөтсөң мен дароо даяр боломун деп узун мурутун жулуп берип, көздөн кайым болот.

Кайраттанган Абылай Күлдүркандын шаарына да жакындап келип алыстан көрүп, Күлдүркан ушул болсо керек деп жоромолдойт. Абылай көк өгүз минген, он чакты эчки, коюн жайган чалга жолугат. Аны менен саламдашкандан кийин, жетиммин, багар-көрөрүм жок, баласы жокко бала, ботосу жокко бото болоюн деп жүрөм деген тилегин айтат.

Чал сүйүнгөн бойдон баланы ээрчитип кемпи-

рине жөнөйт. Кемпир дагы сүйүнүп, бир эчкисин союп өздөрүнчө той кылып, Абылайды бала кылып алышат. Бала чөп алачыкты оңдоп, шыбактап там салат. Абышка-кемпир уулдуу болуп, муунуна муун кирип, жай өтүп, күз өтүп, кыш өтүп, жаз келет. Бир күнү келин алуу тууралуу сөз болот. Ошондо Абылай жетим өз максатында ишти баштайт.

– Эгер мен аял алсам, Күлдүркандын кызы Күнсулууну же Айсулууну аламын, болбосо дүйнөдөн так өтөмүн, – дейт.

Чал катуу чочуйт.

– Ал падыша болсо, мен жакын бара албаган жаман чал болсом, балам, падыша мени бучкагына теңеп койбойт го, өзүң ойлочу. Анын үстүнө «шылдың кылганын кара» деп, башымды сөзгө келбей кесип жүрбөсүн?

– О, жарыктык, кудалыкка, элчиликке өлүм жок, бир жооп айтат, Күлдүрканга барып кел, ата. Эгер балалыкка санабасаң өзүң билгин, туубасаң да тутунган балаңмын го, – дейт Абылай.

Чал көзүнө жаш алып, көк өгүздү токуп Күлдүрканга жөнөйт. Келип падышанын жигиттерине дайнын айтат. Падыша аны бир күн конок кылгандан кийин өзүнө чакыртат. Чал таазим менен салам айтып, келген жөн-жайын айтат.

Уулундун талабы чоң экен, биринчиден мага уулунду көргөз, уулунду сынап көрөмүн, көңүлүмө жакса, үч мөөрөй беремин, аткарып кетсе кыз сеники, менин шартым ошо, аткара албаса башын аламын дейт.

Ошентип Абылай жетимдин башы эки кылычтын ортосунда калат. Муну толук уккан Абылай жетим Күлдүркандын кылычына барып бергенден башка айла жок экенине көзү жетет. Болжогон күнү падышага келет. Падыша баланы көрүп эле жактырып калат. Айсулуу менен Күнсулууну да балага көргөзөт.

– Кааласаң үч мөөрөй берем, жеңип кетсең кыз сеники, болбосо башың кесилет,– дейт падыша.

Бала макул болот. Чал кандай болот деп көзүнүн жашын куюлтат. ду. Көрүп турган эл ажал айдаган бечара, ишин бүттү дешет.

Мөөрөй башталып, биринчиси кырк өгүз союлуп, эти казанга салынат. Падыша балага:

– Үч күндүн ичинде жалгыз өзүң жеп бересиң,– дейт.

Бала бир үйдө жалгыз өзүн камап туш-тушка кароол коюуну өтүнөт. Баланын айтканы орундалат. Караңгы киргенде Абылай жетим баягы досунун мурутун түтөтөт. Көз ачып жумганча үйгө кырк дөө кирип келип, кырк өгүздүн эти жок болот. Бала бир кабыргасын алып эртең менен мүлжүп олтурган болот. Калыстар келгенде шагыраган гана сөөк калат. Бирок падыша бир кабырганын калганына чатак чыгарат. Ошондо бала:

– Адал малыңыздын этинен ооз тийсин деп калтырдым, болбосо сугунуп деле жиберем,– дейт.

Ошентип падыша сөзгө жыгылат. Ызасына чыдабай:

– Мына бу дарыяга ары-бери жүк ташуучу унаа өткөндөй муз тоңдурасың,– дейт.

Бала макул болуп, досунун мурутун дарыяга салды эле кычыраган кыш түшүп, калдайган муз болуп дарыя буулат. Муну сынашып, калыстар каршы-терши өтүп көрүшөт. Жеңиш дагы баланыкы болот.

– Мына бу тоонун ары жагында Ала-Көлдө отуз кулач ажыдаар бар. Ар бир кырк күндө бирден адам, ар бир жумада бирден бодо жейт, аны бербесең элиңди соруп жок кылам дейт. Мына ошого эртең бир адам керек. Аны өлтүрсөң аман каласың, болбосо ажыдаарга жем болосуң,– деп падыша каарданат.

Бала буга да макул болуп, падышадан эки жагы тең миздүү эки болот кылыч сурайт. Усталар кы-

лычты эртең мененкиге даяр кылышат. Бала куралды алып жолго аттанат. Аж ыдаардын ачуусун келтирип, болжогон убактан кечигип барат. Ачуусу келген ажыдаар баланы көрүп, ачынгандыктан алыстан эле оп тартат. Абылай ажыдаардын оозуна аба менен учуп жөнөйт. Колундагы эки миздүү болотту ажыдаардын ууртун көздөй болжоп, күү менен ажыдаарды жара тилип, Абылай колунан албарс кылычы түшпөгөн калыбында ажыдаардын куйругунун учунан чыгат. Жырткыч эч нерсеге чамасы келбей жан берет. Эсин жыйган Абылай жонунан кайыш тилип падышага келет. Убадага бекем падыша шартты бузбай, нечен күнү той жасап Айсулууну Абылайга берет. Ажыдаардан кутулган эл Абылайга алкыш айтат. Абышка-кемпирди көчүрүп Абылай жетим өзүнүн шаарына келет. Келсе баягы падышанын кара мүртөз вазири дүйнөдөн кайткан болот. Ошентип Абылай жетим эки энелүү, аталуу, жаш сулуу жарлуу болуп, бактылуу жашап калат.

АБЫШКА-КЕМПИРДИН КӨМӨЧҮ

I

Бир абышка, бир кемпир
Элдин жүргөн четинде.
Бар оокаты бир өгүз,
Кармап жүргөн бетине.

Жетелеп барып сугарат,
Айдап жүрүп откорот,
Андан башка малы жок,
Көп жашап өгүз карыды,
Чөп жей албай арыды.

Кемпир, чал туруп кеңешти:
«Бул өгүздү соёлу,

Эт, майына тоёлу.
Карыган өгүз мал болбойт,
Бул жорукту коёлу».

Абышка-кемпир кеңешип
Соймок болду өгүзүн.
Кабыргасын кармалап
Сынап жүрөт семизин.

«Өгүз азыр семиз деп,
Буйруп, кудай, жегиз деп,
Башкасын айтып нетейин,
Буюрган малым – өгүз» деп.

Өгүзүн сойду кемпир, чал:
«Алал малым ушу деп.
Итке сүйрөп салбайлык,
Каат болсо кышы» деп.

Эки капка толтуруп,
Эти, майын салышты.
Ала өгүздүн этин жеп,
Жыргап жатып калышты.

II

Эт түгөнүп жаз болду,
Азык-оокат аз болду.
Күндө үч убак урушуп,
Абышка-кемпир кас болду.
Абышка айтат кемпирге:
– Эт, майыңдан калдыбы?
Берекең сенин кеткен бейм,
Пейилиңди кудай алдыбы?
Эт, майыңдан бар болсо,
Жакшы тамак кыл – деди.
– Көтөрүлбөй, куу кемпир,

Көзүңдү ачып тур – деди.
Кемпир турду ыргалып,
Абышкага чыр салып:
Адамга сыяр ыгың жок,
Тамактан башка чырың жок.
Качан айтса калп айтып,
Бир сөзүңдө чының жок.
Убара кылып жүрөсүң,
Кубаңдаган куу сакал,
Оокат кылар эбиң жок.
Ашып-ташып жаткансып,
Тамактан башка кебиң жок.
Майың турсун, унуң жок,
Уну жок сенде кунуң жок.
Эт, май сатып жегенге
Эч болбосо пулуң жок.
Унуң турсун, этиң жок,
Ала өгүздүн эт, майын
Жалгыз жеп өзүң бүтүрдүң,
Эми эт доолаган бетиң жок.
Калды бекен, жок бекен?
Этин байкап көрөйүн.
Эттен калса, как башка
Тамак кылып берейин.

III

Кемпир туруп караса,
Мына кызык тамаша!
Эт, майынан калбаптыр,
Чалды кудай кармаптыр.

Кемпир туруп кедендеп,
Кабын кагып бөжөңдөп,
Бир азыраак май тапты,
Бир көмөчтүк ун тапты.
Унду кемпир ийледи,

Кедеңдеген куу кемпир
Абышканы бийледи.

Эттин, майдын күкүмү –
Бир көмөчтүк үсүрү.
Калың кылып камырын,
Этке майды каптады.
Жел чыкпастан бышсын деп,
Камыр менен чаптады.

«Ала каптын кагынчык,
Аңдыгандын жаны чык!»
Эми ушундай дейбиз деп,
Эрте туруп жейбиз деп,
Эл жатканда көмөчтү
Коломтого житирип,
Эл турганча жейлик деп,
Эрте жаты күтүнүп.

Жатып калды кемпир, чал
Төшөгүнө жайланып.
Ушу көмөч бышат деп,
Ичи-тышы майланып.
Уктап эрте турушуп,
Абышка менен урушуп,
«Көмөчтү, кемпир ал!» десе,
Кемпир болбойт тырышып:
Бул көмөчтү алганда,
Үйлөбөскө айла жок.
Жоолук, чачым күл болот,
Көмөчүңөн пайда жок.

Анда абышка кеп айтат:
– Акылсыз кемпир! – деп айтат.
Көмөчтү алып үйлөбө,
Мындан башка сүйлөбө!

Мен да үйлөсөм, күл болот
Аппак болгон сакалым.
Сакал турсун, күл болот
Кийип турган чапаным.

IV

Ачууланды кемпири,
Көмөчтү оттон бир тепти.
Абышка менен кемпирден
Арбыныраак иш өттү.

Көмөч качты безилдеп,
«Өзүң кылдың кесир деп.
Каргашалуу кемпир, чал
Кара ташты жесин!» деп.

Кемпир, чал калды айрылып
Кесир кылып көмөчтөн.
Өз алдынча качырып,
Май көмөчтү жөнөткөн.

Тегеренип тил кирип,
Булбул болду көмөчү.
Кууса буудан жетпеген,
Дулдул болду көмөчү.

V

Качкан бойдон көмөчү
Жылкычыга барыптыр.
Барган замат турбастан,
Көмөч кабар салыптыр:
– Ой жылкычы, жылкычы,
Көп уктаган уйкучу.
Ала өгүздүн майынан,
Ала каптын унунан,
Абышка-кемпир нанымын,
Кууп жетсең, мени же!

Айгыр, атын миништи,
Жылкычы, койчу жыйналып,
Артынан түштү көмөчтүн,
Баары кууп кыйналып.
Жылкычынын жарышы,
Койчуну коого салышы,
Бул көмөчтү кубалап,
Жетпей калды баарысы.

Анын арка жагынан
Чимирилип көмөч нан,
Төөчү менен уйчуга
Кабар салды жаңыдан:
– Төөчү, уйчу, жаттыңбы?
Жатып шоруң каттыңбы?
Ала өгүздүн майынан,
Ала каптын унунан,
Абдан бышкан көмөчмүн
Абышка-кемпир нанынан,
Жетип жесең, мени же!
Бура, бука минишип,
Бура тартып жүрүшүп,
Жетпей калды көмөчкө,
Баарысы кууп жүрүшүп,

Чимирилип кырданып,
Күлүк көмөч турбады.
Ким көрүнгөн жан болсо,
Айтмайынча тынбады.

VI

Кабылан, жолборс, бөрү бар,
Илбирс, аюу, шери бар.
Жыйын курган жерине
Көмөчтүн айта турган кеби бар:
– Азуулуу арстан, баарыңар,

Менден кабар алыңар.
Ала өгүздүн майымын,
Ала каптын унумун,
Абышка-кемпир нанымын,
Айбандар, жетип мени же!

Жыйын курган немелер,
Жалпы кууду, жетпеди.
«Алда кандай шумдук» деп,
Оюнан көмөч кетпеди.

Көмөч барды түлкүгө,
Түлкү салды күлкүгө.
– Ой түлкү аке, түлкү аке!
Ала өгүздүн майымын.
Ала каптын унумун,
Абышка-кемпир нанымын,
Кууп жетип мени же,
Жетип мени жебесең,
Ата-энеңдин боорун же!

Анда түлкү кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат:
– Кулагым укпас карымын,
Ачка жүрүп арыдым,
Аябай быйыл карыдым.
Жакыныраак келип айт,
Жайымды байкап көрүп айт.
Ашыкпастан, көмөчүм,
Айтканыма көнүп айт!..

Көмөч турбай түлкүнүн,
Жакын келди жанына.
«Карыган чалдын мен дагы
Карайын деп алына».
Андан бетер кууланып,

Түлкү турат сурданып:
– Карыган түлкү – мен, – деди,
Күлүк көмөч – сен, – деди.
Кебиңди анык угайын,
Жакыныраак кел, – деди.

Мактанган көмөч туралбай,
Уктурбай сөзүн калалбай,
Жакын барды түлкүгө,
Түкөң салды күлкүгө.
Басып калды көмөчтү,
Кубанып тапкан мүлкүнө.

Колго көмөч тийген соң,
Санаасы тынды, эс алды.
Ичин оюп, көмөчтүн
Эти, майын жеп алды.
«Кеңеш менен жедим» деп,
Кебин айтып олтурду.
Эттин, майдын ордуна
Өз тезегин толтурду.

Көмөчтүн жигин билгизбей,
Желип чаптап, бек кылды.
«Ушу ишим жарабайт» деп,
Өзүнүн сөзүн эп кылды.

Көтөрүп алып көмөчтү,
Койчуга барды ашыга.
«Сатамын деп көмөчтү»
Отурду анын кашына:

– Бул көмөчүм баары май,
Ичи толгон сары май.
Сапаты артык карачы,
Адам сатып алгыдай.

Ашыкпагын, мен кетем,
Анан жегин наныңды.
Жалгыз өзүн жеген соң,
Жыргатасың жаныңды.
Көмөчүн сатып койгуча,
Түлкү алды бир койду.
Башынан шумдук ойлонуп,
Жасап алган бул ойду.

Кашынан түлкү кеткен соң,
Өз үйүнө жеткен соң.
Көмөчүн алды жемекке,
Жайланып киймин чечкен соң.
Эти, майы такыр жок,
Тезек чыкты күбүлгөн.
«Алдаттым деп түлкүгө,
Кайгырып койчу күйүнгөн.

АЗЫРКЫ ЖОМОК

Илгери-илгери бир акылдуу аял болгон дешет. Калк кандай жашап жатат, эл ичинде бейпилчиликпи, эмне кеп бар, деги эле адамдар бири-бири менен ынтымактуубу, бак өстүрүп бала чоңойтуп жатабы, койчу мындан башка да толгон-токой суроолор анын тынчын алып, көөдөнүнө бүлүк салат. Эл аралап, журттун жашоосун өз көзү менен көргүсү келип, тээ тоо этегиндеги дүпүйгөн дарактуу жашыл аймакта жайгашып, эч нерсе менен иши жок энесинин сүтүнө тоюп алып, тумшугун күнгө кактап, уктап жаткан күчүктөй сезилип турду ага бул айыл. Мемиреп көрүнгөнү менен чынында андай эмес эле.

Көрсө айылдын жашоочуларынын ортосунда бири-бири менен ыр-чыр болуп, семизи арыгын, бой-

луусу кодосун, чачы узуну кесик чачтууну, карасы сарысын, жашы карысын, байы кедейин жактырбай, жылдын төрт мезгили бою уруш-чатак басылбай жаткан эле. Күнү бою уруша бергендиктен башка пайдалуу жумушка убактылары жок болуп, үйлөрүнүн тегерегин отоо чөп басып, суулар тынбай аккандан айлана балчык, саз болуп, бака чардап, чиркейдин ызылдаганы басылбай, ат араба тыгылып, ачуусу келген арабакеч таңданып караган балдарды таш менен уруп кубалап, иттер тынбай үрүп... кыскасы ызы-чуу, кымгуут.

Муну көргөн акылдуу аялдын башы катып, көргөнүнө ишенбей бир айла табуу керек экенин ойлойт. Бул жердин адамдары жардамга муктаж экенин сезип, тез аранын ичинде бул азаптан куткаруунун жолун издейт. Айылдын четинде бул ызы-чуу менен иши болбогондой болгон асмандан айдын алтын нуруна, көктөн күндүн күмүш нуруна жүзүн чайыган кичинекей болсо да нары тунук, нары кооз, тегерегинде түркүн гүлдөр өсүп, жыпар жыты аңкыган ажайып көл бар эле. Акыл сезими дал ушул көлдөй тунук, көөдөнү дал ушул көл суусундай таза акылдуу зайып көл жээгиндеги эски дүмүргө көчүк басып, көпкө ойлонуп олтуруп бак өстүрүүнү туура көрөт.

Анын туурулган мээнеткеч алтын колдору жерге тиери менен түркүн түстүү гүлдөр: мандалак гүлү, коңгуроо гүлү, бажырайган байчечекей, астра, таңкы сулуу, роза, сыя гүлү, гвоздика, нарцисс, жада калса тикенектүү кактус койчу айта берсе санак жетпөөчүдөй болуп, жайнап буруксуган жыпар жыты айланага аңкып, өткөн-кеткендерди таңыркатып, өзүнө магниттей тарта баштабасы.

Ал эми алма, алча, алмурут, шабдаалы, кара өрүк, жаңгак мөмөлөгөн дарактардын шагында түркүн чымчыктар учуп, конуп, түнү менен таңшып сайраган булбулдар үнү өзүнчө эле керемет симфония.

Айылдын адамдары бул ажайып көрүнүшкө суктанышып, жыпар жыттан кана жутууну эңсешип, агылып келип, атайы коюлган кооз отургучтарга олтуруп алышып ырахаттанып эс ала баштабаспы. Алардын көбү карысы да, жашы да, бул ажарлуу ай жаркын айымды бир көрүп кетпесе чыдабаганын сезип, узун менен кодо да, арык менен семиз да, кара менен сары да, узун чач менен кесик чач да, байы менен кедейи да бардыгы бул ажайып бакка, мээнеткеч зайыпка суудай агыла беришти. Ал эми ажарлуу айым болсо алардан жылуу сезимин аябай бардыгына бирдей мамиле жасап, жүрөгүн ачып, өзүнөн аларга жакшылыктын, мээримдиктин нурун сээп, ар бирөөсүнүн жүрөгүн жылытып жатты. Ошентип келгендер кайгы-капаларын унутуп, күндөлүк көйгөйлөрү эстен чыгып, көөдөндөрү жеңилдеп, бакыттын үрөнүн себинишкендей сезип, көңүлдөрү куунак, тез-тез келип жатышты. Ошондой болсо деле бир топтору бул аялдын бакка, гүлдөргө көргөн камкордугун астыртан байкашып, «биздин деле колдон келчү иш экен» деп ичтери тарып, кыйдыланып да жатышты.

Бирок өздөрүн мыкты жана кыйын сезгендер анын ар бир бакка, ар бир гүлгө өзгөчө аяр мамиле жасаганын, ар бир келген адамга өзгөчө жылуу көз караш менен, жүрөгүнүн тереңинен, чын пейли менен көңүл бурганын байкашкан да, билген да жок. Айылдын адамдары бул аялга таасирленишип, аны угушуп, аны сыйлай баштаганы бийлик төбөлдөрүнүн безине тийип, а турмак кыжырлантып, кекирейе башташат. Өздөрүнчө чогулушуп, кеңешме өткөрүшүп, бул аялдын багынан да сонун бак тигип, өстүрүүнү чечишти. Алардын оюнча мына ошондо гана айылдын эли бул аялдын сөзүн укпай, багына эс алууга барбай калышат да, бизди гана угуп, өзүбүз гана элди каалагандай башкарабыз деп ойлошот бийликке мас болгон төбөлдөр.

– Оо, биздин башчыларыбыздын бакчасы кары кемпирдикинен сонун! Карагылачы, биздин башчыларыбыз кандай акылдуу! – деп айтышат деп дөөрүштү.

Тоодон жакага түшкөн Тобокел короосуна мандалак отургузуп, алаканын шак коюп:

– Менин мандалагыма эч кандай гүл тең келе албайт! – десе, бакылдаган Бадыгүл: – Астрага эч кандай гүл тең эмес! Шаардан келген Шайыргүл: – Ии ботом розага гүл жетчү беле, ал бүт гүлдөрдүн ханышасы эмеспи! – деп ар кимиси өзүнө гана жаккан гүлдү өстүрүп алды. Ошондуктанбы, айтор гүлдөр жай өсүп жыты да аңкыбады.

Башчыларынын деле акылдары көбөйбөдү. Жашоолору мурдагыдай эле болуп, эч өзгөрбөстөн, пейилдери тарыгандан тарып, бийик дубалдар менен чек араларын коргон кылып: – Менин гана багым кооз жана сулуу – деп чатак күндөн күнгө көбөйүп күчөй берди. Биринин тили узарып, кемчиликтерин чукушуп, караөзгөйлүктөрү күчөдү. Ал эми бактардын мөмөлөрү бутагынан куурап түшүп, гүлдөр мурдагыдай гүлдөбөй соолуп, шылкыйып жатты. Дөөгүрсүнгөн башчыларга кыжыры кайнаган айыл жашоочулары кайрадан акылдуу аялдын үйүнө, анын кооз багына агыла башташты.

Төбөлдөрдүн айласы алты болуп: – Ар бир киши бак отургузуп, короосун гүлдөтсүн!» – деген буйрук жарыялашты. Анткени ар бир адам бак тигип, короосун гүлдөтүп алектенсе, кемпирдин үйүнө барганга убактылары болбойт деген ойлору тескерисинче чыкты. Ар бир жашоочунун үйүндө да гүлдөр соолуп, мөмөлөр чирип, көңүлдөрү чөктү.

– Бул аялдын биз билбеген амалдары бар окшойт?.. – деп башчылар желкелерин кашып, баштамын мыкчыганы менен эч тыянак чыгара алышпай айлалары кетип, алдары куруйт. – Бул кары аялдын

эмне өзгөчө сыры бар? Мүмкүн ал өзгөчө семирткич колдонобу? Же дубакөйбү?

Ошентип бекем сырдын түйүнүн чече албаган төбөлдөргө бир күнү кичинекей кыз келип: – Бул кемпирдин сырын мен билемин! Анткени ал менин досум. Мен аныкына көп барамын. Анын багынын башкалардыкынан эмне себептен жакшы жана жагымдуу экенинин сырын да билемин! – дегенине башчылар кытмыр гана күлүп коюшат. Балакай да, эмнени билмек эле деп кол шилтешет.

Буга ыза болгон кемпирдин кичинекей досу: – Шашпагыла, мен силерге сөзүмдүн чындыгын далилдеп беремин! – деп колуна кичинекей баштыгын алып, улам бир үйгө кирип, сепкенден калган гүлдөрдүн уруктарын чогултуп жүрдү.

– Акылсыз кыз, бул түрдүү уруктарды чогултуп эмне кылмакчысың? Бири-бирине таптакыр шайкеш келбейт эмеспи – деп кытмыр күлүп жатышты. Акылдуу кемпирдин кичинекей досу бул шылдың, келекеге терикпестен түрдүү уруктарды сээп, сугарып, гүлдөгөндө жалбырактардан чаңын кетирип, гүл ачылып келе жаткан бүчүрлөрдү сылап, эң сонун сөздөрүн айтып, ар бир гүлдү ага гана керектүү заттар менен гана азыктандырып, тикенектүү кактус гүлүн да сылап-сыйпап, жүрөгүнөн сүйүү илебин жиберип жатты. Көлөкөнү жакшы көргөн гүлдөрдү дүпүйгөн дарактардын жанына, ал эми күндү көбүрөөк талап кылгандарын ачык жерге отургузуп, күнгө таазим этип бажырайып гүлдөсүн деп жаналакетке түшүп чебелене түйшүктөнүп жүрдү. Бардык гүлдөр бирдей ачылбай, эртең менен эрте таңкы сулуулукту ого бетер көркүнө чыгарган «таң сулуусу», андан соң аппак болгон ландыш гүлү, ага улай мандалак, роза, астра, сыя гүл, жасмин, жыпар жыты аңкыган гвоздика гүлү, коңгуроо гүлү, назик нарцисс ж. д. у. с гүлдөр таң аткандан күн батканча гүлдөп да,

аңкып да теребелди керемет кооздукка бөлөп турду. Ар бирине өзгөчө назик сүйүүсүн чачып, ар бирин жакшы көрүп, аларга камкордук кылганга гана бакчанын көркү ачылаарына көзү жеткен адамдар кыздын короосуна агылып келип эс алып жатышты.

Күндөрдүн биринде жаңы гана таң үрүл-бүрүл салганда тээ тоо жактан соккон коңур салкын жел кичинекей кыздын багына келип, тегиз ачылган гүлдөрдү сылап өтүп, жыпар жытты койнуна катып, айылды баштан аяк кыдырып, бул кереметтүү жытты ар бир үйгө сээп кетти. Ар бир үйдө уктап жаткан жандар бул назик жана жан жыргаткан, көөдөндү сергиткен жыпар жыт кайдан келгенин билгилери келип, болсо-болбосо да кичинекей кыздын багынан экенин болжошуп, анын үйүнүн бет маңдайына чогулушту. Кичинекей Айдана жаркыган жүзү менен келгендерди тосуп алып, короосуна кирүүнү өтүндү. Ал эми короонун тээ төрүндө анын эжеси Умсунай түркүн-түстүү гүлдөрдүн куураган жалбырактарын этияттап үзүп, чаңын аарчып, атайын суу куюучу идиштен сугарып жатканын тамшануу менен карап турушту. Гүлдөрүнөн да ажарлуу жүздөрү албырган эже-сиңдилердин көөдөндөрүнөн ашып-ташып төгүлүп турган мээрмандыктары келгендерге ак жаандай болуп, ак нур себилип, түркүн-түстүү гүлдөрдү көргөн айыл жашоочулары акылдуу кемпирдин сыры эмнеде экенин айттырбай баамдап турушту. Эми бийликтеги төбөлдөр да, айылдын жөнөкөй эли да кемпирдин жөнөкөй да, акылдуу да, мээрбан да, эмгекчил да экенине көздөрү жетип, башкача көз карашта болуп калышты.

Ошондо гана адамдар кайсы гана улутта болбосун, кайсы гана тилде болбосун, бай-кедей, узун-кодо, ак-кара болобу өз ара ынтымакта жашап бирин-бири чын дилинен сыйлашса гана так эле ушул бакчадагы түркүн гүлдөрдөй болуп, соолубастан күндөн

күнгө жаркып, жыпар-жыты буркурап аңкыгандай бирин-бири кооздоп, ынтымакта жашаса болоорун түшүнүштү.

Ошентип бул тоо этегинде жайгашкан кичинекей айылга кут жаап, элдери ынтымактуу, ырыс-кешиктүү ырашкерлик, бакубат-бардар жашоодо жыргап-куунап жашап калышкан экен. Айылдын калкы өстүрүп, короолорунда түркүн гүлдөрдү сээп, түрдүү мөмөлүү жемиштердин даамын татышып, ак-кара, узун-кодо, арык-семиз, бай-кедей болуп бөлүнүшпөй, биринен бири акылдуусунуп текеберленгендей эң эле керемет жашоодо жашап калышыптыр.

Ал эми акылдуу кемпир ушул убакта да айылдарды кыдырып, бак тигүүнү, түркүн гүлдөрдү өстүрүүнү өнөкөт кылып жашоосун улантып келатыптыр.

АЙДАГЫ КЫЗ

Барбы-жокпу, ачпы-токпу анысын эч ким билбейт. Бирок качандыр бул дүйнөдө бир жетим кыз жашаган экен. Кыз жаңыдан гана бой жеткен кезде, ата-энеси экөө тең удаа өлүп, алардан бир төө жана жалгыз торпок калат. Байкуш кыз, эптеп өзүнчө жан багыш үчүн төөнү сатып, андан түшкөн акчага өзүнө кийим алып, торпокту союп, күн көрө баштайт. Акыры торпоктун эти бүт түгөнүп, үстүндөгү кийими да жыртылып, мына эми эмне кыларын билбей, алыскы туугандарынын колуна барат. Ал абдан бай, катыны жеткен каардуу киши болчу. Алар кызга боор ооруп эмес, муну күң катары жумшап алыш үчүн алат. Кыз эми эртеден кечке отун ташыйт, байдын күлүн чыгарып, от жагат, уйларын саап, үйүн жыйнайт, нечен жолу сууга барып, апкечке суу көтөрүп келет, бирок ошондо да бай менен анын каардуу катынына эч бир жакпайт: ал экөө мындан эптеп бир кыйкым

таап, аябай уруп же тилдейт да турат. Байкуш кыз катуу кайгыга батып, жалгыз жүргөн кезинде көз жашын көл кылып ыйлап, тиги экөөнө көрсөтүүдөн коркот.

Кыштын күнү кычыраган чилдеде бул кызды сууга жиберди. Суунун үстүнө калың муз тоңуп калганын алар да билип, мунун колуна балтаны кошо карматышты. Ушунчалык катуу суукта кыз сууга барып, калың музду араңдан зорго жарып, эки чакасына сууну толтуруп алып, үйдү карай кайтты. Суук жанына батып, кармаган балтасы колун ого бетер какшатып, бүткөн бою калтырап өзү абдан кыйналып келатып, жарым жолго жеткен кезде буту тайып кетип, көтөргөн суусун бүт бойдон төгүп алды. Бул эми эмне кылат? Эгер сууга кайрадан барса, ага жетпей эле жолдо тоңуп өлө турган. Бирок үйүнө суусуз барса, андагы экөөнөн таякты аябай жейт. Мына ошентип, ичине толгон арыз-муңун кимге айтарын билбей, ого бетер калтырап-титиреп тура берди. Көзүнө көрүнгөн эч бир киши жок, ал түгүл айбан да жок, бардык жан-жаныбар азыркы сууктан коркуп, өзү баш каткан жылуу жерден эч кайда чыгар эмес, ачык асманда толгон ай гана акырын жылып, бул байкушка боор ооругансыйт.

Кыз көзүнөн жаш чыгарса, анысы жерге тамбай кирпичи менен кошо тоңуп жатат, бирок ал азабын эч ким көрөр эмес. Суук күчөгөндөн күчөп, кыздын жанын адам чыдагыс кыйноого салды. Кайдандыр тарс-турс дабыш угулуп, азыр ал күндүн күркүрөшү эмес, суудагы муз чыдабай, жарылып жатышы болчу. Мынчалык дабыш түнкү тымтырста жалгыз турган кыздын жүрөгүнүн үшүн алып, оор коркунучка батырды. Бул ушундай абалда калганын асмандагы ай менен жымыңдаган жылдыздардан бөлөк эч нерсе көрөр эмес. Айласы кеткен байкуш кыз мына эми айга карап жалына баштады:

– Сен мени аягын, ай! Жетимдиктин азабын тартып, жалаң кыйноодон өлмөк болдум, мындан ары чыдагыдай эч алым жок. Ата-энеден ажырагандан бери эч бир жакшы сөз уккан жокмун, ар дайым жегеним таяк, укканым уу тил. Жер үстүндө мени аячу нерсе табылар эмес.

Ушул сөздү айтып бүтөр замат, асмандагы ай учуп келип мунун так алдына түшүп, ого бетер коркутту. Байкуш кыз өз жанынан үмүт үзүп, селейип катып калганда, ай буга жылмайып карап, башынан сылап-сыйпап, анан муну бооруна кыса кучактап асманды карай көтөрүлүп алып кетмек болду. Кайдадыр алыс кеткен күн бул кыздын арыз-муңун айга кандайча жалынып жатканын угуп калган экен. Ошол себептүү күн да учуп жетип, кыздын алдындагы айдын жанынан орун алды. Бул кыздын сулуулугуна күн өтө кызыгып, айдан талаша баштады; ай менен күн узакка чатакташып, бирок күндүн күчү айдыкынан мыкты экен, айды жеңип коймок болду.

Анда ай күнгө минтип жалынды:

– Урматтуу күн, бүткүл жан-жаныбарга, жерден өнгөн өсүмдүккө өмүр берген сенсиң. Сенден сураганым ушул: мына бул оор азапта калган байкуш жетим кызды мага бергин. Сен күнү бою тирүү жандарды көрүп, аларды өзүңө эрмек кыласың, ал эми мен болсом кышкы узун түндө асманда жалгыз сүзүп, эч бир жанды көрбөйм, анткени бардыгы уктап же жылуу жерде жашынып жатып алышкандыктан мен муну өзүм менен кошо ала жүрүп, түбөлүк эрмек кылайын.

Айдын бул сөзүнө күн жыгылып берип, жетим кызды айдын колуна өткөрдү. Ай муну өөп-жыттап, өз бооруна кыса кучактап, эки ийни менен көтөрүп жүргөн апкечин кошо алып, асманды карай гана сызып жөнөдү.

Мына ошондон тартып байкуш кыз айдын бетинен орун алыштыр. Эгер ачык түндө толгон айды

жакшылап карап турсаң, анын бетиндеги кызды көрөсүң. Кыз эки чакасын баканга илип алып, басып бараткан сыяктанат. Жер үстүндө эч бир жакшылыкка жетпей, арманы ичине толуп, айласы таптакыр кеткен кыз мына эми айдын бетинен түбөлүк орун алып, сүйгөн айы канчалык узак жашаса, бул кыз да ошончолук узак жашайт экен. Багып алган кызын ай кээде таппай калып, ошондо катуу кайгыга батып карара баштайт. Аны бул эл «Ай тутулду» дешет. Бирок андагы сулуу кыз кайра табылып, тапканы үчүн ай өтө чоң кубанычка батып, кайрадан жаркырап-жайнаган имиш.

АЙЛАКЕР БАЛА

Илгери бир чоң шаарда багар-көрөрү жок томолой жетим бала жашаптыр. Ал көчө кыдырып тилемчилик кылып, өлбөгөн күндү көрүп, өлбөстүн отун жагып, буюрган суусун ичип, эптеп жашаган экен. Күндөрдүн биринде жетим бала адатынча тилемчилик кылып жүрсө, бир адам жолугуп:

– Балам, кайдан жүрөсүң, атың ким? – деп сурайт. Анда бала:

– Атым Айлакер, кайдан келгенимди, эли-журтумду билбеймин, ата-энем мен кичинемде эле өлүп калыптыр, – деп жооп берет.

– Ээ балам, эмне айла-амалың бар? Атыңды койгон ким экен?

– Менде эч деле айла-амал деген жок. Атымды ата-энем койсо керек.

– Эмесе, балам, баары бир ата-энең, башка багар-көрөрүң жок экен, мага бала болгунуң! – дейт берки киши.

– Жакшы болот, ата, сокурдун тилегени эки көз, дегендей менин тилегеним да ошол эмеспи, – деп бала баягы адамга бала болуп калат.

Ал бир күнү эшикте ойноп отурса атасы чакырып:

– Ээ Айлакер, сен мынабу бактын башында эмне бар экендигин билесиңби? – деп сурайт.

– Билем ата, анда ак сары деген куштун уясы бар, – деп жооп берет.

– Эмесе, куш азыр уясында жатат, сен кушка билгизбей жумурткасын уурдап кел, – дейт атасы. Айлакер бакка чыгып барып, кушка билдирбей бир жумурткасын уурдап келет.

Чал баланы карап туруп:

– Эми акырын барып, билдирбей уясына салып кел, – дейт. Айлакер бакка чыгып барып, кушка билдирбей жумуртканы уяга салып келди эле, атасы:

Колуң эптүү, өзүң тирикарак экенсиң, ишке жарай турган кебетең бар экен, – дейт. Ал күнү кеч кирип калганда атасы баласын чакырып:

– Мына бу жердеги абышка-кемпирдин үйүн билесиңби?

– Билбегендечи, билем! – дейт Айлакер.

– Ошол кемпир-чалдын бир карын сары майы бар. Аны же өздөрү жебейт, же кишиге бербейт. Түнкүсүн уурудан коркуп, ортосуна алып жатышат. Сен барып ошону уурдап кел, – дейт атасы.

Айлакер макул болуп, абышканын үйүнө жетип барат. Чынында эле абышка-кемпир төшөгүн кенен салып, майды ортолоруна алып, уктап жаткан экен. Айлакер жыла басып, төшөктүн жанына барат да, абышканын үйүнө окшотуп кырылдап, «кемпир, ары жат» деп кемпирин акырын түртүп коёт. Кемпир арылап кетет. Андан кийин «абышка, ары жат» деп кемпирдин үнүнө окшотуп, абышканы бир түртөт. Абышка да арылап кетет. Ушуну эле күтүп турган Айлакер карап турчубу, майды көтөрүп алып, үйдөн чыгып кетет.

Абышка ойгонуп кетип, эки жагын сыйпаласа, карын май жок. Абышка өзү да жаш кезинде амал-

дуу экен. Бул иштин Айлакер колдуу болгонун түшүнүп, төшөгүнөн дароо тура жүгүрүп, Айлакердин атасынын үйүнө жетет. Барса, бала али үйүнө жетелек экен. Абышка үйгө кирип, бир чаканы уурдап чыгып, эшиктин алдынан тосуп тура калат.

Аңгыча Айлакер майды көтөрүп алып келип калат. Абышка келе балам, майды мага бер да, өзүң чакага суу алып кел деп шаштыра колундагы чаканы бере коёт. Бала болсо, өзүмдүн атам экен деген ойдо майды берип, чаканы алып сууга жөнөйт. Суу алып келип, мына ата, суу алып келдим дейт.

– Балам, мен сага суу алып кел дедим беле, май алып кел дебедим беле?

Айлакер алдатканын билет да, кайра жүгүрүп, абышканын үйүнө жетет. Барса абышка үйүнө жетелек болот. Ал тезинен үйгө кирип, кемпирдин жоолугун салынып, абышканы тосуп турат да, түлөөң курган чал, кайда кеттиң? Эчкилериңди карышкыр кууп кетти дейт кемпирдин үнү менен. Кайда кетти? Ме, карма деп, майды бере салып, өзү эчкилерин издеп кетет. Айлакер болсо майды алып үйүнө келет. Абышка эчкилерин таппай кайта келсе, эчкилери короодо жатат. Аны көрүп кемпирине ачууланып:

– Эчкилерди карышкыр кууп кетти дебедиң беле! – деп кыйкырат.

– Сен эчкиге кеттиң беле, майга кетпедиң беле?

Ошондо абышка Айлакерге алданганын билип, атаны кокуй карылык деп санын бир чаап кала берген экен.

АК ДИЛ АКТАН

Илгери өткөн заманда, эл ичинде кемпир-чал жашап, алардын жалгыз уулу болуп, ошону карек тутушчу экен. Кемпир-чал өлбөстүн күнүн көрүп, баласын ак көңүл, ак ниет, чынчыл кылып өстүрү-

шөт. Эч качан кишинин акысын жебе, ак дил бол дешет. Уулдун аты Актан экен.

Ошентип күндөр өтүп, жылдар жылышып, Актан эр жетет. Кемпир-чал эшигинин алдындагы бир теше жерге буудай айдап, ошонун данынан тирлик өткөрүшчү. Бир жылы Актан буудай бышкан кезде оруп, эс алып жатса, бир карга учуп баратып оозундагы тиштегенин түшүрүп жиберет. Актан топ деп жанына түшкөн нерсени караса, кыпкызыл алма болот. Суусап турган жигит алмадан бир тиштеп жутуп жиберет. Ошондо карга кайрылып айланып учуп баратып:

– Каак, каак, Актан шартты буздуң, ата-энеңдин насаатын укпадың, алманын кимдики экенин билбей, кимдики экенин сурабай жеп алдың, бекер оокатка берилдиң, каак, каак! Эр болсоң алманын ээсин таап, кечирим сурачы! Каак! Кемпир-чалдын көпкөн уулу, ууру, ууру! – деп учуп кетет.

Ошондо Актан намыстанып, колундагы алмасын кармаган бойдон ата-энесине келбей, алманын ээсин издеп жөнөйт. Намыс кылып арына келген жигит-жол кезип күн кечирет.

Жумалап жол жүрөт, бирок кызыл алмалуу бак эч жолукпайт. Акыры арып-азып чарчап, түн жарымында бир коргондун түбүнө ыктап жатат. Анан уктап калат. Чарчаган жигит күн шашке болгондо көзүн ачса, жаткан коргондун артынан салаңдап бышып турган алмаларды көрөт. Актан кубанып кетип коргондун дарбазасын такылдатат. Короодон аксакал чал чыгат.

– Кош, уулум. Кел, жол арыткан кейиптенесиң. Жакшылык жышааналуу болсоң кир, – дейт. Ошондо Актан болгон окуяны айтып кечирим сурайт.

– Ээ, балам, кечирилбес иш жасапсың, мен ыраазы эмесмин, ата-энеңе наалат, – деп, кары кайрылып басмак болгондо жигит чуркап алдына чыгып жалбарат.

– Өмүр бою кул болоюн эшигиңде, эмне буюрсаң аткарайын,– дейт. Чал ага да болбойт. Акыры жигит чөгөлөп кечирим сурайт.

Кары ошондо гана сөзгө келип:

– Уулум, мынча асылдың, эми менин үч тапшырмам, бир шертим бар. Ошолорду аткарууга сөз берсең, кечирим берем,– дейт.

Жигит:

– Аткарам,– деп сөз берет.

– Сөзсүз аткар,– дейт тигил.

– Анда алгач кирип өзөк жалгап ал, анан айтам,– дейт чал. Шам-шум эткенден кийин:

– Эми уулум, биринчи ишим бул: мен карып алыс басалбай калдым. Кегети деген айылда кетмен жасаган уста бар, ошондон кетмен сатып келип бер. Кетмендин «кериле чапмасынан» бер де,– деп жөнөтөт.

Актан кечке жүрүп Кегетиге жетип кетменчи устаны таап, чалдын кебин айтат. Анда уста:

– Уулум, жакшы атанын баласы окшойсуң, бир табышмагым бар ошону тапсаң, «кериле чапма» сеники,– деп табышмакты айтат: «Катар-катар кайчы жылгачы, катар казык уңгусу, аба бийик териси, алтын кочкор мүйүзү. Күткөн кор болбойт, көзү шор болбойт».

Актан табышмакты жандырып, кетменин алып, чалга келет. Кары кубанып:

– Эми, бабалактагы байтеше жасаган устага барып, байтеше алып келип бер,– дейт.

– Байтешенин «тык токторуна» ал,– деп тапшырат.

Жигит эми Бабалак деген айылга барат. Чоң коорого кирсе, чарпаяда уста чай ичип отурган экен. Уста кызына карап:

– Кызым, кардар келди: табышмагыңан табышта, жандырмагың дал тапса «тык токтор» байтешеден бер,– дейт. Актанга мындай табышмак баянын айтат:

– Бир карыя жол боюнда турса, учкашкан аттуу эки жан өтө бериптир. Артындагы бойго жеткен кыз экен. Ошондо жолдогу карыя өтө берген тиги кыздан:

– Кызым, алдыдагы учкаштырган кимиң болот? – деп сураса:

– Аба, сурабасаңыз болот эле, сурадыңыз айтайын, карасаңыз да, кайрып сөз салган кыргызыйлыгыңызды байкайын. Бул жигиттин энеси менин энемин кайненеси, мен болом бул жигиттин жүрөк боор жан денеси, – деген экен. Бу не деген? – деп, устанын кызы көөрүк жанына тура калды.

Актан табышмакты таап, байтешени чалга жеткирет. Болгон окуяны айтат. Эмики тапшырма мындай дейт чал:

– Бир нак буудайым бар, ошону тегирменчиге алпарып «колбала» кылып тарттырып кел, – дейт.

Актан тегирменчиге келсе «колбалага» кезек көп, чаташтырмам бар, таба отур – деп, бул окуяны айтат.

– Илгери бир тегирменчи жигит болгон экен. Жигит боз улан кезинде айылдаш бир кызды жактырып калып, сөз салат. Кыз да жигиттин махабатына арзып макул болот. Ошентип, экөө ысык сүйүшүп, бактылуу күндү эңсеп, кумар канбай жүргөн мезгилде, кыздын үйүнө бар жерден куда түшүп, кызды алып кетишет. Эки ашык ошону менен эки жерде сыздап калат. Жылдар өтүп, бир жылдарда жигит да дүйнө күтүп, үйлөнөт. Каадалуу той чакырып, калың элди мол чакырып, жашында сүйгөн кызына да кабарчы жиберет. Ошондо кабарга кеткен адам минтип айтып келген экен: «Барсам жок экен, айтсам келем деди, келгени үчүн келе албады да, келбесе келет эле го». Бул сөздүн мааниси не жандыра отур, – деди тегирменчи Актанга.

Актан мунун да жообун берип, унду эрте «кол бала» кылып тарттырып карыяга келет.

– Уулум, акылыңа бали, – дейт карыя сөздү угуп.
– Сен менин сыноомон өттүң. Эми сен менин шер-

тимди да аткар. Анан сага кечирим берем. Шертим ушул, бойго жеткен кызымы алсаң болду. – Бирок кызымын эки буту шал, тили сакоо, эки көзү көр, – дейт карыя.

Актан сөзүнө туруп, ичинен эптеп багармын, өлбөсө жашайбыз деп макул болот. Бир күндү белгилеп, ошондо келип салт-каадасы менен алып кетем, – деп жолуна түшөт.

Айткан күнү жигит ата-энесин ээрчитип, эшегине буудай артып, жалгыз эчкисин жетелеп, баягы үйгө келсе, эл көп. Топурап той болуп жаткан болот. Күйөө келди, куда келди деп эл дүрбөп урмат менен тосуп алышат.

Ошентип той аяктап, сый-урмат көрсөтүлгөндөн кийин карыя кызын жетелеп келет. Куландан соо кызды көрүп, жигит ордуна ыргып туруп, каршы турат. Алдадың, – деп карыяга атырылып, ата-энесин жетелеп кетмек болот.

– Мага эки буту шал, тили сакоо, эки көзү көр кызыңы бер, муну албайм, – дейт. Ошондо кыздын атасы аста жылдырып. – Жөн-жайын баяндай баштады.

– Уулум, мен да сөзүмө турдум, мен сага окшогон ак ниет, ак дил күйөө балага жолуксам, жалгыз кызым бейпайга кетпесе экен деп, ичтен сызып жүрөр элем, менин мындан башка эч кимим жок. Эки буту шал дегеним ушул бойго жеткиче өзүң көргөн коргондон бир кадам сыртка шилтеген жок, тили сакоо дегеним ушу күнгө чейин эй деп короодон сырткары бирөө менен сүйлөшкөн жок, эки көзү көр дегеним ушул күнгө чейин мен, анан сенден башка эркектин дидарын көргөн жок. Уулум, жаңылыштыгым болсо, кечир. Мен сенин бир тиштем алмаң үчүн миң мертебе кечирим берем, алгыла эми, тагдыр силердики – деген экен.

Ошентип Актан ак ниеттиги, акылмандыгы менен ата-энесин багып, ууз кызга үйлөнүп, кадырлуу

кайын ата күтүп жашап калыптыр. Ал эми Актан тапкан табышмактардын жандырмактары бар болсо да, ар ким ар кандай жандырып жүргөн имиш.

Жомоктогу: 1-табышмактын жообу: кереге, уук, туурдук, түндүк. 2-табышмактын жообу: алдыдагы адам учкашкан кыздын атасы. 3-табышмактын жообу: барсам күйөөсү жок экен, айтсам келем деди. Күйөөсү келгени үчүн келе албады да, күйөөсү келбесе келет эле го.

АК САНАТАЙ МЕНЕН КАРА САНАТАЙ

Ак санатай менен Кара санатай жолдош болуп жолоочу жүрүштү. Көп күн өткөндөн кийин азыктары түгөнүп курсактары ачты. Кара санатай Ак санатайга:

– Азыгыбыз түгөндү. Ачка өлбөйлү. Сен атыңды сойгун, ал түгөнгөндө мен соём,– дейт.

Ак санатай макул болуп, атын соёт. Арадан бир топ күн өтүп, оокаттары дагы түгөндү.

– Ээ, Ак санатай досум, эми дагы бир эрдик кыл... Курсагым ачып өлүп баратам, көзүңдү оюп берип мени тойгуз. Анан мен атымды союп, көзүмдү оюп берейин,– деди Кара санатай.

Ак санатай айласыз буга да макул болду. Кара санатай мунун эки көзүн оюп алды да, өзүн жолдун жээгиндеги чоң жардан ылдый кулатып жиберип, андан ары жүрүп кетти.

Ак санатай темселеп жүрүп, жардын түбүндөгү көбөөлгө кирип жатты. Түн кирди. Бир убакта жолборс, илбирс, карышкыр үчөө жардын башында сүйлөшүп жатканын укту.

Карышкыр тамшанып:

– Ушул жакта чоң короо кой жайылып жүрөт. Койчусуна ээ бербес элем, бирок ал ээрчиткен көк дөбөттүн азабы өттү. Түк алдырбайт. Ошол көк дө-

бөттүн өтү кандай ооруга болсо да даары. Алтургай өлгөн адамды да тиргизет, – деди.

– Мына ушул жардын аягында дөбөдө ат башындай алтын бар, – деди жолборс. – Аны көрсөм көңүлүм көтөрүлүп, күчүмө күч кошулуп калчу эле. Бир топ күндөн бери көрө элекмин.

Анан илбирс сүйлөдү:

– Силер ичтеги сырыңарды бүт айттыңар, эми мен айтайын: мына бул жардын башындагы агып жаткан булакка сокур киши бетин жууса, көзү ошол замат ачылат. Кокус көзүңөр көрбөй калса, ушул булакты эстеп койгула...

Үчөө дагы бир аз сүйлөшүп туруп, анан көп эле сырдаша бербейли, кокус бирөө угуп албасын деп жөнөп кетишти.

Ак санатай алардын сөзүн бүт укту. Ордунан туруп, булакты карай жылды. Шылдырап аккан булактын дабышын тыңшап жүрүп отуруп, акыры булакка жетти. Суу менен бетин жууду эле, көзү ошол замат ордуна келди. Ал сүйүнгөн бойдон чуркап барып, жардын аягындагы дөбөдө жаткан алтынды таап алды. Аны көтөрүп койчуга барды да, алтын берип, көк дөбөттү сурап алды. Четке чыккандан кийин итти союп, өтүн кургатып, чөнтөгүнө салды; андан ары жөнөп, акыры бир шаарга келсе, хандын кызы катуу ооруп, аны ким дарылап айыктырса, кызымды ошого берем деп хан жар чакырып жатканын укту. Ак санатай хандын үйүнө кирип, чыныдагы сууга иттин өтүн жакшылап эзип, хандын кызына бүт ичирди. Өлүм алдында жаткан кыз ошол замат куландан соо болуп тура келди. Хан Ак санатайга кызын берип, энчи бөлүп, айлына жөнөттү.

Бир күнү Кара санатай Ак санатайды көрүп, жай сурады:

– Сен мынчалык зор бакытка кантип жеттиң? – деди. Ак санатай өз башынан өткөнүн ойлоп, өч

алмакчы болуп, Кара санатайга шек алдырбай жылмайып күлүп:

– Ээ, досум, сага ыракмат, эгер сен болбосоң, мындай бакытка жетпейт элем. Бул оңой иш эмес экен. Сен да мага окшоп, жардын астындагы мен жаткан үңкүргө жатсаң эле болгону, – деди.

Кара санатай сүйүнүп, Ак санатай айткан үңкүргө келип жатты. Түн киргенден кийин жолборс, илбирс, карышкыр жардын башына чогулушту.

Карышкыр кубанып:

– Баягы көк дөбөт жоголуптур, – деди. Жолборс келип:

– Менин ат башындай алтыным жок, ким алганы белгисиз, – деди.

– Мында бир сыр бар. Мунун баары кишинин колуна гана келет. Биздин сөзүбүздү астыртадан угуп алса керек. Бүгүн да бирөө тыңшап турбасын... Жүргүлөчү карап көрөлү, – деп илбирс айтты.

Үчөө издей баштады. Илбирс карап жүрүп, Кара санатайды таап алып, муну ары-бери тыткылап жеп жиберишти.

Арам ойлуу Кара санатай жырткычтарга ошентип жем болуптур. Адал ойлуу Ак санатай элге кадырлуу бойдон ушул күндө да жашап жүрөт дейт.

АКБАЙ МЕНЕН КАРАБАЙ

Чоң суунун эки жээгинде Акбай менен Карабай деген киши жашаптыр. Акбайдын малы гана, жада калса итти да боз түстө экен.

Күндөрдүн биринде Акбай жылкы кайтарып жүрүп, зеригет да Карабайдын жанына барып сүйлөшүп, эрмектешейин деген ой менен аркы өйүзгө өтүп, Карабайдын жылкысынын жанына келет. Келсе жылкынын четинде эч ким жок, малы ээн жатат.

Акбайдын пейли бузулуп, куру кетмек белем, эч ким көрбөгөн соң бирин ала кетейин» – деп, жылкыдан кармамакчы болот. Бирок каалаганын кармай албай, көпкө убараланат да, акырында качпай турган бир аксак атты кармап алып, суудан кечип өтөт. Кара атты жылкысына кошуп өзү үйүнө кетет.

Эртеси жылкысына Карабай келип, аксак кара аты жогун байкап, эки жакты издейт. Суу жээгине келсе, аркы өйүзгө өткөн из жатат. Ошол из менен кууп отуруп, Акбайдын жылкысына келип, аксак кара атын тааныйт.

– Менин малымдан уурдаган экенсиң, уурдаган кандай болорун сага көрсөтөйүн дейт да, Карабай Акбайдын жылкысын бүт бойдон чоң суунун башын көздөй айдап, суу башталган жерди айландырып айылына алып келет. Акбайдын ак боз жылкысын бирден кармап, кара боёк менен боёп, өзүнүн жылкысына кошуп коёт.

Акбай эртеси жылкысы жаткан жайытка келип, бирин да таппайт. Изин кууп суу башталган тоого чейин барат. Үч күн өткөндөн кийин суу башталган тоого келгенде кар жаап, изин жоготуп коёт. Арыпачып үйүнө жетип, эки жактан издей баштайт. Акыры Карабайдын жылкысына келет. Келсе Карабайдын жылкысында бир да ак боз жылкы жок.

–Сенин жылкыңды көргөн жокмун,– деп коёт Карабай да.

Акбай менен Карабай жылкынын четинде сүйлөшүп турганда топтон бөлүнүп бир кара айгыр улам чыга калса, жылкычылар улам айдап, жылкыга кошуп жатканын көрүп Акбай: «Турпаты менин боз айгырыма окшош экен, бирок бул кара турбайбы» – деп, жылкысын таппай үйүнө кетет.

Баягы улам бөлүнүп чыга калып жаткан кара айгыр ээсин таанып, ага келүүгө аракет кылып жаткан экен. Акбай кеткен соң ал катуу-катуу кишенеп,

өзүнүн үйүрүн чакырып, ээсинин артынан жөнөмөкчү болот. Анда Карабай жылкычыларына тостуруп, айгырды кармап, байлатып коймок болот. Айгырды кармоо үчүн ары-бери чапкылап кубалап жүргөндө, Карабайдын өзү аттан жыгылып, колу-буту сынат. Жылкычылар баягы айгырды эптеп кармап Карабайдын үйүнүн жанына байлап коюшат. Колу-буту сынган Карабай кыйналып уктай албай жатып кичине чырма эткен мезгилде эле баягы кара айгырдын катуу кишенеген дабышы улам ойготуп жиберет.

Ошондо Карабай бирөөнүн малы да жакшылык кылбайт турбайбы, Акбайдын жылкысын уурдап, кайра кетпесин деп кубалап жүрүп буту-колум да сынып, минтип төшөктө жатканым аз келгенсип, уктайын десем, кишенеп уктатпас болду. Мындан кийин да кырсыктарга көп учурап калбайын. Андан көрө Акбайдын жылкысын өзүнө берейин деген ойго келет.

Жылкысынан бүт ажыраган Акбай эки жакка чапкылап, аябай издеп жүрүп, ооруп калат. Төшөктө тынч уктай албай коёт. Анткени эсинен күтүрөгөн калың жылкысы кетпей туруп алат. Күн өткөн сайын Акбайдын ден соолугу начарлагандан начарлай берет.

Ошондо Акбай бирөөнүн кара малын кайдан алдым экен. Бир атты олжо кылам деп, бүт жылкымдан айрылдым. Жылкым табылса, Карабайдын аксак кара атын өзүнө берейин. Табылбаса минип жүргөн атымды берип кутулайын деген ойго келет.

Акбай минип жүргөн жалгыз аты менен Карабайдын үйүн көздөй жөнөйт. Ошол күнү Карабай да Акбайдын үйүн көздөй жолго чыгат. Экөө суунун эки жээгине келгенде бирин бири көрүшөт. Ал-жайды сурашканда Акбай:

—Ооруп өлөйүн деп жатам. Сенин аксак кара атыңды алам деп, бүт жылкымдан ажырадым. Ми-

нип жүргөн жалгыз атымды ошол күнөөм үчүн сага берейин деп келдим,– дейт.

– Мен да сенин жылкыңды алам деп минтип буту-колумду сындырып алдым. Өз малыңды өзүңө берейин дедим эле,– дейт Карабай.

Акбай менен Карабай антип сүйлөшкөнчө баягы айгыр өз үйүрүн ээрчитип сууга кирип, кечип жөнөйт. Суудан кечип чыгып силкинсе, баягы жылкылар ак боз болуп чыга келет. Акбай өз жылкысын таанып, сүйүнгөндөн оорусунан айыгат. Карабай үйүнө келип тынч уктайт, тез эле сакаят. Ошондон кийин Акбай менен Карабай биринин малын уурдабай, тынч, ынтымакта жашап калган экен.

АКЫЛ АКЕ

Бир заманда Акыл аке деген чоң окумуштуу болуптур. Ал шаардан алыс башка бир жерде коргон тамы бар, бала-чакасы жок, жалгыз жашачу экен.

Ал ата-энеси жок жетим балдардан эки жүз балага чейин окутуп турат. Алиги окуткан балдарга кийим-кечесин, оокатын өзү берет. Эки жүз бала бир тамда, өзү жалгыз бир үйдө жатат.

Бир күнү:

– Ач эшигиңди! – деп Акыл акеге эшиктен бир добуш угулат.

Айласыздан туруп, эшигин ачса, жети киши балта-бычагы менен кирип келип:

– Алтын кайда? Биз алтынга келдик,– дейт.

– Алтынга келсеңер, көчүгүңөрдү баскыла. Алтын канча керек болсо, ошончо алтын табылат. Аш бышырайын, жеп кеткиле,– дейт.

– Ашың качан бышат?

– Бир саатта. Сабизи даяр, оту алдында. Азыр бышырам.

– Андай болсо, алтыныңды көрсөтүп кой, – дешет.
Үч-төрт сандыкты ачыпса, баары алтын экен.
– Жетөөбүз көтөрө алгыдай эмеспиз.
– Жок, силер көтөрүп жүрбөйсүңөр, качырлар бар бир сарай, ошого жүктөп кетесиңер, – дейт, Акыл аке.

Булар ошого ишенип, ашты күтүп калышат. Аш бышкыча жетөө тең уктап кетет. Ашты демдеп коюп, эки жүз баланы чакырып коюп, ууруларды ойготот.

– Аш бышты, меймандар келгиле! – дейт.

– Эмне чакырдыңар! – дейт уурулар.

– Тамак ичсин дедим дегенче болбой эки жүз бала кирип келет.

– Карма, ууруларды! – дейт Акыл аке.

Ууруларды кармап, колдорун аркасына байлайт. Аңгыча таң атат. Ууруларды падышага тапшырып, Акыл аке аман калган экен.

АКЫЛ КАРАЧАЧ ЖАНА КАРАКАН

Илгерки өткөн заманда Каракан деген хан болуптур. Бир күнү хан өзүнө караштуу элдердин баарын чакырып алып:

– Менин сурай турган үч суроом бар. Ошол суроого жооп берген адамга ат башындай алтын беремин, – деп жарыя кылат. Биринчи – дүйнөдө эмне таттуу? Экинчи – дүйнөдө эмне катуу? Үчүнчү – дүйнөдө эмне оор?

Эл арасынан бир карыя чыгып: – Мен табам сурооңузду. Убадаңызды бузбасаңыз, менин Карачач деген кызым бар. Мен үчүн кызым жооп берсе болобу, ханым? – дейт карыя.

Кызың жооп берсе болот деп хан карыянын суроосуна макул болот. Экинчи күнү ал кызын ээрчитип хандын ордосуна келет.

Таксыр ханым, хандын суроосуна жооп бересиң деп мени атам ээрчитип келди. Сурооңузду кайталап койсоңуз, мен жооп берейин Карачач ханга кайрылат. Хан баягы суроолорун кайталап берет.

Карачач бир аз ойлоно калып, анан чечмелеп кирет. Балдан ширин – жигиттин алган жары, таштан катуу – жокчулук зары. Чын убададан – оорду көрө албадым! Мен деңиз жээгиндеги балыкчы чалдын кызымын. Картаң ата-энемдин менден башка баласы жок. Атамдын балыктан башка күндөлүк тапкан табышы жок. Мен атама жардам берип, деңиз жээгинде атам менен жүрөмүн. Атам чал, энем кемпир, экөө мени «кызым, сенден башка көрөр күнүбүз, жыттар жытыбыз жок», деп дайыма жалынып, экөө ортосуна алып жатышат. Атам менен энеме менден жакыны, менден ысык нерсеси жок го деп ойлочу элем. Эртең менен ойгонгондо карасам, мен четке жатып каламын, ошону көрүп, балача жакшы, абдан ысык болсо да, эри менен аялдан жакын боло албайт экен го деп ойлоймун.

Экинчи, жокчулук – таштан катуу деп айтканым, кайсы бир убакта атам балыктын чабагын да алалбай, үйгө сабыры суз кайтат. Ошол убактыларда үйгө атамдын курбу-курдаштары келип калганда, тамак бере албай, «ай жокчулук», деп капаланып отурган күндөрү болчу. Ошондуктан жокчулук таштан катуу экен го деп ойлойм.

Үчүнчү, убада – оор дегеним, ушуну менен айткан сөзүмө сиз убада кылып, убаданы буза албай, мага ат башындай алтынды бергени турасыз. Ошондуктан, баарыдан убада оор экен деп ойлоймун.

– Суроомо туура жооп берди, кызым, – деген Карачачтын атасына ат башындай алтынды бердирет. Андан кийип хан кызга карап: – Үч күндөн калтырбай атаңды мага жибергин. Сен убаданын жайын билет экенсиң, мени сөзүмдү орундатпай койбогун, – дейт.

Карачач кыз үйүнө барып, үч күндөн кийин ханга берген убадасы боюнча атасын жиберет да: – Ата, хан оңой суроо берсе жооп бериңиз. Эгер кыйын суроо бере турган болсо, үч күн уруксат бериңиз деп кайра үйгө келерсиз дейт. Карыя хан ордосуна барат. Хан аны чакыртып алып:

– Ээ чал, кечээ кызыңдын жообуна ат башындай алтын бердим, өзүңө дагы көп дүйнө беремин. Жокчулук менен өмүр өткөргөн адам экенсиң, сени өмүрүң өткөнчө байлыкка тундурам. Менин мурда тогуз аялым бар эле, бирок бир да балалуу болгон жокмун. Эми айтаарым, кызыңды мага аялдыкка бер. Мен эрке токол кылып алайын,– дейт.

– Сизге кызымды токолдукка берип, көп дүйнө алып байыгандан көрө, өзүмдүн күндөлүк эмгегим менен балык кармап оокат кылганым артык эмеспи,– дейт чал.

Чалдын сөзүнө хандын ачуусу келип: – Чалды дарга аскыла,– деп желдеттерине буйрук берет. Ошондо чал коркуп кетет да, үч күнгө уруксат сурап, үйүнө кайтмак болот.

– Үч күндүн ичинде сөзүмдү орундатпасаң, тирүү кутуламын деп ойлобо. Мен айткан сөзгө макул болуп, кызыңды бересиң,– дейт.

Карыя корккон боюнча сандалып үйүнө келет да, тескери жаткан калыбында ыйлай берет.

– Ата, эмнеге ыйлайсыз. «Миң күнкү караңгылыктан, бир күнкү жарыкчылык артык» деген бар. Ата, кайра ханга барып сөзүнө макул дей бериңиз. Көп берсе алтын албаңыз. Кантсе да хан кызыңды мага бер деп айткан чыгар. Сиз калыңга мал сураңыз, ошондо гана кызымды беремин деңиз. Ал калың жайы мындай: биринчи, кийиктин он улагын, жыйырма түлкү, отуз карышкыр, кырк арстан, элүү ат, алтымыш чидер, жетимиш аркан, сексени жок кургаган жүрөк бериңиз деп айтыңыз. Ушуну берсеңиз

кызымды беремин. Андан соң кайгысы жок картаң молдого кызым экөөңөр никеңерди кыйдыргыла деңиз. Ушуну айтып келе бериңиз, – деп атасына акыл үйрөтүп жөнөтөт. Кызынын бул сөзүнө чал аң-таң калып, ханга барып кызынын айткандарын араң айтат. Карыянын сөзүнө хан кубанып, сыйлыкка деп көп алтын берет. Калган малыңды таап берем деп, карыяны үйүнө кайтарат. Хан өзүнүн вазирлерин, карыя кеңешчилерин, билимдүү көсөмдөрүн жыйнап алып, алиги карыянын айтканындай кылабыз деп акылдашат. Отургандардын арасынан бир аксакал:

– Түлкү, карышкырды кармоо оңой, арстанды кармоо кыйын, – дейт. Муну айткан Карачач кыздын өзү арстанды кармаганды билет. Кызды алдырып сурайлы, – деп сунушун айтат дагы бири. Хан макул болуп, Карачачка киши жиберип алдыртат. Карачач келгенден кийин хан:

– Жырткыч айбандардын силерге эмне кереги бар? Андан көрө алтын-күмүш алып ата-энеңе берсең, ичип-жеп жыргап жата бербейби, – дейт.

Кыз унчукпай көпкө отурду да, анан бир кезде аталар, агалар, мен жырткыч айбандарды сураган эмес элем. Урматтуу ханым менин башыма боштондук берсин деп – боштондук сураган элем. Мен айттырган калың мал эмес. Силер өзүңөр ойлоп көрсөңүздөр, хан экөөбүздүн башыбызга келе турган табышмак. Калың үчүн он улак берсин дегеним – менин жашым ондо, улактай ойногон кыз кезим. Жыйырма түлкү берсин дегеним – киши жыйырмага чыкканда түлкүдөй булактабайбы, отуз карышкыр дегеним – адам отузга чыкканда карышкырдай жулунбайбы. Кырк арстан дегеним – кырка чыкканда адам арстандай күчкө келбейби. Элүү ат берсин дегеним – элүүдө адам ат болбойбу. Алтымыш чидер дегеним – алтымыштагы адамдын бутуна чидер түшүп, өзүнчө басып кете албайт дегеним. Жетимиш

аркан берсин дегеним – адам жетимишке чыкканда аркандалбайбы. Сексени жок жүрөк дегеним – сексенге чыкканда адамы жок жүрөктөй кургабайбы. Кайгысы жок картаң молдого нике кыйдырсын дегеним, картаң, адамдардын ичинен кайгы-капасы жок бир да адам болбойт. Ошондуктан менин никемди кыйдыра албай, мага уруксат бербейби деген менин ханга карата айткан табышмактуу суроом болчу. Ушул отурган аксакалдар, хан баш болуп, менин суроомду териштирип көргүлөчү. Айткандарымдын катасы болсо, кайта алайын. Болбосо, ханга тийбеймин! Хан мени албайт деген сөзүм эмеспи. Бул сөзүмдү ойлоп чечип, мени кыйноодон бошотуп, уруксат берүүңүздөрдү сураймын, – деп кыз таазим кылат.

Ошондо отургандардын ичинен бир аксакал адам: – Карачач кызым, багың ачылсын, жолуң болсун! – деп хандын уруксаты жок эле кызга бата берет. Отургандар да жалпы бата тилешип, кызга каалоо-тилектерин билдирип жаалап кетишет.

Хан айласыздан аксакалдардын сөздөрүн кубаттап, көпчүлүктөн чыга албай, бир жагынан кызга ыраазы болуп, уруксат берүүгө макулдугун билдирет. Ошондон Карачачтын атына кошумча Акыл Карачач деген ат анын акылдуулугунан улам эл оозунда айтылып калган экен.

АКЫЛДУУ БАЛА

Илгери-илгери бир атагы чыккан урунун жалгыз баласы болуптур. Ууру ар дайым баласынын өзүн тартып ууру болушун Кудайдан тилеп, өзүнүн кесибине сыймыктанчу экен. Бала чоңоюп калган чакта ууру баласын чакырып алып:

– Балам, мени ата десең сөзүмдү ук. Ата кесибин улантуу баланын милдети. Ошондуктан сен да мен

сыяктуу ууру бол, мындан жакшы кесип жок, – деп болгон акыл-насаатын айтат.

– Ата, эгер мени адам болсун десеңиз, уурулук кесибинизди үйрөтпөңүз. Мен адал эмгек кылайын, – дейт баласы болбой.

Ууру баласынын бул сөзүнө жини келип, ачуулананып:

– Атанын жолун жолдобойт деген эмне? Атанын тилин албайт деген эмне жорук? Болду, менин сөзүм эки болбойт! Бүгүнкү түнү төмөнкү айылдагы Жоошбайдын кызыл өгүзүн уурдап келесиң. Укмуш семириптир, аны албасам жаным тынчыбайт. Эгер уурдап келбесең, мени ата деп экинчи оозанба да, көзүмө көрүнбө! – дейт атасы.

Атасынын жөн сөзгө түшүнбөсүн билген бала макул деп үйүнөн чыгып барып, Жоошбай менен сүйлөшүп, кызыл өгүзүн күзгү эгинге сатып келет. Анысын атасы билбейт. Ал балам чын эле ууру болот экен деп аябай кубанат. Семиз өгүздү түнү менен союп, терисин катып, этин бакан-бакан кылып илип алышат. Ал күнү казан асып, чүйгүн эттерден салып, былкылдата кайнатып болгондон кийин:

– Ата, бул этти жештен мурун экөөбүз таразага түшүп коёлу. Бул өгүздүн эти бүткөндө кимибиз канча семирет экенбиз, ошону билели. Сиз каршы эмессизби? – дейт атасына.

Атасы ал иштин тереңин түшүнбөй эле макул болуп, баласы экөө таразага түшөт. Арадан бир ай өтпөй баягы кызыл өгүздүн эти түгөнөт. Экөө таразага кайрадан түшөт. Атасы эмнегедир мурдагыдан эки-үч кадакка арыктап калыптыр. Ал эми баласы болсо беш-алты кадакка семириптир. Бул ишке атасы аябай таң калат.

– Ата, бул иште таң кала турган эч нерсе жок, – дейт баласы. – Сиз эт жеп жатканда, уурулугум билинип калбагай эле деп шашып, бирөө көрбөсүн

коркуп жейсиз. Мен кызыл өгүздү сатып келгем, ошондуктан коркконум жок, жеген этим аш болду. Сиздин жегениңиз аш болгон жок. Ошондуктан эсиңизге түйүп коюңуз, ар ким өз эмгеги менен табылган оокатка гана семирет,— дейт.

Ошондо атасы баласынын акылына баа берип:

— Балам, ушунча уурулук кылып, ушул оюма келбептир. Көрсө уурулук жаман иш турбайбы. Сен бул жолго түшпөй, адал эмгек кылууга бет алганың дурус болуптур. Мен эми түшүндүм! — деп атасы да уурулуугун таштаган экен.

АКЫЛДУУ ДЫЙКАН

Илгери бир хан эсирип жигиттерине мага акмак кишини таап келгиле деп буйрук берет. Хандын эки жигити акмакты издеп жолдо келатып кеңешет. Биринчиси:

— Эми кимди алып барабыз. Алып барбасак бизди жазага тартат,— дейт.

— Сен акмаксың го дейм, кимди алып барабыз деген да сөз болобу. Жолуккан эле кишини эркине койбой алып барабыз. Хан чакырып жатат десек, айласы жогунан барат да,— дейт экинчи жигит.

Ошентип экөө келе жатып, карагай тарткан кишиге жолугушат. Эки жигит:

— Карагайыңды таштагын да, биз менен жүргүн, сени хан чакырып жатат.

— Токтогула, карагайымды үйүмө жеткирип коюп, анан барайын. Хан мени эмне үчүн чакырды? — деп сурайт карагайчы.

— Эмне үчүн чакырды дейт тура, сенин анда кандай жумушуң бар? Жүр дегенде жүрбөйсүңбү. Хан бизге акмакты таап келгиле деген жүр,— деп шаштырышат.

Жок, жигиттер, карагайды атайы мээнет менен тоодон алып келе жатып, аны жарым жолго таштап бара албаймын. Мен андай акмак эмесмин, оокат кылып жүргөн кишимин деп болбой кетип калат. Эки жигит андан ары жүрүп отуруп, өрмөк соккон бир аялга жолугушат.

– Жеңе, сени хан чакырып жатат.

– Ботом, хан аял кишини чакыртып эмне кылат экен? – деп чочуп кетет өрмөкчү аял.

Аял кишини кеңешке чакырмак беле. Акмак адамды чакырып кел деген. Эркектер менен айтышпай тезирээк жүрбөйсүңбү дешет.

– Оо, кокуй күн, ушул ала жазда бекер жүргөн киши, акмак болбосо, ким акмак болот. Мен деле оокатым үчүн өзүмө керектүү жумуш жасап жатам. Акмакты тапчу жеринен таап алгыла,– деп жигиттерди кубалап чыгат.

Эки жигит андан ары жүрүп кетишет. Эми жөнүбүздү айтып отурсак, эч ким болбойт экен. Андан көрө кезиккен эле кишини зордоп алып кетели деп кеңешишет. Алар жер айдап жаткан бир дыйканга жолугуп:

– Ой дыйкан сени хан чакырып жатат,– дешет.

– Эмгек кайнап жатканда, хан мени эмне кылат экен?

– Көп сүйлөбөй, жүргүн! Хан бизди акмакты таап келгиле деп жиберген. Сен акмак экенсиң! – дешет жигиттер. Тигилерге дыйкандын ачуусу келип:

– Силер үчүн акмакты даярдап койгон жок. Көзүмө көрүнбөй жоголгула! – дейт.

– Анда эмесе сен бизге акмакты таап бер,– деп дыйканды кармап, коё бербей коюшат.

– Мени коё бергиле, күн ысып баратат, жер кургай электе айдоомду бүтүрүп алайын,– деп дыйкан чебелектейт.

– Же өзүң ханга баргын биз менен, же бизге акмак ким экенин айтып бергин. Баарыңар эле акмак

эмеспиз дейсиңер, ким акмак экенин биз кайдан билебиз! – деп жакалашты жигиттер. Макул эмесе, мен акмакты айтып берейин, коё бергиле дейт. Анан ал бир аз ойлонуп туруп:

– Акмакты таап кел деп, силерди айдаган хандын өзү акмак! Же акмакты издеп жүргөн экөөң акмак. Мындан артык акмакты дүйнө жүзүнөн таппайсыңар! – деп катуу айтат.

– Сен ханга сөз тийгиздиң, барып айтабыз.

– Бир айтмактан миң айткыла, хан өзү укса экен.

Баягы эки жигит ханга келип дыйкандын сөзүн айтып беришет. Ошол дыйкандын колу-бутун байлап, менин алдыма алып келгиле деп эки жигитке буйрук берет.

Ошентип дыйкан жигиттердин айдоосу менен хандын алдына келет. Хан дыйканды кекетип, менин акмак экенимди сен билген экенсиң да. Ушундай эле билгич болсоң мына бу тулпарымдын жайын билип берчи деп тулпарын көрсөтүп, үч күн убакыт берет. Дыйкан хандын тулпарын багып, жем берип, сугарып жүрүп, үч күндөн кийин хандын алдына келип: – Ханым, тулпарыңыз тулпар экен. Бирок эшekten бүтүп, уйдан жалгашыптыр, – дейт.

Бул сөзгө хандын ого бетер ачуусу, келип, дыйканды өлтүрмөкчү болуп жатканда, жылкычысы келип: – Бул кишинин айтканы туура, ханым. Кулундагандан кийин энеси өлүп калганда, бир музоосу өлгөн уйга телигемин, – дейт.

Хан дыйкандан: – Муну сен кайдан билдиң? – деп сурайт.

– Тулпарыңызды үч күн бактым. Сугарганда суудан чыгып келатып, арткы бутун кагат экен. Ушул себептен уйдан жалгашканын билдим. Эшekten бүтүптүр деген себебим – түнкүсүн чөп салганда, тулпарыңыз ар дайым эшекче бакырат экен, – деп жооп берген экен дыйкан.

Хан дыйканга ыраазы болуп, нан берип, хандын аялы жоолуктун учуна беш сомдук алтын түйүп берип узатышат.

Дагы бир күнү хан дыйканды чакырып алып: – Сен тапкыч болсоң, азыр менин оюмда эмне турат, ошону тапчы? – дейт. Дыйкан хан эмне деп ойлоду экен деп ойлонуп, бир аз туруп, ушу сөзүн айтып жатканда башын тырмап жатпайт беле, чачымды алдырсамбы деп турса керек деп ойлоп, унчукпай барып, устарасы менен хандын чачын алып салат. Ошондо хан дыйкандын акылына, тапкычтыгына ыраазы болуп, дагы бир нан берип, дыйканды узатып жиберет.

Күндөрдүн биринде хан дагы дыйканды чакыртып алып: – Сен кыйын тапкыч болсоң, менин аялым хандын кызыбы, же мен хандын баласымынбы? – ошону билип бер дейт.

Дыйкан ары ойлонуп, бери ойлонуп, сиздин аялыңыз хандын кызы экен, өзүңүз наабайчынын баласы экенсиз деп жооп берет.

Бул сөзгө хан ачууланып, дыйкандын башын алмакчы болуп, анан энесинен сурайт:

– Эне чындыкты айтчы, мен кимдин баласымын? – дейт.

– Уулум, мен жаш кезимде жалаң кыз төрөгөнүм үчүн, күйөөм кордой баштады. Ошондо шаарыбызда бир кембагал өзбектин аялы менен достошкон элем. Экөөбүздүн тең боюбузда бар болчу. Эгер мен кыз төрөп, сен эркек төрөсөң, экөөбүз алмашып алалы, экөөбүздүкү тең кыз же эркек болсо, акыреттик дос кылалы, деп көп дүйнө берип, убадалашкан элем. Кийин толгоо келер убакта күйөөмдү шаарга жиберип, өзүмдүн үстүмө эч кимди кийирбей элге билдирбей жатып, төрөгөн кызымды ошол аялга бердим. Эки жумадан кийин аял эркек төрөп, баласын көрсөтпөй түн ичинде мага алып келип берген. Эки-үч күндөн

кийин күйөөм шаардан келди. Мен сырымды эч адамга билдиргеним жок, кийин чоңойгондо кызым бөлөк болуп кетпесин деп, сага алып берген элем, уулум, – дейт.

Хан энесинин сөзүн угуп:

– Сен муну кантип билдиң? – дейт дыйканга.

– Мен сизге табышмактын жообун айтканы келгенимде, сиз мени эки жолу тең нан берип узаттыңыз. Ошон үчүн сизди наабайчынын баласы экениңизди билдим. Аялыңыз бир жолу келгенде эле алтын түйүп, жоолук берди. Мына ушундан хандын кызы экендигин билдим, – деп жооп берет.

Хан мунун билбегени жок экен го деп ойлоп, дыйканга: – Кудай кайсы жерде турат, билип берчи? – деп сурайт.

– Ханым, мен ушул кебетем менен ханга акыл айткандай болуп, Кудайдын кайсы жерде турганын айтсам, кусур уруп кетер. Ошондуктан сиз менин кийимди кийип, кечирим сурап тизелеп туруңуз. Мен сиздин киймиңизди кийип, тагыңызга отуруп, хан болуп туруп айтайын, болбосо ушул кебетем менен кантип айтам? – дейт. Хан ага макул болуп, кийимин которуштуруп кийинишип, өзү айыптуу киши болуп, тизелеп турат. Дыйкан тактыга хандын ордуна отурат. Анан хандын жигиттерин чакырып:

– Ушул убакка чейин акмакты таппай кайда жүрөсүңөр? Мындан артык акмак бул дүйнөдө барбы? Алып барып бул акмактын башын алып таштагыла! – деп буйрук берет.

Көпкөн желдеттер башка сөздү уксунбу, мурунку ханды желкелеп жетелеп барып, башын кесип ыргытышып, бир кумардан чыгышат. Ошентип акыры акылдуу дыйкан хан болуп, такка отуруп калган экен.

АКЫЛДУУ КЫЗ

Илгери бир заманда Сарыбай деген адам кырк жыл хандык кылыштыр. Күндөрдүн биринде ал элин чогултуп: – Кырк жыл хан болдум, көрөр күнүмдү көрдүм, ичер суумду ичтим, эми өсөөрүм калган жок, өлөөрүм калды. Менде аласаңар болсо айткыла, көзүмдүн тирүүсүндө берип кутулайын. Көзүм өткөн соң баарың чогулуп, ичиңерден бирөөнү хан шайлап алгыла! – дейт. Чогулган эл: – Өзүңүз эле коюп кетиңиз, сиздин сөзүңүздү эки кылбайбыз, сиз коюп кеткен адамга ишенебиз, – дешет.

Сарыбай хан: – Жок, өлүүнүн сөзүн тирүү сыйлабайт, мен өлгөндөн кийин сөзүм да өлөт, – дейт.

Бирок эли сиз өзүңүз эле шайлап кетиңиз деп макул болушпайт. Ошондо Сарыбай хан менин он бир жыл жолдош болгон ак шумкарым бар, мен өлгөндөн кийин үч күнгө чейин тамак жебей, атын какпай жатат. Төртүнчү күнү элди жыйып, шумкарга жем берип учурсаңар, ал бирөөнүн төбөсүнө конот, ошол адамды хан көтөрүп, ак шумкарды ханга тартууга бергиле. Менин арманым – артымда калган балам жок. Болбосо ак шумкар элди айланып учат беле, бирөөнүн колуна өтөт беле? – деп хандын каңырыгы түтөйт.

Ошондон көп өтпөй эле хан каза болот. Ак шумкар айткандай эле үч күн тамак жебей, ат серппей жатат. Төртүнчү күнү эл чогулуп, ак шумкарга жем берип учурушат. Ак шумкар элди айланып көпкө учуп жүрүп, акыры бир койчунун төбөсүнө конот. Элдин ичинен айрым адамдары койчуну хан көтөрбөйбүз деп чурулдашат. Бирок айыл аксакалдары Сарыбай хандын тирүүсүндө өзүбүз убада берип суранган элек, айтканыңызды орундатабыз деп ишендиргенбиз. Ошол сөз боюнча ак шумкарды учурдук, ак шумкар койчуга конду, демек койчуну

хандыкка көтөрөбүз дешет. Аксакалдардын сөзүн эл да жактап, койчуну хан көтөрүшүп, ак шумкарды ага беришет.

Койчу адилеттүүлүк менен элин башкарат. Колунда жок кедей-кембагалдарга мал бөлүп берип, каралашып турат. Бирок хан жума сайын казынага кирип, кайра ыйлап чыгат. Эл мунун себебин түшүнө албай бир күнү:

– Ханым, эмне үчүн казынага кирип, кайра ыйлап чыгасыз? – деп сурашат. Ошондо хан: – Казынада көп дүнүйө бар, суйсалган сүлөөсүн ичиктер, жайкалган атлас, шайы бар, алтын-күмүш дагы бар. Ошонун ичинде менин койчу кезимде кийген жыртык жамачылуу эски кийимдерим да бар. Мен ошону көрүп, ыйлап чыгамын,– дейт.

Ошону унутпай жүргөнүңүзгө рахмат дешет аны уккан адамдар. Ошентип, хан бир топ жыл элинин кем-карчын сурап турду. Бирок хан аял алган жок. Байлардын, коңшу хандардын кыздарын жактырган жок. Бир күнү эли ханга: – Сиздин бойдок жүргөнүңүз жакшы эмес, артыңызда ордуңузду баса турган тукум калсын. Артында бала калбаган Сарыбай ханды көрбөдүкпү – деп кайрылышат. Хан бул сөзгө такыр көнбөйт. Эли да хандын оюна койбойт.

Ошондо хан өз элиндеги кыздарды чогултуп, үч ооз табышмак айтат:

– Күн чыгыш менен күн батыштын ортосу нече күндүк жол, асман менен жердин ортосу нече күндүк жол, калп менен чындын ортосу нече күндүк жол? Мына ушул табышмактын жообун тапсаңар да, тапсаңар да күнүгө үч маал келип жооп айттып турасыңар, мөөнөтү үч күндөн ашпайт деп хан кыздарды кетирип жиберет.

Үч күн бою кыздар үч маал ханга келип-кетип турушат. Бирок алар табышмактын жообун такыр табышпайт. Үчүнчү күнү талаадан тезек терип жүр-

гөн чор таман кедейдин чолок этек кызына жолугуш калышат.

– Эжелер, күндө үч маал чубайсыңар, кайда барып жүрөсүңөр? – деп сурап калат.

Анда үч кыздын бири: – Сага эмне жок, андан көрө тезек тергенди билсеңчи,– десе, экинчи бир кыз: – Койчу, бул байкуш деле угуп калсын,– деп хандын табышмагын кедейдин кызына айтып берет.

– Үч күн мөөнөт берди эле, мына үчүнчү күнү бүтүп баратат,– дейт.

– Эжелер, мен дагы силер менен кошо барайынбы?

– Мейли, барсаң бар,– деп баягы кыз аны да кошуп алат.

Кыздардын баары чогулган кезде хан:

– А табышмактын жандырмагын ким тапты? – деп сурайт.

Үч келип-кетип жүргөн үч кыздын бири да табышмактын жандырмагын таппайт.

Ошондо ханым, табышмагыңыздын жандырмагын мен айтсам болобу дейт баягы чор таман кедейдин чолок этек кызы.

– Кана, айт! – деп хан кыздын жообуна кулак түрүп калат.

Эл жымжырт. Күн чыгыш менен күн батыштын ортосу – күн үчүн бир күндүк жол, анткени күн эртең менен чыгып, кечинде батат, жолдо конуп-түнөп жүргөн күндү көрбөдүм. Асман менен жердин ортосу каш менен кабактын ортосундай, анткени кашыңызды көтөрүп, өйдө карасаңыз – асман, кабагыңызды түшүрүп ылдый карасаңыз – жер көрүнөт. Калп менен чындын ортосу төрт эли, кулак менен укса калп, көз менен көрсө чын, анткени кулак менен көздүн ортосу – төрт эли аралык болот дейт кыз.

Хан дагы бир табышмак айтам, эгер ошол табышмакты ким тапса, ошону аялдыкка алам деп жар салып, элди чакыртып, табышмагын айтат.

– Кордук деген эмне? Муңдук деген эмне? Зарлык деген эмне? – деп бул табышмакты табууга дагы үч күн убакыт берет. Кыздар мурдагыдай эле үйлөрүнө барып, күнүгө үч маал хандын алдына келип, кайра кетип убара болушат. Үчүнчү күнү хан кыздардан табышмактын жандырмагын сурап, эч ким таппагандыгы үчүн баштарын алдырмак болот. Ошондо мурунку табышмактын чечмелеген кедейдин чолок этек кызы келип:

– Ханым, сөзүңүзгө кулдук, табышмагыңызды таба албай калгандыгы үчүн кыздарда эч айып жок. Баарыбыздын башыбызды алганы жатасыз, бирөө таап кетсе, бардык кыздар аман калганы турат. Бирок ошол табышмакты тапкан кызды сиз чанганы турасыз.

– Менин сөзүм эч убакта эки болбойт, айтканым айткан, дегеним деген. Табышмакты туура тапкан кызды аялдыкка алам! – дейт, хан.

– Анда эмесе угуп туруңуз, ханым, – деп баягы кыз сөз баштайт. – Кордук деген – оору болот, муңдук деген – өлүм болот, зардык деген – жокчулук болот! – деп табышмактын жандырмагын айтат.

Хан кызга ыраазы болуп, аны алып калып, калган кыздарды аман-эсен үйлөрүнө кетирип жиберет. Кыздар ажалдан аман калгандарына сүйүнүп, үйлөрүнө кетишет. Ошентип баягы хан кедейдин кызына никесин кыйдырат.

– Хан кызга акылдуу экенсиң, башка бирөөгө акыл үйрөтпө, эгер акыл үйрөтүп койсоң, анда экөөбүз эрди-катын болбой калабыз, – дейт.

Күндөрдүн биринде хандын бир жигити күнөөкөр болуп айласы кетет. Кимдир бирөөлөр хандын аялына барып айтсаң, акыл таап, ошол куткарат дешет. Жигит хандын аялына муңканып келип, ханга күнөөкөр болуп калдым деп андан акыл сурайт.

Ошондо аялдын боору ооруп, жигитке акыл үйрөтөт. Кимден үйрөндүң десе мен экенимди айтпа

дейт. Жигит аялдын үйрөткөн акылы менен хандан аман-соо кутулуп кетет. Бирок хан билип калып бул акылды сага ким үйрөттү, айткын. Айтпасаң өлтүртөмүн деп жигитти коркутат. Жигит коркуп кетип, сиздин аялыңыз үйрөттү эле деп айтып коёт. Хан аялына келип, убадабыз бар эле, мен ыраазы болоюн, сен да мага ыраазы бол, аздыр-көптүр бирге жашадык, эми менин тактымды кой, таажымды кой, андан башка сүйгөнүңдү алып кет дейт.

Жакшы болот, ханым, бул сөзүңүзгө ыраакмат. Мен бир тамак жасайын, бирге отуруп тамактаналы, андан кийин кетейин дейт. Хан макул болот. Аялы тамак жасап, экөө бирге тамактанып, аялы шарап берип, ханды мас кылып уктатып, тактысын, таажысын калтырып, эки аргымакты арабага коштуруп, ханды арабага салдырып, даңгыр жол менен чаңызгытып, коңгуроону шаңгыратып алып жөнөйт. Башка бир шаарга барганда хан көзүн ачат. Аялы жанында, өзү бир башка шаарда экен.

– Ой, бул эмне кылганың? – деп хан аялынан сурайт.

– Ханым, сөзүңүз эки болбосун, «тактымды кой, таажымды кой, башка сүйгөнүңдү ал» дедиңиз эле, аны так аткардым. Тактыңызды, таажыңызды калтырдым, андан башка сүйгөнүм сиз экенсиз, мына сизди алып келдим. Башка эч нерсе алганым жок,– дейт аялы.

Ошентип хан сөзүнө жыгылыштуу болуп, аялы менен бирге жашап калыптыр.

АКЫЛДУУ КЫЗ ЖАНА ЗУЛУМ ХАН

Бир хан илгери таптакыр кыз жактырбай коёт. Күндөрдүн бир күндөрүндө эли жыйылып келип:

– Э, ханым, сиз дүйнөдөн так өтөсүзбү? – дешти. Анда хан элине:

– Макул, болот, андай болсо менин кол алдым-дагы элде канча кыз бар, баарын жыйып келгиле, – деди.

Эли макул болуп туш-тушка ат чаптырышты. Бай, жарды, кедей-камбагалдардын кыздары жыйнала баштады. Он беш менен он жетинин ортосун келсин делип эскертилген эле. Он беш менен он жетинин ортосундагы кыздарын колунан жетелеп, кээ бирөөнүн атасы, кээ бирөөнүн энеси келе беришти. Ошентип, кыздар үч күндө чогулуп бүттү.

– Кыздар жыйылды! – деп, ханга кабар жетти. Акылсыз хан эл ичинде кыздарды бүт көрөмүн деп сүйүнүп кетти.

Кырк вазирин ээрчитип, ордосунан чыгып келип, чогулуп турган кыздарды көрө баштады. Көрүп бүтүп, көпчүлүк элди кабар салып жыйнатты. Эли чогулуп ханга:

– Көңүлүңүзгө кыздардан жактыбы? – дешти.

– Ким жакшы, ким жаман экенин бир көрүп билүү кыйын. Ошон үчүн ким эстүү, ким эссиз экенин билгим келет. Ал үчүн мен бир нерсе сураймын, – деп, хан элине жарыялады. – Эгер ошол сөздү ким тапса, мен ошол кызды аламын, – деди.

Эли бул сөзгө айран-таң калды. Келген кыздардын саны бир миң беш жүз экен.

– Угуп тургула, – деп хан жана айтты. Көпчүлүгү шап турушту. Хан өзүнүн сөзүн айта баштады. – Кең кайсы? Тар кайсы? Ушул эки сөздү тапкан кызды аламын. Мөөнөтү кырк күн, – деди.

– Кыздар чурулдай баштады.

Ата-энеси да үйлөрүнө кетпей, кыздардын жанында турсун, – деп, жарыя кылды хан. Анан үйүнө өзү кирип кетти.

Кыздардын ата-энелери чуулдап-чуркурашты. Эгер бир эле кыз кокус үйүнө кетсе, анын ата-энеси, өзү, үй-мүлкү талана турган болду. Ар он кызга

бирин башчы кылып, ошол башчыдан жооп алам деп, вазирлерине катуу тапшырган экен хан. Кыздар талаага жайнап чыга башташты. Хандын буйругу боюнча он кызга бир кыз башчы болуп шайланды.

Күндөн күн өттү, бирок сөздү эч кимиси таба алган жок. Кайгырып, капа болду. Кыздар ыйлады-сыктады. Себеби эч кимиси таппаса, баарынын башы алынат, бирөө тапса баары кутулмак.

Кыздар тура берип аттары ыргайдай, өздөрү торгойдой болду. Бирок эч кимисинин акылы жетип залим хандын оюндагы тар жана кеңди таппады.

Ар бир үч күндө он башы кыздардын тапкандарын ханга келип айтып турду. Ханга келсе деле, бул эмес дейт. Кыздардын заманасы куурулуп, төрт айласын таппай, кара жандарын кайсы жерге катаарын билбей, залим хандын жарлыгынан коркуп, кырк күн, кырк саат турушту.

Он башылар тар деген капчыгай, жыландын ийни, куркулдайдын уясынын оозу, ийненин көзү деп, дагы ушул сыяктуу бир топ нерселерди айтышты. Эч бирин туура көргөн жок залим хан. Кыздар талаада болсун жана үйдө болсун ыйлап-сыкташат, аларга кошулуп ата-энелери да ыйлап-сыкташат, бирок эч бир кыз эмине тар, эмине кең экенин таба алган жок. Кыздардын күнү каран болду. Өндөрүнөн азды, кыздарды санаа катуу басты. Эч бир айла таба албай, акыры өлөбүз дешти. Чуркурап мундуу келин-кыз болуп ыйлашты.

Аңгыча хандан бир жигит келди:

– Кары дебей, жаш дебей, келин дебей, кыз дебей канды көздөй жүргүлө, хан жарлыгын билгиле!
– деди ал.

Кыздар ханды көздөй агылышты. Жолдон куурай терген чаар кыз көрүндү. Көйнөгү жок, кийими жок. Бирок орогу бар колунда, көтөргөнүн байкасаң, бир чоң жүк куурай жонунда. Жоолугу жок, жылаң

баш, көйнөгү чолок жылаңач. Ага Күлайым барды жакындап, бирок аты үркүп жолободу. Күлайым болбой чаар кызга кеп айтат:

– Атым үркүп жолобой жатат, – деп айтат. Анда кылчая карап чаар кыз Күлайымды:

– Коё турчу, – деп айтат. Куурайын таштап жонунан, орогун таштап колунан Күлайымды чаар кыз тосуп турду жолунан. – Күндө эле кыздар келесиң, талаанын гүлүн тересиң. Жаңыдан мында келгенде, жаркылдап алтын кийип, жаныңар калбай сүйүнүп, тоту куштай таранып, боюңар сулуу формалуу, алтындан кийип жаркылдап, аябай шаңдуу келдиңер да, талаанын гүлүн тердиңер, кырк күн болду келгениң, не экенин билбедим, эжеке, капа болбосоң, күндө ойноп жүрөсүң, бүгүн жаман мүнөзүң, кандай оор иш түшүп башыңа, капа болуп жүрөсүң. Карасам, башка мүнөзүң, кай түрдүү иште жүрөсүң.

Капа болбо мен үчүн, мен кайгырам сен үчүн. Куурай терген мен болсом, кубанып жүргөн сен болсоң. Капа болбо өзүмө, жооп бер, эже, сөзүмө – деп, чаар кыз айтты мындай кеп.

Анда Күлайым кыз сүйлөдү. Чаар кызды сүйбөдү:

– Куурай терген сен болсоң, куурап жүргөн мен болсом, – терикти кыздын сөзүнө, – болосуң теңтуш өзүмө, жолдон чыккын тартайбай. көрүнбө менин көзүмө!

Анда чаар кыз:

– Ай, сулуу кыз, эжеке, кимдер жорго минбеген, башына бакты конгондо, кимдер торко кийбеген. Теригесиң сөзүмө, көрүнбө дейсиң көзүмө, жакшылап жооп бербейсиң, менин айтка сөзүмө. Азыр жаман көрөсүң, бакты консо башыма, көрүнөөрмүн көзүңө. Танбагын айткан сөзүңө, жардычылык – жокчулук, береке болот токчулук, бакты кетсе башынан, басат экен жокчулук. Мен да сендей кыз элем. Туурга конгон куш элем. Дүйнөдө жок уз элем. Эркелээрге энем жок, аркаларга ага жок, энем өлүп кор болуп,

дүйнө жүзү тар болуп, бутумда жок нөкөрүм, эки таман чор болуп, мен жүрөмүн бул жерде бир көйнөккө зар болуп. Он сегизде өмүрүм, мен да сендей болсом деп, ойлоп турат көңүлүм. Бирок көйнөгүм жок жылаңач, тебетей жок жылаңбаш, куурай терем зарыгып, мени да сендей кылбайт деп, кудайга турам таарынып. Көп карадым кылчактап, карап турсам алыстан көзүмүн жашы бурчактап, жолобогун, сен, дейсиң. Жокчулук келсе бир күнү, сен дагы эле мендейсиң. Ата-энеңин барынан алжаңдап ойноп жүрөсүң. Аял-эркек болсо да, башына конгон багынан, сен болсоң менин өзүмдөй, киши качат жаныңан. Бакты кетсе башынан, падыша түшөт тагынан. Мен да сендей кийинсем жигиттер кетпес жаныман. Сулуулука ишенбе! Сулуулука ишенсең, түшөсүң бир күн кишенге – деп, чаар кыз айтты.

Күлайым кыз, атынын мойнун буруп, кылчайып туруп, чаар кызга сүйлөй баштады:

– Сен капа болдуңбу? – деди Күлайым, – кагылайын, эжеке, мен сөзүмдү баштайын: хандан кабар келиптир, калкка кабар салыптыр, кыздын баарын келсин деп, бүгүн жооп берсин деп, табышмакты тапсын деп, тапканы айтып берсин деп. Тапсак барып айтабыз, тапсак бир миң беш жүз кыз баарыбызды хан өлтүрөт. Хандын иши кыйын деп, кырк күн кылды жыйын деп чаар кыз анда кеп айтат:

– Ээ, Күлайым сулуу кыз, өзүң менден улуу кыз. Кандай табышмак эле айтып берчи угайын, мен да угуп сынайын.

– Эки эле ооз табышмак, таппай койдук ушуну, тапкан кызды аламын, – дейт. Дүйнөдө кең кайсы? Тар кайсы?

Күлайым сапарын улайт. Чаар кыз коштошуп туруп калат. Күлайым кыздарга барса, алар чуу-чуу болуп жатат. Күлайымды кайда жүрдүң? – деп, бир хандын вазири кагып-силкип коркутат. Күлайым

эки жагын карап, көзүнөн жашы тамчылап ыйлайт. Хандын вазирлери кыздарды өлтүргөнү кылычтарын кайрап, курчута баштайт.

Бир убакта хан кыздарга келип:

– Кана, кыздар, таптыңарбы? – деди. Кыздар бирин бири карашты. – Же өлүмгө ыраазы болдуңарбы? – деди хан, мурдагы сөзүн кайталап.

Кыздар чуркурап ыйлады. Бир убакта Күлайым тура калып:

– Ханым, баш кесмек бар, тил кесмек жок. Кыздардын баарын кырсаңыз, кыра бериңиз. Бирок бир өтүнүчүмдү аткарып, анан кырыңыз. Мобу токойдо бир кыз жүрөт, кечээ мени көрүп, эки сөздүн башын кошо албайсыңар да, анан күйөөгө тиймек болосуңар деп мени кордоду, – деди. – Ошол кызды да алдырып келгиле, табышмакты тапса тапсын, таппаса биз менен бирге өлсүн.

– Макул – деп хан, токойдогу кызга киши жиберди. Бир жигит токойго чаап барса, бир кыз жүрөт. Эч ким менен иши жок. Жигит:

– Ой, кыз, куурайыңды ташта! – деди. Чаар кыз олурайып карап калды. – Хан сени алып келгин, – деди.

Анда чаар кыз:

– Сенин ханың кандай кылып алып кел, – деди. Учкаштырып кел дедиби, же атка мингизип кел дедиби? – деди жигитке.

– Тим эле, – деп, жигит кызга жооп берди.

Анда мен барбаймын, учкаш десем болбой койду деп айт, – деди чаар кыз. Жигит чапкан бойдон кайра ханга жетип келди.

– Канакей, жанагы кыз? – деди.

– Келбей койду. Хан бир ат берип жиберсин, атжибербесе, мен бара албаймын, эгер керек болсо, хан өзү мени менен жооптошуп кетсин дейт, – деди, жигит ханга.

Хан кызга бир ат кошуп жиберди. Чаар кыз атты минип жетип келди. Көйнөгүжок, жоолугу жыртык, жаман чапан. Жанында бир жарым миң кыз ыйлап турат. Кырк вазирдин колунда кылыч, найза, мылтык.

Чаар кыз аттан түштү. Хан каарлуу. Хан чаар кыздын жанына келип:

- Кызым, сен бир нерсени билесиңби? – деди.
- Жок, – деди чаар кыз.
- Кең кайсы? Тар кайсы?
- Тапканды эмне кыласың, ханым? – деди кыз.
- Ким тапса, мен ошону аялдыкка алам.
- Эгер мен тапсам, мени да аласыңбы?
- Алам. Тар кайсы? – деди хан.
- Ушул элеби?
- Ушул эле.

– Андай болсо, кең – кудайдын казынасы. Тар – кудайдын каары. Себеби кудай ырайым кылса кечирет. Тар – сенин каарың. Ушунча кыздын канына савинсиң. Ушунча кызды бир сөз үчүн өлтүргөн жатасың. Бирок ушунчанын канына савин болуп жаткан сенин күнейинди кечип жаткан кудайга ыракмат. Тар менен кең ушу – муну таптымбы? – деди чаар кыз ханга.

Хан айран калып:

– Таптың! – деди чаар кызга.

– Эгер тапсам, убадаң боюнча кыздардын баарына кечирим кыл.

Хан макул болуп, кыздардын кетишине уруксат берди. Кыздар ошентип, өлүмдөн калды. Чурулдашып чаар кызга жалынышып:

– Кудай тилегинди берсин, өмүрүң узун болсун, көшөгөң көгөрсүн – дешип, чаар кызга ыраазы болушту. Үстүндөгү бирден чапанын беришти. Чапан үйүлүп, тоодой болду. Хан үйүнө кирип кетти. Чаар кыз эшикте калды. Хан кайра чыкканы жок. Чаар кыздын ачуусу келип, бир боо куурай менен тоодой

болуп үйүлгөн чапанды өрттөп жиберди. Түтүн асманга көтөрүлдү. «Өрт болгон экен» – деп, элдин баары кайра чогулду. Хан эшикке чыкты. Эл өрттү өчүрүп, чапандарды талап кетишти.

Кээ бирлери чаар кызга:

– Муну эмне өрттөдүң? – деп, суроо беришти.

– Муну эмне кылат элем, мага дүнүйөнүн кереги жок – деди. Эл ага:

– Эрге тийгенде кийбейсиңби? – дешти. Анда чаар кыз:

– Мени алуучу киши бир көйнөк таап алаар, – деди. Ушуну менен эл тарап кетишти. Чаар кыз эшикте калды.

Хан эшикке чыгып, чаар кызга:

– Сен кете бер, эртең барып өзүм алам, – деди.

Чаар кыз үйүнө кетти. Эртеси күтсө, хан келбейт. Чаар кыз атасына:

– Ата, сен хандын эшигине барып, хан эле хан, сен менин кызымды алам депсиң, аласыңбы, жокпу? – деп кыйкыр. Андан коркпоңуз, ата, – деди атасына чаар кыз.

Чал өгүзүн минип алып, хандын эшигине жетип келди.

– Ой, о-ой, хан барсыңбы? – деди чал. Хан эшикке чыгып караса, бир чал. Чал:

– Хан сенсиңби? – деди.

– Ооба, менмин, – деди хан.

– Эмесе, сен хан болсоң, мен сенин кайын атаңмын. Хан уялып кетип:

– Эмне кыйкырдың? – деди.

– Менин кыйкырганым, менин кызым жиберди, хан мени качан алат экен, ошону билип кел деп жиберди, – деди.

Хан бир азга уялып, туруп калды. Анан жигиттерин чакырып, эки мекиян тоокту бир корозу менен чалга артып:

– Муну кызыңызга алпарып бериңиз, бүгүн куудурсун, эртең туудурсун! – деди. Абышка артынып алып жөнөдү. Үйүнө барып, кызына капачылыгын айтты. – Балам сени хан албайт экен, эки тоок берди, бүгүн куудурсун, эртең туудурсун, – дейт.

Кызы күлүп, корозду баш кылып эки тоокту союп, бышырып, атасын этке тойгузуп, куурайга кете берди. Ушуну менен арадан үч күн өттү. Кыз атасын ханга жибермек болду.

– Сен ханга бар. Оо, ханым де, тоокторуңду алып бардым. Бир күнү куудурду, эртеси туудурду, эми жумурткасын бооруна басып, чайкап жатат кызым. Андыктан үч күндүк жөжөгө үч күндүк таруу керек экен, мобул тарууну бүгүн айдасын, эртең сугарсын, бүрсүгүнү чыгарсын, анан бастырып туруп, алып келсин деп айт ханга, – деди кыз атасына. Бир аяк таруу берип, атасын ханга жөнөтүп, кыз туруп калды. Чал хандын ордосуна келди.

– Хан барбы? – деди.

Хан эшикке чыкты. Караса, чал турат. Чал ханга баарын төкпөй-чачпай айтты. Хандын заманасы куурулду. Эч айла таппай, казынасындагыларды чакырды да, чалдын куржунуна толтура алтын салып берди.

– Бул кызыңдын калыңы үчүн берилди.

Чал алтынды көтөрүп алып, кызына келди.
Кызы:

– Эң сонун болуптур – деп, алтынды эч кимге айтпай катып койду. Бир кой союп, айылындагы элин чакырып тамак берип, чаар кыз жүрө берди. Үч күн өттү. Чаар кыз атасын кайра ханга жиберди. Кызынын айтуусу боюнча ханга барып чал:

– Кызымды аласыңбы, же албайсыңбы? Алам десең чыныңды айт, эртеңден калбай ал. Албасаң куурайына барат эле, – деди.

Хан туруп айласы кетип:

– Эртең токойго куш салам, ошол жерге келсин кызың, – деди хан чалга.

Чаар кыз эртеси эрте туруп, белине орогун чалып, бир көтөрмөсүн белине курчанып, токойго келип, куурайын тере берди. Хан ууга токойго саякатка чыкты:

– Чаар кызды табалы. Алып келип нике кыйып, үч күндөн кийин кайра коё берели, – деп хан, кырк жигити менен кеңешти. Токойду аралап келе жатса, чаар кыз ошо жерде жүрөт. Хан өзү барып караса, өңү чаар экен. «Эптеп алып барып, анан коё беремин» деген ой менен туруп:

– Мен сени алганы келдим, – деди хан.

Чаар кыз макул болду. Хан бир кишинин атын мингизип, бир жигиттин кийимин кийгизип, чаар кызды хан ордосун көздөй алып жөнөдү. Жигиттери алып келип, чаар кызды хандын үйүнө таштады. Аны көргөн эл:

– Ханды кудай алсын, чаар кызды алыптыр – дешип, эли ханды жерге-сууга тебелеп-тепсеп ушакташты. Хан уудан келгенче казынаны чаар кыз ачтырып атлас, шайы, тукаба, буулум, жибек, сонун-сонун буюмдардан кийимдерди тандап алып, мончого түшүп кийинди эле, чаар кыз бир сонун эле сулуу кыз болуп жатып калды. Тим эле моймолжуйт.

Хан үйүнө келди, атын байлап коюп кирсе, үйүнүн ичи эң эле сонун болуп жасалган, дасторкону салынган, үйгө кирсе кайра чыккыс.

Хан таң калды, чаар кызды караса, өтө эле сонун болуп калыптыр. Хандын ичи жылыды. Элин жыйып, той берип, чаар кызга нике кыйды. Хан:

– Кардыгач мен сенден бир нерсе сурайын, эгер мен адилетсиз иш кылсам, эч кимге айтпа.

Чаар кыз макул болду. Хан элди күбө кылды, эгер каршы чыкса, коё бермек болду. Ушуну менен чаар кызга нике кыйдырды.

Эл чаар кызды бүгүн-эртең кетет дешип жүрдү. Арадан бир ай өттү. Чаар кыз кетпей эле жүрөт. Чаар кыз байбиче болду. Бир абышканын жалгыз бээси бар эле, бээсин минип жолоочу жүрүп калды. Бээси бооз эле. Абышка түштүк жерге келгенде, түн кирди. Жолдун боюнда эки киши жатат. Эки ат кошкон арабасы бар экен. Аттарын откоруп жатышыптыр. Абышка ошонун жанына барып түштү. Бээсин отко коюп уктады. Бээси тууп салды. Уктап калган абышка бээсинин тууганын билбеди. Арабакечтер арабасын кошуп жөнөп кетти. Кулун арабанын калдырагын угуп артынан ээрчип кете берди.

Арабакечтер узап кетти.

Абышка тура калса, бээси тууп коюптур. Бирок кулуну жок, бээси кишенеп турат. Ары-бери карайт. Кулун көрүнбөйт. Абышка өзүн башка бир муштап, арабага жетсе, кулун ээрчип бара жатат. Барып кулунду кармаса, арабакечтер бербей:

– Биздики! – дешти, абышканы токмоктоп да койду.

Абышка аларга алы жетпей, кайра ханга келип, бардыгын айтты. – Менин кулунумду эки арабакеч зордуктап алды,– деди чал ханга.

Хан киши жиберип, арабакечтерди алдырып келди. Алар:

– Кулун биздики, араба тууп берди,– дешти. Чал:

– Менин бээмдики! – деди.

Хан араба менен бээни эки жакка койдуруп, кулунду коё берди эле, кулун арабаны ээрчип берди. Себеби түн ичинде туулуп, арабаны ээрчип кетет, энесин тааныбай калган эле. Хан:

– Кулунду араба тууганы чын экен – деп, арабакечтерге алып берди.

Абышка кулундан ажырап, үйүнө барса, кемпири кактабай канын ичет. Абышканын айласы кетип: «Хандын аялы эстүү эмеспи, ошого барайын да,

бир айла таптырып алайын», – деп ойлоду. Абышка хандын үйүнө далдаланып келип карап турса, Кардыгач бурактап эшикке чыкты. Муну көрүп, абышка жолунан тосуп тура калды да:

– Балам, амансыңбы? – деди.

– Шүгүр – деп, Кардыгач жооп берди. Абышка ыйлап жиберди.

– Мен, балам, абдан жаман болуп турам, өзүң көрдүң, хан менин кулунумду бир арабакечке алып берип койду. Ошону кайра алып береби деп үмүт этип, сага келдим эле, балам, – деди чал.

Кардыгач ырайым этип:

– Ата, – деди чалды, – менин хан менен кылган убадам бар эле. Эгер хан угуп калса мени коё берет го, – деди чалга.

– Мен эч кимге айтпаймын, эгер айтсам, мени жер жутсун, – деп, жооп берди.

– Сен үйгө бар. Баланы кемпириң менен талашып, үйүңдүн ичиндегилерди көтөрүп алып, бети-башыңарды жарып, кызыл жаян болуп ханга келгиле. Баланы кемпирге бербе, – деди.

Абышка үйгө келди, кемпири менен урушуп, баланы талашып, бети-башын айрып, оокатын бөлүп алды, хан булардын чатагын угуп, чакыртып келип, сурай баштады. Абышканын башы, кемпирдин бети жарык, баланы талашып абышка – меники, кемпири – меники, – дейт. Бири-бирине сөз бербейт. Хан абышканы:

– Сен кантип туудуң? – деди.

– Мен эртең менен эрте отунга барсам, бир куу теректин боорунан ушул баланын буту чыгып туруптур, сууруп алсам, ушул бала экен, – деди. Хан:

– Куу теректен кантип бала чыксын, – деди.

– Таксыр, куу араба кантип кулун туусун, – деди чал.

Хан уялып кетти. Арабакечти таптырып, кулунду абышкага кайтарды. Хан:

– Мен жаңылып калыпмын,– деп, кемпирге бир кулундуу бээ, музоолуу уй, бир сыйра кийим менен баласын колуна берип, кемпирди жөнөттү.

Абышкага бир ат мингизди да, бирок абышканы хан алып калды.

– Сен чыныңды айт, бул акылды сага ким айтты? – деди хан.

– Эч ким айткан жок, эч сырым деле жок.

– Сырың эң көп, айт!

Чал сырын айтпай койду. Хан сурасам айтпайт деп, төөнүн терисин сууга жибитип, ошонун ортосуна чалды тиктирип туруп тамдын күн жагына жөлөтүп койду. Бешим болду. Айткан жок. Бирок күнгө тери кургап бырышып-тырышып абышканы кысып, сай-сөөгүнөн өтүп, өлө турган болду. Чал бакырып сырын айтууга макул болду. Чал:

– Сенин аялың айтты,– деди.

– Болуптур,– деп чалды чыгарып, жолуна салды. Хан үйүнө келип Кардыгачты:

– Убада кана? – деди эле, Кардыгач кемчилигин мойнуна алды.

– Сени кетирем,– деди.

– Мейлиң,– деди, ыраазы болуп Кардыгач. Кырк жигитти хан чакырып:

– Силер Кардыгачты жеткирип келгиле,– деди.

Кырк жигит капа болду. Бирок ооз ачпады ханга. Хан эки атка араба коштуруп, үйүн көздөй жөнөтмөк болду.

– Убада аткарылбай калды. Эми ыраазы бол,– деди хан.

– Ыраазымын,– деп колун бооруна алды.

– Эми сен менин тактымды, таажымды калтыр да, башка дүнүйөдөн алышыңча ал,– деди. Кардыгач буга макул болду.

– Эми мен кетем, ага чейин колум менен бир тамак берейин,– деди кыз. Ошентип, экөө бир үйгө

кирди. Эң сонун тамак кылды. Ханга бере баштады. Хан кызыгып иче берди да, бир маалда мас болду. Түртсө да ойгонбогудай уктап калды. Ханды Кардыгач чоң сандыкка салып, оозун бекитип койду. Таажысын, тагын коюп, керебеттин көшөгөсүн түшүрүп, киши жаткандай кылып койду. Эшигин ачып, жигиттерди чакырып, төрт кишиге көтөртүп чоң сандыкты арабага салдырды. Хан уйкусунан ойгонбоду. Кардыгач жигиттерге:

– Эми мен кеттим, ханыңар уктап калды, качан ойгонгондо эшикке өзү чыгат, аман болгула,– деп, арабаны бир жигитке айдатып, жөнөп кетти. Хандын жигиттери капа болуп кала беришти.

Кардыгач абышканыкына барса, уктап калыптыр. Ойготуп, от жактырып отурушту. Арабакеч:

– Эми мен кетейин,– деди. Кардыгач:

– Коё тур, сен да калыс кишисиң, мына бу сандыкты көргүн,– деди да, сандыкты ачты. Ачса – хан. Хан тура калды, көзүн ачып караса чоочун үйдө жатат.

– Бул үйгө мени ким алып келди я, Кардыгач? – деди хан.

– Сизди мен алып келдим.

– Эмне үчүн?

– Сиз мени коё берерде таажымды, тагымды калтыр да, башка көңүлүңө жаккандын баарын ал дедиңиз. Мага сиз жагасыз. Ошон үчүн сизди алып келе бердим,– деди Кардыгач.

– Эч кимге айтпа. Мен уят болдум сага. Муну эч ким көрбөсүн,– деди. – Бул жерде турсак, хан башыбыз менен уят десе, Кардыгачтын айтып турган жери:

Керектүүнүн баарысын

Алып кеткин,– деп айттың.

Мен сүйлөдүм макул,– деп,

Сизден артык керектүү,

Таба албадым үйүңөн.

Сандыкка сени салдым да
Алып келдим үйүмө.
Пайдасы жок не кылам
Үйүңдө калды дүнүйө.
Кетирбеймин сени деп,
Кардыгач айтты мындай кеп.
Ханзаада туруп зарылып,
Кардыгачка таарынып.
Э, ханзаада, бегим, – деп
Менин уккун кебим, – деп.
Увазир жакшы – хан жакшы,
Катын жакшы – эр жакшы.
Кадырды билген сен жакшы.
Табышмагың мен таптым,
Жаттың менин койнума.
Эми чанып жатасың,
Убалым сенин мойнуңа.
Ак никелеп алдың, – деп,
Алып кайра чандың, – деп.
Кардыгач айтты мындай кеп:
– Убадаңдан танбагың
Уят болот барганым.
Уруу кыздын ичинен
Мени тандап алганың.
Уят болот бекзаада
Мени кайра чанганың.
Убада кылып кеп айттың,
Сага жаккан дүнүйө
Алып кеткин, – деп айттың,
Сүйгөнүм жалгыз сен болдуң,
Алып келдим өзүңдү.
Үйүңө кайра кетпейсиң
Уккун менин сөзүмдү.
Билегим артам мойнуңа,
Бирге жатам койнуңа.
Кыздан тандап мени алдың,

Кыяматтык сен болсоң,
Кыз алган зайыбың мен болсом,
Сени таштап Кардыгач
Кайсы жакка барам? – деп.
Сендей асыл бекзаада
Кайдан таап алам – деп.
Акылдашым сен болсоң
Алган зайыбың мен болсом.
Кудай кошкон кубатым,
Кошулган сиздей урматым.
Таажың менен тактың деп,
Табышмак сөзүм таптым деп,
Миң кыздан сага жактым деп,
Таалайым артык кыздардан
Мени сүйгөн бактым деп,
Кардыгач айтат мындай кеп.
Эми ханзаада туруп кеп айтты,
– Э, Кардыгач,– деп айтты:
– Сенден башка кыздардан
Акылдуу барбы,– деп айтты.
Анда Кардыгач канга кеп айтат.
Э, ханзаада, каным деп,
Кадырды билген жаным,– деп.
Акылдуу кызды айтайын.
Жер жүзүнө Рашит,
Болгон экен падыша.
Падыша болуп турганда
Кырк жигит күткөн жашында.
Акылдуу жигит даанышман
Бирмаки жигити кашында
Өзү сексен жашында,
Жер жүзүнүн баарына
Падыша болгон жашында,
Андан артык акылы
Бирмаки мунун жакыны
Өзү ушундай даанышман

Дүйнөдөн кабар алышкан.
Аскери баатыр баарыдан
Дүйнөнүн баарын караткан.
Тең келген адам болбогон
Тайгак кечүү, тар жолдун
Далайын түзөп оңдогон,
Пендеде мындай болбогон.
Рашит паша бир күнү
Чыккан экен сейилге
Кырк жигити кашында
Олтурган экен Рашит
Мунаранын башында,
Коңгуроо үнү угулду
Бир мечиттин ичинен
Карап турса Рашит
Беш жүздөй кыз чууруду.
Ошол беш жүз ичинен
Бир сулуу кыз бурулду.
Так ошо кыз пашага
Перизаттай көрүндү.
Рашит кызды карады,
Периби деп санады.
Кызды көрүп кызыды,
Рашиттин башынан
Акылы түрлүү бөлүндү.
Бирмакиге кеп айтты.
Кимдин кызы экенин
Билип келчи деп айтты.
Бирмаки туруп ордунан
Туруп кыздын артынан
Жөнөп калды соңунан
Байкаган жок кыз аны
Барып бир жерден бурулду.

Артынан Бирмаки келе берди. Кыз жасалгалуу бир
үйгө кирди. Артынан Бирмаки кошо кирди. Кирсе

үйдүн ичи эң сонун, Рашит падышанын үйүнөн артык. Ар түрдүү сонун буюмдар бар экен. Адамдын акылы жеткис. Караса, бир сонун аял турат. – Келиңиз, – деп, эки колун бооруна алды. – Отуруңуз – деп, шашып калды аял. Бирмаки караса, кыз жок. Айран калды. Аял: – Эмне, сиз шашып турасыз? – деди. Бирмаки: – Бир жумушка келдим эле, – деди. Аял: – Ишиңиз табылып калаар, – деди. Аңгыча төркү үйдөн кызы чыга келди. Бирмаки менен учурашты. Бирмаки аялдан: – Сиз кимдин аялы болосуз? – деди. Мен сиздин жолдошуңуздун аялымын, – деди. Бирмаки кайра сурай албай туруп калды. Аңгыча эшиктен Акматшарип кирип келди. Биринчиси, падыша Арунрашит, экинчиси, Бирмаки, үчүнчүсү, Акматшарип эле. Ошол үй Акматшариптики экен. Акматшарип Бирмакиден бей уруксат келгенине таңгалып, бул мага жамандык кылып жүргөн экен деп, каарлана баштап, Бирмакиге кол салууну ойлоду. Бирмаки биле коюп: – Акматшарип, сен мени жаман көрүп турасың, ырас мен келдим, өтө зарыл жумуш бар эле, – деди. Акматшарип ага эмне жумушу бар экенине таң кала: – Сени чакырсам да келбейсиң, не себептен эми келдиң, а? – деди. Бирмаки:

– Мында бир себеп менен келдим. Мени Арунрашит жиберди, – деди.

– Биз таң эртең сейилдеп буранага чыгып, эки жакты карап отурдук. Бир убакта мектептен кыздар тарап калды. Бир кыз өтө эле сонун көрүндү. Ошону барып билип кел деп Арын Рашит падыша мени жиберди. Мен тез эле мунарадан түшүп, кыздын артынан кайда бараар экен деп ээрчип келе берип, эми сизге дуушар болуп олтурамын. Артынан келсем сиздин кыз экен, – деди Бирмаки.

Акматшарип кызды эмне кыларын сурады.

– Кыз жакса, аламын дейт, – деди Бирмаки. Кептин чынын угуп Шариптин ачуусу тарады.

– Эгер кызды падышага берсек, эмне дейсиз? – деп Бирмаки Акматшариптен сурады.

– Анда мен кыз менен аялыма кеңешип туруп, жообун эртең берейин, – деди. Эртеси жообун алуу үчүн киши жибермек болуп Бирмаки үйүнөн чыгып кетти.

Рашитке барса, күтүп турган экен. Бирмакиден: – Кыз жактыбы? – деп, Арунрашит сурады.

– Бардык, – деди.

– Кимдин кызы экен?

– Акматшариптин кызы экен, сулуулугу бул дүйнөдө жок, эң сонун экен, андай кыз болбос, – деди Бирмаки. – Периде гана болбосо, бул дүйнөдө жок андай кыз, – деп сөзүн кошумчалап, өтө сонун экенин, чын пейили менен жактырганын айтты.

Падыша өтө кубанып, көңүлү көтөрүлдү.

– Бергидейби?

Бирмаки: – Мен сүйлөштүм, эртең жооп бермекке кеңешмек болушту, – деди. Падыша ого бетер кубанды. Вазирлерин чогултуп, шатыра-шатман жамбы аттырып да жиберди.

Эртеси эртең менен Бирмакини чакырып: – Кыздан жооп ал, – деп буюрду. Хан, бекзаада, акылман, чечендерин чакыртып алып, мен бүт дүйнөгө падыша болдум, бирок мен өтө кубанып турамын, – деди. Бүгүндөн калбай төрт киши чечендерден жөнөгүлө да, бүгүн кайра жооп алып келгиле! – деп, кыздын ата-энесин көздөй жиберди...

Алар келе берсин, эмики кеп Акматшариптен болсун.

Акматшарип Бирмакини кетирип жиберип, кызына эмне деп айтаарын билбей өтө капаланды. Эч кеп-сөз дебей олтура берди да, эшикке чыкты. Муну көрүп, кыздын энесинин ою ар түрдүү бөлүнүп капа болду, ыйлады.

Кызы: – Эмне ыйлап жатасың – деп сурады. Анда энеси:

– Ээ, балам, сени мен атаңдын ажалына тууган экемин,– деди. Кызы чочуп кетти.

– Сени Арунрашит падыша алам дептир. Ага өз каалооң менен барбайсың, ошон үчүн хан атаңы өлтүрөт.

– Эгер мени падыша аламын десе, барамын. Капа болбой эле койгула,– деди кыз. Энеси сүйүнүп кетти. Эшикте турган Акматшарипке:

– Сүйүнчү, кыз макул болду,– деди. Акмат да өтө кубанычта болду, үйүнө кирди. Кызы Күланданы атасы чакырып, өз оозу менен сурап, ишенип, көңүлү анык жайланды. Эртең келет хандын кишиси, эмне жооп берейин,– деди кызына.

– Келе берсин, жообун өзүм берем,– деди кыз.

Эртеси хан дайындаган чечендер Акматшариптин үйүнө келди. Шарип аларды коноктой баштады. Дасторкон салынды. Жуучулар падышанын буйругу боюнча кудалык чоо-жайды сүйлөшө турганын айтышты. Сөз башталды. Кыздын башын ачышты, адегенде Акматшарип:

– Эгер Арунрашит айтса мен жок демек белем,– деди. Сөз анан калыңына жетти. Акматшарип: – Кызым Күланда өзү билет,– деп, чыга берди. Жуучулар Күланданын үстүнө киришти. – Кудам менен кудагың сизди падышага бермек болду, бирок калың маселеси чечилбей жатат,– дешти.

– Эмненин калыңы? – деди кыз.

– Сизге берүүчү калыңчы? Кыз:

– Мен кишиминби, же малмынбы?

– Кишисиз,– деди тигилер.

– Эгер мен киши болсом, мени сатпагыла! – деди. Жуучулар буга болбой коюшту.

– Анда,– деди кыз,– калыңыма чыдай турган болсоңор он беш сары куйрук козу, он беш карышкыр, жыйырма беш тоо теке, отуз жолборс, кырк кабылан, элүү айгыр, алтымыш атка жетимиш нокто, сексен чылбыр.

Жуучулар буга макул болушту. Падышага бир шакек берди кыз. Эртенден калбай келишээрин эскертти Күландага.

Жуучулар убаданы бекитип падышага кетишти. Жетээри менен: «Алмай болдук» -деп мактанышты. – Кыз көңүлгө жактыбы? – деп сурады падыша ириде жуучулардан. Жуучулар падышага кыздын сулуулугу пендеде жок экен дешти. Кыз берген аманатты падышага тапшырышты. Падыша шакекти колуна салып, көрө коюп өңү бузулуп кетти. Падыша кыздын калыңы канча болду,– деди. Жуучулар өтө арзан болду,– деди. Падыша: – Кана, айткылачы? – деди. Жуучулар:

– Таксыр, арзаны ушул, он беш сары куйрук козу, он беш карышкыр, жыйырма беш тоо теке, отуз жолборс, кырк кабылан, элүү айгыр, алтымыш атка жетимиш нокто, сексен чылбыр,– деди жуучулар. – Муну кайдан табабыз? – деди Рашит. – Ушуну кантип таппайлы! – дешти жигиттер. Кыркыбыз кырк жактан чыгып, бирден карышкыр атып келебиз. Козу болсо короодо турат. Жыйырма беш тоо текени миң киши чыгып кармап келебиз. Отуз жолборсту ажайыпканадан, кырк кабыланды ар кайсы падышадан алабыз. Элүү айгырды алтымыш атты байлардан сурайбыз. Жетимиш нокто, сексен чылбырды он кемпир бир күндө даярдайт. Ушул эле эмеспи! – дешти жуучулар. Бул кепте маани бар экенин алар билишкен жок.

Падыша болсо дым дебей, чекесин таянып олтура берди, жуучулардын сөзү кулагынын сыртынан өтүп жатты. Падыша Бирмакиге: – Кайдан табабыз бул калыңды? – деди. Угуп олтургандар айраң-таң калышты. Кырк вазирине падыша: – Силерди кырып койсом, дурус эле болгон турат. Бирок уят болчудаймын. Силерден көрө бир мусапыр багып алсам, жакшы болмок. Себеби кыз бизге тийбейт экен. Мен

кыйынмын дечү элем, менден акылдуулар көп экен го. Ражап деген бир ханды бир чаар кыз жаңылтып тийди деп уктум эле, ошол кыздын эжеси Акматшариптин аялы, ал чаар кыз Акматшариптин балдызы экен, ошо кызга туш болупмун. Бул кыз мага тийбейт, калыңы өтө көп. Силердин баамыңар жетпесе, мен чечмелеп берейин, – деди Рашит падыша. – Он беш сары куйрук козу дегени, мен он бештеги сары козудаймын. Он беш карышкыр дегени, он бешиңде карышкырдай элең, эмине... дегени. Жыйырма беш тоо теке дегени, сен жыйырма беште болсоң болот эле дегени. Отуз жолборсу – жолборстой чамыңган курагың калган жок дегени, кырк кабылан дегени – ички, тышкы душмандарыңа кабыландай тиер убагың эчак өткөн дегени. Алтымыш атка жетимиш нокто дегени -алтымышка келип ата болдуң, башыңа нокто түшүп, нокто болдуң, көзүң кызарып, бетиң бырышып, шай кеткен кез. Сексен чылбыр дегени – сексенге чыккан менин жашым. Бул шакеги – өзүңдүн перзентиңизбиз дегени.

Жигиттер баш болгон эл оозун ачып отуруп калышты. Ошентип Арунрашит падыша кыздын табышмактуу сөзүн чечти.

– Мен өтө чеки иш кылыпмын, шарияттан чыгыпмын, – деп, Рашит имамын чакыртып, сексен дара чаптырды. Кыз падышага тийбей кутулуп калат.

Рашит кийин текшертсе, баякы ханды жаңылтып тийген чаар кыз ушул Күланданын таенеси экен. Хандан жуучу барганда Күланда таежесинин үйүнө барып, кеңешип келет, ошонун айтуусундай болуп падышадан кутулуп калат.

Сөз эми Арунрашиттен башталсын. Арунрашитте бала болбойт. Агасы Абдимуталипте гана бир кыз болот. Кыздын аты – Нурбүбү, Нурбүбүнү Субайда ханыша багып алат да, кырк кыз курайт. Себеби Арунрашит ушул агасынын кызын акылдуу бир сонун,

дүйнөдө жок даанышман адам кыламын деп, ак сарай салдырып багат. Түштүк жерине бак тиктирет, ичин гүлдөттүрөт, ага бейжооп киши кирбейт. Дарбазасын темирден жасатып, эки жагына алтыдан, он эки кызды мылтык берип сакчы коёт. Кыздар турчу жайдын ичи да бейиш болот. Нурбүбүнүн кырк кызына үй салдырат. Азем тотуну алдырып келет. Кишинин тилин билген куш сайрап, булактар кайнап, дүйнөдө кулак угуп, көз көрбөгөндөрдүн баарын алдырат. Алтындан такты жасатат. Кырк кыздын үстүнө бир да эркек кирбейт.

Бирок Арунрашит падыша кызды эркек кылам, — деп ойлойт. Кыз үстүнө бир да макулук киргизбейт.

Кыздар шапар тээп ойноп жата берет. Бир жолу бири-бири менен аңгемелешип, сырлашып:

— Эркек тапсак, ортобузга алып сыр сурасак — деп, кеңешет кыздар.

Нурбүбү өз үйүнүн төрүнөн сыртка жол казып чыгарууну айтат. Кыздар буга макул болуп, каза башташат. Жолду кырк кыз, кырк күндө казып бүтөт. Жол шаардын чекесинен чыгат. Бирок жолдун оозун бекитип коюшат. Бир мусапыр абышканы таап, ага бир табак дилде берип, кызматка алышат. Ал жолду кайтарып турат. Чал ошол жол чыккан жерге короо-жай салып тура берет.

Кыздар сыртка бирден чыгып, абышка менен аңгемелешип, ата-бала болуп калат. Бир күнү Нурбүбү эшикке чыгып, жаман кийим кийип, бетине парда тартып, абышканын эшегин минип, базарды аралап жүрө берет. Базарда сонун-сонун адамдар бар экен, бири да көңүлгө жаккан жок. Жолдо келатса, бир сонун дүкөн турат. Нурбүбү караса эл көп, сонун-сонун адамдар күлүп-жайнап, ойноп жатышат. Нурбүбү мусапыр түрү менен элге келет. Элдин ичинен бир байбача көңүлүнө жагат. Эч бир жеринде кеми жок. Ким экенин билейин деп Нурбүбү туруп калат. Оюн да тарайт. Баягы мырза элдин баарын:

– Жүргүлө! – деп, ээрчитип жөнөйт. Эң сонун салынган бир сарайга барат. Сарайдын эч бир кемчилиги жок, эң сонун экен. Ким ушуну жаман десин, – деп Нурбүбүжөнөп кетет.

Абышканын эшегин кайра өзүнө берип, сарайына кирет. Кыздар тегеректеп:

– Эмне көрдүң, эжеке? – деп сурашат. Көргөн жигити жөнүндө айтып берет:

– Байбача эң эле сонун, бир адамда жок киши экен, – дейт Нурбүбү.

– Мында келеби? – деп сурашат кыздар.

– Келет, – дейт Нурбүбү.

Нурбүбү бир күнү баягы жашыруун жол менен эшикке чыгып, абышкага эшикти каратса, эч ким көрүнбөйт. Жаман кийимин кийип, бетине парда тартып, эшекти минип Нурбүбүжөнөп кетет. Баягы дүкөнгө барса, мырза жалгыз турат. Нурбүбүүшуну бир сынайнчы деп, эшеги менен барып:

– Ээ, байбача! – дейт.

Байбача карап калат. Нурбүбү мөөр таш сурайт.

– Бар! – дейт байбача. Нурбүбү бирди сурайт. Байбача каухар таштан бирди алып берет. Мусапыр каухарды алып, чыгып кетет. Байбача унчукпай туруп калат. Үч күн өткөндөн кийин кайра келсе, байбача дагы жалгыз турат. Нурбүбү жакут таш сурайт. Байбача: – Бар, – дейт. Анан бирди берет. Мусапыр алып, чыгып кетет. Байбача: – Кайта бер, – деп сурабайт. Нурбүбү ал дебейт.

Жана он күн өткөндөн кийин дагы келет. Зимурут сурайт. Байбача бирди берет. Мусапыр зимурутту алып жатып, байбачаны таанырын сурайт.

– Жок, – дейт байбача.

– Эмесе, мени таанып ал! – деп, Нурбүбү бетиндеги пардасын ачып иет. Байбача караса, бети жаркырап тим эле перизат. Эси оой түшөт. Байбача эсине келген кезде: -Намаз жума күнү биздикинде болуңуз, – деп, айтып жүрүп кетет.

Күндү күтүп жүрөт. Бир күнү эл чогулуп намазга түшүп жатыптыр. Байбача басып келсе, эл тарап калган экен. Мечитке кирип турат. Бир оокумда бир эшек минген аксакал киши чыгат. Аны байбача ээрчип алат. Ал киши бир дубалдын түбүнөн бир боо ак куурайды сууруп алса, астынан үңкүр көрүнөт.

– Ушундан нары барсаң, жогунду табасың,– деп, байбачаны үңкүргө түшүрөт. Бир топ жерге баргандан кийин, чоң жарык көрүнөт. Жакындап барса каалга. Туткасын тартып кирсе, баягы издеп жүргөн кызы ошол жерде отурат. Тура калып кыз көрүшөт. Анан:

– Мага жуп болосуң,– дейт дароо. – Үйдүн ичи эң эле кооз экен. Кулак угуп, көз көрбөгөндүн баары ошол жерде турат. Жигит коруна баштайт. Кыз жигитке: – Мен сага үч жолу сени көрсөм,– деп бардым. Үч жолу тең кымбат буюмуңду сурадым. Үчөөндө тең мага илгиртпей бердиң. Ошентип мага жагып калдың,– деди кыз. – Кокус менден тыйын сурасаң, мен экинчи сага келмек эмесмин.

Бир топ убакыт өткөн соң жигит кыздын атын сурайт. Кыз:

– Атым – Нурбүбү,– дейт.

– Сенин атың ким? – дейт кыз жигиттен.

– Атым – Арунрашит,– дейт жигит.

Кыз чочуп кетип, Арунрашитте бала жок экенин айтат.

– Ырас, анын баласы жок, мен агасынын баласымын.

– Мени дагы,– дейт Нурбүбү,– эч бир жанга көрсөтпөй, Субайда ханыша багып, ушунча имарат салдырып, кырк кызды жалдап ушунча дүнүйөнүн баарын энчилеп берген. Бирок сенин дайыныңды угуп калып, бир абышканы миң дилдеге жалдап, сени таптым,– дейт анан кыз.

Байбача менен кыз сүйлөшүп отура берет көпкө. Аңгыча терезеден бир кыз чыгып, оюндун бүтүп баратканын айтат.

Кыз жигитке: – Эмесе, сен ушул жерде туруп тур, мен оюн баштап берип, кайра келем, – дейт.

Жигит макул болуп туруп калат. Кыз сыртка чыгып кетет. Эшик жана ачылып бир келин кирип келет. Келин жигитке:

– Мен сизди чакырып келдим, – дейт.

Жигит кайда барарын сурайт. Келин Субайда ханышага барарын айтат. Жигит ойлонуп туруп: «Барсамбы, же барбасамбы? Барсам, эмне болот?» – деп кыздан коркот. Барбайын десе, Субайда кайын эне болгону турат. Жигит барууну туура таап, келин менен ээрчип жөнөп кетет. Эшикке чыгышат. Хандын үйү эшиктин эле алдында экен. Субайда ханыша кырк аял менен эшигинин алдында экен, жигит тааныбай туруп калат. Караса, бир аял. Кийими тим эле жаркыраган күн. Ошо аял ордуна тура калып:

– Ырахмат кызыма, өз теңин тааптыр, куттуу болсун! Бирок мени эч ким билбесин, – деп, үйүнө кирип кетет. Субайда ханыша ошол экен.

Жигит кайра баягы бөлмөгө кирсе кыз келип калыптыр. Кыз жигиттен:

– Кайда бардың? – деди.

– Субайда ханыша чакырыптыр, ошого бардым – деп, жооп айтат.

– Сени эч кайда барба дебедим беле, – дейт кыз.

– Субайда чакырса, кантип барбай коём, – дейт жигит.

– Жер астынан сен үчүн азап тартып жол каздырып кыз башым менен убара болдум. Сен менин ким экенимди билгиң келбейт турбайбы. Болбосо күтө турат элең го. Падышанын жалгыз кызымын. Оюмда сени эч кимге көрсөтпөй, ушу жерде кыз-күйөө болуп түбөлүк жашайлы дегемин. Эми болбой калды.

Өз жолуңду өзүңчө тап! – деди Нурбүбү. – Кетпейм, – деп жигит мойноду. Ушул учурда эшикке чыгып, кыздарга:

– Ургула! – деп буйрук берди.

Кыздар келип жигитти ура баштады. Акыры эч жерин койбой көгөртө сабап, чала жан кыла уруп туруп, жер алды сүйрөп, эшикке чыгарып ташташты. Жигит араңжан талаада кала берди. Байбачанын кайда кеткенин эч ким билген жок.

Үй-бүлөсү билбеди. Жарым ай өтүп, араң табылды. Караса, эч жеринде тамтыгы жок, көк челек шишип тил-оозу жок. Эптеп замбилге салып үйүнө алып келишет. Муну ким урганын эч ким билбей койду. Байбача өзү айтууга тили жок. Байбача мурда элине өтө кадырлуу, жоомарт жана бей-бечарага кайыры тийген адам эле. Кедейлер байбачанын бул абалына өтө капа болушту.

Ал бир жылдан кийин айыкты. Эл эмне болгондугу тууралуу сурашты. Жигит эч кимге эч нерсе айтканы жок. Ошентип, арадан эки жыл өттү. Байбача кыздын кылганын элге айтайын десе, падышанын кызы, кокус эшитсе падыша мал-мүлкүн талап алып, өзүн өлтүрүп койгудай, айтпайын десе, кордук эсинен кетпейт. Эмине кылаарын билбей, бир топко жүрө берет.

Бир күнү ойлонуп отуруп: «Мен минтип жүргөндөн көрө өлгөнүм жакшы» – деп, дүнүйөсүнүн баарын чача баштайт. Кырк жигит курап, кыркын тең коёндон окшош кийгизет. Кырк катын курап, кыркын тең жасайт. Жигиттеринин баарын Арунрашиттин жигиттерине окшоштурат. Бир аялды Субайда ханыша, бир жигитин Акылбирмаки кылат. Өзү экинчи Арун–рашит падыша болуп жата берет.

Ал эми чыныгы Арунрашит падыша Бирмакини ээрчитип, жаман кийим кийип, ар түнү мусапыр катары үйгө кирип, тилемчилик кылып жүрөт. Мак-

саты элдин ичинде ушакчы барбы, ууру барбы, аны билиш керек эле. Элдин турмушуна кызыгышкан алар. Бир күнү күндүз сууну бойлоп келе жатышса, бир абышка турат. Суунун жээгине барса, абышка жолотпой:

– Кеткиле, бул жерден өтпөгүлө, азыр Арунрашит өтөт, – дейт.

Карап турса, чын эле бир чоң кайык келе жатат. Ичи толгон эл. Арунрашиттин өзү, Бирмакиси, Су-байдасы, кырк жигити менен оюн-шоок, ырчы, чоорчу, санжыргасы менен ойноп – күлүп өтүп кетишет. Рашит падыша Бирмакиси экөө айран – таң калат. «Чыныгы падыша биз бул жерде турсак, тигилер ким болду?» – деп ойлойт. Абышкага эки дилде берип, Рашит, Бирмаки, абышка үчөө бир кайык менен артынан жөнөйт. Жетип да барышат. Түмөнү түрүлгөн эл тосуп турат. Үй көтөрүлгөн, бээ союлган. Эл ушунчалык көп. Бирин бири тепсеп жатат. Арунрашитти көрөбүз деген эле үндөр.

Арунрашит болгон адам бир оокумдан кийин солкулдап ыйлап, өкүрүп-бакырып кирди. Анан чечинип салды. Денесинде тамтык жок, камчынын, темирдин тагы. Эти көк ала койдой союлган. Муну Бирмаки байкап калды. Бир маалда Арунрашит болгон адам эс алды да, элди жыйнатты. Жарды-жалчы, кедей-кембагалга тегиз экиден дилде берди. Элдин катарында олтурган Арунрашит менен Бирмаки да төрт дилде алды.

Бул чоң жыйынга баягы жигит анан мындай деп кайталады.

– Мен чыныгы Арунрашит эмесмин. Мен болсом – дүнүйөсүн чача албай жүргөн бир байбачамын, Арунрашиттин букарасымын. Мен бир кыз үчүн куурап жүргөн кудуретсиз пендемин, – деп, башынан өткөргөнүн бүт баяндады төкпөй-чачпай. Анан этегиндеги тактарды элге даналап көрсөтгү. Көзүнө жаш да алды.

– Арунрашит падыша капа болуп, эмне кылаарын билбей, нары ойлонуп, бери ойлонуп... Анан падыша:

– Бирмаки, мен бул кызымды эркек кылайын десем болбоду, – деп, Акылбирмакиге карады. Акылбирмаки:

– Ээ, падыша, эч убакта эркек кыз болгон эмес, жана да кыз эркек боло албайт – деди. Арадан үч күн өттү. Арунрашит падыша байбачаны аскерлерин жиберип, сууда кайык менен сүзүп жүргөн жеринен карматып келди.

– Эртең эле ордого келсин! – деп, бүт элине кабар бердирди. Эртеси элдин баары келди. Ордонун ичи-сырты жана айланасы элге толду. Эми эмне айтаар экен дегендер да бир жыйын.

Падыша кырк вазири менен эл алдына чыкты. Жаасы катуу. Каарданып, баягы байбачаны алдырып келди. Падыша атына минип:

– Мобул жигитти тааныйсыңарбы? – деп, элине кайрылды. Эл чуулдап таанырын айтышты.

Падыша Нурбүбүнү чакырды. Нурбүбү жанына келди. Падыша кызына карап: – Балам, мынабу жигитти тааныйсыңарбы? – деди.

– Жок, атаке – деп, Нурбүбүжооп берди. Падыша жигитке кайрылып:

– Сен бул кызды тааныйсыңбы? – деди. Жигит таанырын далилдеди. – Таанысаң, аялдыкка алгын! – деди жигитке, падыша буйрук берип. Жигит үйүн карай кызды ээрчитип жөнөдү. Карап турган эл Арунрашиттин адилеттигине абдан ыраазы болуп, алкыш айтышты.

АКЫЛДУУ ЧАЛ

Байыркы заманда бир хан болгон экен. Ал өз буйругуна кырк жаштан жогорку адамдардан

акыл-эс чыкпайт, алардын баштарын алып, кырып таштагыла деп кошумча киргизип кырк жигитине тапшырат. Кырк жигит туш-тушка чыгып, жашы кырктан өткөндөрдү эркек дебей, аял дебей баштарын ыргыта чаап кете беришет. Ошондо бир бала атасын чоң сандыкка салып катып коёт.

Кырк жаштан жогоркуларды кырып бүткөндөн кийин хан:

– Бир кадактан кара курт таап келесиңер! – деп элге салык салат. Эл болсо хандын салыгын таба алышпай кыйналышат. Бала бир күнү атасына хандын салыгын, аны эл таба албай кыйналып жаткандыгын айтып, атасынан акыл сурайт.

– Өлгөн старчындын мүрзөсүн ач. Коркпой эле ача бер. Ошол мүрзөнүн ичи кара куртка жык толгон. Ошондон бир идишке салып баргын да, хандын салыгынан кутулгун, – дейт атасы.

Атасынын айтканы боюнча эч кимге билдирбей бала өлгөн старчындын мүрзөсүнө барат да, аны ачат. Мүрзөнүн ичи кара куртка толтура экен. Андан сузуп бир кадак куртту ханга алып барып берип, салыгынан кутулат.

Дагы бир жылдан кийин хан мурункудан эки эсе кылып кара курттан дагы салык салат. Эл дагы кыйналышат. Бала болгон ишти атасына айтып, андан кеңеш сурайт. Эми эч кимге билдирбей туруп болуштун мүрзөсүн ачкын. Анын мүрзөсү да толтура кара курт. Ошондон берип, салыгыңдан кутул дейт атасы. Бала атасынын айтканын аткарат. Мүрзөдөгү кара курттан алып барып берип, хандын салыгынан кутулат.

Күндөрдүн биринде хан биз баарыбыз башка коноушка көчөбүз. Бул шаар бизге мекен болбой калды деп шаарын таштап, элин көчүрө баштайт. Башка жакка көчүп жүрүп отурушуп, узак жолдо абдан чарчашат. Бала сандыкты ачып атасына:

– Ата, эл узак жолдон абдан чарчашты. Эмне кылабыз? – дейт.

– Ханды «кара көпөлөк айдады» деген ошол болот. Элдин артында «көч-көч» деп, тилин салаңдатып, төрт көз кара ит келе жатат. Кара көпөлөк деген ошол. Кара көпөлөк төрт көз итти атып таштагын, ошондон кийин эл көчпөй калат, – деп атасы кеңешин айтат.

Бала артта келаткан иттерди атып таштайт. Баягы албырап-салбырап көчүп бараткан элдин көчү токтоп, жай алып жатып калат. Эч жерде суу жок болгондуктан, эл суудан кыйналышат. Эми бала атасынан сууну кантип табуу керек, деп кеңеш сурайт.

– Уйлардын баарын чогултуп талаага айдап чык. Алар суу чыга турган жерди буттары менен чапчылайт, тынчы кетип мөөрөшөт. Ошол жерди казсаңар суу чыгат, – деп атасы кеңеш берет. Бала көчкөн элдин уйларын чогултуп алып талаага жайып чыгат. Суусанган уйлар бир жерди барып чапчылашып, мөөрөшүп, тегерене беришет. Кишилер жалпы келип, ошол жерди казышса, суу атырылып чыгат. Эл да, мал да суу ичип жыргап калышат. Хан баланы чакырып:

– Сен эл таба албаган нерсени кантип таап жатасың? Бул өз акылыңбы, же башка бирөөнүн акылыбы? Сени эч айыпка тартпаймын, эгер башка бирөө айтса, аны да жашырбай айткын, – дейт.

Бала чынымды айтсам атамды же мени, бир бала кылабы деп чочуп, миң ойлонуп, миң толгонот. Бирок тобокел кылып чынын айтат.

– Сиз кырк жаштан жогоркуларды кырдырганда, мен атамды сандыкка салып жашырып койгом. Сиздин кара курт салыгыңызды табууну, токтобой көчүп бараткан көчтү токтотууну, сууну кантип табууну, бүт баарын атамдын акылы менен жасадым, – дейт.

Хан жигиттерин жиберип, баланын атасын алдырат.

– Кырк жаштан жогоркуларды бекер кырдырган экенмин. Акыл карыдан чыгат турбайбы, аны мен билбептирмин. Эми аксакал, сен мага мүрөктүн суусун таап бергин,– деп баланын атасына айтат.

Чал эки чаначты алып, ханды ээрчитип, мүрөктүн суусун издеп жөнөйт. Бир тоого барып, анын бир аскасынан тамчылап турган сууну көрөт. Мүрөктүн суусу ушул деп, эки чаначты тосуп, ага толтуруп алып, кайра кайтат. Алар бир теректин түбүнө келип, аттарынан түшүп эс алышат. Теректин түбү былкылдак, сазга окшогон жер экен.

– Же катуу эмес, же бут батып кетчү саз эмес, бир башкача жер экен. Бул эмне болгон жер? – дейт хан.

– Бул жер эмес, ханым. Бул мүрөктүн суусун ичкен адам. Нечен кылымдан бери жатып, көлкүлдөгөн көк чанач болуп калган,– дейт чал.

Ошондо хан, кокуй алат, чаначтагы мүрөктүн суусун төк деп, хан коркуп кетет. Чал мүрөктүн суусун талаага төгүп кор кылбайын деп, арчанын түбүнө төгөт. Мына ошондон кийин арча жайы-кышы, он эки ай бою көгөрүп калган экен. Ал эми хан ошондон баштап карыларды сыйлап, урматтап, алар менен кеңешип жашап калган экен.

АКЫЛМАН ВАЗИР

Илгери-илгери бир хан болгон экен. Ал хандын атагы элге жайылып, айткан сөзү эм болуп туруптур. Ошондон улам өзүн акылманмын деп ойлочу экен. Бирок «аял жакшы – эр жакшы, вазир жакшы – хан жакшы» дегендей, хандын жакшылыгы анын вазиринин акылмандыгынан болуптур. Бирок хан аны түшүнгөн эмес. Бир күнү хан менен вазир ууга чыгышат. Уудан кеч кайтып, айылына жете албай калышат. Ошондо хан менен вазир алдынан чыккан

үйгө түнөп кетүүнү ойлошот. Жолдогу бир жайытта бир ак үй, бир кара үй тигилип турган экен. Эки үйдөн эки ит үрүп чыгат. Вазир айбандын да, чөпчардын да тилин билген неме экен. Ак үйдүн ити үрүп жатып хан менен вазир бүгүн биздикине конот. Менин ээм бир кой соёт, мен кан-жинине тоём, таң атканча ыксырап уктайм деп мактанат берки итке.

Анда кара үйдүн ити үрөт дейт: – Хан менен вазир биздикине конот. Менин ээм жалгыз ак токтусун соёт, мен анын кан-жинине тоём. Хан менен вазирдин атын таң атканча кайтарып чыгам. Сен уктап калып, хан менен вазирдин аттарын уурдатып жибересиң, – деп үрүптүр.

Вазир менен хан кара үй менен ак үйгө жакындап келгенде, хан ак үй жакка бастырат. Вазир ханды чылбырдан алып, кара үйгө түшүрөт. Хандын ачуусу келет. Бирок үйгө барганда сүйлөшөөрмүн деп унчукпайт. Хан менен вазирге кембагал дыйкан чайын берип, алардын келгенине жетине албай, жалгыз коюнун козусун алып келет. Ошондо сырттан кой маарайт дейт: Атаңдын көрү ай, он бирди туудум, бири дагы тукум болгон жок. Ушунумду калтырса болот эле. Миң төлдүн башы ак токту деген ушул болчу, андан көрө мени сойсочу, – деп каңырыгы түтөйт. Койдун сөзүн түшүнгөн вазир мыйыгынан күлүп, бата сурап турган дыйканга кайрылып: – Кой, алдагы козунду сойбо. Бизге сыртта маарап жаткан коюңду сой! – дейт. Үйдүн ээси макул болуп, козуну коё берип, койду алып келип соёт. Мында да хандын ачуусу келип, мунун эмне кылганы дейт. Үйгө барганда жакшылап сүйлөшпөсөм, мунуку ашып баратат, деп ичинен кек түйүп калат.

Алар өткөн-кеткенди сүйлөшүп отуруп этти жешет, андан соң жомок айтуу башталат. Үйдүн ээси бир топ кызыктуу жомокторду айтат. Вазир күлкүлүү жомокторду айтып берет. Хандын эркисизден

капасы жазылып, өзүнүн билген үч жомогун айтып бергиси келет. Бирок, ушул жаман кара үйгө жомок айтып бергендей мен киммин, деп айтпай коёт. Анда хандын үч жомогу кеңешет дейт.

Биринчи жомок: «Мени бул ызалады. Ушул үйдө эле айтса болмок. Мен эртең менен ага көрсөтөм. Кара курт болуп өтүгүнүн башына кирем да, муну чагып өлтүрөм», – дейт.

Экинчи жомогу: «Эгер сенден аман калса, жолдон хан чаңкаган кезде уу булак болуп алдынан чыгам. Бир ууртаганда эле өлөт», – дейт.

Үчүнчү жомок: «Эгер силерден аман калса, мен уктап жатканда жабуудан ажыдаар болуп түшөм. Андан аман кала койбос», – деп кеңешти бүтүрүшөт.

Жомоктордун сүйлөшкөнүн да вазир билип коёт. Эртең менен хан өтүгүн кийгени жатканда, вазир өтүгүнүн башын чарт кесип алат да, өзүнүн өтүгүн бере салат. Хандын ого бетер жини келип: – Сени үйгө барганда даргага астырам, – деп кекенет.

Эртең менен чай ичип алып, аттанып кетишет. Жолдон таарынган хан үн катпайт. Күн ысып, хан менен вазир чаңкайт. Кетип баратышса эле, алдынан бир булак агып жатат. Хан аттан түшкөнчө, вазир булакты аты менен тепсетип, атын заардатып жиберет. Хандын ачуусу ого бетер келет. Ошол ачуусу менен үйүнө жетет. Күн батат. Эртеси вазирин даргага асмакчы болуп хан жатып алат. Хан жаткан бөлмөдө таң атканча күзөт кылууну ойлойт вазир. Кылычын кармап, көз ирмебей турат. Бир маалда кирип келаткан ажыдаардын башын кыя чабат. Ошондо ажыдаардын бир тамчы каны төшөктө жаткан аялдын төшүнө таамп калат. Ажыдаардын канын соруп салайын деп жатканда хан ойгонуп кетип, аялын вазир өөп жаткандай көрүп, дароо жигиттерин чакыртып, вазирди таңдырып салат. Эртеси элдин көзүнчө даргага асмакчы болот.

Ошондо вазир ханга кайрылып: «Ханым, мени туура эмес күнөөлөп жатасыз. Карыяларды чакыртып, менин күнөөмдү алардын алдында коюп бериңиз, – деп суранат.

Хан макул болуп, карыяларды чакыртып, аларга хан өзүнүн вазиринин кылган күнөөлөрүн санап берет да: – Мунун шиши толду, акырында келип койнумда жаткан аялыма кол салып жатканы эмнеси? – дейт.

– Хандын айткандары туурабы, вазир? – деп сурашат карыялар.

– Хандын айткандары туура, аксакалдар. Бирок аларды мен эмне үчүн жасадым, ошону угуп алгыла деп болгон тарыхын айтып берет. Экөөнүн ууга чыкканын, кайтып келатып кара үйгө конгонун, козу сойдурбай кой сойдурганын, анан жомоктордун кекенип калганынан, кара курт кирип кеткен өтүгүн кесип, өзүнүкүн бергенин, булак суунун уу экендигин, ажыдаар соро турган болгондо башын кесип алганын, бир тамчы каны аялынын көкүрөгүнө таамп кеткенин, уу сиңип кетпесин деп соруп салганын толугу менен айтып берип: – Мен ханымдын жанын гана сактаганым болбосо, башка күнөөм жок! – деп сөзүн аяктайт.

Хан вазиринин акылына ыраазы болуп, аны бекер күнөөлөгөнүнө уят болуп, хандык мага ылайык эмес деп ойлойт да, хандык тактыны вазирине өткөрүп берген экен.

АКЫЛМАН КАЗЫ

Кайсы бир жылдары бир жигит алыс сапарга жүргөнү жатып, коңшу чалга: – Мен келгенче катып койгун, – деп аманат кылып, жүз сом акчасын таштап кетет. Арадан бир топ жыл өтөт. Жигит сапардан

кайтат. Баягы аманат калтырган акчасын чалдан сурайт. Чал каратып туруп:

– Балам, жаңылып жатасың, мен сенден бир тыйын алган эмесмин, – деп акчасын бербей коёт.

Жигит айыл ичиндеги жакшы санаалаш кишилерине кеңешсе, алар казыга бар, казы алып берет деп кеңеш беришет. Ошентип казыга барып, жигит болгон окуяны айтып берет. Эртеси чалды чакыртып:

– Кана эми карыя, кудайың төбөдө турат, чыныңды айт. Мына бу жигиттин акчасын алдың беле? – деп сурайт.

– Туура айтасың, казы балам, кудай өзү көрүп тургандыр, жарым тыйын алган эмесмин. Сакалдуу башым менен кантип калп айтайын, – деп карганат.

– Сен акча бергениңде көргөн күбөң барбы? – деп сурайт казы.

– Жок, казым, – деп жооп берет жигит.

– Деги сен бул чалга акчаңды кайсы жерден бердиң эле? Мына бул жакта бир терек бар. Ошонун жанында туруп бергем.

– Эмесе, ошол теректи суракка ээрчитип алып келгин, – деди казы.

– Урматтуу казы, теректи кантип ээрчитип келүүгө болот?

– Келет! Мына, мобул мөөрдү ага көрсөтсөң келет. Бар, – деп казы жигитке мөөрүн берип, терекке жиберет. Жигит катуу капа болуп сыртка чыгат. Кантип эле теректи алып келүүгө болсун? Ал эми чал: – Менин ишим оңунан чыкмай болду. Терек да казыга келчү беле, күлкүнү келтирет, – деп сүйүнөт.

Арадан жарым саат өткөндөн кийин, казы чалдан:

– Карыя, айтыңызчы, жанагы жигит терекке жетип калдыбы? – деп капысынан сурайт.

– Жок, али жете элек деп чал токтолбостон жооп берет. Арадан бир саат өткөндөн кийин казы дагы сурайт чалдан.

– Эми жеттиби, карыя?

– Жетип калды көрүнөт,– дейт чал, эч нерседен капарсыз. Арадан дагы бир топ убакыт өткөндөн кийин казы үчүнчү жолу:

– Жигит бери кайтып калгандыр, ээ карыя? – деп сурады.

– Кайтып калды,– деп чал дагы жооп берди эч капарсыз.

Бир кезде жигит капалуу кирди да, казынын мөөрүн берип:

– Мөөрдү терекке кадап койсо да, сиздин алдыңызга келе турган эмес, казы,– дейт.

– Келди, капкачан келип кетти,– деп казы сырдуу жылмайт.

– Качан? – деп чал чочуп кетет.

– Келсе мен көрбөйт белем?

Казы чалга тигилип туруп, жай гана: – Мен сизден үч суроо сурадым: биринчисинде «жете элек» деп жооп бердиңиз. Экинчисинде «жетип калды», үчүнчүсүндө «кайра тартып калгандыр» деп жооп бердиңиз. Чынбы? – деп чалдан сурайт. Чал үн-сөзсүз башын ийкейт.

Эгер ошол теректин жанынан бул жигиттен акча албаган болсоңуз, анда теректин кайсы жерде, ага жеткенче канча убакыт керек экенин, жигиттин терекке жетип, кайра тартканын кантип билдиңиз дегенде баягы чал үн-сөз жок шалдайып отуруп калат. Акыры чал күнөөсүн мойнуна алып, казыдан, жигиттен кечирим сурап, акчасын кайтарып берген экен.

АКЫЛМАН СЫНЧЫ

Бир жолоочу келе жатса, жолдон бир адам артынан жете келип, бизден мурун кеткен из төөнүн изи. Анын бир жак көзү сокур экен дейт. Жолоочу ага

көңүл бөлбөйт. Андан ары бир аз жүргөндөн кийин баягы киши: – Бир жагына таруу, бир жагына буудай жүктөп алыптыр,– дейт. Андан ары жүрө бергенде: – Үстүнө мингени кош бойлуу аял экен, артында ээрчиткен куйругу чолок сары ити бар экен,– деп толуктап коёт. Ошондо жолоочу таң калып, бир чети жини келип: – Сен жинди болсоң керек, аларды көрдүң беле, көрбөсөң кайдан билдиң? – дейт. Анда тиги киши: – Мен жинди эмесмин, шаарга баралы, мына ошондо менин сөзүмдүн чындыгын көрөсүң,– деп коёт. Баягы киши шаарга жакындаганда: – Жа-нагыны далилдесем болот эле, бирок шашып бара жаттым эле,– деп жөнөп кетет.

Жолоочу өз жолу менен жүрүп отуруп, бир хан-дыкына келип конуп калат. Хан чай ичилгенден кийин: – Алыстан келе жатыпсыз. Көргөн-билгенден сөз сала отуруңуз? – деп жолоочудан сурап калат.

– Жолдон бир кишиге жолуктум. Жинди дейин десем, жинди эмес. Кебете-кепшири кадимки соо адамдай, бирок соо дейин десем, соо эмес жинди кишинин кебин сүйлөйт. Ошого азыркыга чейин таң болуп отурам,– дейт жолоочу.

– Кандай кеп айтты ал киши?

– Айта турган деле кеп эмес, дөөдүрөп койду кө-рүнөт. Жолдо келе жатып: – Бизден мурун шаарга кеткен из төөнүн изи экен,– дейт. Дагы бир аз жол жүрүп келип: – Төөнүн бир көзү сокур экен, үстүнө мингени кош бойлуу аял, ээрчиткени чолок куйрук сары ит экен. Андан бери келип: – Төөнүн бир жа-гына таруу, экинчи жагына буудай артып алыптыр,– дейт. Мен ишенген жокмун. Шаарга жакындаганда: – Далилдесем болот эле, бирок шашып баратам,– деп жөнөп кетти.

Хан арыдан-бери эки жигитин чаптырып, баягы кишини таптырып келет да:

– Кечээ эмне дедиң эле? Аны кайдан билдиң?

– Аны билиш кыйын деле эмес. Бизден мурун кеткен төө экенин изинен билдим, сокур экенин чөп чалышынан билдим, анткени сол тарабындагы чөптү сыдырып жеп отуруптур, оң жагына тийбептир. Аял жерге түшүп, заара ушатып, боортоктоп атып араң минген экен, андан улам анын кош бойлуу экенин билдим. Жумшак кумда сайылган из бар, сары жүн түшүп калыптыр, андан куйругу чолок сары ити бар экендигин билдим. Жолдун бир жагына таруу, экинчи жагына буудай чачылыптыр, андан таруу менен буудай жүктөп баратканын билдим. Таксыр ханым, аялды издеп таптырып келиңиз. Эгер айтканым калп болсо, башымды алдырыңыз, – дейт.

Аңгыча хандын жигиттери сокур төө минген, чолок куйрук сары ит ээрчиткен кош бойлуу аялды алып келип калышат. Хан тиги кишинин тапкычтыгына, кыраакылыгына таң калат. Анан ошол кишиге тулпарын сынамакчы болуп, жигиттерине алдырып келет. Сынчы тулпарды көрүп:

– Эти уй, сөөгү тулпар экен! – дейт.

Хандын абдан ачуусу келип, тулпарды баккан, таптаган кишисин алдырып, сынчынын сөзүн айтып каарданат. Сынчынын айтканы туурабы, же жокпу деп тигинден сурайт.

– Ханым, бул сынчынын айтканы туура. Тулпар туулары менен энеси өлүп калып, кулунду уйга телчигенибиз чындык болчу, – дейт саяпкер.

– Менин ата-тегимди билип берчи? – деп сурайт хан сынчыдан.

– Сиз кулсуз, ал эми аялыңыз хандын кызы, – дейт сынчы.

– Дөөрүбө, жети атамдан бери хан болсо, анан мен кайдан кул болом! – деп каарданып сынчынын башын алдырмак болот.

– Ишенбесеңиз, энеңизден сурап көрсөңүз болот, ханым, – дейт. Хан энесин чакыртып, сынчынын айтканына жооп беришин сурайт.

– Балам, өсөөрүм калбай, өлөөрүм калган чагымда бир кишинин ханына ортоктош болгум келбейт. Муну бир кудай, бир вазир, бир сенин энең, анан мен билчү элем. Вазир менен сенин энең эчак аркы дүйнөгө кеткен. Эми биздин сырыбыз дагы бир кишиге маалым болсо, Кудайдын кудурети ушул экен, кулак сал, чынын айтып берейин. Сенин атаң жети аял алган экен, жетөөнөн тең бала көрбөй, сегизинчи кылып мени алат. Бат эле боюма бүтүп, төрөр күнүм жакындаганда хан:

– Чыр эткен баланын үнүн уга элек элем. Эркек төрөсө сүйүнчү жибергиле, кыз төрөсө көзүмө көрүнбөсүн, – деп кырк жигити менен ууга чыгып кетет. Айлам кетип ыйлап, жашы санаалаш вазир менен акылдаштым. Вазир мени эч кимге көрсөтпөстөн, сарайга алып келип камап койду. Мен кыз төрөдүм. Вазир болсо үч күнгө чейин эч жанга билгизбей, чар тараптан эркек төрөгөн аялды издеп жүрүп, үч күн дегенде сени таап алып келди. Мен сарайда кызымды сага айырбаш кылып, кедейдин аялына дүр-дүнүйө берип узаттым. Кийин өз ханым алыстап кетпесин деп, кызымды сага алып бердим, – деп энеси көз жашын төгөт. Муну угуп, хан сынчыга ыраазы болуп, ат мингизип, тон кийгизип, сыйлап узаткан экен.

АКЫЛСЫЗ ХАН ЖАНА НУСКАЛУУ БАЙБИЧЕ

Өткөн бир заманда байлыгына сан жетпеген бир хан жашаган экен. Бирок анын байлыгы көп болгону менен элге ырайымы жок, зыкым, акылы тайкы болгон экен. Эмне кыларды билбей, бир жолу мындай деген жыйынтыкка келет:

– Балам, жакынкы айылда өтө акылдуу аял бар экенин уктум. Ошону мага чакырып келип берсең,

жакшы кеңешин угайын, мен дагы акылдуу, көрөгөч болгум келет. Бирок бул жөнүндө эч кимге айтпагын, экөөбүз гана билгендей бололу, – дейт.

Баласы атасынын айтканына макул болуп, акылдуу аялды чакырып келүү үчүн хандын вазириин жиберет. Аны алып келгенден соң хандын баласы өзү тосуп алат. Ал нускалуу байбичеге:

– Сиз хандын алдына барасыз, эмне деген сөз айтат, кайра келип мага төкпөй-чачпай баарын айтып бересиз, – дейт.

Ошентип, байбиче ханга барып, аттан түшүп, амандашып сүйлөшүп калат. Хан байбиченин минип келген атын:

– Өтө бат келдиң, басыгы жакшы го – деп, аябай мактайт.

Акылдуу аял хандын келесоолугун байкап, бирок эч сөз айтпай далайга ойлонот... Ушу да ханбы? – деп таң калат.

– Ханым, сиз менден жакшы сөз, кеңеш укканы чакыртыпсыз, менин кеп-кеңешимди уккунуз келсе керек. Эмесе көңүл коюп, жакшылап угуп туруңуз. Сиз мен минип келген атты аябай мактадыңыз, жылкы баласын желеде кезинде жакшылап асыраса, жакшы чыгат. Зайыпкери жарашса, кулун келишкен ат болот. Сиздин элде да арып-ачкандары көп, аларга да байлыгыңызды таратып берсеңиз болот, – дейт. Бул сөзгө хан муунуп, байбичеге таарынып, аябай кыйкырат.

– Жогол, көзүмө көрүнбө, баскан изиңди кетмендеп коём. Сени мындан ары менин кежигем көрбөйт, – деп, колун кезеп үйүнөн кубалап чыгат.

Байбиче чыгып кетер замат хан аялына:

– Ортосуна уу салынган нанды кемпирге бер, – деп, көз кысат. Аялы кемпирдин аркасынан чуркап жетип нанды куржунуна салып берет. Акылдуу байбиче кетип баратса, жолдон мергенчилик кылып

жүргөн хандын баласы жолугат. Кемпир балага болгон кепти толук айтат.

– Балам, атаң адилет эмес, акылсыз экен. Ма-
лыңан кедейлерге кайрыла жүр десем, мени үйүнөн
кууп чыкты,– дейт.

Акылдуу аял куржундагы нанды баласына толу-
гу менен берип салып, сапарын улай берет. Хандын
уулу ачка экен. Энеси берген нанды бурдап жейт.
Нандын акыркысын чайнап жуткандан кийин жер-
ге кулап түшөт. Ошентип, сараң хан мал аяйм деп
баласынан айрылат.

АКЫЛЫМ БАР, АКЧАМ ЖОК

Бегмат аттуу бир акылдуу адам болгон экен.
Бирок колунда такыр оокат болбоптур, ким эмне
берсе ошону алып, оокат кылыптыр. Ачкалыкка,
жылаңач-жырткыкка көнгөн. Бирөө бирдеме бербесе,
ачка жүрө берген. Байларга, соодагерлерге барып:

– Менин акылым бар, акчам жок, мүмкүн болсо
акылымдан алып, акча бергиле – дейт. Жолдун бою-
на отуруп алып да акылым бар, акчам жок – деп,
какшай берет.

Ошентип, далай жылдарды өткөрдү. «Жиндиби,
акылы жокпу?» – деп, көбү таң калды. Чынында
ал жашаган заманда адилдик жок эле. Элдин айт-
кан сөзүнө кулак салбай, өзүнүн айтканы – айткан,
дегени – деген. Бир күнү падышанын көчөсү менен
өтүп баратып, адаттагы сөзүн кайталады. Мынаушул
учурда падышанын вазирлери муну укту да, дароо
падышага жеткирди. Падыша:

– Чакырып койгула, бир байкайлы,– деди. Па-
дышанын сарайына кирери менен Бегмат:

– Акылым бар, акчам жок,– деп, угуза айтып
калды. Аны падыша дароо укту. Падыша:

– Акылың эмнеге жетет, ошону айтчы, а деп эле акылым бар, акчам жок дей бербей, -деди. Анан түшүнбөгөн келесоонун көзүн тазалайлы деп, кырк төөлүү соодагерлерге кошуп, башка бир шаарга жөнөттү эгерим келбесин деп, соодагерлер менен баратса да, айткан сөзү баягы «акылым бар, акчам жок».

Барган жеринде жаагын басканы жок, коркутса да башка сөз айтпады. Бир нече күн, түн жол басып өткөндөн кийин, Бегмат жарды-жалчы, дубаналарды көрдү. Ичи ачышты да, маталарды жолдошторунан башка бөлүнүп сата баштады. Беркилеринин жаны кашайып, Бегматты адаштырып жоготууга аракет кылышты. Бегмат тигилердин айткандарын тыңшап да койгону жок, өзү билгендей сата берди, башка шаар, кедей-кембагалдарга жага бербеди, соодагерлер урушуп да айтты, абдан коркутуп да көрүштү. Бегмат: «Акылым бар, акчам жок» деген сөздөн башканы айтпады. Жолдоштору сабаган да жок, себеби элден коркту. Маталарды арзан да, кымбат да сатып алып, ал шаардан кишмиш жүктөп жөнөштү. Бегмат жолдо жүрүп бир нече күндөн кийин чоң дарыянын боюна келип, чатырды тигип, жыйырма төөнүн кишмишин сууга төктү. Балыктар тойду. Чачпай калгандан кийин балыктар сыртка чыгып сурай баштады:

– Айланайын, бизге тамак качан чачасың? – дешти. Бегмат:

– Ким кишмишти кааласа, суунун түбүнөн бирден таш алып чыкса, анан берем, болбосо бербейм! – деп кесе айтты.

Балыктар таш алып чыгып, кишмиш жеп жатты. Бир кап кишмишти балапан баскан көгүчкөндөргө берди. Балыктардан жыйналган таш дөбө болгон. Эми көгүчкөндөргө:

– Бирден төөнүн корголун тапкыла, анан бирден кишмиш беремин, – деп, убада кылды.

Көгүчкөндөр капкайдан коргол алып келип, ага кишмиш алып жатты. Акыры Бегматтын кишмиши да калбады. Баягы кырк төөгө төөнүн корголун, таштарды толтура жүктөдү. Бир жерге келсе суук, отун жок, шүмтүрөп шодокондун бүркүтүндөй жүргөндөр көп. Бегмат түтүн булаткандан кийин, баарысы жабылып, карыз коргол алышты, эки эсе акча беребиз дешти. Жылынып, эс алгандан кийин Бегматты акмак, – деп, жектеп тилдей башташты.

– Жинди болбосо, кишмиштин ордуна коргол жүктөйбү, таш алабы? – деп тутанышты. Шаарга жетери менен соодагерлер Бегматты жамандай башташты. Болгон ишти төкпөй-чачпай баяндап айтты.

– Соодагерлердин өмүрүн кантип сактаганын айтсын, болбосо карыз алганды берсин – деп, көшөрүп турду. Бир убакта төөдөгү бир ташты ачса, жарк эте түштү, көздү уялткан каухар экен. Падыша аябай кубанды, анын жарымын элге бөлүп берди.

– Акылым бар, акчам жок деген чын экен, – деген экен ал.

АЛКЫШ

Илгери-илгери бир дүнүйөкор адам болгон экен. Ал мал-мүлкүмө зыян келтирет, тамак-ашымды ичип кетет деп элден бөлүнүп, бир ээн коктуга бөлүнүп барып, жалгыз жашайт. Ал коктунун төрүнө жайлап, жакасына кыштап, малын багып жүрө берет. Күн сайын ченеп тамак жасап, малынын туягын көбөйтүү менен алек болот.

Ошентип жүрүп карыйт, кемпири да алдан-күчтөн тайый баштайт. Күндөрдүн биринде алардын үйүнө бир чоочун жолоочу келет. Жолоочу алыс жол бара жатканын айтып, тамактанып, тыныгып алгысы келгенин баяндайт. Дүнүйөкор абышка-кемпир ада-

тынча биз сени кондура албайбыз, араң жан сактап жаткан бизди коюп, ылайыктуу жериңди таап конбойсуңбу. Карыган адамдарды кыйнаба дейт. Алар бул жолоочу эмес эле мал уурдап жүргөн немеби деп ойлошуп, тамак да бербей коюшат. Бирок жолоочу да көгөрүп, керели кечке кезерип отура берет.

– Жок дегенде улагаңарга эле жатып кетейин? – деп суранат кеч киргенде баягы жолоочу.

– Жатсаң жат, – дешип аргасыз уруксат беришет. Чарчап келген жолоочу тез эле уктап кетет. Тигинин катуу уктаганына көзү жеткен соң, кемпири ченеп суу куюп, ченеп эт салып, тамак бышырат.

Тамак бышкандан кийин экөө шыбыш алдырбай иче баштайт. Экөө тоёт, бирок эмнегедир казандагы тамак артып калат. Мындай кызыкка түшүнбөй абышкасы кемпирин тамакты көп салыпсың деп жемелейт.

– Тиги жолоочуга берейин деген экенсиң го, – дейт абышка.

– Жок, күндөгүдөй эле ченеп жасадым эле, андан көрө сен мага көрсөтпөй кошуп койсоң керек, – дейт кемпири. Ошол кезде уктап жаткан жолоочу ойгонуп кетет. Сураштырып иштин жайын түшүнгөн соң:

– Бул менин ырыскыма буюрган тамак тура. «Коноктун ырыскысы өзү менен» деген ушул. Мага бербейин дегениңер менен, буюрган тамакка айла жок экен деп тамактын калганын ичип жатып алат.

Абышка-кемпир ошондон кийин: «Элден бекер эле бөлүнүп, жалаң мал деп тоодо жүрүппүз. Келген конок өз ырыскысы менен келет турбайбы. Андан көрө кайра эл арасына баралы деп, тогуз жолдун тоомуна келип конушат.

Жолдон өткөн арып-ачкандарга колдо бар тамактарын берип, элдин алкышын алат. Алкыш менен кемпир-чал кайра жашарып, жыргап-куунап эл арасында жашап калышат.

АЛТЫН УЯ

Илгери-илгери бир хан болуптур. Ал куштардын сайраганын, өзгөчө булбул үнүнө кумары канбай, эчен түрдүү куштарды капаста кармачу экен. Бир күнү бакчага келип укмуштуудай сайраган бир булбулду карматып алат. Аны капаска салдырып, тагынын жанына койдуруп, сайратып уккусу келет. Хандын сарайы, анын ичиндеги буюмдардын бардыгы алтын менен күмүштөн жасалып, эң кымбат баалуу асыл таштар менен кооздолгондуктан, баягы булбулга алтындан капас жасаттырат. Ичине аппак мамык менен жибектен уя салдырат. Эң сонун кооз идиштерге булбул жей турган түркүн жем койдурут.

Булбул мындай жаңы шартка көнө албай, көп убакытка чейин сайрабай калат. Далай күн өтүп, бир күнү хан жалгыз отурганда булбул укмуштай кубулжутуп сайрап кирет. Хан сүйүнүп, көңүл коюп угуп калат. Ал куштардын тилин түшүнгөн киши экен, булбулдун эмне деп сайрап жатканын билгиси келип тыңшап отура берет. Угуп олтурса ал:

Кайран алтын уям ай,
Кайрылып сени көрөмбү?
Кайрылып көрбөй өзүңдү,
Капаста жатып өлөмбү?
Торкодон салган уям ай,
Толгонуп кайра көрөмбү?
Толгонуп көрбөй өзүңдү,
Тордо эле жатып өлөмбү? – дейт.

Булбулдун мындай муңдуу сайраганына хан абдан таң калат. Мен жасаткан алтын капастагы мамык менен жибектен салдырган алтын уя жакпаса, өзүнүн уясы бир укмуш болсо керек. Ошол уясы кандай экенин билейинчи деп ойлоп, жигиттерин чакырып:

– Булбулду капастан бошотуп жибергиле, бирок кай жерге барып конгонун билип, уясы кандай эке-

нин көрүп келгиле! – деп буйрук берет.

Капастан бошонгон булбул шыр учуп отуруп, бир калың бадалга келип конот. Өзүнүн көнгөн жерине келгенине кубанып, суу жээгине келип үстү башын таранып, боюн керип аркы-терки учуп, анан бир бутакка конуп укмуштуудай кубулжугуп сайрайт. Моокуму канган соң карагайдын бооруна чөп-чардан салган уясына кирип, ырахаттанып жатып алат. Хандын жигиттери булбулдун бардык кыймылдарын, сайраганын, уясына келип жатканын көрүшөт. Анын баарын төкпөй-чачпай ханга айтып келишет.

Көрсө, ар кимдин өз уясы өзүнө алтын уя болот тура. Эл ичиндеги «ар кимдики өзүнө, ай көрүнөт көзүнө» деген лакап да ушундан улам айтылып калган дешет.

АЛЫМКУЛ ТҮШЧҮ

Илгери Өмүрбек аттуу хан казынасын уурдатып жиберет. Ууруну ким таба турган болсо малымдын теңин берем, таппасаңар баарыңды күнөөгө тартам деп, бүт элин чогултуп жар салат.

Элдин айласы кетип, хандын каарынан коркушуп, мына ушул Алымкул деген түшчү, ууруну ушул таап берет дешип, бир кишини көрсөтүшөт. Алымкул айылдан алыс үй тиктирип, ууруну табууга кырк күн мөөнөт алат. Хан кырк күнү кырк кой союп, Алымкулду бакмак болот. Баары бир хан өлтүрөт, андан көрө кырк күнү кырк кой сойдуруп жеп, анча-мынча болсо да жыргап алайын деп, кырк өрүк алып, баштыгына салып коёт. Бир күн өткөндө бир өрүктөн жеп коюп, баягы өрүктүн түгөнүшүн санап жатат.

Хандын казынасын уурдаган кырк ууру болчу. Алар: – Түшчү Алымкул эмне түш көрүп, ууруну

таптырат экен, барып билип кел, – деп бир уурусун жиберешет. Ууру келип, үйдүн артынан Алымкулду тыңшап турат. Алымкул жатар маалда баягы өрүктөн бирди алып: – Кырк элең, бирөөң келдиң, – деп өрүктү жеп жатып алат. Үйдүн артында тыңшап турган ууру Алымкулдун сөзүн угуп, коркуп кетип, жолдошторуна барып: – Кокуй, биз өлгөнү калыппыз, мен тыңшап турсам, кырк элең бирөөң келдиң деди да, жатып алды, – дейт. Эртеси дагы бир ууруну жиберешет. Алымкул уурунун тыңшаганын кайдан билсин. Эки күн өттү деп санаа чегип, өрүктүн бирин алып туруп: – Кырк элең экөөң келдиң» – деп экинчи өрүктү жеп жатып алат.

Ууру менин келгенимди кадимкидей эле билип койду деп, жолдошторуна айтып барат. Үчүнчү күнү уурулар бир чолок уурусун жиберет. Алымкул жатарында өрүктөн бирди алса, курт жеген өрүк колуна тийиптир. Кырк элең үчөөң келдиң, келгенде да майрыгың келдиң, – дейт. Эшикте турган чолок ууру коркуп: – Билерин го билиптир, мен качканымда деле ханга айтса кармап алат, андан көрө өзүм айттайын, – деп баягы чолок ууру кирип барат салам айтып. Алымкул деле сыр билдирбейт. Ууру:

– Түшчү аке, менин эмнеге келип турганымды билип тургандырсыз? – деди.

– Билип турам, билбегендечи... – дейт Алымкул.

Түшчү аке деди ууру. Хандын казынасын биз уурдадык эле. Мурунку күндөрү келген ууруларды да билип койдуңуз, бүгүн мен келдим эле, мени да билип: – Кырк элең, үчөөң келдиң, келгенде да майрыгың келдиң, – дедиңиз. Эми бизден эмне алсаңыз да, ханга бизди айта көрбөнүз, жаныбызды аман алып калыңыз. Уурдаган буюмдарды жардын түбүнө көмгөнбүз, эчтекесин короткон жокпуз, – деп жалынат.

Алымкул ичинен сүйүнүп, бирок тигилерге сыр бербейт.

– Бүгүн келбесеңер, эртең ханга айтмакмын, келгениңер жакшы болду. Силерди мен сактап калайын, бирок экинчи бул хандын казынасынан жана айылынан бир чамынды да албагыла. Хандын казынасынан уурдаган буюмдарга кол тийгизбей, өзүңөр суунун аркы өйүзүнө өтүп, бул жерден кеткиле. Эгерде экинчи ирет айылдан чычкак улак жоголсо, силерди дароо ханга кармап берем! – дейт Алымкул түшчү.

Мындан кийин бул жакка келип, ууру кылбаска ант беришет. Ууру сүйүнгөн боюнча кетип, жолдошторуна болгон окуяны айтып, түнү менен башка жакка качып кетишет. Алымкул болсо, уурулардын оңой жерден табылганына сүйүнүп, өлүмдөн калганына тобо келтирет. Кырк күнгө чейин хандын кырк коюн жеп, чайын ичип жыргап жата берет. Кырк күндөн кийин ханга салам айтып кирип келет.

– Ханым, казынаңыздан уурдалган буюмдар бүт бойдон жардын түбүндө көмүлүп жатат. Барып каздырып алыңыз. Казынаңызды кырк ууру уурдаган экен. Алар суудан өтө качышты. Эми аларды таба албайсыз. Бирок мындан кийин сиздин элден чычкак улак да жоголбойт, – дейт.

Хан жардын түбүндөгү дүнүйөсүн ташытып алат. Алымкулга убадасы боюнча малынын теңин бөлүп берет. Арадан көп убакыт өтпөй жылкычылар: – Бир бээ жоголду, – деп калышат. Хан Алымкул түшчүгө айтат. Алымкул түш көрөм деп жатат. Ошол мезгилде бир жылкычы бээнин суу жээгинде кулундаганын айтып келет. Эртеси Алымкул ханга: – Ханым, бээңиз бооз экен, сууга жылкыларды сугарганы айдаганда ичинде экен, суунун жээгинде кулундап калса керек дейт. Хан жылкычысын сууга жиберсе, бээ кулунун ээрчитип ошол жерде жүрүптүр.

Эки-үч күндөн кийин хан ойлонуп отуруп, Алымкулду сынамакчы болот. Топ чымынды кармайын деп колун серпти эле, чымын учуп кетет. Үчүнчү жолу

кармап алып, Алымкулга алып келет да: – Алымкул, менин колумда эмне бар? Эгер тапкыч болсоң, тапчы? – дейт.

Алымкул эми накта өлгөн экенмин деп ойлоп, өзүнүн абалын түшүндүрүп, ханга: – Биринчи жолу кутулду, экинчи жолу да кутулду, байкуш чымын жан үчүнчү жолу тутулду, – дейт. Хан анын колундагы чымынды айткан экен деп ойлойт. Алымкул түшчү айткан сөзүнүн дал келгенине сүйүнөт. Хан Алымкулду чоң олуя экен деп таң калат.

Бир күнү хан Алымкулду ээрчитип мончого келет. Алымкул хандан кутулуштун амалын издейт. Бир убакта хан суу көтөрүп келе жатканда Алымкул жинди болумуш болуп, ханды жетелеген боюнча кышкы суукта эшикке алып чыгат. Чыгып келе жатканда хандын башы босогого катуу тийип, эскилиги жетип араң турган мончонун төбөсү «күр-р» этип түшүп кетет. Хан эшикке чыгып:

– Бали, Алымкулум, сен болбосоң, мончонун төбөсү басып калмак экен. Сен төбөсү түшөрүн билип, эшикке жетелеп чыккан экенсиң го, – деп ага ыраазы болот.

– Мен ошону билип, сизди майып болуп калбасын деп, алып чыкпадымбы, – дейт.

Хан ыраазы болуп, бир ажалдан алып калдың, эми башыңа азаттык бердим! – деп Алымкулду бошотуптур.

Алымкул айла менен хандан кутулганына сүйүнүп, тынч оокатын кылып жашап калган экен.

АМАЛКӨЙ КЕДЕЙ

Илгери өткөн заманда бир хан: – Кимде ким мага жыл маалында Кыдырды көрсөтсө, бир табак дилде берем! – деп жар салат. Элдин баары ага кызыгып

калышат. Бир кедейдин аялы: – Барып кандын дилдесин алып келсең болбойбу,– деп күйөөсүн уруша берет. Кедей болсо аялынын сөзүнө көнбөй: – Эмне, жыл маалында өлүп калайымбы, барбайм,– дейт. Анда аялы: – Үстүбүздө үйүбүз болбосо, киерге кийим, ичерге тамак болбосо, баары бир жыл маалында өлөбүз, андан көрө ага чейин ичип-жеп, бир жыл болсо да жашап туралы, барып алып кел,– дейт.

Аялынын тилине уугуп, айласы кеткен кедей ханга барып: – Менин азыркы абалым деле өлгөн менен тең, дилдеңизди бере бериңиз, жыл маалына чейин кудайдан тилеп көрөйүн,– деп хандын дилдесин алып келип, ичип-жеп жата беришет.

Бир күнү аялы экөө жылды эсептешсе жыл маалына жети күн калыптыр. Ошондо аялы жети күндөн кийин хандын вазири келет, мен сени Кыдырды издеп кеткен дейм, сен тоого качып кет деп күйөөсүн тоого качырып жиберет. Тоо-ташты керелден кечке аралап жүрүп, кедейдин чарык чокою бат эле түшүп калат. Үйүнө келсе, аялы кайта кубалайт. Бир күнү, эмне болсо да үйгө барып өлөйүн деп келатса, алдынан бир киши чыгат. Андан качайын десе, артынан бир киши чыгат. Андан качам деп, алдындагы кишиге беттешип калат. Шашкалактап салам айтып, хандын кишилериби деп коркуп, чын сырын айтат.

– Жокчулуктун айынан, убактысынча болсо да жеп-ичип туралы деп, жыл маалында Кыдырды көрсөтмөк болуп, хандан миң дилде алганым чын. Дилде болсо түгөндү, бирок Кыдырдын көрүнө турган түрү жок. Тоодо качып жүргөнүм да ушундан,– дейт кедей.

Анда тиги чоочун киши: – Оо, жолуң болгур, хандан качып кутула албайсың, хан сени өлтүрүп эмне кылсын. Андан көрө, ханым, жокчулуктун айынан бир табак дилде алганым чын эле, Кыдырды таппадым деп алдына бар,– дейт.

Ханга деле барат болчумун, бирок аялыма баргандан корком. Жок дегенде мени үйүмө киргизип койсоңуз деп кедей берки кишиге жалооруй карайт. Чоочун киши кедейдин сөзүн кыйбай, аялына ээрчитип келет. Кедей жан-алы калбай тиги кишини колунан келишинче сыйлап жөнөтөт.

– Эми чочубай эле ханга бара бер, мен кетейин,– дейт.

– Жок дегенде хандын дарбазасына чейин узатып койсоңуз, жүрөгүм даабай жатат,– деп туткактап кетирбейт. Хандын дарбазасынын алдына келгенде: – Киргизип койсоңуз, коркуп жатам,– дейт.

Алар хандын дарбазасынан өткөндө кедей берки чоочун кишини кароол жигиттерге көрсөтүп: – Ханга айткыла, мен убада боюнча Кыдырды көрсөткөнү алып келдим, тосуп алсын,– дейт. Бул сөздү угуп, хандын сарайы бүлгүнгө түшүп калат. Тиги чоочун кишинин да эси чыгып, кетенчиктеп кетмекчи болду эле, кедей: – Баары бир эми сен да өлөсүң, мен да өлөм, ажалдан кутулуунун бир гана жолу бар дегенде хан кирип келип: «Ассалоом алеким, Кыдыр ата! – деп салам берет. Алик алба. Хан саламын кайталайт, унчукпай тура бер, акыры, Кыдыр ата, эмне унчукпайт деп, менден сурайт. Андан аркы жоопту мен берем. Сен белги бергенде гана эшикке чыгып, дароо жок бол,– дейт кедей.

Аңгыча хан келип, эки колун бооруна алып: – Ассалоом алеким, Кыдыр ата! – дейт. Тиги алик албайт. Хан тизесин бүгүп саламын кайталайт. Чоочун киши унчукпай тура берет. Хандын тынчы кетип: – Касиеттүү Кыдыр ата, эмне үчүн унчукпайт? – деп кедейден сурайт. Анда тиги кедей: – Касиеттүү Кыдыр ата адамдардын көздөрү ачык турганда сүйлөбөй да, касиетин көрсөтпөй да коёт деп уктум эле дегенде, хан бүткүл сарайдагылардын көздөрүн жуумп турууга буйрук берет.

Ошол мезгилде кедей тиги чоочун кишини «чыгып жогол» дегендей белги берди эле, берки дароо жылып жоголот. Хан бир аз күтүп көзүн ачса, маңдайында Кыдыр түгүл карааны да жок. Кедей ханды карап:

– Ханым, Кыдырды көрөрүн көрдүңүз, эми мага ыраазысыз го, – деп таазим кылып, үйүнө кеткен экен.

АМАНАТ

Жалгыз эркек баласын бир оокаттуу киши мектепке берет. Күндөрдүн биринде ыракаттанып, тамак-ашын ичип олтуруп:

– Эми байбиче, сени менен он беш жыл бирге турупмун. Ошонун арасында жакшыны да көрдүк, жаманды да көрдүк, эми куда кааласа кышында коштошобуз, – дейт.

– Ал эмне деген сөзүң! – деп секирип кетет аялы.

– Сен анын эмнесине секиресиң, тагдыр күчтүү! Менин айтаарым, экөөбүздүн ортобузда жалгыз бала бар. Биринчи сөз, окуусунан калтырба, экинчиси мал калды, багууга алың жете бербес. Балаң болсо жаш, керек десең жакшы адамдарды колуңан чыгарба. Ошонун көпчүлүгүнөн болбосо да, азынан кайыр келип калаар.

Колуңан мал-мүлк кете элек кезде, чекеңи жылыта турган аял алып бер. Менин айтаарым ушул – деп, алды менен коштошот.

Аял аялдык кылып, ар кайсы жакка малын чачып, жок кылып коёт. Ошону менен малын-пулун берген кишилердин жарактуу кыздарын көрүп:

– Кызыңды бер, балам чоңоюп калды, сөөктөшөлү, – дейт.

– Сени чанбайм, балаң да жакшы бала, өзүң да жакшы адамсың, пул-малың барбы? – дейт.

– Пул-малды жок кылып койдум, жөн эле сөөктөшөлү.

– Жөн эле кантип сөөктөшөбүз?

Баарына барып, бирок жок деген бир эле сөздү угуп:

– Жокчулуктун азабы! – деп аябай нааразы болуп үйүнө келип олтуруп калат. Күндөрүн биринде бир топ адамдар сүйлөшүп олтурса:

– Келечекти билген көзү ачык бир киши бар, баланча сайдын оозундагы кара зоонун үңкүрүнө үй кылып алып жатат – деп, баласына айтып келаткан болот. Аралыгы үч күндүк жер экен, барып келгин! – деп, ыраак-жакынын айтып берет.

– Андай болсо, апа, ошого барып келейин,– дейт баласы. Ал кезде тамак кымбат экен.

– Барсаң барып кел, балам. Үч күндүк азыгыңа буудай кууруп, түйүп берейин – деп, ары барышы үч күн, келиши үч күн: алты күндүк азыгын түйүп берет.

– Эми, кош, эне, сен оокатыңды кылып тура бер! – деп бала жөнөп кетет.

Жүрүп олтуруп көрүнгөн элге бара берет. Эч кимиси кондурбайт. Бир жардын башында бир алачык турат. Бери жакта уй кайтарган абышка жүрөт.

– Салоомалейкум!

– Өзүмдүн эле уйларым,– дейт ал. Дүлөй абышка экен.

– Тээтиги жардын башындагы алачык – биздики. Эмне сөзүң болсо, ошого айткының,– дейт абышка.

Анан чу коюп кемпирге барат.

– Энеке, мен конуп кетейин, өз азыгым өзүмдө. Эч ким кондурбай койду,– дейт.

– И, балам, консоң конгун. Тиги жерге жатып, түнөп кет. Абышка келсин, абышкага мен айтайын.

Ошону менен абышкасы келет.

– Ой, кайдагы неме экен?

Ал дүлөй абышкасына түшүндүргөндөн кийин:
– Мейли, жатса жатып кетсин,– дейт.

Айран-чалабынан бир чөйчөктөн берет, бечаралар.
Эртең менен кемпир:

– Ыя, балам, кайда барасың? – деп, жай сурайт.

– Тээтиги үч күндүк жерде келечекти билген кыйын киши бар. Ошого барып кел деп, энем жумшады эле,– дейт.

– Ии, айланайын, ошондой бар деп биз да уктук эле, тиги жүктүн бурчунда олтурган өзүмдүн жалгыз кызым, ай десе аты, күн десе көркүжок, сулуулугу – тиги, өзү бойго да жетип калды, бирок бакырайып карап туруп көзү көрбөйт, ошондой көр болду кызым. Эмне кылса көзү ачылат, ушуну сурай келесиңби?

– Макул, макул, сурай келейин. Кошкаула, аман келсем, жообун айта кетем,– деп, адамкерчилигин, кичипейилдигин көрсөтүп жөнөп кетет.

Жүрүп олтуруп, ар кайсы жерге келсе кондурбайт, кайсы бири итке талатып. Ошентип баратып калың бакка кездешет.

Калың бактын ичинде бир кара алачык турат.

– Мен конуп кетейин, өз азыгым өзүмдө,– деп кирет.

– Ыя, балам, азыгың болсо жатсаң-жатып кет,– дейт.

Өзү ичкен азык-тамактан беришип, баланын мүнөзү ага жылуу учурайт. Жатып алып, эртең менен:

– Мен жөнөйүн,– дейт.

– Кайда барасың, балам? – дейт тигил.

– Бүгүн жетем го, кудай аман койсо. Келечекти билген бир киши бар дейт. Келечегин эмне болоорун билип кел,– деп энем жиберди эле.

– И, айланайын, биз да имиш-имштен уктук эле ошону. Мынабу өзүң көргөн бакты кемпирим экөөбүз түрлүү жемиштен бала кезибизде тиккенбиз. Гүлдөп келип эле гүлү түшүп калат. Ушундан бир

тамчы даамын жей албай койдум. Пайдасы эле ушул, куураганын кесип, отун кылып жагамын. Эми эмне кылсам жемишин жейм? Ошону сурай кел. Мен азык-түлүгүңдү камдап турайын, балам.

– Кош болуңуздар – деп, бала жөнөйт.

– Эми кайта кетемби? – деп ыйлап, бала суунун четинде олтурса, бир балык балага сүзүп келип:

– Ой, сен эмне ыйлап олтурасың?

– Тиги жакта бир келечекти билген киши бар дейт. Ошого барып келечегин эмне болот, тактап сурап кел деп энем жиберди эле.

– Ой, сени суудан өткөзүп коёюн, мен бир аманат айтайын, ошону аткарып келе аласыңбы?

– Келем аткарып.

– Мин эмесе менин үстүмө.

Балыктын үстүнө минди эле, шыр дегизип суудан өткөрүп койду.

– Эмне аманат айтасың? – дейт бала.

– Ой, мени менен тең жана мени менен тукумдаш балык ушул суу куя турган деңизге кыштын күнү бир, жаздын күнү бир барып чоңоюп келет. Четинен эл жесе да түгөнбөйт. Мен же чоңойбойм, же кичирбейм. Ар кайсы сууда өрдөп, ушинтип ойноп жүрөм. Суудан буюрган азыгымды терип жеп жатам, мынабу элиме пайдам жок? Мен чоңоёмбу же ушу бойдон жүрө беремби? Ушуну сурай кел, – дейт. Бала коктуну өрдөп жүрүп олтуруп, адам жасап койгондой бир кара зоого кез келет. Эшик өңдөнгөн нерсенин үстүндө: «Мага келген киши үч гана ооз сөз сурайт. Төртүнчүсүнө жооп бербейм» деген жазуу турат.

Баланын башы тегеренип кетет. Энесинин аманатын кошсо, сурай турганы төртөө болуп калат.

Ойлонуп олтуруп: «Энемкин айтпай эле, жолдогу үч аманатты айтайын» деген бүтүмгө келет.

Ошол убакта бир адам чыгып:

– Ой, сен эмне кылып турган жансың? – дейт.

– Мен сизге жолугайын деп келе жатсам, бир жардын башында алачык турган экен, жанында уй кайтарып абышка жүрүптүр. Салам айтсам:

– Ой, бул өзүмдүн эле уйларым – деди. Дагы бирдеме дедим эле. Ой, менин башымды оорутпачы, тетиги алачыкта бир кемпир бар, сөзүң болсо ошого айткын деди. Кемпирге бардым.

Энекеlep жүктүн бурчунда жаш кыз олтурат.

– Конуп кетейин дедим эле десем:

– Жатсаң жатып кет, – деп уруксат кылды.

– Эртең менен кайда баратасың? – деди. Максатымды айттым.

– Ии, айланайын, биз дагы имиш-имиштен уктук эле, ага кандай жетиштин айлaсын таппадык. Эми балам бир аманат айтайын, айта келесиңби? – деди.

– Айта келейин, – дедим.

– Тетиги жүктүн бурчунда олтурган, көрдүңбү, ай десе аты жок, күн десе көркүжок сулуу кыз. Бирок айыбы – бакырайып туруп көзү көрбөйт. Эмне кылсак көзү көрөт, сурай келесиңби?

– Макул! – деп, ал жерден жөнөп кеттим.

Ар кайсы үйгө барсам, кондурбайт. Бир калың бакка келсем, бир алачык турат. Салам айтып кирип барсам, абышка – кемпир олтурган экен:

– Алеки салам, кайдан жүргөн баласың? – деди.

– Ушу жерде бир билгич киши бар экен. Келечегибиз эмне болот? Ошону сурап кел деп энебиз жиберди эле десем:

– Ии, айланайын, биз да укчу элек, ушундай имиш бар деп, эмесе мен бир аманат айтайын.

– Айтыңыз!..

– Кемпир экөөбүз турмуш кургандан ушул бакты багып келатабыз, нечен түрлүү жемиш тиктик. Тилекке каршы жемишин жей албадык, гүлдөп келип эле, жок болуп калат. Бирок пайдасы ушул, куураганын отун кылып, отунга кеңирибиз.

– Ушуну сурай келейин,– деп жөнөп кетип, кечке жүрүп олтуруп, кечкурун бир чоң сууга туш болдум.

Ыйлап бети-колумду жууп: «Ушу жерден кайта кетемби?» – деп олтурсам, бир балык сүзүп келди.

– Ээ, адамзат, эмне ыйлап олтурасың?

– Ушу жерде келечекти билген бир киши бар дейт. Ошого барып келечегибиз кандай болорун сурап кел,– деп энем жиберди эле, ошого бара жатам.

– Ой, өткөзүп коёюн, мен бир аманат айтайын, сурай келесиңби? – деди.

– Сурай келейин,– дедим. Балык туура тартып келди да:

– Мин жонума, эки кулактан бек карма! – деди да мингизип, шыр дегизип, суудан өткөзүп таштады.

– Кана, айта турган аманатың,– десем:

– Менин урукташтарым жаян болуп деңизде. Бүтүндөй бир шаарды багат. Менден эле пайда жок. Эмне кылсам чоңоёмун?

– Сурай кел, күтөм,– деди. Андан жүрүп отуруп сизге келдим,– деп, болгон сөздөрүн айтып берди.

– Ал балык бечарага убал болду. Алкымында аяктай каухар бар. Ошону алып таштаса эле, эки эсе чоң болот,– деди.

Андан балыкка келди:

– Балык, алкымында аяктай каухар бар,– дейт. Ошол каухарды алып таштасаң, эки эсе чоң болот экенсиң,– деди.

– Оозумду ачтым, сал колунду! – деди балык, аяктай каухарды жулуп алды.

– Мынакей! – деп, балыкка сунду эле, балык:

– Мен эмне кылам, өз койнуңа салып кой,– деди.

– Бактагы бечараларга да убал болду. Алачыгынын астында үйдөй бос таш бар. Түбүндө ат башындай алтын жатат. Ошону алып салса эле, багы мөмө берет,– деди.

Ал жүгүрүп келип, кетмен-чоту менен казып, таш түбүнөн ат башындай алтынды сууруп алды.

Абышка-кемпирге:

– Алыңыз! – деди.

– Бул сенин акың.

– Жок дегенде анча-мынчасын алыңыз.

– Жок, кенедей да албаймын.

Ат башындай алтынды көтөрүп, аяктай каухарды коюнга салып алып жөнөдү.

– Көзү көрбөгөн кызга да убал болду. Кимге нике буюрган күнү, ошондо көзү ачылат, – деди.

Ошо ат башындай алтынды көтөрүп келатса, балага ыраактан баягы алачыктын карааны көрүндү.

Кыз тышка чыгып туруптур:

– Баягы биздикине конуп кеткен бала болбосун тиги, – деди.

– Кана, балам – деп, абышка-кемпир да эшикке чыкты.

– Тетигине, келе жатпайбы, көтөргөн бирдемеси бар.

– Ии, келатат – деп, калышты абышка-кемпир.

– Оо, кудай, айланайын!

Бир топ эчкиси бар экен, бирди алып келип, аксарыбашыл жасашты. Өбүшүп көрүштү. Атасы союлган этти казанга салып:

– Айланайын журт, кызымдын көзү ачылды – деп, айыл- апасын түлөөгө чакырды. Эл чогулуп келгенде:

– Баягы олуяга барып келе жатасыңбы? – деп сурашты.

– Барып келе жатам.

– Эмне деп айтты?

– Кимге нике буюрса, ошо күнү кызынын көзү ачылат – деп айтты.

– Ии, айланайын, сен турбайсыңбы, менин балам – деп абышка-кемпир басып жыгылды. – Ушул кыз-

ды ал, сенин акың тоодой болуп калды, – деп балага чал кызын берди.

Колунан келген мал-салын берип, кызды ээрчитип жөнөттү. Кызды жетелеп, ат башындай алтын, аяктай каухарды алып келип, энесинин алдына таштап койду. Ошондон кийин ошол элде ырыстуу, бактылуу киши болуп жашап калган экен.

АРГАСЫЗ ТАБЫП

Илгери-илгери өткөн каардуу заманда алдуу-күчтүүлөр жашап, алсыздар бир башын тың бага албай, баш оогон жакка тентип кете берчү экен.

Ошонун ичинен Самтыр деген бечара адам, жетим өсүп, өмүр бою байларга койчу болуп эптеп жашачу экен. Аял алганга алы жок. Же малы, же үйү жок. Тилекке каршы, бир күнү кайтарган коюнун бир тобун карышкырга кырдырып иет. Ошол бойдон байдын коюн таштап качып кетет. Ошентип бечара Самтыр эптеп бөлөк бир элге барат. Ар кайсы үйгө кудай конок болуп, эптеп-септеп күн көрөт. Жашы отуздан ашып, кыркка таяп калган. Сакал, муруту өскөн, жүдөө киши ого бетер көзгө карыган болуп көрүнөт. Бир бай садага кылып бир эчки, чепкенин берет. Аны сүйрөлтүп кийип, колунда таяк, эптеп өлбөстүн күнүн көрүп жүрө берет. Бир айылдан экинчи бир айылга бара жатса бир атчан жигит катуу келе жатат, жигит: – Ассалоом алейкум, – дейт.

Самтыр: – Валекум ассалоом. Ой баатыр, кайда шашып бара жатасың, – дейт.

– Ушул жакта бир бай агабыздын баласы көптөн бери сырकोлоп, жөнүкпөй койду. Ошого табып издеп бара жатам, – дейт. Баягы Самтыр: – Эмне болсо ошо болсун деп, менин табыпчылыгым бар эле – дей салат.

– Ой, андай болсо жүр айланайын. Айыгар оорунун дарысы өзү табылат,– деп жигит атынан түшө калат.

Баягы бечара Самтырды атка мингизип, өзү учкашып жөнөйт. Бейтап төшөктө жатат. «Жолдон бир киши табышмын дегенинен сүйүнгөн бойдон атка мингизип алып келдим»,– дейт.

Үй-бүлөсү да сүйүнүп жерге төшөк салып, кабыл алат. Алдына ак дасторкон жайып дүйүм тамак коюп сыйлайт. Курсагын тойгузат. Самтыр сыр алдырбай табыш болуп олтура калат. Тамакка тойгондон кийин эшикке чыгып, таза жуунуп, ичинен кудайга жалынып: «Кудай мени шерменде кылба башынан бактысыз жараттың эле, ушул кишини айыктыр. Ушундан шыпаа айт деп тилек кылып, үйгө кирип: – Эми мен дем салайын,– деп оорулуунун жанына барат. Мен ичимен купуя дем салчу элем,– деп, баланын эне-атасы: – Ой, айланайын бусурман эмне кылсаң да эмиң түшүп, балабыз сакайып кетсе болду,– деп жалынат. Ошондо Самтыр оорулуу баланын жанына олтуруп алып, оозуна келгенин оттоп дем салат. «Бисмилла рахман рахиим, арыш-барыш, курттун сөзү карыш, суф-суф, көч-көч, суф-суф, көч-көч, суф-суф, көч-көч, суунун башы Сулайман, менден эмес кудайдан, тегерек баш кудайдан, суф-суф көч-көч, суф-суф көч-көч. Жумшак десең көккө бар, катуу десең жерге бар, адамзатта эмнең бар, суф– суф көч-көч, суф-суф көч-көч, суф-суф көч-көч. Бийик десең тоого бар, агыны катуу сууга бар, бул бечарада эмнең бар. Суф-суф көч-көч, суф-суф көч-көч, суф-суф көч-көч»,– деп ушул демин баланын маңдайында жети күн катары менен айта берет. Ушул эле айтканын нечен ирет кайталап, жети күн дегенде оорулуу козголуп тыңый баштайт.

Же ишендиби, же өзү айткандай кудай ушундан шыпаа айттыбы, айтор, бала абдан айыгат.

Баланын эне-атасы табышка бир сыйра таза кийим берип, ат мингизип чыгарат.

Ошондон улам кыйын табып болуп, эл чакырып, үй-жай, бала-бакыралуу болуп, өмүрүнүн акырына чейин табып болуп өткөн экен.

АРМАН

Илгери-илгери бир карыя киши басса-турса эле «арман ай» дей берчү экен. Анын топ бузар бир курдашы болуптур. Бир күнү ошол курдашы: Бала-чакаң кашыңда, төрт түлүгүң шайма-шай, анан дайыма эле «арман ай» эле дей бересиң, деги эмнеге арман кыласың да, эмне арманың бар? – дейт.

Ошондо карыя: – Менин арманымды уга турган болсоң балдарыма айткын, элди чакырып тамак берсин, арманымды ошондо айтам,– дейт.

Курдашы карыянын айтканын балдарына айтат. Балдары бээ союп, элге тамак берет. Ошондо карыя: – Мен жашымдан жетим калдым. Жыйырма жашымдан бир байдын малын кайтарып оокат кылып жүрдүм. Күндөрдүн биринде багып жүргөн койлорума карышкыр тийип, бир тобун кырып кетет. Бай жинденип, мени төөнүн чылгый терисине салып, оозун тарамыш менен тигип, бир жерге алып барып таштайт. Чылгый тери ысык күнгө кургап, өпкө-боорумду куушуруп, кечки салкында кайра кенеле калып, айтор, алымды кетирип жүрдү. Эл жайлоого көчкөндө бай мени бир төөгө тең кылып артты да, бир келинге жетелетип койду. Мен жүктү улам бир жагына салмагымды салып оодарып коёмун, келин улам оңдоп коюп жүрүп отурду. Ошентип келин аябай убара болду. Көч узап, келин артта калды. Кеч кирип кетти окшойт, келин мени таштап, төөсүн жетелеп кетип калды.

Мен эми жырткычтарга жем боломбу деп аябай коркуп, калтырап жаттым. Бир маалда нөшөрлөп жамгыр жаады, чылгый тери бошоп шалбырады, тарамыштын тигишин үзүп, териден түн ортосу дегенде араң чыктым. Карасам ошо жерде бир үңкүр бар экен. Эптеп анда түнөдүм. Бир убакта эле жакшы кийинген бир мырза келатат. Аны көрүп кайра үңкүргө кире качтым. Ал үңкүргө келип: – Үңкүрдөгү адам бери чык! – дейт.

– Менин үстүмдө кийимим жок, жылаңачмын, уялып турам, баатыр.

– Жылаңач болсоң ушул үңкүрдөн чыкпай тур, мен сага кийим алып келип берем деп ал чапкан бойдон кайра кетти. Күн чыгаарда бир таңгак кийим алып келип берди. Кийимди кийип үңкүрдөн чыксам бир жаш, сулуу жигит турат.

Ал: – Сен эмне болуп жүргөн адамсың? – деп ал-жайымды сурады. Мен төкпөй-чачпай бардыгын айтып бердим. Мени жоргосуна учкаштырып алып, бир байдыкына алып барды да, байга: – Бул сенин үйүңдө он күн турат, он күндөн кийин алып кетемин, – деп жөнөп кетти.

Баягы жигит он күндөн кийин келип, мени учкаштырып бир жерге алып келди. Чоң кара кашка аттын жанында эки көзү толтура куржун турат. Ал куржунду экөөлөп эптеп атка арттык, анан: – Атка мин! – деди. Мен атка миндим. Анан эле ал: – Эй жигит, мен кызмын, кыз экенимди ата-энемден башка бир жан билбейт. Мен ушул элдин болушмун, элди мен бийлеп, мен башкарамын, менин никемди сага буюрган экен, жүр кеттик элиңе, – деди. Ошентип экөөбүз жүрүп кеттик. Бул кантип эле кыз болсун, кыз да болуш болуп эл башкармак беле. Эми мунун кыз экенин кантип билем? – деп кете бердим. Жүрүп олтуруп, жүрүп олтуруп бир дарыяга туш келдик. Ушул жигиттин кыз экенин анык билейин

деген максатта: – Мен ысып кеттим, мына бул дарыяга киришип алалы, – дедим ага.

– Бул дарыяга түшүүгө болбойт, жылан, жаян деген көп, ал бизди тартып кетет, – деди. Мен болбой эле жуунуп алалы дей бердим. – Мейли анда мен да түшөйүн, сен менден көзүңдү айырбай тур, эгер жаян чыкса ат деп мага жаасын берип, өзү сууга кирип кетти. Мен жигиттин кыз экенин анык билип сүйүнгөнүмдөн жаяндын келерин унутуп коюптурмун, бир убакта эле кызды жаян тартып кетсе болобу. Ошентип кызымдан ажырадым, күйүткө баттым, колумдан эмне келмек, болгон күчүмдү ыйдан чыгардым. Кыздын куржундагы алтыны жана боз жоргосу менен төрт жагым кыбыла болуп, ушул даражага жетип, кадырлуу болдум. Азатозоктон ажыраткан ошол кыз менен бирге олтуруп чай ичпегениме, бир сырдашып сүйлөшпөгөнүмө армандамын. Арман ай! – деп сөзүн аяктаган экен.

АРЧА

Илгери бир абышка-кемпир жашаган экен. Экөө көп жыл балалуу болбой жүрүп, карыганда уулдуу болушат. Маңдайга бүткөн жылдызыбыз, башыбызга күн түшсө сүйүнөр медеибиз, зериккенде жарпыбызды жазар эрмегибиз деп, баланы канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай, суук көздөн оолак тутуп, эрезеге жеткиришет.

Бир күнү баласы отунга кетет. Үйүнө келсе энеси катуу сыркоолоп төшөктө жатып калган болот. Энин оорусу күн өткөн сайын күчөп, ал өчүнөн кетип саргайып, күндөн-күнгө арыктап, кичирейип калат. Уулу атасынын кеңеши боюнча бир дарыгерди таап келет. Дарыгер кемпирдин тамырын көрүп:

– Бул ооруга бир гана дабаа бар, ал -мүрөктүн суусу, ошону ичирсең, энең эч качан оорубай жаша-

рат, – дейт. Аны көп жер кыдырып, бир булактан табарын айтат.

Ошол күнү эле бала алыс сапарга аттанып, жер кезип, булакты издеп жөнөйт. Акыры табат. Сууну алып үйүнө кайтат. Жер кезип, суу ичип, көп күн уйку бетин көрбөгөн бала чарчап бир дарактын түбүнө келип, уктап калат. Байкоосуздан энеси үчүн алып бара жаткан баягы өмүрдүн суусун төгүп алат. Ал агып отуруп бир дарактын тамырына жетет. Мүрөктүн суусуна сугарылган бул арча дайыма жаша-рып, өлбөс даракка айланат. Сууну төгүп алганын көрүп, бала аябай өкүнөт, бирок ушул суудан арчанын көгөргөнүн көрүп, анын жалбырагынан үйүнө алып келет. Келсе, энесинин абалы андан да начарлап, өлүм алдында турган экен. Бала баягы алып келген жалбыракты үйдүн ичине түтөтүп, энесине жытта-тат. Бул мүрөктүн суусун ичкен, касиеттүү дарактан даба таап, эне оорудан тез эле айыгып кетет.

Мына ушундан улам, адамдарды түрдүү оору-сыркоолордон, капыстан келген кайгыдан, чертип келген кырсыктан алыс болсун үчүн, арчанын жал-бырагын түтөтүү салты калган экен.

АСАН КАЙГЫ МЕНЕН АЗИЗ ЖАНЫБЕК ХАН

Илгери Асан Кайгы аттуу акылман Сырдын боюнда жашаган экен. Күндөрдүн биринде азиз Жаныбек хан: – Асан аке, дүйнөдө малга киришпей турган адам болобу? – деп сураптыр. Анда Асан кайгы: «Биздин бала – Төлөн мырза малга киришпейт, – деп жооп бериптир. Акылман кеткенден кийин кан эки жигитин чакырып:

– Асан Кайгынын эки туу бээсин жайдак минип, кара терге чөмүлтүп, Төлөн мырзанын алдынан чык-кыла. Анын эмне дегенин мага айтып келгиле! – деп

буюрат. Ошондо эки жигит кандын айтканындай, эки бээни жайдак минип, кара терге чөмүлтүп, Төлөн мырзанын алдынан чыгышат. Төлөн мырза карап туруп:

– Ээ, акмактар, алдыңарга тердик салып минсеңер болбойбу, жайдак минип көчүгүңөр жоорубайбы, – деп бастырып кетиптир. Жигиттер келип Төлөн мырзанын сөзүн Жаныбек ханга айтышат.

Азиз Жаныбек хан дагы бир күнү Асан кайгыны чакыртып алып:

– Ээ, Асан аке, алдыдан миң кол качырып чыкса, ошо миң колго айбыкпай качырып кирчү азамат барбы? – деп сурайт. Асан Кайгы:

– Биздин Төлөн мырза качырып чыгат», – дейт.

Хан жигиттерин чакырып:

– Жарак-жабдыктары менен миң кол даярдап, Төлөн мырза келе жатканда капыстан качырып чыккыла, – деп буйрук берет.

Жарак-жабдыкчан миң кол Төлөндү качырып алдынан чыкты эле, Төлөн мырза колундагы кушун асманга ыргытып жиберип, кылычын сууруп алып, миң колго бөрүдөй тийип, төртөө-бешөөнү кылычтап жиберет.

Жигиттери Жаныбек ханга көргөндөрүн айтып келди. Жаныбек хан:

– Төлөн мырзаны алып келгиле», – деп жигиттерин жиберет. Ал келгенде Төлөндү карап туруп:

– Малга эмнеге киришпейсиң? – деп сурайт.

– Бери караса маңдайы ысык, нары караса соорусу суук, кыйкырса жоо алат, ышкырса жут алат, малга карабайын, эр азаматтын көөнү калбасын деп ойлочу элем, – деп жооп берет.

– Сени миң колго качырып тиет дейт, аның кандайча? – деп кан сурайт.

– Ажалың жок болсо, миң колуң да өлтүрө албайт. Ажалың жетсе, бир эле кишиден өлөт, – деп жооп берет Төлөн мырза.

– Аны кайдан билесиң, Төлөн мырза? – деп сурайт кан.

– Бир убактарда жүз миң кол менен аттандык эле. Ошонун миңи мылтыкчан элек. Аңгыча табылгынын түбүндө жаткан бир коён алдыбыздан качып өтө берди. Коёнду миң мылтыкчан атты эле, миңинин огу тең тийген жок. Эң аягында мен атканда, боор терисинин алакандай жери түшүп калып, ошондо да өлбөй жүгүрүп кетти. Менин атканым жаза кетчү эмес эле, ажалы жогунан миң бир октон өлбөй кеткен. Ошондон улам билемин, ханым, — деп жооп берди. Жаныбек Төлөнгө ыраазы болуп, бир сарпайы чепкен жаптырды. Дагы бир күнү Жаныбек хан Асан Кайгыны чакыртып алып:

– Асан аке, мен күнүгө куш салсам, асманга бир муштумдай сары неме учуп чыгып, жолтоо болчу болду. Ошону атып берчү адам бар бекен? – деп сурады. Асан Кайгы баягысындай эле:

– Аны Төлөн мырза атып берет, — дейт.

– Анда эртең жиберип жиберсеңиз, — деген хан ордосунда калды.

Асан Кайгы үйүнө барып:

– Балам, сен эртең канга барасың. Хан куш салууга сени менен талаага чыгат. Ошол кушту саларда асмандап учуп буудайык келет. Учуп келатканда мылтыгыңды дүрмөттөп туруп, бөтөгөсүн жара ат. Жара аталбасаң, өзүңдү зыян кылат, — дейт.

– Аны атып берсем, хан мага эмне берет? – деп сурайт Төлөн.

– Аны атып берсең, Жаныбек хан сенин башыңдан ылдый дилде куят. Бирок дилдени алба, ага ыраазымын деп айт. — Эки кызымдын бирин ал, — дейт, ага да ыраазымын деп болбой койгун.

– Хан таарынып калат да, ата. Деги андан эмне сурайын? — дейт.

– Баарына ыраазымын, каным, де. Мага темнедей жер бериңиз, жырындыдай суу бериңиз деп

сура, уулум! – деп Асан Кайгы Төлөн мырзаны канга жөнөтөт.

Төлөн Жаныбек ханга келет. Атасы айткандай, Жаныбек колуна куш кондуруп, жигиттерин ээрчитип талаага чыгат. Кушун саларда асманга муштумдай сары неме атылып чыгат. Аны Төлөн мырза атып түшүрдү эле, кан ыраазы болуп:

– Өз боюңдай дилде алгын! – деди.

– Ыраазымын, каным», – дейт Төлөн.

– Анда кызымдын бирин алгын! – дейт хан.

Төлөн ага да ыраазычылыгын билдирет.

– Деги эмне суранычың бар, Төлөн, мырза, айт! – деп сурайт Жаныбек хан.

– Каным мага чалкыган жериңизден теменедей жер, жырындыдай суу берсеңиз, мен ошого ыраазымын, – дейт Төлөн.

– Сүйгөн жериңди алгын, мырза! – деген хан балага уруксат берет.

Төлөн мырза атасына келип болгонун айтып берет. Ошондо Асан Кайгы Сырдан көчүп, Чүйгө келет да, бул Чүй эмес эле Чуу экен деп, андан көчүп, Кочкорго түшөт. Кочкорду көрүп, Кочкор эмес, кокуй экен, тогуз жолдун тоому, бөрү, койдун чаркы экен деп Асан Кайгы андан көчүп, желмаян минип, Жумгалга түшөт. Жумгалды көрүп, табын тапса, алтын көмүрдөй жер экен, табын тапса, колун жумган жер экен деп, андан көчүп, Нарынга келет. Нарынды карап туруп, Нарын эмес, кайгыр экен деп андан көчүп, Текеске барат. Андан ары Үч-Күбөккө келди да, Төлөн мырзага бир жерди көрсөтүп, казчы дейт.

Тебелеп туруп, казган жерге топурагын кайра салса, топурагы мурдагы ордуна батпай калды. «Ушул жерден не кармасаң алтын болот. Жайы-кышы жайлуу Үч-Күбөк деген жер ушул», – деди, Асан Кайгы Төлөн мырзага. Үч-Күбөк аңчылыкка бай берекелүү жер экен, сууга барган катындар кундузду чака ме-

нен уруп алчу экен. Ошондо Асан Кайгы Жаныбек хан баары бир мени эрмектегенин койбойт, андан көрө жолду бекители деп, бирин таш, бирин чалма менен Үч-Көбүктүн бардык жолун бекитип салган дешет. Ошол убактан ушул күнгө чейин Асан Кайгынын эли Үч-Күбөктө жашайт.

АСАН, ҮСӨН

Шайдат деген хандын эки аялы болуптур. Улуу аялынан Асан, Үсөн, кичүү аялынан Кысан. Хан кичүү аялын жакшы көрчү экен. Кичүү аялынын баласы Кысанды окууга берип, ал окумуштуу болот. Асан менен Үсөндү окууга бербейт.

Бир күнү падыша түнүчүндө Нурказар кушту көрөт. Куш адамча сүйлөйт. Күлүп каткырса, оозунан алтын акчалар шорголоп куюлат.

Падыша ага ашык болуп, ордунан турбай жатып алат. Жакшы көргөн аялы келип:

– Ой, эмне турбайсың? – дейт.

– Турбайм, – дейт.

Баягы турбай эле жатып алды, тур десем болбойт деп падышанын теңтуштарына барат.

– Теңтуштары, силер барып сурап көрбөйсүңөрбү? – дейт.

Бир топ теңтуштары келет.

– Ой, эмне сен турбай жатасың? Бир жериң ооруйбу? – деп сурашат.

– Жок, мен түш көрдүм, ошого ашык болуп жатамын, – дейт.

– Эмне деген түш көрдүң?

– Кишиче сүйлөгөн бир Нурказар кушту көрдүм. Каткырып күлсө, оозунан алтын-күмүш акчалар чубуруп астыңа толуп калат. Ошого ашык болуп жатамын, – дейт.

– Жатып алсаң сага ал өзү келип бермек беле. Балдарыңды жиберсең эле, издеп таап келбейби.

Туура деп Асан менен Үсөндү чакырат.

– Балдарым, түшүмдө кишиче сүйлөгөн Нурказар кушту көрдүм, ошону издеп таап келесиңерби?

– Таап келебиз, ата,– деди Асан менен Үсөн.

Экөөнү аябай аттап-тондоп, жараган аттарды, азык-түлүгүн, жарак-жабдыктарын камдап берип жөнөтүп жиберет.

Төрт-беш күндөн кийин Кысан угуп:

– Ээ, ата, мени жакшы көргөнүң кайсы? Асан менен Үсөндү жакшы көрөт турбайсыңбы, ал экөөнү түшүндө көргөн кушка жиберипсиң да, мага унчукпайсың, мен деле барат элем,– дейт.

– Сен, балам, жашсың. Ошон үчүн сени жибергеним жок.

– Жаш эмесмин, барамын – дегенде атасы айласы жок, ага да жараган ат, азык-түлүк, жарак-жабдык камдап берип, Кысанды да жөнөтөт.

Төрт-беш күн мурун кеткен агаларынын артынан жетет. Үчөө жүрүп олтуруп, бир жерге барса, үч жол бар: бир ташка жазып койгон. Кысан окуу билет: «Башкы жолго түшкөн барса келет, орто жолго түшкөн же келет, же келбейт, аяккы жолго түшкөн барса келбейт».

Улуусу Асан барса – келет деген жолго, Үсөн же келет, же келбейт деген жолго, Кысан барса – келбейт деген аяккы жолго түшөт.

Кысан бир айча жол жүргөндөн кийин аты баспай калат. Атын таштап жүрүп отурса, бир күмбөз көрүнөт. Күмбөздүн жанында көп кийик жүрөт. Бир кийик атып алып, бышырып жейин деп жакындап барса, баары жабалактап Кысандын жанына келет. Бул кандай кийик. Менден качпастан жаныма келет? – деп Кысан ойлойт.

Кысандын азыгы түгөнүп, ачка болуп, күмбөзгө кирейинч деп, күмбөзгө кирсе, түрлүү тамактын

баары даяр. Кысан бир тамакка колун сунуп жейин дегенде:

– Тарт, наадан колунду! – деп, бири чыгат.

Мындай караса, бир кемпир олтурат. Алтын үстөл, алтын отургуч.

– Энеке, ачка элем, тамактан бербейсизби?

– Тамактан дейт, наадан, сүф! – деп, үйлөп ийсе, кийик болуп калат.

– Айланайын, энеке, тамагыңа ыраазымын, калыбыма келтир, кийик кылба,– дейт.

– Кийик кылба дейт, наадан, сүф! – деп, үйлөп жиберди эле, тили да байланды.

Ал кийикке да кошулбай эле, өзүнчө жолго түшүп алып жөнөй берди. Бир топ жүргөндөн кийин бир күмбөз көрүндү. Күмбөзгө кирип барса, түрлүү тамактын баары даяр. Баягы кийик тамакка колун сунду.

Менин энем кылган экен деп, бир сулуу кыз:

– Сүф! – деп, үйлөп койду эле, калыбына келип, жарак-жабдыгын асынып: – Кайдан келатасың? – деп сурады.

Тили жок сүйлөй албайт. «Тилин да байлаган экен» – деп:

– Сүф! – деп койду эле, тил чыгып кадимкидей сүйлөдү.

– Кайдан келатасың?

– Шайдаткан деген кандын шаарынан келатам.

– Эмне издеп келатасың?

– Атам Нурказар кушка түшүндө ашык болуп, мен ошону издеп келатам,– дейт.

– Перинин падышасынын кызы элем. Атым – Гүлбаарам, Нурказар кушум эле. Атам өлүп, Айжамал перинин кызы падыша болуп, энем экөөбүзгө эки жерге күмбөз салып берип, перинин шаарынан айдап, Нурказар кушумду ошол Айжамал алып калган. Ошону менен энем тиякта. Буюрса мени сен

аласың, күйөө болосуң. Никебизди кабыл кылсын деп никелешет. Кысан Гүлбаарамды алат.

– Нурказарга кантип барам? – дейт.

– Сен эми тетигинде чоң терекке алпкаракуш тууйт. Жылда эки балапанын ажыдаар жеп кетет. Ошого барып ажыдаарды өлтүрсөң, аман каласың.

Барса, терекке ажыдаар оролуп чыгып баратыптыр. Кылыч менен белин кыя чаап, өлтүргөн кезде, алпкаракуш келет. Ажыдаарды көрөт:

– Эмне максатың бар? – дейт.

– Перинин шаарына алып барыңыз, Нурказар кушту алып келүүгө баратам. Ошону менен алпкаракуш Кысанды көтөрүп алып учат.

Перилер уктаганда кырк күн укташат экен. Кызуу уктап жаткан убакта келишет.

– Тээтиги оозу ачык көрүнгөн үй перинин үйү, – деп, көрсөтүп берет. Оозунда сакчылар уктап жаткан. Үйгө кирип барса, алтын туурда Нурказар куш конуп отурат.

– Мен сизге келдим, алып кетейин, – дейт.

– Менин кожоюнум – перинин падышасы Айжамал. Адам баласын ээрчип эмне барам? Барбайм! – дейт куш.

Анда Кысан:

– Эмесе, менин атам сага ашык болуптур. Өлүп калса, акыретте атамдын канын көтөрөйүн.

– Ал кишинин канын көтөрүп, акыретте мен кандай... Үйүңдөн чыкканга канча жыл болду?

– Быйыл отуз жыл болду, – дейт.

– Эми сен тетиги Айжамалдын жеңине кай жерден чыкканыңда, атыңды, атаңдын мага ашык болгондугун, каның көтөрөм дегениңди, бул жерге алпкаракуш аркылуу келгениңди жазгын. Алтын көшөгөдө үстүнө каухар жамынып жаткан Айжамал, коркпогун, ойгонбойт... – Нурказар көзүнөн жаш чыкканча күлөт, оозунан алтын-күмүш төгү-

лөт. Кысан алтын шакегин Айжамалга салат. Өзү Айжамалдыкын салынат.

– Жүр эми, кеттик! – деп Нурказарды көтөрүп, алпкаракушка минип учуп, баягы терегине келсе, балдар аман– эсен.

– Дос болдук,– деп алпкаракуш бир канатын сууруп, дубалап берет. Ушу, кайда барам десең жеткирет,– дейт.

Канатка түшүп, Нурказарды көтөрүп, Гүлбаарамдыкына келет. Гүлбаарам Нурказар менен учурашып, кайра өзүңө келипсиң, Кысанга тийипсиң, баарыбыз эми бир жерде болобуз,– дейт.

Гүлбаарам, Кысан азык-түлүгүн, Нурказар кушун алып канат менен учуп жөнөйт.

Жолдо Гүлбаарам:

– Жети катар асмандан бизди өткөрбөйт энем. Никемди сага буйруп койгондон кийин, мынабу ок – Сулайман пайгамбардан калган ок. Ушуну жоо кемпирге тий деп ыргыт,– дейт. Айтканындай жоо кемпирге тий деп ыргытып жиберет. Келсе, ок тийип, баягы кемпир өлүп калган. Кийиктердин бардыгы тегеректеп келет.

Гүлбаарам дубасын жандырып, кийиктин баарын киши кылып:

– Келген жагыңарга баргыла,– дейт. Канат менен учуп олтуруп, агалары менен тараган үч айры жолго барышат. Конуп, Гүлбаарамдын жибек чатырын тигип, кудук бар экен, аркан менен суу алып, чай кайнатып ичишип, Гүлбаарамдын тамагынан жеп отурушат.

– Гүлбаарам, Нурказар, силер туруп тургула, эки агамды издеп, таап келип ала кетейин,– деп, баягы башкы жолго түшкөн Асанды издеп жөнөйт.

Нурказарды күлдүрүп, оозунан алтын-күмүштү, каухарларды түшүрүп алып, жол азык кылып алат. Бир шаарга барса, Асан ашканада суу ташып, отун

көтөрүп жүрөт. Кийими жок, начар болуп калган. Асанды ээрчитип барып дүкөндөн жакшы кийимдерди сатып алып кийгизип, базарга барып, бир жараган күлүк атты ээр-токуму менен сатып алып, Асанды мингизип, Үсөндү издеп жөнөйт. Бир шаардан отун көтөрүп жүргөн Үсөндү кийиндирип, базарга барды. Базардан бир жараган ээр-токуму менен ат алып, Үсөнгө мингизип, Асан менен Үсөндү ээрчитип алып жолго түштү. Үчөө биригип, Гүлбаарам менен Нурказарга келишти. Ал жерде баары биригип чай ичишип, жол тарталык деп, Кысан белине аркан байланып, кудуктан суу алууга түштү.

Асан менен Үсөн арканды кудукка ыргытып ийип, чатырды жүктөп жөнөп калды. Асан кушту колуна алып, Үсөн Гүлбаарамды учкаштырып, алпкаракуштун канатынын учаарын билбей, аны ыргытып ийип, экөө жолго чыкты. Бир топ жерге баргандан кийин, Гүлбаарамды «айтып коёт» деп талаага таштап, кете беришти. Асан менен Үсөн Нурказарды алышып атасына келишти:

Атасы:

– Кысан кайда? – деди.

– Үчөөбүз үч башка кеткенбиз. Кысан барса келбейт деген жолго түшүп кетти эле. Ошо бойдон Кысанды көрбөй калдык. Мындан минген аттарыбыз жүрбөй Үсөн экөөбүз эшиктеги эки атты сатып алып, бир шаарга бардык. Шаарда бир оозу ачык үй турат. Үй ичи жаркырап жарык. Алтын туурда Нурказар отурган экен. Алтын туурдун жарыгы үйдүн ичин жаркыратат. Асан кирип, Нурказарды кондуруп чыкты.

Ошону менен Нурказарды алып бир канчалык жол жүрүп, эми келдик, ата, – дешти. Атасы капаланып, Кысандын келбегенине бушайман болду. Аңгыча перинин падышасы Айжамал кыз эки жигитин ээрчитип келип калды. Шайдат ханды чакырты.

– Ата, мобу Нурказар куш меники эле, муну ким алып келди? – деди.

– Асан, Үсөн деген эки уулум алып келди, – деди.

– Чакыртыңыз уулдарыңызды, – деди.

– Бу кушту кайдан алып келдиңер? – деди.

– Бир шаардан, бир үйдө алтын туурда отурган экен. Ошондон барып алып келдик.

– О, бети жоктор! – деди Айжамал. – Кана, Нурказар сен сүйлө, ким алып келди сени, – деди.

– Мени Кысан деген бала алып келди, – деди. – Кысан Гүлбаарамга үйлөнүптүр. Менин турган жеримди Гүлбаарамдан угуп, алпкаракушка минип, биздин үйгө келди. Сиз уктап жатыпсыз, мени алып кетем, – деди. Мен барбаймын, кайдан келген немесиң, менин кожоюум бар – перинин падышасы Айжамал деген, тетиги алтын көшөгөдө уктап жатат. Мен падыша кожоюумду таштап, бир адам баласын ээрчип кетпеймин дедим, менин атам падыша сага түшүндө ашык болуп, мени таап кел, – деп жиберди. Кайра куру барсам, атам ашыктыктан өлүп калат, барбасаң атамдан канын мен көтөрөйүн дегин, – деди. Мен кантип кишинин канын мойнума көтөрөм? Андай болсо барайын, сен кайдан келгениңди, шаарыңдын атын, атаңдын атын, тетиги Айжамалдын атын толук жазып бүтсөң, ал сага аял болот. Койнуна жатып мен тур дегенде тургун, колуңдагы шакегинди Айжамалдын колуна сал, Айжамалдын шакегин өз колуңа сал дедим. Тигил, ошондой кылды. Анан Кысан мени алып жөнөдү. Алпкаракуш күтүп турган экен, ал көтөрүп учуп келип, өзүнүн терегине конду. Эки баласы аман-эсен турган экен. Ошону менен алпкаракуш Кысанга дос бололу деп бир тал канатын сууруп берди.

– Ушуга түшсөң, кадимкидей олтуруп жериңе жеткирет, – деди.

Нурказарды алып, канатка түшүп Гүлбаарамга келдик. Ал жерде беш-алты күн болдук. Андан Кы-

сан, Гүлбаарам үчөөбүз канатка түшүп учуп дагы жөнөдүк. Бизди энем куткарбайт. Сулайман пайгамбардан калган ок деп бир окту Гүлбаарам Кысанга берди. Жоо кемпирге тий деп ыргытты. Учуп отуруп кемпирдин күмбөзүнө келсек, Гүлбаарамдын энеси жок, баягы ок тийип өлүп калган экен. Кемпир дубалаган кийиктин баары тегеректеп келди. Кемпирдин дубасын Гүлбаарам жандырып, кийиктин баары киши болду.

– Кайдан келсеңер, ошол жериңерге кеткиле, – деп, кийиктерди таратып ийип, баякы канатка олтуруп, учуп жөнөдүк. Бир жерге кондук. Үч айры жол бар экен, Гүлбаарам чатырын тигип, тамак-аш ичкенден кийин Кысан мени күлдүрүп алтын-күмүш, каухар алды. Мына бу жол менен Асан, Үсөн деген эки агам кетти эле, ошолорду издеп, таап келейин, силер туруп тургула, – деди.

Бир-эки күндөн кийин эки агасын ээрчитип келди. Эми тамактанып жөнөйлү, мен кудуктан суу алып берейин деп, Кысан белине аркан байланып кудукка түштү. Арканды кудукка ыргытып ийишип, чатырды жыйнап, канаттын учаарын билбейт экен, аны таштап салышты. Асан агасы мени кондуруп, Үсөн иниси Гүлбаарамды учкаштырып жөнөп калышты.

Бир топ жерге келгенден кийин Гүлбаарам айтып коёт, – деп, Гүлбаарамды талаага түшүрүп ташташты. Мени алып үйүнө келишти. Кысан кудукта калды. Айжамал эки жигитин чакырып:

– Түштөн калбай Кысан менен Гүлбаарамды таап келгиле, – деди. Эки жигит учуп жөнөдү.

Түшкө жетпей Кысан менен Гүлбаарамды алып келишти.

– Кана белгиң? – дегенде Кысан шакегин көрсөттү. Анан Кысан менен Айжамал:

– Өмүрлүк жолдош болобуз! – деп, кол алышты. Шайдат хандан Айжамал:

Эки балаңызды мен текшерейин, ата, уруксат бериңиз,— деди.

Асан менен Үсөндү чакырды:

— Бир тууганга кара санаган кимге жакшылык кыласыңар, өз убалыңар өзүңөргө! — деп, Айжамал кылычын алып, экөөнүн башын чаап таштады.

Шайдат хан Кысан менен аман-эсен Нурказарды, перинин кызын алып келгенине чоң той берип, Кысанды ордуна хан көтөрдү. Айжамал да падышалыгын берди. Ошентип адам баласына хандык, перилерге падышалык сурагын жүргүзүп жатып калды.

АСЕНЕК

Бар экен — жок экен, илгери бир Асенек аттуу бала болгон экен. Ал жетим экен. Илгери жетимдер ар кимдин үйүндө жүрүп, алганы отун, жакканы от, кайтарганы кой, бакканы уй болуп, ач кыйкырык-куу сүрөөн менен күн өткөрүшчү экен. Алардын эки бетинен нур качып, ат жеткен жерге чейин кидиреп жүрө берүшчү дешет. Үйдүн ээлери «таз такыядан жугат» деп, жетимдерди жен эле ур-берге алышчу дейт.

Ошондой учурда Асенек карышкырдай чамынган, кыркма сакал, үңүрөйгөн жар кабак бир адамга койчу болот. Үйдүн ээси алдырбайын ала-йын, жулдурбайын жулайын деген ач көз неме эле. Өзү тубаса тантык, кече болгон. Кемпири да наадан, макулук болуптур. Булар эби жок эле Асенекти келтектеп, көрбөгөн азапты көрсөтүшөт.

Анан бир күнү Асенек катуу уктап калганда, аны журтка таштап, өздөрү көчүп кетишет.

Бир маалда Асенек ойгонот. Караса, журтта жалгыз өзү. Ичээрге тамагы жок. Ары чуркайт, бери чуркайт, эмне кылаарын билбейт. Тоо жамынып

ыктаган ээсин издесемби дейт, кайсы көчкө кошулуп кеткенин билбейт. Билсе да баргысы келбейт. Анткени ээси анын көңүлүн ошончолук оорутуп, көңүлүнө тийген экен. Асенек журтта бирдеме калгандыр деп нары-бери издесе, бир шабдаалынын сөөгү жатат. Сүйүнүп кетип, аны колго алат да:

– Оо, бере көр Жер эне! Аа, айланайын Асман ата, аянба, мен тээ бир кырды айланып келгиче, ушул сөөгүм көктөп калсын. Тептим терекке, таптым береке болоюн! – деп, шабдаалынын сөөгүн жерге көөмп, өзү кырга жөнөп кетет. Кырдан кымыздык, согон терип жеп жүрсө, бир шайтан жолуга калып, аны адаштырмак болот. Асенек аны менен кармаша кетип, үстү бийик жарга шайтанды түртүп ийип, өзү аман калат. Андан чамбыл ала болуп журтка келсе, шабдаалы көктөп калыптыр дейт. Аны көрүп:

– Мен кайра барып, дагы бир кыр ашып келейин. Сен эми гүлдөп кал! – деп, көктөгөн шабдаалыга кайрылат. Анан короонун төрүндөгү кык менен топуракты майдалап, түбүнө төгүп коюп, жөнөп кетет. Жолдо таанды кубалап жүрүп, бир чуңкурга түшүп калат. Чуңкурдун түбүндө ачыла элек бир сандык бар экен. Ошол сандыкты ачса, бузула элек чүштөнүн ичинде бир коён болот. Ошол коёнду колуна алайын десе, ага тил кирип:

– Ой, бала, сен мени алып эмне кыласың? Андан көрө тилимди ал да, жайыма кой. Ушул тоонун арасында көл бар. Ошол көлдүн боюнда тетири баш деген өсүмдүк чыгат. Ал өсүмдүктү сен аралаба. Араласаң, анын ичинде шайтандардын уюгу бар. Алар сени талап коёт. Андан көрө корооңо жөнө. Шабдаалың азыр гүлдөп калган кези,– дейт.

Асенек сөзгө көнөт да:

– Кокуй, кой, тетири башка барып, бир балээге калбайын. Эсиң барда этегиң жап, дегендей эске келейин да, кайра кайтайын,– дейт.

Ошентип жолго түшөт. Журтка келсе, шабдаалы гүлдөп калыптыр. Аны көрүп:

– Мен да бирөөнүн кыбырасымын го. Эми бир тегеренип келгиче, шабдаалым мөмө байласын дейт да, чапчаң эле кыр айланып кетет. Кыр айланып жүрсө, ага бирөө жолугуп:

– Асенек, шабдаалың бышып калыптыр. Мен чалгырт болуп, тамак жакпай ооруп жүрдүм эле. Ошондон жесем айгып калыпмын,– дейт.

Асенек чын эле эмеспи деп журтка келет. Келсе, шабдаалы бышып турат. Ал шабдаалынын башына чыгып, мөмөсүнөн жей баштайт. Мөмө жеп отурса, капкара көйнөк кийген бир кемпир:

– Асенек, шабдаалыңан. кичине-кичине бийт-бийт? Шабдаалы берсең, биздикине алып барам. Биздикинде таруу ботко, сүт ботко, умач аш, жайган аш дегендер бар. Ичем десең атала, ачыма да табылат. Айран, катык мол. Чүчпара, шир күрүч да жейсиң, шорпо да табылат.

Асенек унчукпайт. Шабдаалыдан үзүп алып:

– Меңиз, көчөт тиккен кемпир апа! – деп, мөмө ыргытат.

Анда кемпир:

– Менин көзүм көр, кулагым кер, жерге отур сам өйдө боло албайм, турсам отура албайм. Каттуу кыймылдасам, шилекейиме чачап кетем.

Кемпирге Асенектин боору ооруп, жерге түшөт да, ага шабдаалы сунат. Ошол маалда капкара көйнөк кийген кемпир:

– Ап бали, ырас болбодубу! Ушуну күттүм эле. Чачмак паллоо гана жегич бар экен го. Кана, ичиңде бакаң болуп, суусап жүрбө – деп, аны шап билектен алып, килейген чаначына салып кете берет.

Кемпир кетип баратат, кетип эле баратат. Канча жерге барганын эч ким билбейт. Бир жерге келсе, килем токуп жаткан аялдарга жолугуптур. Кемпир аларга:

– Менин чаначымды ачпагыла. Алтын-күмүш берсеңер да, чаначымды ачпагыла. Ичинде эски-уску, болор-болбос буюмдарым бар. Мен силерге атлас берейин, ачпагыла. Азыр мен тээтиги кырк кырдын нары жагындагы жерге барып келе коёюн деп, жөнөп кетет.

Ошол маалда Асенек аялдарга жалынып:

– Айланайын эжелер, кагылайын апалар, силердин да мендей балдарыңар, иниңер бардыр, мени бошотуп ийгиле. Талаада кой багаармын, же темин-жанчып басаармын. Бекеринен каным төгүлбөсүн. Коё берсеңер экен мени? – дейт.

Аялдардын боору ооруп, Асенекти бошотушат. Анын ордуна оор-оор сөөктөрдү ороп салып коюшат. Ошону менен тим болуп калышат. Бир маалда кемпир келет. Чаначын көтөрүп андан нары жөнөйт.

Бу капкара көйнөк кийип, Асенекти көтөрө качкан кемпир – жезкемпир эле. Анын үңкүрдө жашаган үч кызы болгон. Алардын чүйпөлөнгөн өңүн көргөн киши жүрөгү түшкүдөй болчу. Кемпир ошол чымын тийбес, чык этпес кыздарына келип:

– Алгыла, мобу Асенекти. Көргүлө да, абаз кылгыла. Анан чапка апарып сойгула, бышырып эти менен сорпосуна тойгула, мага биртике койгула. Анан башыңарды жуугула да, чалкаңардан жата бергиле. Эриксеңер Асенектин баш-сөөгүн бутуңарга илип алып ойногула.

Кемпир ошентет да, өзү дагы бир жакка сызат. Кыздар туруп чаначты ачса, такта-такта эле килейген сөөктөр чыгат. Башка эчтеке жок. Кемпир келгиче, кыздар бир жерде отура берет. Бир маалда кемпир келип:

– Ии, жок кылдыңарбы? Эти кандай экен, сорпосу таттуу болдубу? Сен кыл тамак элең, тоё жедиңби? – деп, кичүү кызынан сурайт. Анда кызы:

– Ишибиз жаман. Алып келгениңиз жалаң сөөк экен. Керек кыздарга арамза молдо дегендей, окшошконго мушташкан болуп отурабыз.

Желмогуз кемпир ошондо ачууланып, жинденип:

– Эт менен челдин арасына кирип кетсе да, аны таап келбесем, болбойт. Этин жеп семирп албасам эле жезкемпир атым өчсүн! – дейт да, көк көйнөк кийип, дагы жөнөйт. Ал өрүк бышкан кез болот. Кемпир баягы жерге келсе, Асенек темирганы деген өрүккө чыгып, ошонун мөмөсүнөн жеп жаткан болот. Ошондо көк көйнөк кийген кемпир:

– Асенек, балам, айлың кайда? Айлың жок го. Айлыңдын ашы бышкан эмес го, чайын-чүйүн ичкен эмес го. Ошондон айлың көчүп кеткен бекен? Өзүң эмне талаада калгансың? Жалгыз эле өрүк жеп отурганың кандай? Өңүң кара тартып кетиптир. Ачка болуп жүргөн окшойсуң. Балам, жүрү биздикине. Биздикинде баары бар. Балам, ошентели. Андан көрө маа өрүгүңөн бийт-бийт?

Асенек кемпирге өрүк ыргытат. Ал албай коёт. Анда Асенек:

– Неге өрүктү албайсыз? – дейт. Кемпир:

– Балам, сен өрүктү өз колуң менен берсең гана алам.

Ошондо Асенек дагы бир топ өрүктү үзүп, аны кемпирге берейин деп эңкейгенде, кемпир аны шып эле шыпырып түшөт да:

– Чыйрак бала экенсиң. Кайратыңды көрөйүнчү! – деп, түз эле чыпта капка салып, көтөрүп жөнөйт. Анын астын тооруп чыккан эч ким болбойт. Бир топ күн жол жүрөт. Үлкөн-үлкөн тоолордон, бийик-бийик аскадан, зор-зор дайралардан, улуу-улуу ашуулардан, чоң-чоң жарлардан өтөт. Бала ичкен айран-тойрону, жеген наны жок, аябай ачка болот. Убай-чубай күн кетет. Күндүзгүсүн да жолдо, түнкүсүн да жолдо жүрө беришет.

Бир жайга келип, кемпир чыпта капты жерге коюп:

– Мен кырк тоону ашып барып бошонуп келем. Сен кетип калба. Жерге кирип кетсең да таап алам! – деп коркутуп, өзү жолго түшөт. Үч кырды ашат. Ошондо Асенек чыпта каптан бошонуп, өзүнүн ордуна муз салып, каптын оозун бууп коёт да, кетип калат.

Кийин көк көйнөк кемпир келип, капты көтөрүп жөнөй берет. Муз бири-бирине тийип, шарак-шарак, шуйк-шуйк, кыйч-кыйч этсе, анда кемпир:

– Ай, балам, ыйлаба. Дагы көп жол жүрөбүз. Ачуу-каарым кармаса, ичек-бооруңду сууруп алам дейт. Аны муз билмек беле, эрий берет. Анда кемпир:

– Чырагың өчкүр, бая неге ыйлайт десе, жазылайын деген окшобойсуңбу? Азыр үйгө жетебиз – деп, катуулап жөнөйт. Аз жүрдүбү, көп жүрдүбү, аны билген киши жок, бир маалда үңкүргө келет. Үңкүргө келсе, үксөйгөн үч желмогуз кыз бар экен дейт. Алар:

– Көк көйнөк апабыз бизге «жем» алып келди. Эми үңкүрдө отура берип, бук болбойбуз. Курсагыбыз тоюп ойнойбуз дешип, ызы-чуу түшөт. От жандыр-макка куурай издешет. Анда көк көйнөк кемпир:

– Мен кырк тоону ашып жазылып келем. Келгичем, Асенекти сойгула. Этин жеп, сорпосун ич ми тойгула. Көрдүн түбүнө түшсө да соо койбогула. Мен тоонун чыңына чыгам. Ашкан этти маа койгула. Өзүңөр башыңарды жууп, анан балкып уктап жатып алгыла, – дейт да жолдун тоом, чыйырына карабай чыбыр дөбөлөрдү аралап кетет.

Көк көйнөк кемпир кеткенден кийин кыздар казан асып, чыпта капты ачса, анда муз чыгат. Кыздар аңды-дөңдү карабай кемпирдин аркасынан чуркашат. Жетип келип:

– Оо, көк көйнөк эне, алып келгениң муз экен. Буга аябай таң калдык. Тез эле тез, үйгө жүр. Бат эле бат, кайра бас. Ыкчам эле ыкчам, жүгүрөлү – дейт.

Булар шаталак болуп эзилип, кайра үңкүргө келише, муз эрип бүткөн. Көк көйнөк кемпир ошол жерден:

– Каап, ушул Асенектики өттү. Ушуну гана жebesем – деп, дагы жөнөйт.

Эми таанылбас болуп кубулуп, апапак кийим кийинип алат. Баягы мурунку жерге келсе, Асенек жүзүмдүн башына чыгып, мөмөсүнөн жеп отурат. Анда апапак кийим кийген кемпир:

– Келе, балам, жүзүм бергин. Жүзүмүң чокмороктошуп сонун чыгыптыр. Чучуктай эле ширелүү болсо керек. Эбил-себил, ыраң-бараң кылбай жакшысынан танда! – дейт.

Асенек бир шиңгил жүзүм ыргытат. Анда кемпир албай коёт. Ошондо бала:

– Неге жүзүмдү албайсыз? – дейт. Кемпир:

– Колуң менен бербесең, ыргытканыңды албаймын. Доңуздун мурдунан түшкөндөй болбой, андан көрө колуң менен берсең боло?!

Бала макул болуп, колу менен жүзүм берерде аны кемпир шып кармап, жүзүмдөн шыпырып түшөт да, дагы чыпта капка салып алат. Бу сапар кемпир жолдо буйдалбай түз эле үңкүргө келет.

«Жем» жегенге көнгөн кыздар даяр турган экен дейт, кемпир келгенде эле:

– Долонодон топ жалгыз, тойрулары жок жалгызды азыр соёбуз да, этине тоёбуз! – дешет. Анда кемпир:

– Азыр шашпагыла. Кечке жуук сойгула, сорпосуна тойгула. Этинен маа биртике койгула. Башыңарды жуугула, анан балкып уктагыла. Мен кырк тоонун нары жагында эчки кайтарган ашына кемпирим бар эле. Балалуу чоор – күң тапкан экен. Ошонун баласын алып келе коёюн! – деп, чү деген бойдон жөнөп кетет...

Ошол замат кыздар Асенекти соёлу деп камына баштайт. Карашса, даяр отун жок. Отун жаралы десе,

жыгач жара алышпайт. Эми эмне кылабыз деп, күңкүлдөп өз ара кеңешип калышат. Аны уккан Асенек:

– Ай кыздар, дубалдын боорунда кулак болот, топунун алдында адам болот. Жөн эле сүйлөй бересиңерби? Отун жара албасаңар, мени чыпта каптан бошоткула. Мен жыгач жарып берейин. Анан өзүңөр билесиңер. Балким, алаканды жайып таштарды бирден-бирден секиртип беш таш ойнройбуз. Балким, төтөгө чачы түйүшөрбүз. А мүмкүн, мени соёрсуңар! – дейт.

Кыздар кеңешип:

– Чүйлүнүн бир баласынан коркобузбу. Мейли, отун жарып берсин. Жарган отунуна этин бышырабыз. Андан көрө канын тосуш үчүн чылапчын табалы,– деи калышат. Ошентип, Асенекти бошотушат. Анан ал такыр-тукур дедиртип отун жарып кирет. Кыздар бир маалда:

– Сени соёбуз. Этиңе тоёбуз – деп, чыбырды аралата кууп калат.

Асенек балтаны ала качат. Анан талаадан беттешип, үч күнү, үч түнү тартышат. Балага ээк-тоок болоор киши жок болсо да, үч күнү тайманбай кармашат. Аягында Асенек желмогуз кыздардын өң алатын кетирип, элтең-селтең эттирип, жеңип чыгат. Чыймыттай болгон серт кыздардын тулкусун үңкүргө алып келип, төшөккө жаткырып коёт. Өзү жезкемпирди аңдып, үңкүрдүн бир коңулуна жашынат.

Бир маалда күүлдөп-шаалдап жезкемпир келет да, төшөктөгү кыздардын башын көрүп, сүйүнүп:

– Иий, кубаттарым, Асенекти союшуп, этине тоюшуп, баштарын жууп, анан уктап калышкан тура,– деп баягы төшөктү ача салса, баштар кулап кетет. Ошондо желмогуз кемпир жүрөгү жарылып өлөгөн экен.

АТА СӨЗҮ

Илгери бир Ашымкан аттуу байдын жалгыз уулу болгон экен. Ашымкан атагы алыска угулган бай болбосо да, өз элинде кадыры бар, жүздөгөн майда жандыгы бар, элүүдөй жылкысы бар, бардам адам экен. Бай өлөр алдында баласына мындай осуят калтырыптыр:

– Балам, мен өлгөндөн кийин артымда калган дүйнө сага опаа болбойт. Сага калтырарым жети осуят: биринчиси – хандын вазири менен дос болбо, экинчиси – жаңы байып келаткан адамга карыз болбо, үчүнчүсү – долу аялга сырыңды айтпа, төртүнчүсү – туз арамы кылба, бешинчиси – эртеңки ашка күйсөң күй, кечки ашка күйбө, алтынчысы – тобокелге бел байла, жетинчиси – калыстыгыңдан жанба! – деп айтат да, дүйнөдөн кайтат. Бала атасынын өлгөнүнө санаркап, өңдөн азат. Бирок турмуш деген турмуш экен, бара-бара унутулуп, өз оокатын кыла берет.

Күндөрдүн биринде баягы жигит атасын ойлоп отуруп, анын өлөр алдында айтып кеткен осуяттары эске түшүп, ошону сынамакчы болот да, хандын вазирине миң, дилде берип дос болот.

– Атам өлүп жалгыз калдым, өйдө бассам өбөк, ылдый түшсөм жөлөк бол. Атамдын калтырып кеткен мал-мүлкү, дүнүйөсү сага да, мага да жетет. Андан көрө кол үзүшпөй дос болуп жүрөлү! – дейт вазирге.

Бала дагы бир күнү атамдын экинчи осуятын сынап көрөйүн деп, жаңы байып келаткан байдан «үч күнгө» деп миң дилде карыз алат. Дагы бир күнү жай отуруп аялына сыр айтат: – Менин баланча байдын уулу – байбачада ала албай жүргөн өчүм бар. Барып ошонун башын кесип келем, сен жүктүн астына ор каздырып кой деп үйдөн чыгып кетип, караңгыда

кызыл-ала бир нерсени ороп келип, орго көөмп таштайт. Эртеси вазирдин келе жатканын көрүп, сынамакка аялын сабай баштайт. Вазир арага түштү эле, арачы бербей, экөөнү тең урду-бери кылат. Бир кезде аялы чаңырып: – Кечээ эле баланча байбачанын башын кескен кан ичкич! – деп кыйкырат. Бала муну угуп, аттиң дүйнө, атамдын айтканы чын экен деп шалдайып барып отуруп калат. Вазир досу «ай-уй» дегенге көнбөстөн, баланы ханга айдап жөнөмөк болот. Үйдөн чыга элек жатса, баягы миң дилде берген бай келип: – Дилдемди бергин,– деп жакадан алып, мен да ханга барчумун деп ээрчип алат. Ошентип төртөө ханга барышат. Хан вазирдин сөзүн угуп отуруп, баладан: – Байдын баласын өлтүргөнүң чынбы? – дейт.

Бала болгон окуяны башынан аягына чейин айтып келип: – Ошол байдын баласын чакырта койсоңуз эле чын же калп экендиги билинет,– дейт.

Хан баягы өлдү деген байбачаны чакыртты эле, бир заматта жетип келип салам берет. Ал эми аялы айткан орду каздырса, эчкинин башы чыгат. Хан байдын карыз дилдесин кечип, вазир менен аялды кууп жиберет да, баланы өзүнө биринчи вазир кылып алат.

Арадан ай өтпөй, хандын аялы өлүп, бир жаш кызга үйлөнөт. Аялдын балага көзү түшүп калат. Аркы-беркиден сөз салат. Атам туз арамы кылба дебеди беле деп, анын алдоосуна көнбөйт. Анда хандын аялы баладан өч алмакчы болуп: – Таксыр ханым, ушул вазир балаңдын көзүндө оту, сөзүндө мурчу бар. Мага сөз айтып жүрөт, акыр түбү өзүңө зыян кылбасын дейт.

Хан аялынын сөзүнө ишенип, баланы өлтүрмөк болот да, наабайчысын чакырып: – Эртең менен үрөң-бараңда биздин үйдөн ким барса да, ысык тандырга салып жибер,– деп буйрук кылат.

Эртеси хан баланы: – Наабайчыга барып нан алып кел,– деп жумшайт. Бала эчтекеден капары жок келатса, саардан бир үйдөн түтүн булап, бир кемпир түндүк тартып жол карап туруптур.

Кемпир баланы көрүп: – Балам, бүгүн күнгө жума, жалгыз балам өлдү эле, ошого куран окуп, даам сызып кет! – дейт.

Бала үйгө кирейин десе, нандан кечигип кала турган. Хандын каарынан коркот. Отурбай эле кете берейин деп, кемпирдин көңүлүн кыйбайт. Ошондо атасынын «эртеңки ашка күйсөң күй, кечки ашка күйбө» деген осуяты эсине түшүп, кемпирдин үйүнө кирет. Хандын аялы бала нанга кеткенден кийин, өлөр алдында бир көрүп, баланы табалап калайын деп артынан чыгат. Аял баладан мурда жеткендиктен, наабайчы хандын айтканы ушул тура деп, тандырга салып өрттөп жиберет.

Бала антип-минтип куран окуп, тамак ооз тийгиче, күн бир убак болуп калат. Андан чыгып, шашкан боюнча наабайчыга келип, нанды алып ханга келет. Хан анын аман келгенин көрүп, аябай таң калат. Анан хан, аялын чакыртса, ал жок. Бала болгон иштиң жагдайын ханга айтып берет. Атам туз арамы кылба деди эле, мен туз арамы кылган жокмун дейт. Хан балага ыраазы болуп, өзүнүн ишенчээктигине уялып калат.

Күндөрдүн биринде эл арасында Мисир шаарына соода кылууга барган киши, алып барган мал-мүлкүн жакшы соодалап келет имиш деген сөз тарайт. Бул кабар ханга да жетет. Хан бир чети жер көрмөк, бир чети соода кылмак болуп, жанына вазир баланы, жигиттерин алып, Мисир шаарын көздөй жөнөп калат. Ой менен, чөл менен жүрүп отурушуп, бирок суунун айынан малы да, адамдар да чаңкап, чаалыгышат. Акыры чөлдөгү бир кудукка келишет.

Суу алып чыгууга кудукка жигиттеринен түшүрөт, бирок кайра тартып алышса эле, башы жок чы-

гат. Муну көрүп хандын жигиттери дүрбөлөң түшүп калышат. Бала тобокелге салып, кудукка мен түшөм дейт. Хан кыйылып жатып макул болот. Ал кудукка түшүп, суу сузуп алмак болгондо, кудуктун түбүндө отурган эки аялдын бири:

– Сууну алардан мурда, биздин талашыбызды чечип бер! – дейт. Талашыңар эмне? – деп бала сурайт.

Анан бир аялдын алдында бака, экинчи аялдын алдында жылан жатканын көрөт. Бирөө жыланды түртүп коюп, ийрилип жатып калса эле, жалынып-жалбарып калат. Экинчиси бакага үйрүлүп түшөт. Аңгыча бир аял: – Жылан менин балам, бака мунун баласы. Экөөнүн кайсынысы жакшы? – деп сурайт.

Бала ойлонуп туруп, атам калыстыгыңдан жанба дебеди беле деп: «Ар кимдики өзүнө, ай көрүнөт көзүнө» деген экен. Ошондо эки аялдын тең жарпы жазылып:

– Оп бали, сөзүң сөз эмес бекен, бая эле ушинтип айтышпайбы? – деп кудуктан суу алууга уруксат беришиптир.

Бала сууну алып, аман-эсен кудуктан чыгып келет. Андан жүрүп отурушуп, Мисир шаарына барышып, бир пулун эки эсе кылып, кайра кайтышат.

Элге келгенден кийин хан:

– Сен хан болууга ылайык, калыс адам экенсиң деп тактысын берген экен.

АТАНЫН КУРУ

Бар экен, жок экен илгери өткөн заманда бир кишинин үч уулу болгон экен. Үч уул эрезеге жетип, аш десе ашка тойбой, иш десе ишке тойбой турган убагы келиптир. Албетте, бул убакта алардын атасы да карып үй-бүлөсүн бага албай калат. Ошондо ал үч баласын маңдайына отургузуп алып мындай кеңеш берет.

– Ээ балдарым, мен мурункудай алдуу-күчтүү болгонумда силерди башым менен жер казсам да багат элем. Бирок, минтип алым кетип, төрүмөн көрүм жакын болуп отурам. Апаң экөөбүздө мындан нары силерди тойгузгудай дарман жок. Андан көрө үчөөң үч жакка барып өнөр үйрөнүп келгиле.

Балдары атасынын айтканын туура көрүп жолго камына башташты. Кемпир байкуш үкөктө калган талканын кагып, балдарына азык камдады. Абышка болсо колундагы мал-мүлкүн үч баласына бөлүп берди. Улуу баласы дароо эле короодогу жалгыз эчкини алам деди. Ортоңкусу болсо бакчада турган эки казды кармап, кабына тыкты. Ошону менен абышка-кемпирдин байлыгы түгөндү. Кичүү уулу ак көңүл, боорукер бала болгондуктан ата-энесин кыйнагысы келбей эки жагын каранды. Анан жүктүн кырында илинип турган атасынын эски, кайыш курун көрүп ошону колуна алды.

– Атаке, апаке, мобу курду мага бергиле. Бул силердин мага берген белегиңиздер болсун, – деди.

Абышка-кемпир айла жок ары карап ыйлап, бери карап күлүп туруп үч уулун сапарга чыгарды. Жолдо келетканда эки агасы кичүүсүн шылдыңга алып, какшыктай башташты.

– И, кана иничек, сен бул курду канчага сатасың? Же хандын кызына белек кыласыңбы? – деди улуусу.

– Жоок, сен муну эч кимге көргөзбө. Бул ааламда куну жок кур. Бирөө көрсө башыңды кесип кетет, – деп каткырып күлдү ортоңкусу. Кенже уул болсо аларга эч нерсе деп жооп кайтарган жок. Кудай берем десе эчкилүүгө да берет, эски курлууга да берет деп ойлонду ал ичинен.

Көп өтпөй үчөө чаканыраак шаарга келишти. Ал жерден улуусу эчкисин сатып базарда отурган кумарчыларга кошулду. Ортончусу болсо эки казын сатып ашканага кирди. Кичүүсү аларды канча айт-

са да угушкан жок. Укмак тургай алар ачууланып кубалап жиберешти. Айла жок кичүүсү андан нары жалгыз жолун улады.

Аз жүрдүбү, көп жүрдүбү, айтор бир күнү ал жол боюнда төө кармап отурган кишиге туш келди. Мындай ээн талаада бул киши эмне отурат? Же жолунан адашып калганбы? – деп таң калды бала.

– Ассалоому алейкум! Бул жерге эмне болуп отуруп калдыңыз? – деп сурады ал.

– Алекум салам иничек. Эмнеге отурат дейсиң? Жүк арткан жибим үзүлүп, каптарымдын баары ооп калды. Эми буларды таштап кете албай ушул жерде отурам.

Бала тигинин жибин алып караса кичине эле жетпей туруптур. Дароо атасынын курун алды да жипке улай салып экөөлөп каптарды төөгө артышты. Андан кийин жолдо төөнү алмак-салмак минип бир шаарга чейин барышты. Көрсө, ал киши кийим тиккен тикмечи экен. Бала аны менен бат эле тил табышып, андан тикмечиликти үйрөнмөй болду.

Ошону менен арадан айлар өттү. Ар нерсеге зээн-дүү, элпек бала бат эле кыйын тикмечи болуп чыга келди. Колуна тийген кездемеден түрдүү кийимдерди тиге калганды аябай жакшы үйрөндү. Акыры ишти толук үйрөнгөнүнө көзү жеткенде устаты менен кош айтышып сапарын андан нары улады.

Аз жүрдүбү, көп жүрдүбү белгисиз, бир күнү бала токтоп турган арабага туш келди. Арабанын жанында бир киши ат кармап туруптур. Бул киши эмнеге мында турат? Же бирөөнү күтүп атабы? – деп ойлоду бала. Кишиге жакындай бергенде:

– Ассалоому алейкум абаке! Бул жерде кимди күтүп атасыз? – деп сурады.

– Алекум салам, иничек! Кимди күтөт элем. Араба менен отун тартып келетсам тизгиним үзүлүп калды. Эми ал жок же атты башкара албай, же арабамды

калтырып кете албай ушул жерде турам, – деди тигил.

Бала жакшылап караса тизгинди улаганга көп деле кайыштын кереги жок экен. Дароо атасынын курун алып чыгып, тизгинди улай салды. Ошону менен арабачан киши экөө андан нары чогуу жол улашты. Жолдо катар аркы-беркени сүйлөшүп отуруп бат эле ынак болуп кетишти. Көрсө бул киши токойдон жыгач алып келип, андан ар түрдүү буюмдарды жасаган жыгач уста экен. Баланын өнөр үйрөнгөнү чыкканын угуп, устачылыкты үйрөтмөй болду.

Ошону менен арадан айлар өттү. Акылдуу бала бат эле устачылык өнөрүн үйрөнүп, чыгаан уста болуп чыга келди. Колуна тийген жыгачтан түрдүү оокаттарды жасаган ага кеп болбой калды. Качан бул кесипти жакшылап үйрөндүм деген күнү устадан уруксат алып андан нары жолун улады.

Аз жүрдүбү көп жүрдүбү, айтор бир күнү ал жол жээгинде отурган бир абышкага жолукту. Ал бир ташка отуруп алып кайгырып отуруптур. Бул кишиге эмне болгон? Же бирдемесин жоготконбу? – деп ойлodu бала.

– Ассаламу алейкум, атаке! Бул жерде эмне отурдуңуз? – деп сурады ал жакындай келгенде.

– Алейкум салам, балам! Кайсы бирин айтайын деги. Алдан-күчтөн тайдырып какшаткан карылыкты айтайынбы, же алты жылда бир табылчу дарыны айтайынбы? – деп кейиди абышка. Анан кебин минтип улады. – Тээ тиги жардын кырында турган көк талкан деген табылбас дары. Бул жалганда ал дарыдан айыкпай турган оору жок. Ошол дарыны көрүп алып же жетип ала албай, же таштап кете албай отурам, балам.

Бала абышка айткан дарыны карап желкесин кашып бир саам ойлонду да атасынын курун алып улам бир ташка байлап көтөрүлүп отуруп көк тал-

канга жетип, алып түштү. Ошондогу абышканын кубанганын айт. Так секирип бийлегидей болсо аскада чуркаган тоо эчкилер жолдо калгыдай. Көрсө ал тамыр кармап кеселди таап, чөптөн дары жасап элди айыктырган дарыгер экен. Экөө бат эле тил табышып ынак болуп кетишти. Ошону менен ал абышкадан дарыгерликти үйрөнмөй болду.

Арадан күндөр өтүп, айлар алмашты. Табыпчылыкты үйрөнүп баштаганына толук бир жыл болот дегенде бала дасыккан дарыгер болуп чыга келди. Анан абышкадан уруксат сурап андан нары жолун улады.

Ошону менен аз жүрдүбү, көп жүрдүбү белгисиз, бир күнү бала чоң шаарга жетип келди. Келсе шаар эли бүтүндөй кара кийинип, кайгыга батып туруптур. Кабагын ачып күлгөн бир жан жок. Элдин баары түнөрүп алда немеге аза күтүп тургандай. Бул көрүнүшкө таң калган бала алдынан чыккан кишиден иштин жайын сурады.

– Абаке, эмне мынча кайгыга батып, кара жамынып алгансыңар? – деди ал.

– Ээ, балам, сен сураба мен айтпайын! Бул биздин хандын буйругу, – деп жооп кайтарды тигил киши. Өз элин мынча кайгыга салган хандын кылыгын түшүнбөй ого бетер такыды. Ошондо жергиликтүү адам ага минтип жооп кайтарды:

– Биздин хандын ай десе аркы жок, күн десе көркү жок айдай сулуу кызы бар. Ошол кызы бир жылдан бери төшөктөн тура албай ооруп жатат. Падышабыз аны айыктырып алыш үчүн канча аракет кылса да болбоду. Акыры ал бардык элди кара кийип, аза күтүүгө жарлык чыгарды. Эгер кызы ушул бойдон айыкпай турган болсо шаардагы кыз аттуунун баарын дарга астырам дейт. Ал эми кимде-ким кызын сактап калса, анда ага кызы менен жарым байлыгымды берем деп жатат.

Бала аны укту да түз эле хандын алдына барды. Алгач падыша анын кебетесин көрүп ишене алган жок.

– Бул жерге неченденген олуялар, чачын ак баскан улукмандар келип эч нерсе кыла албай кетти. А сен болсо ээгиңе бир тал түк чыга элек жапжаш бала экенсиң. Менин каарыма кабыла электе кетип кал, – деди ал. Бирок бала андан коркуп калган жок. «Устатым берген көк талкан турганда бул дүйнөдө айыкпай турган кесел жок» деп өзүнө ишенди. Акыры падыша аны кызына киргизип, дарылоого уруксат берди. Арадан көп деле өткөн жок. Хандын желдеттери алка-шалка түшүп жарыша чуркап келип кыздын айыкканы тууралуу ханга сүйүнчү айтышты. Бечера хан уккан кулагына ишенбей чуркаган бойдон кызына барса чын эле канчадан бери эс-учунан танып жаткан кызы куландан соо болуп ойгонуп отуруптур.

Падыша кызынын айыкканына кубанып бүткүл казынасын ачтырып отуз күн, отуз түн тынымсыз той берди. Бүтүндөй шаарды каптап турган кайгынын илеби тарап, кадимкидей шаңга бөлөндү. Бирок, падыша мурунку берген убадасын унутуп, эч нерсеси жок кедей балага кызын бергиси келбей кыйыла баштады. Акыры ары ойлонуп, бери ойлонуп отуруп бир шылтоо тапты.

– Мен болгон амал-айламды колдонуп кызымды өлүмдөн сактап калдым. Бирок, аны өзү жактырбаган бирөөгө берип, кайрадан азап тартышын каалабайм. Эгер кызымдын көңүлүн таба алсаң алып кет. Эгер таба албасаң жарым байлыгымды берем, бирок кызымды бербейм, – деди хан.

Бала хандын убадасынан кайтып, бербестин амалын кылып атканын түшүнсө да, айласы жок анын шартына макул болуп ханышанын көңүлүн тапмай болду. Кыздын алдына келип жүз аарчыдан

укмуштуудай кооз гүл тиге салды. Муну ал тикмечиден үйрөнгөн болчу. Андан кийин камчысынын сабын ары-бери жонуп тыпырайган куурчак жасады. Муну болсо жыгач устадан үйрөнгөн. Ошентип, өз колунан чыккан эки белегин хандын кызына сунду. Баланын мындай өнөрү менен, укмуштуудай кооз белектерине хандын да, кызынын да көңүлү түштү. Ошондо алар мынчалык өнөрдүн баарына кантип жетишкенин сурашты.

– Мунун баарына атам менен апам берген тарбия, боорукердик жана адамгерчилик аркылуу жетиштим, – деп жооп кайтарды бала.

– Башка эч нерсе короткон жоксуңбу? – деп ого бетер таң кала сурады хан.

Бала койнуна катып жүргөн атасынын курун алып чыгып, бул атамдын эски куру. Бир гана ушунун күчүн короттум, – деди.

Падыша баланын акылмандыгына, адамдык сапатына эми чындап суктанып ага кызын берип, өзүнүн ордуна падыша кылып дайындады.

Боорукер бала сүйгөнүнө жетип, такка отурганына үч күн, үч түн той берди. Бул тойго алыста жүргөн атасы менен апасын да алып келди. Андан кийин эки агасын таптырды. Агалары бүткүл акчасын уттуруп, ар кимдин үйүндө малай болуп жүрүшкөн экен. Боорукер бир тууган аларды да жанына алдырып үстүлөрүнө үй берди, астыларына ат берди. Ошентип баары жыргап-куунап бактылуу жашап калышты.

АТАСЫ ЖАНА БАЛАСЫ

Илгери-илгери өткөн заманда бир кемпир-чал болуптур. Алардын зарыгып көргөн жалгыз уулу болуптур. Уулу эр жетип үйлөнөт. Ал да жалгыз уулдуу болот. Капысынан эле кемпир кокус ооруп,

каза табат да, чал уулу менен келининин колун карап, карылыкты баштан кечирет. Карылыктан көзү көрбөй, эшик-эликке кеңири кирип чыга албай зарыгат. Ал тургай алдына койгон чай-тамагын да жөндөп иче албай калат.

Ошондо келини заарын чачып, күйөөсүнүн кулагынын кужурун алат. Акыры уулу өзүнчө ой токто-тот. Атам көрөрүн көрдү, жээрин жеди, ичерин ичти. Айтса, айтпаса өзү да жүдөдү, бизди да кыйнады. Бир эсебин таап көздөн жок кылайын деп ойлойт. Ошентип бала атасына: – Атаке, бир ордуңузду отуруп зериктиңиз го, жүрүңүз, жер кыдыртып, эл аралатып келейин, – дейт.

Атасы жүзүнө кызыл жүгүрүп, ушунчалык сүйүнөт.

– Макул, айланайын. Ырас айтасың, каякка кыдыртасың мени?

– Таза аба, бийик шаркыратмалуу тоого алып чыгайын. Таза аба жутуп сергип каласыз. Анан калк аралатайын.

Уулу айтканындай эле атасын бийик тоого көтөрүп чыгат. Таза аба, шаркыратманын шары, түркүн куштардын мукам сайраганы карыянын көңүлүн көтөрөт.

– Ата, сиз ушул жерде эс алып отура туруңуз. Мен төмөн айылда бир жумушум бар эле. Ошону бүтүрүп келейин, кайтарымда ала кетем, – дейт.

Атасы макул болот. Уулу ошол кеткен бойдон атасына кайрылбайт. Зарыга уулун күткөн азиз чал ордунан туруп басам деп, ылдыйга кулап кетип, жан берет. Карыянын сөөгү карга-кузгунга жем болот.

Арадан куштай сызып мезгил өтө берди. Атасын таштап кеткен уулдун баласы да эр жетип, үйлүү-жайлуу болду. Акылы кыска келиндин өмүрү да кыска болуп, жалгыз уулунун күнүн көрбөй, бул жалган дүйнө менен кош айтышат. Эми «келме кезек» деген-

дей, саатсыз уул карылыкка моюн сунуп, эки көздөн калып, өмүрдүн кышы башталып, жанагы баласы менен келининин колун карап, күн кечире баштайт.

– Ашка балаа, көчкө жүк, – деп келини карганып, шиленип зекий баштайт. Аялынын заар тилинен чыга албаган күйөөсү атасына таң азаңда келип:

– Ата, жүрүңүз, бир кыдыртып, сергитип келейин, – дейт. Атасы макул болот. Уулу тоонун башына атасын жонуна көтөрүп чыгат.

Атасы:

– Балам, шаркыратмалуу тоого чыктыкпы?

– Ооба, кайдан билдиңиз?

Атасы оор үшкүрүнүп:

– Ээ, балам, кете бер. Мен ыраазымын. «Атаңды кандай сыйласаң, өз балаңдан ошондой ызаат көрөсүң» деген чын тура. Мен да бир кезде өз атамды аялымдын тилине кирип, дал ушул жерге таштап кетип кайра кабар алган эмесмин, – деп эринин бүлкүлдөтүп, муундары калчылдап ыйлап жиберет.

Уулу да көз жашын көлдөтүп, чоң жаңылышканын сезип, атасынын бутуна жыгылып: – Атаке, кечириңиз!? Сиз кетирген жаңылыштыкты мен кайталабайын. Төрүмдө кадырлап, сый-урматта багайын деп, атасын көтөргөн уулу шагдам басып, үйүн көздөй жөнөптүр.

АЧ КӨЗ КАРЫНБАЙ

Бар экен, жок экен Карынбай деген бай азыркы Өзгөндүн түштүк аймагында Куршаб деген жерде жашап, төрт түлүктүү малга бай, мал баккандардын ал-абалына карабаган, малы өлсө буркан-шаркан түшүп, малчыларына кыйкырып каарданган каардуу бай экен. Бир учурда бир короодон эки-үч кою арыктап өлүп калса, койчуну уруп:

– Кой өлгөнчө сен өлбөйсүңбү! – деп жазалайт.

– Таксыр байым, мен өлсөм коюңду ким кайтарат эле – деп, анда койчу айтат.

Карынбай койчуну уруп-сабап жатып өлтүрүп коёт. Ушундай каардуу Карынбайдын малы дүркүрөп, жыл сайын өсө берет. Түндүк жагы Көгарттан тартып, Жазы, Кара-Кулжа, Алай тоолорун малы басып кетет. Карынбай төрт түлүк малын көрүп туруш үчүн төө өркөчтөнгөн бийик тоого көчүп чыгат. Ошол жерден айланасындагы төрт түлүк малын карап турат. Карынбайдын мал баккан эли, жакындагысы, алыстагысы, колоттогу койчусу, кырдагы жылкычысы, талаадагы төөчүсү, чөлдөгү дыйкандары – баары чогулушуп, Карынбай төөдөй болгон тоого көчүп барды дешет. Карынбай ал жерден бардыгын көрүп турат деп коркушат. Тоо төөгө окшош болгондуктан төөчө деп жүрүп, ошондуктан төөчө аталып калган. Карынбай түздүн баарына эгин айдатып, жонос-жонос кылып үйүп алса дагы, көзү тойчу эмес. Эгин айдаган дыйкандары ушунча дан жыйнаса дагы көзү тойбойт, мунун көзү топуракка гана тоёт дешчү. Ошондуктан, бардыгына тойбойт деп, эли Карынбай атап калышкан.

Карынбай күндөрдүн биринде, малынын көбөйгөнүн карап турат. Бир периште келет.

Карынбайдын алты аялы болот. Алтоонун алты үйүнө дүнүйөсү толот. Ошол күндөрдүн биринде аялдары килемдерин, жууркан-төшөктөрүн, жаздык-баштыктарын, идиш-аяктарын, казан-табактарын бардыгын эшикке чыгарышып, күнгө жайышат.

– Малга тойдуңбу? – деп, ошол күнү периште байдын алдына келип сурайт.

– Дагы туягынча босо экен! – дейт каниет кылбаган Карынбай. Малы туягынча болуп көбөйөт.

– Тойдуңбу? – деп, периште Карынбайдан сурайт.

– Дагы туягынча болсо экен! – дейт. Анда периште, жерди:

– Тарт! – дегенде, Карынбайдын тизесине чейин жер сорот.

– Данга тойдуңбу? – деп, периште Карынбайдан сурайт.

– Дагы ошончо болсо экен! – дейт Карынбай.

– Дагы тарт! – дейт периште жерди.

Карынбай эми бел кырчоосуна чейин жерге кирет.

– Дүнүйөгө тойдуңбу? – деп, периште Карынбайдан сурайт.

– Дагы ошончо болсо, – дейт Карынбай.

– Тарт! – дегенде периште, Карынбай кекиртегине чейин жерге кирет.

– Эми бардыгына тойдуңбу? – деп, периште Карынбайдан акыркы жолу сурайт.

– Эми тойдум, – дейт Карынбай. Периште жерди:

– Тарт! – деген экен.

Ошондо, Карынбайды жер толук жутуп, ошол жер чуңкур болуп калган дешет.

Ошондон бери «каниет кылбасаң Карынбайдай жер сорот» деп айтылып калган экен. Төөчүнүн үстүндө Карынбайды жуткан жердеги чуңкур ушул убакка чейин сакталып калган. Карынбайдын бардык малы жапайы болуп кетсин деп периште айтып, малы жапайы болуп кетишет.

АЧ КӨЗ ҮЧ ЖОЛООЧУ

Илгери бир айылдан үч адам чыгат. Үчөө тең иштебейт. Иштейин десе мээнет табылбайт. Анан тирлигине байланыштуу иш издеп жөнөшөт. Ысыктын күнү көп жол басып, акыры бир ураган коргондун түбүнө чарчап келип, эс алышат.

Чарчаган үчөө күн илеби кайткыча отура туралы деп атып уктап кетишет. Бир мезилде жолоочунун

бири ойгонуп кетсе, бир нерсе кулап, жанынан өтүп бараткан болот. Тиги тура калып жыланды кубалап жөнөйт. Жылан ураган дубалдарды аралап барып, бир ийинге кирет. Аңгыча тиги жолоочу жыланды кийирбей куйругунан кармап тартып калат. Бирок жылан чыкпайт. Ошентип, шериктерин чакырат. Шериктери келип жардам берет. Бирок жылан чыкпайт.

Акыры үч жолдош бел боолорун чечип улаштырып жыланга байлап тартышса, казандын ордундай топурак оодарылып, ошол жерден алтын теңге чачылып кетет.

Көрсө, кирген жылан алтын салынган казанга эки чимирилип алган экен. Жер алдынын баары эле дилде болот.

Үч жолоочу эстеринен танып, олтуруп калат. Ошентип, үчөө кечке олтура беришет. Бир кезде улуусу эсин жыйып:

– Бул дилдени бизге кудай берди, биз эми максатыбызга жеттик, – деп, сөз салат.

Үч жолдош макулдашып, эң кичүүсүнө бир дилде беришип, базарга оокат-аш алып кел, бул дилделер менен шаарга түшсөк, оң болбойбуз – дешет. Ошентип, кичүү жолоочу базарга кетет. Тиги кеткенден кийин, калган эки жолдош мындай деп кеңешишет.

– Тигини эптеп жөнөтүк, эми качып берели. Мынча дилдени үчкө бөлгүчө, экиге бөлгөнүбүз дурус болбойбу, – дейт.

– Жок, качып кайда бармак элек? Ал бизге жетпеген күндө да, табылганы элге жарыя кылып жиберсе, каракчынын колуна түшөбүз, же хан таптырып, буларды тартып албайбы, андан көрө тиги келгенде өлтүрүп, оокат-ашын жеп, анан беймарал кетели, – дейт беркиси.

Акыры экөө талашып, үчүнчүсүн өлтүрмөк болушат да, унчукпай жатып калышат.

Оокатка кеткени көп жол басып отуруп базарга келет. Келсе, базар кызуу. Базарды аралап ар түрдүү даамдарды алат. Жарты дилдеси калып, ага суусундукка шарап алайын деп, ширелер сатылган жерге келет. Келсе ар түрдүү шараптар бар экен. «Меникин, меникин алыңыз» – деп талашып, четте турган бир кызды ары сүрүп чыгарып жиберешет. Ал эптеп жүзүмдүн ширесинен күн көргөн кедейдин жалгыз кызы экен. Күн сайын бир кумура шире сатып оокат кылган. Ошентип, тиги базарчынын баягы кызга көзү түшөт.

Жарты дилдеге кыздын ширесин сатып алгандан кийин, тиги кызды кантип колго түшүрүүнүн ама-лын ойлойт.

– Кызым, – дейт базарчы, – ширең эң сонун экен. Менин дагы шериктерим бар. Биздин буга суусунубуз канбайт. Эгер болсо дагы бир кумура алып келсең, беш дилде берер элек, – дейт. Макул болот. Анда эски коргонго бара бер – дейт. Кыз эч нерсени ойлобой, жол тартат.

Эми колго түштүң го, – деп, базарчы артынан жөнөйт. Бирок базардан чыкпай эле айныйт. «Кантип эле ушунча дилдени, ушул сулуу кызды тигилерге ыраа көрөм. Андан көрө, буга уу кошуп берип, экөөнү тең жайлап, дилдени да, кызды да өзүм алайын», – деп ойлойт.

Базарга кайра кайрылып, акыркы күмүш тыйындарга уу сатып алып ширеге кошуп жөнөйт.

Болгон азыгын көтөрүп чарчап, тигиге келсе экөө уктап жатат.

– Ой, тургула, уктай бересиңерби? – деп көчүк басат. Тигилер ойгонуп, базарчыны отураары менен байкатпай баса калышып мууздап салышат.

– Эми кудай берди, – дейт экөө. – Алтын биздики, жай олтуруп оокаттаналы. Анан дүнүйөнү бөлүшөлү – дешип отуруп, дагы суусундукту талашып ичип алышат.

Ошентип, тиги экөө тең ууланып өлөт.

Дыйкандын кызы болгон окуяны атасына айтып, бир жакшы жолоочу жардам кылганын, дагы бир кумура ширеге беш дилде берерин айтып шашылат.

Дароо кумурага шире толтуруп, эски коргонго чуркайт. Чарчап жетип келип, көргөн көзүнө ишенбейт. Анткени үч жолоочу тең өлүп жаткан болот. Эки жакты караса бир кумура алтын турат. Мындай кызыкты көргөн кыз коркуп, атасына келет.

Ошентип, кедейдин турмушу оңолуп жашап калыптыр. «Сагызган сактыгынан эмес, суктугунан өлөт» деген макал мына ошондон калган экен.

АЧАРЧЫЛЫК ЖАНА ЖУТ

Илгери-илгери эл арасында ачарчылык жана жут көп болчу экен. Ачарчылык же жут болордо – каркыра, турна бийик учуп, жерде чычкан көбөйөт. Жыл кургакчыл болуп, элдин пейли кетет. Ит көп улуп, уйку качат, карышкырлар жортот. Жут болор жылы – жай күнүнө карабай эчки, текелер талаага түшөт. Ошол жылы мергенчилер: – Капырай, эчки-текелер жайлоо, тоолордо суюлуп кетти го, – деп сүйлөшөт. Жут болордо жапайы айбанаттар эрте семирет, аны байкаган мергенчилер: – Эчки, текелер эрте семирптир, быйыл жут болот экен, – деп айтышат.

Жут болор жылы колдо багылган малдар да эрте семирет. Алар моюндарын буруп жатышат. Кыргызда эң чоң жутту «кой буурул» деп аташат. Мындай жуттар чанда болот экен. Илгери кой жылы биздин элде чоң жут болуптур. Мал бүт кырып, ошол жылы «күкүк күрөктүн сабына конуп сайраган» деп айтышат. Бул сөз кар май айына чейин жатып, күкүк бакка коно албай калгандыгы, май айына чейин кар күрөгү эл жүдөгөндүгүн билдирет. Себеби биздин

жерге күкүк май айында келет эмеспи. Ошондуктан кой жылы болгондо жуттун атынан «Кой буурул» деп аталып калыптыр. Бул жылы жалаң гана мал кырылбай, адамдан да көп чыгаша болгон. Эл арасындагы «Кой буурул» кошогунын чыгышы да ошондон экен.

Илгери Ат-Башы тараптагы кызына күйөөсү күнөөлөп барат. Колуктусу менен тамашалашып отуруп, кайната, кайненесине көрүнбөй таң агарганда чыгып кетүүнү ойлойт. Аңгыча кучкач сайрап жиберет, күйөө таң атып калган экен деп сыртка чыкса, айдын жарыгы экен дейт. Кайра үйүнө кирүүдөн уялып, айылына келе жатканда жуттан ачып-арыган адамдар кол салып жеп коюшуптур.

Ал бала айылдан чыккан мергенчи болуп, жуттан айылдын элин аман алып калган экен. Ошондо балдызы «Кой буурул» кошогуны чыгарган экен.

БАЙДЫН БАЛАСЫ

Илгери-илгери бир байдын жалгыз уулу болуптур. Бай уулуна «андай бол, мындай бол» деп, акыл-насаатын ар дайым айтып, уулунун жакшы киши болушун каалайт. Бирок уулу атасынын сөзүн сөз ордуна көрбөй, кулак какпай жүрүп бой тартат. Күндөрдүн биринде атасы чакырып алып:

– Балам, мен карып баратам, өлөрүм калды, өсөрүм калган жок. Сенин жалгыз жүргөнүң болбойт. Жашың деле жетти, эл ичинен карап көрүп, менин көзүмдүн тирүүсүндө келинчек ал. Бирок жаштык кылып өң-түсүнө кызыкпай, пейилине, акыл-эсине карап алгын. Атанын сөзүн эске алып жүргөн жакшы болот деп акылын айтат.

Бала атасынын сөзүн укмаксан болот. Өзүнө киши теңебей, эл тааныбай, тулпар ойнотуп, чаң ызгытып,

көөп жүрө берет. Ошентип жүрүп бир келиндин сулуулугуна кызыгып, өзүнөн бир топ жаш улуу аялга үйлөнөт.

Анда атасы дагы чакырып:

– Балам, ат тердетип алыстан алдың, айткан сөзүмдү укпадың, алдыда турмушуңдун кандай болооруна көзүм жетпейт. Атанын кебин укпаган бала карыпчылыкты көп көрөт дечү эле илгерки бабаларыбыз, эми артың кайырлуу болсо болду деп атасы тим болот.

Күндөрдүн биринде бай ооруп калат. Өзүнүн өлөрүн билип, баласына айткан менен пайда болбосун сезип, балама эч жамандык кылбас деген ой менен келинин чакырып алып:

– Сага айта турган аманат сөзүм бар, балам. Балам болсо жаш, анча-мынчаны көп ажыратып билбей калды. Мен өлгөндөн кийин жакшы менен да, жаман менен да жүрөр. Ошону менен кагылып, өз оокатын өзү жасап кетүүгө жараар, жер астында жети казынам бар. Аркы-беркени көрүп кагылганда алып оокатыңарды кыларсыңар деп казынасынын ачкычтарын келинине берип, баласын табыштап, андан көп өтпөй эле бай көз жумат.

Атасы өлгөндөн кийин баласы жаман менен да, жакшы менен да жүрөт. «Ай-кой» деген киши жок, арак ичип, кумар ойнойт, эки жыл өтпөй атасынан калган мал да, дүнүйө да түгөнөт. Аялы кайнатасы табыштап кеткен казына жөнүндө күйөөсүнө билгизбейт. Колундагы акчасы, малы түгөнгөндөн кийин, аялы күнүгө бир шылтоо таап уруша баштайт. Ал башка күйөөгө тийип, казынаны бүт өзүнө калтыргысы келип, бир күнү күйөөсүнө: – Малдын аягына чыктың, эми эптеп жан сактоо үчүн короо-жайды сат,– дейт.

Күйөөсү макул болот. Аялы дагы акыл таап:

– Башка кишиге сатсаң арзан алат. Сен барып Байбатчаны конокко чакырып кел. Ошол кымбатка

сатып алат. Ал бай киши эмеспи деп күйөөсүн жиберет. Күйөөсү Байбатчаны чакырып келип, аны коноктой башташат. Аял болсо өз күйөөсүн мас кылыш үчүн ага баса-баса арак куюп берип аябай шыкайт. Күйөөсү андан шек алып, бир кезде мас болумуш болуп жатып калат. Ошондо аялы Байбатчага:

– Мен сени мурдатан эле жактырам. Биздин короону күйөөмө саттырганы жатам. Анын баасынан качпай сатып алыңыз, алдында жети казына бар. Күйөөм билбейт, ачкычы менде. Сен үйдү алсаң, биз баш кошуп алабыз. Байлык менен жашай беребиз дейт аял жалынып-жалбарып. Мага казынаны көрсөтчү? – дейт Байбатча.

Аялы колуна чырак алып, Байбатчаны ээрчитип казынанын оозун ачып көрсөтө баштайт. Калп мас болгон байдын баласы алардын артынан аңдып барып, атасынын казыналарын көрүп, эми гана атасынын айткан сөздөрү эсине түшүп: – Ушул үчүн атам аялды акыл-эсине карап ал деген тура. Эгер акылдуу аял болсо, менин кедей болгон убагымда жамандык кылбайт эле, атамдын байлыгын бирөөгө бербейт эле деп ойлоп кайра келип ордуна жатып алат.

Аялы менен Байбатча үйгө кирип, акырын кенешип, ишти бүтүрүп жатышты. Түн бир оокумда Байбатча үйүнө кетти. Эртеси аялы жадырап-жайнап: – Короо-жайды Байбатча кымбатка алмай болду. Сатсак тезирээк саталык! – деп калыптыр. Күйөөсү сыр билдирбей короо-жайды сатыш үчүн элге кабар кылат. Анын кабарын билген адамдар келип баасын бычып жатышты. Акырында Байбатча келип бааны ашыра берип сатып алат.

– Кире турган үй таап алып, короону бошотуп берейин, бир ай мөөнөт бер? – деп суранат бала Байбатчадан.

Байбатчанын көңүлү жай ага дароо эле макул болот.

Эки-үч күн өтпөй аялы уруш чыгарып: – Короо-жайдан да, малдан да айрылдык, эми кайда барып жашамак элем. Мен мындай кордукка чыдай албайм, кетемин, – дейт аялы.

– Кетсең кете кой, жолуң болсун. Чын эле кантип жашамак элең? – деди күйөөсү жай гана. Аялы дароо төркүнүнө кетти. Ал эми байдын баласы атасынын акыреттик досуна барып, болгон ишти айтып, атамдан калган казына бар экен, ошону ташып алайын деп, эки жүз төө сурайт. Аяш атасы эки жүз төө берет. Баягы жети казынадагы дүнүйөнү түн жамына төөгө жүктөп, баарын ташып алат. Казынанын ичин суу көң менен саман-топонго толтуруп, оозун мурдагыдай бекитип коёт.

Бир ай өткөндөн кийин: – Короо-жайыңыз бош, келип кирсеңиз болот деп Байбатчага айтып, өзү аяш атасыныкына көчүп кетет.

Аял бир ай өтпөй Байбатчага тийип, баланын үйүнө көчүп келишет. Байбатча жер алдындагы казынага таянып, колунда болгон малы менен акчасынын түгөнүшүнө шашылат. Көңүлү жай болуп жатып да, туруп да, арак-бозо ичип, каалашынча мал союп жеп, бейкапар жашай берет. Кумар ойноп, болгон акчасын уттуруп тынат.

Байбатча «менин байлыгым түгөнбөс байлык» деп карызга алып кумар ойноп, чачынан көп карызга батат. Бир күнү Байбатча менен аялы казынага киришет. Анын ичинде чириген саман, суу көңдөн башка эч нерсе жок болуп чыгат.

– Мени алдап малымдан айырдың, элге-журтка шерменде кылдың, – деп аялын чачтан алып тепкилеп, атка тетирисинен мингизип төркүнүнө айдап жиберет.

Байдын баласына аяш атасы өз кызын алып берип, үйүнө кийирип бала-жото кылып алат. Бир жыл өткөндөн кийин бала кайын атасынан шаарга барып

соода кылып келүүгө уруксат сурайт. Кайнатасы уруксат берип, кербен башчыларынын он чактысын чакырып, биринчи Кудайга аманат, экинчи силерге аманат деп, аларга тапшырып жөнөтүп жиберет. Бала жүз төөнүн жүгү менен кербен башчыларга кошулуп жүрүп кетет.

Алар нечен күн, нечен түн жол жүрүп бир үйгө туш келишет. Алардын алдынан бир кемпир чыгып: – Бүгүн конуп унаа-жүктөрүңөрдү эс алдырып кеткиле, – деп шыпылдайт. Кербен башчылар тил албастан кете беришет. Бала алардын сөзүнө карабастан ошол жерге конуп калат. Кемпирдин буту бутуна тийбей жүгүрүп, төөлөрүн чөгөрүп, унаа жүктөрүн түшүрүп, коюн союп, чайын кайнатып, кызматын кылып, сыйлашат. Тамак желип болуп, намаз шам болгондо кемпир бир шам менен мышыгын колтугуна көтөрө келип: – Менин ушул мышыгым таң атканча ушул шамды кармап отурат, – дейт. Бала ал сөзгө ишенбейт.

Кемпир: – Эгерде ушул мышыгым таң атканча шамды кармап чыкса, жүз төөңдү пулу менен бересиңби? Кармап чыга албаса, жүз төөнү пулу менен мен берейин. Кандай дейсиң? – дейт. Бала кантип эле мышык шам кармап чыксын деген ой менен кемпир менен мелдеше кетет. Кемпир шамды мышыкка карматып коюп таң атканча отурат. Таң атканча мышык да талбастан, шамды кармап отурат. Эртеси убада боюнча кемпир баланын жүз төөсүн, бардык дүнүйөсү менен алып коёт.

Байдын баласы жалгыз аты менен кербен башчылардын артынан жүрүп отуруп, кайсы бир шаарга жетет. Барса кербендер соодасын бүтүрүшүп, кайра үйгө кайтканы жатышкан болот. Жүз төөнү пулу менен уттуруп жибердим деп, кантип атамдын бетин карайм деген бала кеткиси келбей ошол шаарда калып калат. Ошентип кербендер өз элин карай жол тартышат. Баягы табыштаган кербен башы байдын баласынын

башынан өткөндөрүн кайнатасына айтып берет. Атасы дүйнөгө кайгырбастан, баланын келбей калганына капа болуп, биротоло жок болуп кетеби деп коркот. Бала болсо баягы шаарда жүрүп, ичерге тамагы жок, киярге кийими жок болгондуктан ашпозчуга малай болот.

Күндөр өтүп, ай жылга айланат. Бир күнү баланын келинчеги атасынан, шаарга барып соода кылып келейин деп, жүз төөнүн пулун сурайт. Атасы жалгыз кызына кыйылып туруп, аргасыз уруксат берет. Кыздын багып жүргөн бир чычканы болот. Ошол чычкан менен жүз төөнүн пулун алып, кербендерге кошулуп, эркекче кийинип жолго чыгат. Бир нече күндүк жолго баргандан кийин баягы кемпирдин үйүнө туш келишет. Кербендер конбостон жүрүп кетишет. Ал эми кыз өзүнө тиешелүү кербен пулу менен, жигиттери менен ошол жерде конуп калат. Кемпир кубанып, балбалактап чуркап кызматын кылат. Тамак ичип болгондон кийин кемпир баягы мышыгы менен шамын алып келип:

– Бул мышыгым, мына бу шамды таң атканча кармап чыгат,– дейт.

– Каапыр кемпир, мышык шамды таң атканча кантип кармап отурсун, калп айтасың деп калп эле билбемиш болот. Анда мелдешели. Ушул мышыгым таң атканча шамды кармап чыкса, жүз төөңдү пулуң менен мага бересиң. Эгер кармай албай калса, сага мен жүз төөнү пулу менен беремин,– дейт кемпир.

Келин макул болот. Кемпир мышыгына шамды карматып коёт. Жарым түн болгондо кемпирге байкатпастан баягы бакма чычканын коё берет. Мышык чычканды көргөндө көзү кызарып, шамды таштай, чычканды көздөй чуркайт. Чычкан бир тешикке кире качат, мышык ошол тешиктен чычканды аңдып отурат.

– Мышыгың кайда, шамың кайда? – дегенде кемпир шылкыйып, жүз төөсүн пулу менен келинге берет.

Келин шаарга келип, алып келгендерин сатат. Баягы утуп алганы менен кошулуп эки жүз төөнүн пулу төрт жүз төөнүн пулу болот. Эртеси атка минип, күйөөсүн издеп келе жатса, күйөөсү бир ашпоздун эшигинин алдында күйпөктөп от жагып жаткан болот. Келин күйөөсүн карап туруп, бир гана жылтылдаган көзү калганын көрүп, аны чакырып беш сомдук алтын акча берет да: – Менин жаткан жерим тиги чоң алтын сарай, ошого кечинде мантуу алып баргын,– дейт.

Бала эркекче кийинген өз аялын кайдан таанысын, кеч киргенде убадасы менен мантуу алып келип, үйгө кирбестен эшикти ачып туруп, колун сунуп мантууну берет. Колуктусу үйгө кирсин дегенинен айласы жок үйгө кирип, жыртык чапанынын этеги менен тизесин жаап, бүрүшүп отурат. Колуктусу аны өзүнүн жанына отургузуп, тамакты бирге жеп:

– Эртең дагы алып кел,– дейт. Күйөөсү эртеси кечинде дагы мантуу алып келет.

Алар тамакты бирге жеп отурганда колуктусу:

– Сен кайдан жүргөн немесиң? Бул жердин адамы эмессиң го? – деп сурайт. Ошондо байдын баласы башынан өткөндөрдүн баарын төкпөй-чачпай айтып берет.

Акырында колуктусу:

– Аялың бар беле? – деп сурайт.

– Аялым, балам бар эле,– дейт жигит.

Колуктуңа эмне үчүн барбайсың?

– Кантип барамын? – деп улутунат байдын баласы.

Ошондо аялы: – Сага сооп үчүн жүз төөнү пулу менен берсем, кайра үйүңө барасыңбы? – дейт.

– Барат элем, бирок аны сага кандай кылып төлөп берем? Мурункудан бешбетер ошондо шерменде болбоймунбу? – дейт бала.

– Элиңе баргын, мен пулумду бекер берейин,– дейт аялы.

Байдын уулу макул болуп, кожоюнунан бошотууну суранат. Ал анын мойнунда карызы бар экендигин айтып бошотпой коёт. Эгер карыз акчаңды төлөсөң, анда бошоп кете бер дейт. Колуктусу келип ашпоздун акчасын төлөп, бошотуп алат. Ошондон кийин гана балага өзүнүн ким экендигин көрсөтөт. Күйөөсү аялынын акылына ыраазы болуп, анын алдында кечирим сурайт.

Күйөөсүн мончого түшүрүп, жаңы кийимдерди кийгизип, алдына алкынтып ат мингизип, экөө төрт жүз төөнүн пулу менен үйүн көздөй жол тартышат. Жолдо кербенин жалдаган жигиттерге айдатып, өздөрү алдыга түшүп, кабагы ачык, карды ток, байлыгы мол болуп, өз үйүнө көп олжо менен келип түшөт.

Балаңыз эки жүз төөнүн пулу менен келмекчи болуп жаткан кезде, так үстүнөн чыгып калдым. Анан мен алып барганды чогуу пулдап, кайра тарттык деп атасына сыр билдирбейт. Атасы болсо балдарынын аман келгенине кубанып, сүйүнүчү койнуна батпай жатып калат.

Бир күнү кайыр сурап жүргөн бир дубана аял келет. Байкап көрүшсө, байдын баласынын мурунку аялы экен.

Ошондо:

– Менден кайтпаса, кудайдан кайтсын,– деп аялга бир сыйра кийим, бир топ оокат берип жолуна кайтарат.

Байдын уулу дайыма атасынын айткандарын эстеп, кийинки аялы менен кабагы ачык, тийген күндөй жыргал өмүр сүрүп калыптыр.

БАЛА ӨЗҮНҮН ШААРЫН КАНТИП САКТАП КАЛДЫ?

Илгери каардуу жана жоокер Алеке хан деген болгон экен. Бир күнү ал өзүнүн тынч турган коң-

шусуна кол салып, шаарын курчап алат да, анда жашагандарга: эгерде үч күндөн кийин багынышпаса, шаарды талкалай тургандыгын жарыялайт.

Ал шаар кичине болгондуктан андагы эл Алекенин сан жеткис колуна туруштук бере алгыдай эмес. Шаарда туруучулар курчоодон чыгып кете алышкан жок. Алар кечирим сурап, душманга багынып берүүдөн башка айла калган жок.

Шаардагы аксакал, карыялардын баары кеңешүүгө чогулушту. Шаардын багынгандыгын жана шаарда тургай элге мунапыс берүү жагын сурап келүү үчүн Алекеге кимди жиберүүнү кеңешмек болушту. Салт боюнча элчиликке жашы улуу жана кадырлуу кишини жиберүү керек эле. Бирок отургандардын баары Алекенин каардуу жана канкор экени, жиберген элчини сөзсүз маскаралап, а түгүл өлтүрүп коёру белгилүү болгондуктан элчи болуп барууга эч ким батына алган жок. Мөөнөт күнү бүтүп калды, ал эми бара турган элчини дагы эле таба алышпады.

Күтпөгөн жерден аксакал карыялардын кеңешине бир жаш бала келип:

– Алекеге мен барып сүйлөшөм. Мен андан коркпойм, – деди.

Аксакал, карыялар баланы акылсыз дешип, жанынан кетүүгө буйрушту. Бирок бала кетпестен, Алекеге жиберүүнү көшөрүп сурана берди. Адегенде баары баланы шылдыңдап күлүштү. Анан аксакал карыялардын бирөө:

– Чынында эле ушул баланы жиберсек, эмне болмок? Балким, каардуу Алеке, бул баланын сөзүн угуп, бизге тийбес!

Көпкө чейин талашып-тартышып, акыры баланы жиберүүгө макул болушту.

Бала уруксат алгандан кийин өзүнө эң чоң төө жана абдан карыган бир теке беришин сурады.

Баланын мындай суроосун укканда, карыялардын бардыгы дагы күлүштү. Бирок бала:

– Азыр элдин башына оор иш түшүп турганда күлгөндү токтоткула. Эмне кылып, эмне коёрумду өзүм билем. Менин сураганымды бергиле,– дейт.

Аксакал карыялар баланы чоң төөгө мингизишип, сакалы узун, карыган теке жетелетип, шаардын дарбазасынан чыгарып жиберешет.

Анын алдында ушундай элчи келип турганын көргөндө, Алеке аң-таң калып:

– Шаарыңарда эстүү-баштуу, карыялардан же чоң киши калбай калганбы? – деп Алеке каарын төгөт. Бала эч тайманбастан жайбаракат туруп:

– Эгерде чоң, десеңиз төө менен, сакалдуу десеңиз теке менен сүйлөшүңүз. Анткени биздин шаарыбыздагы эң чоңу төө, эң сакалдуусу ушу теке. Ал эми кичине менен аңгемелешүүгө ыраазы болсоңуз, анда мени менен сүйлөшүңүз! – дейт.

Каардуу Алеке, бала чукугандай буйдалбастан жооп бергенине күлүп:

– Сен тайманбаган акылдуу бала экенсиң. Менден эмнени күтөсүң? – Сенин сураганыңды берем,– дейт.

– Мен төөмдү соем, анын терисин, ичке көктөй кылып тилип, улаштырам да, жерге айландырып коём, анын ичине канчалык жеркирсе, ошону белек кылып берсеңиз болду,– дейт бала.

Алеке макул болот. Бала төөнү сойдуруп, терисин сыйрытып, эң ичке көктөй кылып дагы тилдирди. Анан алардын учун улаштырып, шаарды айлана курчады. Тайманбаган акылдуу бала өз шаарын жоого чаптырпай ушинтип аман сактап калган экен.

БАЛА ПАДЫША

Илгери заманда бир жердеги жаш балдар чогулуп алып, «Шаар-падыша» деген оюндарды ойношот. Жедигер аттуу бала падыша, башкасы увазир, бек

жана желдет болот. Кайсы бир баланы казы жана суракчы кылып, калганы талаадагы таштарды жыйнап келип, падышага сарай салып, аны Жедигер падышанын «шаары» деп аташат.

Бир күнү балдар топурап, өздөрү курган шаарда жүрүшсө, мурунку шаардын падышасы Абдыракман деген киши келип, балдардын ойноп жатканын көрүп, бир баладан: – Буларың кандай оюн? – деп сурайт. Падыша Абдыракмандын сурагына мындай деп жооп берет.

– Тээтиги Жедигер падышабыздын шаары, тетиги такта олтурган биздин падыша – Жедигер. Баарыбыз падышанын буйругуна баш ийип, анын буйругу боюнча иштейбиз, – дейт.

Хан Абдыракман булардын иштегенин жана салган шаарларын көрүп, айран-таң калат.

– Силер падышаңарга айткыла! Ушул шаарын мага сатсын, мен бир дилде алтын беремин, – дейт Абдыракман.

Абдыракман хандын сөзүн алиги бала өзүнүн ханы Жедигерге айтып барат.

Балдардын ханы Жедигер бул шаар сатылсын, биз башка жерден шаар салып аларбыз деп, шаарды сатып, бир дилдени алып, өздөрүнүн казынасына салып коюшат.

Абдыракман падыша:

– Бул шаар меники болду, силер эми башка жерден сатып алгыла, ошол жакка көчкүлө, – деп кетип калат.

Балдар эртеси ал жерден кетип, башка жакка барып, мурункусунан артык кылып шаар, сарай салып, ойноп жүрө беришет.

Абдыракман падыша бир күнү уктап жатып түш көрөт. Түшүндө гүл жыттанган бакта алтын, каухар, жакут менен кооздолгон сарайларды аралап жүрүп, бир ак селделүү адамга кезигет. Ал селдечен:

– Сен Абдыракман падыша, бул жерди аралабай, бала падышадан сатып алган сарайыңды арала,– дейт.

Падыша көргөн түшүнө сүйүнүп, кедейлерге кайыр, садака берип, падыша Жедигердин жаңы шаарына келет.

– Мынабу сарайларыңарды мага саткыла, бир жүз дилде берейин – дейт да, сүйлөшүп бир жүз дилде берип сатып алып:

– Эми бул сарай меники! – деп, кетип калат.

Балдар сарайларын бир жүз дилдеге сатып, башка бир жерге дагы сарай, шаар салышат.

Абдыракман падыша бир күнү дагы түш көрөт. Түшүндө мурунку көргөн сарайынан бир нече артык, кооз келишкен сарай, ал сарайдын бактарын аралап жүрсө, баягы ак селдечен адам дагы кезигет.

– Падыша, бул аралап жүргөн сарайлар – бала падыша Жедигердики. Жакшылап көрүп алыңыз,– дейт ал.

Абдыракман падыша ойгонуп кетип, бул түшүнө абдан кубанып, бечара кембагалдарын чогултуп алып, кайыр-садакаларын берет. Андан кийин Абдыракман падыша кубанып сейилдикке таң-тамаша кылып чыгат. Тамашадан кайтып келе жатып, бала падыша Жедигерге келет. Дагы бала падыша Жедигерден жаңы шаар, сарайларын бир миң дилдеге сатып алат.

– Мынабу шаар, сарайлары менен дагы меники болду. Силер башка жерге сарай салып алгыла,– дейт.

Күндөр өтүп, бир күнү Абдыракман падышанын алдына эки адам доо доолашып, чатак менен келишет. Чатакташкан эки адамдын тең жетелеген бээси, ал эки бээде бир кулун бар экен. Эки бээ экөө тең кара. А жалгыз кулундун өңү да кара экен. Карала кулун эки бээни тең эмет экен. Эки бээ экөө тең

бир кулунга ийип, эмизет экен. Доолашып келген эки адам экөө тең менин бээмден туулган кулун дейт экен. Падыша тактап сураса, эки бээ экөө тең кулунду бир түнү – жума түнү тууган дейт. Бирок кулундун туулгандыгын экөө тең өз көзү менен көрбөптүр. Бирок күндүзү эки бээ бир кулунду эмизип жүргөнүн эки адам тең далилдейт. Доо чыры ошондон башталган. Падыша текшерип, адилдик кылып кулунду кимисине алып берерин биле албай айран-таң болуп олтурганда, бир жаш бала мындай деп айтат:

– Ой кудай-ай, мынча адам бир кулундун кайсы бээден туулганын айрып биле албай олтурушканын карачы.

– Ой, бала сен элдин башы катып олтурганда бекер келжиребей, жөн отурсаңчы! – деп урушуп, тилдеп жиберет увазирлери.

Анда бала:

– Уруша бериңиздер, бирок биздин Жедигер болсо, бул элди минтип камалап олтурбас эле – деп, кайра-кайра айтат.

Баланын бул сөзүн Абдыракман падыша угуп:

– Эй, бала, ушул ишти силердин бала падышаңар чече алат беле? – деп сурайт.

– Таксыр, биздин Жедигер падышабаз болсо, бул ишти алда качан эле чечип коёт эле, – дейт.

Анда Абдыракман хан бир адамды жиберип, жети жашар бала падыша Жедигерди чакыртып алат, болгон ишти түшүндүрүп айтат:

– Балам, бул сен эмне дээр элең? – дейт.

Балдардын падышасы Жедигер бул көп ойлоно турган иш эмес деп, бир чыны суу алдырып, кулунду кармап алып, кулагынын учунан кесип, чыныдагы сууга үч тамчы канын тамызып, бир бээнин кулагынан үч тамчы кан алып, чыныдагы сууга аны дагы тамызып көрүп:

– Мына бул кулунду тууган бээ ушул экен – деп, нак энесин таап бериптир.

Жыйналган эл:

– Балам, муну кантип ажыраттың? – деп сурашканда, анда балдардын падышасы Жедигер:

– Кулундун өз энесинин каны суунун ичинде өз кулунунун каны менен биригип кошулуп кетет. Өзү туубаган бээнин каны башка кулундун каны менен кошулбай, эки бөлөк болуп калат деген экен.

Андан кийин көпчүлүк турган эл суудагы канды караса бала падыша Жедигердин айтканындай болуп чыккан экен. Кулунду өз энесинин ээсине алып бериптир.

Дагы бир күндөрдө Абдыракман падышанын алдына эки адам беш жаштагы атан төөнү талашып келет. Эки киши экөө тең өзүмдүн инген төөм, өз колум менен тууганда тумшугун артып туудурганмын деп какшайт. Падыша доону чечүү үчүн казыга жиберсе, казы ажырата албай, кайра падышага жиберет. Падыша төөнү кимисине берерин биле албай аң-таң болуп турганда, дагы бир жаш бала тура калып:

– Муну биздин Жедигер падышабыз эчак эле чечмек, – деген экен.

Ошондо падыша Абдыракман балам, сен Жедигер падышанды чакырып келгин, силердин падышаңарды көрөлү деген экен. Ошондо алиги жаш бала жүгүрүп барып, өздөрүнүн Жедигер падышасын чакырып келиптир. Жедигер эки жагын беттештирип сурап:

– Бул атан төөнүн энеси барбы?

– Бар, – дешет.

– Экөөңөр тууган энесин алып келкиле, – дейт.

Жыйналган эл Жедигер бала падыша кантер экен деп карап олтурганда, экөө эки инген төөнү алып келишет. Жедигер эки төөнү аркан бою жерге коюп, бышты атанды чөгөрүп, төрт бутун мыктап байлатып, атандын санын кыл чылбыр менен толгогон экен.

– Чылбыр атандын санын кыйып, атан төөнүн жанына күч келген кезде алысыраак жерде кармап турган эки ингенди коё бергиле,– дейт.

Эки төөнүн бири атандын бото күнүндөгү боздогон үнүн таанып, боздоп келип, атандын үстүнө түшө калган экен. Ошондо Жедигер:

– Атан мына бу инген төөдөн туулган экен,– деп айтат.

Олтурган эл бала падышанын акылына таң калган экен.

Дагы бир күндөрдө Абдыракман падышанын алдына он бир жаштагы жана он жаштагы эки кара баланы ээрчитип бир адам келиптир.

– Бул баланын бири менин өз балам, бири менин балам эмес. Бүгүн эртең менен карасам, балам жата турган төшөктө эки бала жатып калыптыр. Карасам түрлөрү, кийимдери, кулк-мүнөздөрү, сөздөрү баары бирдей. Менин өз балам кимиңер деп сурасам, экөө тең сиздин балаңызбыз,– деп айтат. Өз балам кайсынысы экенин айрый албай, сизге келдим,– дейт.

Падыша Абдыракман эки баланы алысыраак коюп, мурунку өткөн убактагы иштерин сурап көрсө, экөөнүн сөзү да айырмасы жок бирдей чыгат. Падыша ары-бери сурап текшерип, эч кандай айырма таба албайт. Эң акыры бала падыша буга эмне дээр экен деп, Жедигерди чакыртып алып, иштин маанисин түшүндүрүп берет. Жедигер падыша:

– Бул эч качан кыйын иш эмес экен,– дейт.

Бир бош шишени алдырып, ал шишени өзү кармап туруп, эки балага айтат:

– Балдар, силердин кимиңер мына бу шишеге кире алсаңар, ошонуңар бул кишиникисиңер,– дейт.

Эки кара баланын бири секирип келип, шишенин ичине кирип кеткенде, бала падыша Жедигер шишенин оозун баш бармагы менен баса коюп, алиги кишиге айтат:

– Тигине, жаныңарда турганы өзүңдүн балаң. А бул шишедеги бала сизди алдап жүргөн шайтан экен,– дейт.

Ошондо жыйналган эл абдан айран-таң калган экен. Абдыракман падыша элди жыйнап:

– Жалпы журт мына бу жети жашар бала Жедигердин акылы менден алда канча артык экен, ошондуктан бүгүнкү күндөн баштап, бардык падышалыгымды ушул балага өткөрүп берем. Мындан кийин сиздердин падышаңар мен эмес, Жедигер деген экен.

Ошону менен Жедигер бала жети жашында такка минип, адил падыша атанган экен.

БАЛАСЫН ЖОГОТКОН КҮНЧӨ

Илгерки заманда Күнчө деген жесир аял болгон экен. Ал күндөрдүн биринде өзүнүн жалгыз баласын көчөдөн уурдатып жиберет. Күнчөнүн мындай абалга учураганын көргөн эл-журту капа болот. Ал бечарага кандай жардам берсек экен деп, эл кеңешет. Арадан төрт жыл өтөт, бала табылбайт. Издеп айласы кетет. Ошол убакытта Толубай деген сынчы бар экен, ошондон аял ыйлап жардам сураганга ынтызарланат. Ал сынчы түрлүү куштардын тилин жана андан башка дагы адамдардын эмне ойлогонун да билип койчу экен. Жаңы туулган эркек кулундун чоңойгондо кандай ат боолорун да жазбай таанычу экен. Мунун билбей турган эч нерсеси жок имиш.

Күнчөнүн өлгөн эринен калган бир тору аты бар экен. Ал атка өзү минип, Толубайга барам деп издеп кетет. Күнчө ээн талааны жалгыз басып, далай күндү өткөрөт. Өзү жүдөп, чарчап, аты арыктап, жүрбөй калат. Өлдүм-талдым деп чарчап отуруп, Толубай сынчынын үйүнө келет. Чоң ак сакалы бар кара чал, өзүнүн кара ала алачыгында эски кийизди

салынып отурган экен. Абдан эзилген кедей. Көңүлү сүйгөн адамдын ой-пикирин жана кандай адам экенин сынап берип, ал адамдын акысына тыйын да алчу эмес экен. Толубай Күнчөнүн кебетесине карап, сынап көрүп, анын келечеги кандай боло турганын биле коёт. «Сизден акыл суроого алыс жолдон Күнчө деген аял келе жатат» деп, мурунку күндөрдө эле чабалекей айтып койгон имиш.

Күнчө келери менен:

– Кел, олтуруңуз, арызыңызды айта отуруңуз, – дейт Толубай.

Анда Күнчө сөз айта албай эле, өңгүрөп ыйлап жиберет.

– Жалгыз баламдан айрылып, канаты кайрылган куштай болуп уча албай калдым. Ата, сизге муңумду айтайын деп келдим, – деп ыйлайт.

Толубай Күнчөнүн арызын ыкылас коюп угуп отуруп, куш болуп ышкырып жиберет. Дароо бир топ чабалекей учуп келет.

Чабалекейлер Күнчөнү канаттары менен желпип, оозуна суу алып келип, Күнчөнүн бетине чачышат. Толубай колун шилтеп, ымдап койгондо бир топ чабалекей Күнчөнү отурган жеринен көтөрүп учуп, элин көздөй жөнөйт. Чабалекейлер кечке жакын Күнчөнү жеткизип кайта келишет. Келгенде талаада жүргөн бир сур чычканды алып келген экен. Ал сур чычкан келери менен эле көргөн-билгенин Толубайга айтып берет.

– Күнчөнүн баласын ириндеген ала көз аял уурдап кеткенин көрдүм эле – деп айтат чычкан.

Күнчөнү сынчы дароо кайра алдырат. Чычкандын айтканын Толубай өзүнүн тили менен Күнчөгө айтып берет.

– Менин баламды уурдаган адам бир шум турбайбы. Өмүр бою баласыз жүрүп, алтымышка чыкканда балалуу болдум эле, эми балама кантип жетем? – дейт Күнчө.

Ошондо Толубай куштун тилинче ышкырат. Эки чоң кара бүркүт жетип келип конот. Толубай бүркүттөргө буйрук кылат.

– Айжарык деген кемпирди, уурдап алган баласы менен алып келкиле, – дейт. Эки бүркүт бийиктеп асманды карай учуп жөнөшөт. Эртесинде, күн чыгып келе жаткан мезгилде, бүркүт бир далысына эки кишини отургузуп, башы казандай, чүңкүр көз кара кемпирди Толубайдын алдына алып келип таштайт. Экинчи бүркүт жанында. Өзү аппак, көзү тайлак төөнүн көзүндөй жоодураган бала аң-таң унчукпай отуруп калат.

Жүрөгү бирдемени сезгендей болуп бала көргөн жерден эле Күнчөгө колун созот. Алиги Айжарык кемпир баланын колун кагып жиберип, өзүнө карай тартып алат.

– Бул Күнчөнүн баласын өзүнө бер! – деп, Толубай кыйкырып калды.

– Өзүң бир алжыган чал экенсиң, – деди Айжарык, – өз баламды кимге жана эмне үчүн беремин?

Бала Күнчөдөн көзүн айырбай телмирип карай берет. Толубай менин тилимди албасаң, бул баланы ортосунан кылыч менен чаап, экөөңөргө тең бөлүп берейин деп, кылычын алып, баланы көздөй жүгүргөндө Айжарык телмирип туруп калат.

– Баланы эмне кылсаң өзүң бил – деп, Толубайды карай түртүп жиберет. Күнчө жүгүрүп келип, Толубайдын бутун кучактап:

– Агатай, кылыч менен чаба көрбөнүз, бала кайда жүрсө да, тирүү болсо болду, – деп жалынат.

Айжарык бул сенин балаң эмес экен, сенин балаң болсо кылыч менен чаап, тең бөлүп берем дегенде чыдай албай, өлтүрбө деп айтат элең го. Сенин мүнөзүңө караганда бала сеники эместиги көрүндү. Өзүнүн энеси болгондуктан, бала башкага кетсе кетсин, өлбөсө болду деп ыйлаган Күнчөнүн баласы экендиги аныкталды деп, баланы Күнчөгө алып берген экен.

БЕЙЖАЙ АЯЛ

Мисир шаарында отун алып, аны сатып жашаган бир отунчу кедей болот. Анын бейжай аялы бар экен. Тамагыңдын тузу жок экен деп койсо, кочуштап келип туз салат тамагына, тамагы уутана болуп калчу экен. Ысык экен деп койсо кокустан, суу куюп суутчу экен.

Жигит бир күнү аялын бир муштап коёт.

– Өлтүр эле, өлтүр! – деп, таң атканча сүзгүлөй берет. Баягы күйөөсү ачка жатып, таң ата эртеси отунга кетет.

Ал кеткенден кийин аялдын ачуусу тарабай кедейдин артынан токойго барат. Атын байлай салып тик ылдый жөнөйт. Ошол жерде илгери-илгери казылган кудук бар экен, оозу бадал менен жабылып калган. Катын ошого ачуусу менен баратып түшүп кетет.

Күйөөсү: «Ырас кутулдум бейжайдан» – деп, отунун алып, аны базарга сатып, курсагын тойгузуп, үйүнө келип олтурду. Жашынан катыны тилдеп жаман көндүрүп койгон неме, бир– эки күн өткөн соң катынынын урушун сагынды. Анан: «Бейжай болсо деле катындын бары түзүк турбайбы, эртең барып чыгарып алайын» – деп чечти.

Отунчу эртең менен кудукка барды. Аркандын бир учун казыкка байлап, бир учуна таш байлап, кудукка салды. Арканды анан өзүжакка тарта берди. Аялы жок. Бир маалда бир кулагын жамынып, бир кулагын төшөнгөн жин чыкты.

Жигит эстен танды. Ал эси ооп жатса, жин келип:

– Жакшылыкка жакшылык, сенин кылган жакшылыгыңды кантип унутайын. Кечээ шашкеде бул кудукка бир аял түшүп келди. Мынакей, бетимдин тытылбаган жери жок. Айлам кетип турганда сенин

арканың колума тийди. Мындан артык да жакшылык болобу, ошону менен чыгып келдим.

– Ошол катын меники болчу, арканды ошого салган болчумун, – деди отунчу.

– Ушу менин жин башым чыдай албады, сен кантип чыдап жүрдүң? Мынабу Мисирдин падышасынын жалгыз кызы бар, ошону сага алып берейин, бул катынды ташта, – деди жин.

– Мал, дүнүйөм болбосо мага падышанын кызын кантип алып бересиң? – деди жигит.

– Мен, эртең барамын да, кызды жинди кыламын. Кыздан кетпей бир айга чейин кармасам, бир айдан кийин падыша жар чакырат, кимде-ким менин кызымды айыктырса, ушул айыккан кызды ошол алсын, – дейт. Сен дароо баргын да, чөптү сыгып, ширесин бетине сүрт, анан сууну бетине бүрк, кыз дароо айыгат, убада боюнча кызды сен аласың. Анан менин шертим, мага экинчи келбе. Мен дагы бир кызга тием. Сен аны дагы айыктырам деп экинчи жолу келсең көзүңдү көр, колуңду шал кылам, – деди.

Ошондо отунчу: – Бүгүн байкайын, бүгүн падышанын кызы жинди болсо, бул катынды албаймын, күтүп турайын – деп жинге ишенип, дары-дармегин алып, үйүнө кете берди. Жин барды да падышанын кызына тийди, кыз жинди болду.

Бир айга чейин кожо-молдодон жардам болбогондон кийин, падыша жар салды.

– Кимде-ким менин кызымды айыктырса, өзүнүн салмагындай алтын беремин – деген сөздү айтты.

Муну уккандан кийин дары-дармегин, чөбүн алып барып, суусун бүркүп кызды айыктырып, канга күйөө бала болуп кала берди отунчу кедей.

Жин андан өтүп, Багдаттын падышасынын кызына барып тийди, кыз айыкпады. Баягы кабар дагы угулду.

– Сооп үчүн күйөө балаңды жардамга жибер – деп, Мисирдин падышасына кабар келди.

Амал жок отунчу күйөөнүн кайын атасы:

– Багдаттын падышасынын кызы оору экен, айыктырып кел, балам, сооп үчүн – деди.

Барайын десе жинди кылам деген жиндин убасасы бар. Барбайын десе, кайнатасынын сөзүн кыя албайт, бир кыйноого түштү. Бирок кайнатага жаман көрүнгөнчө айыктырам деп барып жинден өлөйүн, – деп, тобокелге салды.

Багдат падышасынын үйүнө кирсе, жин кызды кучактап олтурат. Ошондо эле кедейди жин көрө коюп ачуусу келди:

– Ай, нысапсыз, айткан сөз, алышкан кол кана, көр кылып, шал кылам сени, – деди.

– Ай, таксыр, – деди кедей, – мен дүнүйө, бакты, такты издеп келгеним жок бул жерге, баягы катын кудуктан чыгыптыр, жинди таап бер, – деп мени кубалап келатат. Ошону сага эскертейин деп келдим, – дептир отунчу.

Ошондо жин кучактаган кызын таштап:

– Мен Көйкапка кеттим, катыныңа өзүң жооп бер – деп, көздөн далда болгон экен. «Бейжайдан жин качып кутулуптур» деген ылакаб ошондон калыптыр.

БЕКТИЖАН

Илгери-илгери кыйын заман болгон экен. Элдин көбү тоо-талаага камалып, араң-араң күн өткөрүптүр. Ал кезде азыркыдай заңгыраган үйлөр жок. Ал турсун сокмо тамдар да болбоптур. Кедейлердин боз үйлөрү илбирчек-илбирчек болуп сүзүлүп, кырк жеринен жамаачылуу экен. Ошондой үйдүн биринде чал менен кемпир жашаптыр. Чалдын аты – Сактыжан. Кемпирдин аты – Бактыжан. Айткан-

дай алардын жалгыз уулу да болуптур. Анын аты Бектижан экен.

Сактыжан чал эмне кылат экен дебейсиңерби, балдар. Ошону айталы, ал күндө адырдан, андан ары барып кырдан отун алчу экен. Ошол отунду жакын жердеги бардар кишилерге өткөрүп, күнүмдүк оокат кылып жүрөт.

Бир күнү чал таңга маал өзөн бойлоп тоого жөнөйт. Өзөндүн тоого жакындаган жеринде көл бар экен. Көлдүн айланасы асыл конуштуу, алтын турактуу жакшы жер болуптур. Үстүндө каркылдап ойногон каз-өрдөктөр дейт. Сактыжан чалдын үйүндө эт дегенден болбоптур. Кемпири Бактыжан менен уулу Бектижан этти аябай сагынып жүргөн кези экен. Ошону ойлоп, чал өрдөккө кылтак тартып коёт. Анан өзү адыр-будур жерди аралап, отунга жөнөйт.

Кечинде Сактыжан үйүнө кайтат. Жолдо баягы тузагына токтойт. Караса бир өрдөк түшүп калыптыр дейт. Өрдөк жөн өрдөк эмес экен. Парлары, жүн-тыбыттары жалтылдап алтын болуптур. Ага кызыгып, ары-бери кармалап турса, өрдөк минтип сүйлөптур:

– Чал, сен жакшы кишисиң, ак эмгегиң менен оокат кылат турбайсыңбы. Эмгекчил окшойсуң. Боорукер да болсоң керек. Ошону ойлоп сени багайын дедим. Бирок туюк сырым бар. Мен аны саа айтайын. Ал жөнүндө сен эч кимге ооз ачпа. Күндө мен бир тал канатымды саа берем. Сен аны сатып, оокат кыласың. Мындан ары кыйналбайсың. Мени сактасаң, сени жыргатам.

Сактыжан өрдөккө аң-таң калып:

– Сени коё берейин. Уулум экөөң дос бол. Сендей асылдын этин жеген оңобу? – дейт.

Анда өрдөк:

– Жо...ок, Сактыжан, мени коё бербе. Антсең, ээнбаш мергенчинин бирөө атып алат. Же текөөрлүүнүн бири илип кетет. Анда кантем? Ошондо күндүн нурун көрбөй калбаймынбы? – дейт.

Чал өрдөктүн кебине ынанып, үйүнө алып келет. Баласы менен достоштурат да, үй жанындагы көлмөгө сүздүрүп жиберет. Өрдөк күндө бир тал канатын чалга карматат. Чал аны сатып, күндөн-күн оңолот. Бектижан болсо: – Өрдөгүм учуп кетпесе экен, жырткычка жем болбосо экен – деп, көзөмөлдөп жеминен бери камдайт.

Ошол кезде Сактыжан жашаган аймакта бир заардуу хан да болуптур. Ал каалаган күнү эт жеп, сапал (чопо) пияладан бал жутуп, оюна келгенин жасачу экен. Ичи тар, таш боор, ач көз да болуптур. Бирөөнү кагылайын, согулайын деп жумшаса, бирөөнү кызыл камчыга алып иштетчү экен. Озу сылаңкороз имиш. Ошол канга баягы Сактыжандын өрдөгү жөнүндө кабар жетет.

Бир күнү хан желдеттерин чал менен кемпирге жиберет. Алар кемпир-чалды, баланы аябай сабашып, өрдөктү тартып кетишет. Өрдөктү хан ордосуна жеткирет. Бирок, өрдөк баягыдай алтын канатын таштабай коёт. Таштамак турсун, ал өрдөк Бектижан досун сагынып, аябай жүдөйт, арыктайт. Канатынын өңү өчө баштайт. Ошондо канн увазирлерин чакырып:

– Бул өрдөк силер айткандай эмес го? Деги бир серпилип канат какпайт. Жүдөгөнү-жүдөгөн. Буга эмне болду? – дейт.

Увазирлердин ар кимиси ар кыл акыл айтат. Бирөөлөрү «өз башыңызга садага кылып, ал өрдөктү союп салыңыз» десе, бирөөлөрү «жок, сойбоңуз. Тээ Койбоз-Жанбоз деген жерде Айкүмүш, Гүлкүмүш деген эки сулуу кыз бар. Ошолорду алдырып, бул өрдөктү сылаттырыңыз. Ошондо өрдөк кайрадан мурункудай болот» – дейт. Анда хан ойлонуп:

– Ал кыздарды ким алып келет? – деп сурайт. Увазирлер:

– Аларды Бектижан алып келет. Ал алып келе албаса, анда Бектижанды да, өрдөктү да жок кылыңыз, – деп жооп беришет.

Хан Бектижанды алдырат да:

– Дүйнөдө эки сулуу кыз бар. Биринин аты – Айкүмүш. Биринин аты – Гүлкүмүш. Алар Койбоз-Жанбоз деген жердеги Чеч-Дөбө деген айылда турушат. Ошол чырайлуу кыздарды алып келесиң. Алып келбең, башың кетет. Өрдөгүң да өлөт... деп коркутат.

Баланын айласы кетет. Барбайын десе өзү да, өрдөгү да өлөт. Барайын десе кантип амал табаарын билбейт. Бала ойлонуп-ойлонуп отуруп:

– Оо, зоболосу бийик, кан! Сиздин дөөлөтүңүз үчүн мен эки кызды издейин. Бирок, адегенде өрдөк досумду маа көрсөтүңүз. Мен аны бир сылап ойноп алайын!.. – дейт. Хан ичинен: – Мейли дейин. Балага өрдөктү көрсөткөндөн эмне болот элем? Кадыр-баркым кетет беле? – деп ойлойт да, анан:

– О... ой, Собой уулу сол жалгыз, мына бу Бектижанды өрдөккө алпар. Өрдөгүн көрсүн. Бир аз ойносун. Анан кайра келгиле! – деп буйрук кылат.

Собой уулу сол жалгыз Бектижанды өрдөккө алпарат. Бала менен өрдөк көрүшөт. Бала өрдөк досуна болгон ишти айтат. Анда ал:

– Коркпо. Баягы мен жүргөн көлгө жалгыз бар. Күндүз барбай, түндө бар. Ошол көлдө чаар айгыр жашайт. Ал күндүз көл ичинде болуп, түнкүсүн көлдөн чыгып оттойт. Анын белине чейинкиси жылкы сымал, белинен аркысы топоз сымал. Бирде кубулуп айгыр болот. Бирде кубулуп топоз да болот. Жердин шартына жараша ошентет. Бирок сен андан коркпо. Жайкысын көл жакасында да эл көп. Балык кармашат. Сен алардын эч кимисине көрүнбө. Көл ортосунда калкып жүргөн эки чоң чым бар. Ошого сүзүп бар да, үстүнө отур. Анан ошондо кичине шамал согот. Шамалдын күчү менен өйүз-бүйүзгө эки жолу өтөсүң. Экинчи жолу өтүп, көл ортосуна барганда:

– Оо, асыл чаар айгыр, алтын канат өрдөктөн салам. Көл астынан чыккан суудан ичтиңби? Соору-

ңан кара тер кеттиби? Алтымыш-жетимиш жүгүрүк ат чабылат дейт. Соо болсоң чыкпайсыңбы? – де. Ошондо көл чайпалат. Үстү карарып, бир маалда жумурткадай аппак-аппак көбүктөр пайда болот. Анан мойнун созгон көл өрдөгү көрүнөт. Ал курсагы ачып калгансып, көл суусунан ууртап алып, сени көздөй качырат. Сен андан чочуба. Ал сени сынаганы. Көңүлүң ирээнжип, чымдан оодарылып кетпе. Өрдөк чоюлуп туруп сени чокумакчы болот. Анда сен: – Алтын канат өрдөктөн дубай салам. Мен анын досумун. Мен чаар аңгырга келдим эле!» – дегин. Ошол замат кайра жээкке жөнө. Ошондо өрдөк какап-чакап кыйкылдай түшөт. Анда эле ишин оң болгону. Чаар айгыр кургакка чыгып келет!..

Ушул сөздү ыйлап жатып, өрдөк айтат. Ушул сөздү көзүнө жаш алып олтуруп Бектижан угат. Бирок ортосунда Собойдун уулу сол жалгыз сырды билбесин деп, бирде күлүп, бирде ойномуш болуп калышат. Аягында өрдөк:

– Бар эми, досум. Эшикке чык. Канга макул де. Болбосо экөөбүз тең бекер өлөбүз. Кыздарды алып кел. Анан калганын көрөбүз...

Бала канга келип макулдугун берет. Эртеси күн бата көлгө жетет. Ал жерден баягы алтын канат өрдөк айткандай окуя башталат. Бектижан көл ортосундагы чымга жетип, өрдөккө жолугат. Анан жээкке кайра тартат. Ошол маалда чаар айгырдын оозу көбүктөнүп көлдөн чыга келет:

Бектижан:

– Оо, асыл чаар айгыр, сага алтын канат өрдөктөн салам айтканы келдим. Көл астынан чыккан суудан ичтинби? Сооруңан кара тер кеттиби?.. деп келатканда эле чаар айгыр:

– Билдим, билдим, бала баатыр Бектижан, чынында эр экенсиң. Коркпой келипсиң. Андан көрө мүдөөңдү, тилегиңди айт. Сен досумдун досу экенсиң... – дейт.

Бектижан чаар айгырдын жалы-башын сылап, кандын тапшырмасын айтат. Анда чаар айгыр:

– Андай болсо, Чеч-Дөбөгө барабыз. Коркпой эле кой. Сен мени минип аласың. Үч жумада жетебиз. Ал жер – бозоргон талаа. Ошол талаанын так ортосунда дөбө бар. Чеч-Дөбө дегенибиз ошол. Дөбөгө ары-бери өткөн соодагерлер, жүргүнчүлөр сыйынып өтөт. Ошонун астында эч ким көрбөгөн үй бар. Ал үйдө Айкүмүш деген кыз турат. Андан ары үч күнчүлүк жерде Шиш-Дөбө деген жер болот. Ал дөбөнүн алды да – үй. Үйдө Гүлкүмүш деген кыз жашайт. Экөө тең ойдо жок шумдук эркеликти жасашат. Эркеликке чыдабай ата-энелерин: «Канаттуунун сүтүн бергиле» деп кысташат. Анда ата-энелери:

– Койгула, канаттуу да саалмак беле? Антсеңер, элге-журтка шылдың болобуз. Башка тамак-аш жетпейби? – дешсе, тигилер:

– Ушу да сөзбү? – деп чоёктошот. Ошолорду канга ырас алып келип берет экенбиз, – дейт чаар айгыр.

Бектижан чаар айгырга минет. Минер менен чаар айгыр алып учат. Баланын жүрөгү туйлап, айгырдын үстүнөн ыргып кетчүдөй болот. Анда чаар айгыр:

– Ой, баатыр бала, экөөбүз бирбиз. Эчтекеден коркпойлу. Жөнөдүк...– дейт. Ошентип, алар нечен тоо, нечен суудан өтүп, баягы Чеч-Дөбөгө жетет.

Чеч-Дөбөдө Айкүмүш менен Гүлкүмүш бирге жүргөн экен дейт. Алар жер үйгө бекинип алып:

– Бүгүн чаар айгырды минип, Бектижан келип калбасын, – деп жакшылыкка жорушат.

Аңгыча Бектижан кирип келет. Саламдашмак болуп, ал колун кыздарга сунат. Кыздар сунган колду ала албай, же орундуу сөз айта албай, калтырап туруп калышат. Бектижанды тике карагандан жалтанышат. Ошондо чаар айгыр тигилерди тыштан паштырып кишиче сүйлөйт:

– Бол, Бектижан, жүргүлө кетебиз. Эски дос эстен кетпейт, жаңы дос кадырга жетпейт, деп турасыңбы? Жүргүлө кетебиз!..

Бектижан ошондо эрке кыздардын бирин алдына өңөрүп, бирин аркасына учкаштырып, чаар айгыр менен кайра тартат.

Жолдо алар аз жүрдүбү, көп жүрдүбү, аны эч ким билбептир. Бир гана алардын артынан куугун түшкөнүн баягы өрдөк касиети менен билген экен. Билген экен да, Бектижандын алдынан тосуп чыгайын дептир. Чыгайын десе, хан бошотпой коёт. Ошондо ачуусу келген өрдөк канды как жүрөккө тебет да, эсин оодарып, өзү сыртка учуп чыгат. Учуп чыгып, алп канаттууга айланат. Андан Сактыжан чал менен Бактыжан кемпирге келет. Бирин оң канатына, бирин сол канатына кондуруп, Бектижандын алдынан тосмокчу болуп учуп жөнөйт.

Эми булар бири-бирине жакын калган кезде асман бети тунарып, катуу куюн чыгыптыр. Ал куюн тигилердин баарын асманга учуруп кетет имиш. Алар асманга барышса, асман бети капкара болуп, адам көрүнгүс экен. Ошол убакта асманда Үркөр деп аталган жылдыздардын тобу гана болуптур. Үркөрдүн айлында он эки жылдыз бар экен. Үркөрлөр жерге жарык жеткизбей, күндүн нурун тосуп калчу экен. Ошондуктан, жерде жаз, жай, күз деген болбой, жалаң эле кыш боло баштаптыр. Буга айбанаттар аябай кыжырданып асманга чыгып барышат.

Асманга чыгып барган айбандар он эки жылдызды кубалап кирет. Аларды жок кылбасак жаз, жай, күз дегенди көрбөйт экенбиз дешет. Түндөй караңгы асмандын бетинде үркөр тобу ары качат, бери качат. Аларды баягы чаар айгыр, Бектижан, Айкүмүш, Гүлкүмүш, Сактыжан чал, Бактыжан кемпир, анан алтын канаттуу өрдөк да кубалап кирет.

Үркөрдүн тобуна адегенде чаар айгыр жетип, юр гоөнү тебелеп таштайт. Ошондо жаз убагы келе түшөт. Анан өрдөк жетип, экөөнү тебелейт. Анда жай келет. Үчүнчү болуп, уй жетет. Ал калган алтоону басат. Бирок, туягы ача болуп, анын үстүнө: «Алты жылдызды бир бастым, эми кыш такыр болбойт» – деп, кенебей турганда, аны Айкүмүш келип түртүп иет. Ошондо уй чочуп кетсе, туягынын ачаларынан жылдыздар чыга качат. Кыш ошондон кийин алты айга чейин созулуп калыптыр. Болбосо кыш деген такыр болмок эмес экен.

Уй жылдыздарды качырып ийип, дендароо болуп турса, Айкүмүш менен Гүлкүмүш уруша кетет. Гүлкүмүш айтыптыр дейт:

– Ай, Айкүмүш, ал эмне кылганың, уйду чочутуп? Уйду чочутпасаң кыш деген такыр болбойт эле. Эми кыш деген дайыма кычырайт. Буга сен айыптуусуң! – дейт. Анда Айкүмүш:

– Ай, Гүлкүмүш, сен мени айыптаганыңды коюп, томолуктошкон чачпагыңы оңдоп алчы. Көп эле ыржактабачы. Күлгөндүн көргөнү бар, ыйлагандын өлгөнү бар.

– Мен эмне саа туталак оорусу бар кыз өңдөнүп турамбы? – дейт.

Ошентип, экөө аябай керешет. «Сен сулуу, мен сулуу» дегенге чейин барып, тытмалашат. Ошондо ызасына чыдабаган Гүлкүмүш Айкүмүштүн бетине баткак чачат. Айкүмүш болсо, Гүлкүмүштүн бетине ак чаңгыл топурак сээп жиберет. Анан бул экөө бири-бирине таарынышып, бири Айга, бири Чолпонго айланып кетет. Бети карала болгону – Айкүмүш. Ал – Ай. Таңга жуук чыкканы – Гүлкүмүш. Ал – Чолпон.

Ошол кезде чаар айгыр, алтын канаттуу өрдөк, кемпир-чал жана Бектижан алардан бөлүнүп, жерге карай жөнөшөт. Жерге келишсе, баягы хан жок, эл жыргал турмушта экен. Анан алар ошол күндөн

ушул күнгө чейин элге жакшылык кылып, жыргап жашап жатышкан экен.

БИР ТИЛЕК

Илгери-илгери бир кедей жалгыз баласына акыл-эстүү, өңдүү-түстүү келишкен колукту алып берет.

– Балам, оокатка жогурааксың, биздин көзүбүз өтүп кетсе, аялыңдын айтуусу менен болгун, – дейт.

Арадан эки-үч жыл өткөндөн кийин ата-энесинин көзү өтүп кетет. Оокат кылардын ыгын табалбай, бат эле колдон түшүп калат, киерге кийим, ичерге тамагы жок болуп турганда аялы:

– Эми кантип оокат кылабыз, сен барып бирөөнүн кошун айдап, өгүзүн алып келгин, эптеп эгин айдап, жер тырмалап оокат кылалы, – деп күйөөсүнө айтат.

Күйөөсү барып бирөөнүн кошун айдашып, өгүзүн алып келет. Ал кошун айдап жатып тиги башына токтоп, үйгө бир келип, бул башында да бир токтоп, чуркап үйгө келет.

Кошту бүтпөй токтотуп коюп эмне келдиң? – дейт аялы.

Алигиче сенден кумарым тарабай, көргүм келип турат, – дейт күйөөсү.

– Оо, кокуй, үч-төрт жылдан бери кумарың тарабай менин жанымда отуруп, көргөн күнүбүз бул болду, минтип улам чуркап келип турсаң, жумушуң бүтпөйт. Сен барып кошуңду айда, мен өзүмдөй келиштирип куурчак ороп берейин, ошону кармап жүрүп, кошуңду айдап бүткүн.

Ал өзүндөй келиштирип куурчак ороп берет. Ал куурчакты кармап жүрүп, кошун айдап бүтүп калган кезде, моюндуруктун шамяны чыгып кетет, куурчакты айдоого коё берип, шамянды оңдогуча бир куюн шамал келип, куурчакты асманга учуруп алып кетти. Ал куюн куурчакты учуруп жүрүп отуруп,

хандын ордосуна таштады. Хан куурчакты көрүп туруп, жигиттерин чакырды.

Ушул куурчактай аялды мага таап бересиңер, — деп, буйрук кылды.

— Кимдики? — деп жигиттер куурчакты колго алып сурашса, эч ким меники дебейт.

Куурчактын ээси айдаган жеринин үрөөнүн сээп жүрсө, хандын жигиттери келип калат.

Бул куурчакты тааныйсыңбы? — дейт, хандын жигиттери.

Тааныйм, меники — дейт, баякы куурчактын ээси.

Үйүң кайсы? — деп, сурайт жигиттер.

Тиги.

Бас, жүрү үйүңө.

Аялын чык бери дейт. Аялы чыгат, караса куурчактын нак өзү.

— Бул хандын аялы, кайдан алдың, акмак! — деп, жигиттер уруп-согуп, өкүртүп-бакыртып, тартып алып кетет.

Баратканда аялы күйөөсүнө мындай деп айтат:

— Аа, кургур, сен эми оокат кыла албайсың, колуңа аса— муса алып, дубана болуп ак уруп кеткин. Кош, кантейин, мени алып кетип баратпайбы, сага башка айтарым жок.

Жигиттер аялды ханга алып барды. Хан аялды алып, төрт-беш жыл жүрдү. Беш жылдын ичинде ханга карап мээримдүү күлгөн жок. Бир күнү мурдагы күйөөсү ак уруп хандын ордосуна барып калды. Аялы көрө коюп, күлбөгөн аялы жаны калбай күлдү.

Ээ, айым, неге күлдүң? — деди хан.

— Ээ, ханым, мындай сонун дубана болорбу, ушунун сонундугуна күлдүм да.

Хан аялына кошомат кылып, өзү апенди чалыш киши экен:

— Ээ, айым, мен ушул дубанадай ак урсам күлөр белең?

– Ээ, ханым, ушул дубананын кийимин кийип, аса-мусасын алып, ак урсаңыз күлмөк турсун, боорум эзилип түшүп калбайбы.

– Анда эмесе, дубананы бери чакыргыла, кирсин! – дейт хан. Жигиттер дубананы чакырат, дубана кирет.

– Дубана кийимин берди, хан дубананын кийимин кийип ак урганда аялы күлдү да:

– Ханым, о боорум ой, көчөдөгү элди да күлдүрсөң – деп, аялы ханга айтты.

Хан көчөдөгү элди күлдүрөм деп, дубананын кийимин кийип алып, көчөгө кетти. Аялы дубана болуп келген күйөөсүн:

Мени тааныйсыңбы? – деди.

Кантип эле тааныбайын, кантем, таанып эле турам, – деди күйөөсү.

– Таанысаң, бол бат, хандын кийимин кийгин да, такка отургун.

Такка отургузат күйөөсүн. Бир кезде хан дубана болуп ак уруп келди.

– Ээ, айым, барсыңбы, элди күлдүрөм деп чарчап-чаалыгып келдим, – деп дубананын үнү чыкты.

– Өлүгүңдү көрөйүн, бул кайдагы дубана, тиги дубананы өлтүрүп салгыла! – деди аялы.

Жигиттер хандын башын чаап салат. Дубана кирди, кайра дубана чыкты. Хан дубана болгонун жигиттер билген жок, хандын башы алынды. Тилек тилектеш, аялы акылдуу жана бир тилектеш болгондуктан, экөөнүн максаты ордуна чыгып, баякы күйөөсүхан болуп жатып калган экен.

БООРУ БИРГЕ ТОЛГОНОТ

Байыркы заманда абышка-кемпир жашаптыр. Алардын удаалаш өскөн үч уулу, бир кызы бар

экен. Балдары зээндүү, чыйрак чыгат. Биринин аты – Турдукул жанталаш, экинчисиники – Осмон мойлоп, үчүнчүсүнүкү – Ташыбек торпок ооз. Кызды – Мөлмөл кара көз деп аташыптыр.

Булардын үйү чоң суунун боюнда болот. Балдар күндө ошол суунун жээгинде бири – кулжа, бири – аркар, бири – кызыл кийик, бири – теке болуп, «кийик» ойнун ойноп жүрүшөт. Чарчаса ыр ырдашат. Бир күнү Мөлмөл кара көз энесин туурап:

Алдей-алдей ак бала,
Ак бешикке жат бала.
Апаң айылдан келгенде,
Эмчек-эмчек сүт келет.
Атаң тойдон келгенде,
Куржун-куржун эт келет! –

деп, куурчагын сооротот. Ошентип ойноп отурганда ар жагынан бир аңыр көрүнө калат. Бала эмеспи, ага кызыгып нары басат. Басса, далдаадан бүткөн бою капкара килейген шайтан чыга түшөт. Мөлмөлдү шапа-шупа илип кетет.

Абышка-кемпирдин чый-пыйы чыгат. Чоң сууну жээктеп, өйдө-төмөн чуркашты. Издеп таба албады. Өкүрүп-бакырып, ыйлап-сыктап кала беришти.

Арадан кыйла мезгил өтөт. Аңгыча балдардын кабыргасы катты. Омурткасы бекиди. Улан болуп жетилди.

Ошондо кээ бир адамдар бу балдар үйдө эле доошун чыгарып жүрө беришеби? «Аркар баарда төлдөйт. Кызыл гүл баарда гүлдөйт» дегенден башканы билишпейби? Андан көрө Мөлмөл кара көз эжекесин таап алышпайбы? – деп сөз чыгарышат. Тиги Мусабек саргар, Болотбек сардалча жокпу? Алар карындашын тааптыр. Кабыл мерген, Чотой ит жетпес бөлөсүн тааптыр! деген айың сөздү кошумчалайт. Бул кеп балдарга да жетет. Ошондо эң улуусу айтат:

– Мына бу тоону ашамын. Айык жолукса күрөшөмүн. Мага азык камдагыла. Эртең жүрүп кетем!..

Эртеси көп күндүк азык алып, чоң чокморун таянып, үкөлөрү менен коштошот да, Турдукул жөнөп кетет. Жол жүрө берет, жүрө берет. Ыраң-өңдөн кетип бир жерге келсе, көлөч-маасысын ушалап, бир жылкычы отурат. Байкаса ал:

– Бир тешиктен алма чыкты. Бир тешиктен чалма чыкты. Алып урсам, жаны чыкты деп, чимкиригин ыргытып иет. Анан элейип калат. Аны көрүп, Турдукул үн чыгарат:

– Ассалоом алеким!

– Алеки салам.

– Ии, кайдан?

– Кайдан болсун, үйдөн, Мөлмөл кара көз деген эжемди жоготтум. Ичим күйүп, ошо эжемди издеп жүрөм. Мындай кызды көрбөдүңүзбү?

– Жок! Көрбөдүм. Андан көрө, үйгө кир. Конок бол. Козу соём.

– Жо-ок, даам ооз тиейин. Коно албайм.

– Өзүң бил!

Турдукул жанталаш даамдан ооз тийди. Кош айтышып, жөнөп калды. Кете берди, кете берди. Бир жерге келсе, уйчу жолугат.

– Мен жеримде Жээренче чечен бек элем. Мында келип байланып, жетим болуп кул болдум,– деп ал чий кармалап отурган экен.

Аны менен саламдашып, эжесин сурайт:

– Адими эжем бар эле. Тасмалына колго алып, аңыр кууйт. Ошо бойдон жок. Сиз биякка өткөнүн көрбөдүңүзбү?

– Жок, көрбөдүм. Кой! Андан көрө үйгө кир. Конок бол. Бодо соём.

– Жок! Даам эле ооз тиейин.

– Өзүң бил!

Турдукул жанталаш даам ооз тиет. Дагы жолго чыгат. Эжем жер үстүндө болсо, таап келемин деген

неме кете берет, кете берет. Далай убак өтөт. Далай жол басат. Эми койчуга жолугат.

– Тептим – тешик. Миндим – бешик. Алдым – кыяк. Аркам – шыбак, – деп, койчу аттын үзөңгү-ээрин, жалы менен куйругун кармалап туруптур.

Андан да сурайт:

– Ой... ой, аба! Мөлмөл кара көз деген эжем бар эле. Колунда ачкыч жүрчү. Ошол эжемди жоготтум. Издеп жүрөм. Көрбөдүңүзбү?

– Жо-жок. Биякка чапта көтөргөн бирөө өттү. Колтугунда боткогу бар. Ал – бул эле жердин кызы. Биздин үйдөн чөөлү сурап кетти. Башка эч кимди көрбөдүм.

– А... а, анда эмесе кетейин.

– Ай, кой! Үйгө кир. Көкмөк соём.

– Жок, кетейин. Жол алыс.

Үйгө кирип, даам ооз тиет. Дагы узайт. Кыйла жүрөт. Келе жатса ээн талаа, эч ким жок. Бир жерге келсе, килейген чоң ак сарай турат. Караса, эшиктери темир. Чокмор менен бир коёт. Заңң... даңң... дей түшөт. Эшик ачылып кетет. Кирип барса, эжеси отурат. Төөнөгүч менен көйнөктүн бир жерин төөнөп жатыптыр, – дейт. Инисин көрүп, чочуган бойдон ыргып турат:

– Ие, кокуй! Сен шайтанга жем болгону келген-сиң го?

– Шайтаныңа оңой менен жем болбойм. Жүрү, эже, кетели?

– Оо кокуй! Кантип кетебиз? Кетебиз деген менен да ал азыр эле кармайт. Анан экөөбүздү тең гүбөлөдөй ийлейт. Зубаладай жанчат. Байтеше менен сөөгүбүздү сөпөт, устуканыбызды упат кылат. Андан көрө сен жашын.

– Жок, жашынбайм.

Бир оокумда шайтан келет. Турдукулду көрөт. Керкини алат да, тамга жөлөнөт. Бал жечүдөй жылмаңдайт:

– Ай, адам баласы? Бу сен кайдан келаткан немесиң? Өзүң кимсиң? Мында эмне кылып жүрөсүң? Же теше менен бирди жеп, сардубалдай саргарайын деп келдиңби?

– Мен эжемди издеп келгемин.

Аңгыча Мөлмөл кара көз да кепке аралашат:

– Ооба, ооба. Бул Турдукул жанталаш деген кайниң.

– Ушубу? Ха...а! Ой, аты... кызык экен. Жанталаш деп да ат коёбу? Ха! Ха.. а! Бул баягы өтүгүнөн суу өтүп, байтама-чулгоосу чубалып жүрчү Турдукул тура? Ха!.. Ха.. а!.. Шайтан күлкүсүн токтотуп, эми дейт:

– Болуптур, үч күнү конок кылам. Үч күнү тең сойгон малдын этин бүт жейсиң. Бүт жесең бошойсуң. Бүт жебесең, жок болосуң.

Биринчи күнү өгүз союп, этти бүт салды. Бышкан кезде:

– Түгөт! – деди.

Түгөтмөк кайда? Турдукул түгөтө албай койду.

Эртеси уй сойду. Дагы баягы башталды. Үчүнчү күнү кой сойду. Мында да мурункудай болду.

Шайтан ачууланып кирди:

–Эмне? Менин тамагым сага жакпайбы?

Кол кашык менен Турдукулду көмөлөтө койду. Кулак сөйкө менен сайып алды. Мүшөккө солоду. Төбөдөн ары бир какты. Ошентип анын дымын чыгарбай таштады. Эртеси суунун боюна көтөрүп барды да, Мөлмөл кара көзгө айтты:

– Мунуңду сууга ыргыт. Мен кеттим.

Кеттим деди да, ала бакаңды сүйрөп жөнөп калды. Мөлмөл электен өткөн ундай үлбүрөп ыйлады. Ыйлап-ыйлап көр казды. Инисинин кийимин чечип алып, сөөгүн жашырды. Антпеске айласы жок. Айласыздан ушул ишти кылды.

Үйдөгүлөр Турдукулду күтө берди, күтө берди. Андан такыр дайын жок болду. Ошондо Осмон мой-

лоп издеп чыкты. Бул да көп күндүк азык алды. Не бир шакапты аттап, аңгел-аңгектен өттү. Тоо-түздү аралады.

Чык этти, чыгара албай эсим кетти деп, бир жерден кулпу чукулап отурган койчуну көрөт. Аны менен саламдашып, андан сурады:

– Оо, аке, шалбар кийген эжем бар эле, ошону жоготтум, издеп жүрөм. Көрдүңүзбү?

Жерге салар ойгон кыз көрдүм. Бирок шалбар кийген кыз көрбөдүм.

Кой, эмесе кетейин!

Жо, конок бол. Аркарчак соём. Эт же.

Жок, коно албайм. Суусун болсо ичейин.

Ага гүлдүү керденге айран алып келип беришти. Кичине ооз тийди да, кете берди. Кете берип, бир уйчуга жолугуп калды.

– Керегеде кесик гөш, кесим жесем түгөнбөйт, – деп уйчу бүлбө менен челекти кармалап отуруптур, – дейт.

Аны менен саламдашат. Эжесин сурайт:

– Сүйлөсө майрек болсун, – деп сүйлөгөн эжем бар эле. Ошону жоготтум. Издеп жүрөм. Көрдүңүзбү?

Ыскыт апараткан кыз көрдүм. Бирок ал сен айткандай кыз эмес.

Кой, эмесе кетейин.

Жок, кетпе. Конок бол. Кызыл кийик соём. Этине тоёсуң.

Жо, кетем.

Анда өзүң бил.

Осмон мойлоп жөнөй берди. Бир жерге келип, жылкычыга жолукту.

– Тал-талдын башы тапкыдай жумгак. Акылдуу киши айткандай жумгак. Чечен киши чечкидей жумгак, – деп, жылкычы чачын сылап отуруптур.

Аны менен саламдашат. Эжесин сурап калат:

– Кыйыктан куурчак жасап ойногон эжем бар эле. Ошону жоготтум. Издеп жүрөм. Көрдүңүзбү?

– Жыртыш алган аялдар менен чогуу бараткан кыздарды көрдүм. Алардын арасында куурчак көтөргөнү жок болчу.

Депкир менен башка бир жегендей болуп, Осмон узамак болду. Жылкычы айтат:

– Конуп кет. Кызыл кийиктин улагын союп берем. Осмон мойлоп болбоду. Кете берди. Жүрүп-жүрүп отуруп, бу да баягы ак сарайга туш келет. Чокмору менен эшикти бир коюпк ирип барат. Сарайды кыдырып жүрсө, эжеси:

Эмилдин башын жайлабай,
Экиден бээ байлабай.
Жардын боюн жайлабай,
Жалгыздап бээ байлабай.
Эсенкул бала эзилбей,
Эки боорум жесемби ай? –

деп чагек менен башын сайгылап отуруптур, – дейт.

Экөө учураша кетет.

– Жүр, эже кетели.

– Кеткенди коё тур. Азыр шайтан келет. Ал ажынасы кармап булкунган неме. Сен андан көрө жашын.

– Жок, жашынбайм.

Аңгыча бир оокум болот. Шайтан келет. Келип эле дейт:

–Ой, адамдын жыты жыттанат да? Бир жактан киши келдиби? Шайтан Мөлмөлдү карайт.

Мөлмөл кара көз токтоо гана жооп берет:

–Көп жашаган не билет? Көптү көргөн шо билет, – дейт тура. Сен көптү да көргөн, көп да жашаган шайтансың. Эки тоонун ортосунда эбей-себей күн жаабай туруп, бул эмне дегениң? Мен киши эмесмин-би? Менде эмне, кишинин жыты жокпу? А кокус, менин бир тууганым келсе, кантесиң?

– Болуптур... Болуптур. Айтканың эп. Бир тууганың келсе, өгүнкүдөй меймандайбыз.

Биринчи күнү өгүз соёт. Осмон жей албайт. Экинчи күнү уй соёт. Жей албайт. Үчүнчү күнү кой соёт. Жей албайт.

Шайтандын жаралганда жармашкан шайтандыгы кармайт:

–Эмине, менин тамагым сага жакпай турабы?

Аңкоонун алды каткан, күжүрмөндүн күнү тууган дегендей болуп, шайтан тигини мүшөккө салат. Төбөдөн ары бир коёт.

– Эрге ишенгиче, эки босогого ишенген оң турбайбы? – деп, эжеси ыйлап кала берет. Эртеси да сөөктү суунун жээгине көтөрүп барат:

– Көргөн күнүң унутпа. Көң чарыгың курутпа. Ме, мобу сөөктү сууга ыргыт!

Ошентет да, өзү жөнөп кетет.

– Ооз деген дарбаза. Көңүл деген андаза. Бул шайтан көңүлдү кайдан билсин? Оозуна келгенди оттойт... Ой, Теңир ай... Бир боорго киши толгонот экен. Бир боор деп толгонуп келип, Турдукул өлдү. Эми Осмон өлдү. Мен деле бир боор деп толгонуп отурам. Бирок колумдан эчтеке келбей жатат,– деп, Мөлмөл өксүп-өксүп ыйлайт. Өксүп ыйласа, көмөч казанга түшкөн балыктай чызылдайт. Айласы кетет. Айласы кетип, сөөлжандай чоюлат. Көр казат. Осмондун өлүгүн жашырат. Кийимин алып калат.

Дагы көп күн өтөт. Эми кенже иниси – Ташыбек торпок ооз издеп чыгат. Ал издеп келатып:

– Карабай аттан жыгылды, калкы-журту жыйылды – деп, казан кармалап турган уйчуга жолугат.

Саламдашат, сурап калат:

– Күлмүк көтөрүп, ат аркандачу эжем бар эле. Ошол эжем жок. Издеп жүрөм. Көрүп калып жүрбөгүлө?

– Азыр эле жозунан жоолук салынган, таза маза кылган биздин айылдык кыз-келиндер өттү. Алардын арасында чоочун адам жок болчу.

Кой, кетейин анда.

– Жок, конуп кет. Кулжа соём, этке той. Эртең кел-кел, кел келиш – деп, чүкө ойнойбуз, ордо атабыз.

Жок, жөнөйүн.

Ташыбек торпок ооз да жөнөп калды. Жүрүп отуруп, баягы ак сарайга тушукту. Дарбазанын оозун каңц... эткизе бир койду. Шарт этип ачылып кетти.

Ак сарайды кыдырып жүрүп Мөлмөл кара көз эжесин таап алды. Бу сапар ал жыртыштан алган кыжымды кармалап:

– Атакем иргелтип ирик айдаткан, ириктин майын чайнаткан. Саналтып жылкы айдаткан, жылкынын майын чайнаткан деп, атасын кошуп отуруптур, – дейт.

Экөө көрүшө кетет.

– Эже, жүрү кетели.

– Оо, кокуй! Шайтан бизди кутултабы? Анын ажына жиндилиги бар. Андан көрө жашын.

– Жок, жашынбайм. Аш кескичең таш кес, – дейт. Мен аны менен көрүшө жатайын!

Бир боорлор эмне кылардын айласын таппай турганда, шайтан келип калат:

Аа, бу сапар Ташыбек торпок ооз кайним келген тура! – деп өгүз соёт.

Анын этин жемек кайда! Түгөтө албайт. Эртеси уй союлат. Мында да жей албайт. Үчүнчү күнү кой союлат. Анын эти да желбейт. Ошондо шайтандын ачуусу келет:

– Жамандан – жарты кашык. Соргоктон – сокур кашык. Менин тамагым эмне...е, саа жакпайбы?

Ташыбекти мүшөккө салат. Төбөдөн ары бир коёт. Эртеси дагы баякыдай суунун жээгине көтөрүп барат да:

– Сууга салып жибер! – деп, өзү басып кетет.

Эжесинин айласы кетет. Баягыдай кийимди чет. Денесин жерге жашырат.

Арадан бир топ күн өтөт. Шайтан шайтандыгын кылат. Күндө эттин иткелине талкан көөлөп жеп, ойноп жүрө берет. Мөлмөл кара көз күндөн күнгө кайгыга батат. Ата-энесин, бир туугандарын арманга кошуп чүнчүйт:

Кара кер минсе – жол жүргөн,
Атакем, балдары менен бир күлгөн.
Кер жорго минсе – жол жүргөн,
Атакем, кыздары менен бир күлгөн...

Бир күнү ушинтип ыйлап отуруп, суунун жээгине келет. Бир боор, бир туугандарын сагынып, алардын көйнөктөрүн жыттап-жыттап, ого бетер куса болот. Көйнөктөгү жыт кара көздүн көкүрөгүн тээп балалык күндөрүн эске салат.

Ишенген төөм сен болсоң, чебеленгениң курусун, – деп атасынын карс-карс күлгөнү, тамашалаганы ойго келет.

Ишенгенибиз – турмуш, турмушту кудай урмуш! – деп, энесинин безеленгени кыялга түшөт.

Ана... ана көйнөктөрдү агын сууга жууп кирет. Ошондо күйүткө чыдабаган Мөлмөлдүн көзүнөн бир тамчы кан тып... этип дайрага таамп кетет.

Ой тобо!.. Ошол тамган кан сууга жайылбай туруп, төмөн карай кылт-кылт... агып жөнөйт.

Бул учурда балдардын энеси ылдый жактан чакага суу алып жаткан экен. Баягы кан түз эле чакага келип сузулат.

Балдардын энеси: – Бул эмне болду экен? – деп, чөмүч менен алиги канды жутуп коёт. Кийин эне эркек бала төрөйт. Ага Калыбек деген ат коюлат. Калыбекте баягы үч агасынын акылы, күчү, мүнөзү, кыялы болот экен. Өзү аябай курч өсүптүр. Ошон үчүн аны Калыбек устара деп калышыптыр.

Калыбек устара күндөн күнгө күчкө кирет. Күчүн эмне кыларын билбейт: Айылдагы Турсун бөөрү,

Мамасейит аңырай, Турсун сээр, Эргешбай туура мас деген балдарды уруп коёт.

Балдардын ата-энелери чуулдайт:

–Калыбек! Сен андай кыйын болсоң, эжең менен агаларыңды таап албайсыңбы?

Бокчо көчүксүң. Көчтүмсүң, болбосо бир боорло-рунду таап ал...

Баланын шагы сынат. Такыр ыйлап көрбөгөн Калыбек ошол күнү буркан-шаркан түшүп ыйлайт: И...и...и...и.

–Ой эмне болду?

– Эжем кайда! И...и...и...и. Агаларым кайда? И...и...и...и.

– Кой, ыйлаба! Ыйлаба, айланайын, эже-агаларыңдын жөнүн айталы. Абышка-кемпир Калыбекке болгон иштин жайын түшүндүрүшөт.

– Мен аларды издеп табам!

Каршылыгыбыз жок...

Калыбек жолго чыгат. Издеп жөнөйт. Келе жатып бир уйчуга жолугат.

–Алты кезим абайы. Жебилгеси жер чиет. Жекесаны баш жарат. Айтпай алач дүңгүрөп, аңды-дөңдүташ жарат,– деп, уйчу отурган экен. Андан эжесин сурайт. Билбедим дейт. Конок болуп кет,– дейт. Макул болот.

Уйчу уй соёт. Этин бүт салат. Экөө табышмак айтышат:

– Киш эжем туруп кетти. Киш мончогу чачылып кетти. Бул эмне?

– Койдун корголу.

– Ал үйдө да шоро кал. Бул үйдө да шоро кал. Бул эмне?

– Бул – туз, туздук.

– Касса калак учунда – зар түйүнчөк. Бул эмне? Адамдын жаны. Аңгыча эт бышат. Калыбек бир уйдун этин бүт жеп коёт.

– Ии, эми жолуң болот! – деп, эртеси уйчу Калыбекти жолго салат. Баратып-баратып койчуга жолугат. Койчу: Алда бай ай! Кудай бар ай! Азууң бычак, курсагың кучак, беш теңгең болсо, бер деп кычап. Бай-манап, малын санап... Бай, баарың малыңды ортого сал, малыңды ортого салууга акыбыз бар. Жетим-жесир баланы, жеткире көр санаага. Каалаганым Кызылсуу, сайга салып изин куу. Көбө-йүшүп көрүшсөк, көпкөн байлардын көзүн чукусак деп жатыптыр,– дейт.

Калыбек салам берет. Эжесин сурайт. Көрбөдүм деген жооп алат.

– Конок бол, кой соём деген сөз угат. Макул болот. Конок болуп отуруп, дагы табышмак айтышат:

– Тийип койсо чочуган баатыр, жамынчысы тозуган баатыр. Бул эмне?

Бул – капкан.

Өзү ток, көлөкөсү жок. Бул эмне?

От.

Үрпок-сүрпөк үч торпок. Баштан чыккан көк торпок. Бул эмне?

Түтүн.

Ай-талаага таруу чачтым. Бул эмне?

Жылдыз.

Аңгыча койдун эти бышат. Калыбек бүт жеп алат.

– Ии, эми жолуң болот экен! – деп, эртеси узатып коёт. Дагы көп жол жүрөт. Жылкычыга кезигет. Жылкычы:

Мөмөсү бышса дарактын,

Шагы ийилип пас болот.

Дөөлөт келсе жаманга

Көтөрө албай мас болот.

Жамандарды жакшы деп,

Жакшылар менен кас болот.

Кар эресе, суу болот.

Катын эрден айрылса,

Кароолонуп тул болот.

Атасын тилин албаган
Бейакыл бала шум болот.
Муз эресе, суб болот,
Муңайса, сакал куу болот.
Энесин тилин албаган
Байакыл кыздар шум болот! –

деп отуруптур. Мындан да баягындай суроо-жооп болот. Жылкычы Калыбекти кондураат. Жылкы соёт. Дагы табышмак айтышат.

Ары шалп, бери шалп, кунан койдун куйругу шалп, бул эмне?

Боз үйдүн эшиги.

Каалгага камчы илдим. Бул эмне?

Сөйкө.

Кытыр... кытыр... кытырчак, ортосунда бакырчаак. Бул эмне?

Бешик, бала.

– Он алты, отузга берди. Отуз жолборско берди. Жолборс жардан ары кулатты. Бул эмне?

Бул он манжа, ооздогу тиш, тил, кекиртек.

Аңгыча эт бышты. Бул жылкынын этин бүт жеп алды.

Ии, эми жолуң болот экен! – деп, жылкычы Калыбекти узатып койду.

Калыбек жүрүп отуруп, ак сарайга келди. Дарбазаны чокмор менен бир коюп, сарайга кирди. Кыдырып-кыдырып жүрүп, бир жерге келсе орто жаштан өткөн аял отураат.

Босогодо тарамыш!

Болдум жаман кара кыз!

Керегеде тарамыш,

Кейидим жаман кара кыз!

Үйдүн арты үйдөй таш,

Болдум жаман түйдөк чач! –

деп, ыйлап отурган экен.

Апа! Апа! Сизге кайрылсам болобу?

Ии, эмне дейсиң?

Эжем бар эле, билбейсизби?

Ие, кокуй! Кайсы эжеңди?

– Эжем бар экен. Жоголуптур. Ошол эжемди бир боор деп, боору бирге толгонот деп, үч агам издеп кетиптир. Алар да жок. Ошолорду издем жүрөм.

Агаларыңдын аты ким эле?

Турдукул, Осмон, Ташыбек.

Эжеңдикичи?

Мөлмөл кара көз.

Ие, кокуй! Эмне дейт? Ал мен эмесминби!

Аа...аал, ошол жерден экөө аябай көрүшөт. Мөлмөл кара көздүн өңү өрүк гүлдөй жайнап, чачтары түр гүлдөй кулпунуп чыгат. Жаз күнүндөй тазарып, үнү кудум булак үнүндөй ачылат.

Азыр шайтан келет. Эми кантебиз? Жашын! – дейт Мөлмөл.

Жашынбайм. Ошо шайтандан келгенди көрдүм! – дейт Калыбек.

Аңгыча шайтан келет. Биринчи күнү өгүз соёт. Анын этин Калыбек бүт жеп коёт. Экинчи күнү уй соёт. Аны да толук жеп коёт. Үчүнчү күнү кой соёт. Аны, койчу, буйдамга келтирбей түгөтөт.

Экөө кармаша кетет.

– Ит жүгүрүгүн түлкү сүйбөйт. Ич ооруган кулку сүйбөйт – деп, Калыбек шайтанды төбөгө бир коёт. Шайтан ошондо:

– Бөрүнүн баласы ит болбойт, бөдөнө сүт болбойт деген чын экен! – деп, шалк этип жыгылат. Ошол бойдон турбай өлөт.

Калыбек жүрү, эжеке, кеттик деп экөө эшикке чыкса, күн узатып, күн тоскон аппак сакал карыя пайда болот. Карыя:

– Ким өлдү? Кантип өлдү? Ким кимдерге кастык кылды? Анын баарын билем. Сен экөөң тең, тиги үч ага-ңар тең, бир боор деп, боору бирге толгонот деп, ушунча

азашты көрдүңөр. Аны табият да сезет. Ме, мобу дарыны алгыла. Агаңардын сөөгүн ачып, аларга жытаткыла. Тирилет. Анан аганы көрүп – ини, эжени көрүп – сиңди өсөөрүн унутпагыла. Үйгө барганда, жанагы дарыдан ата-энеңерге жытаткыла. Алар да кайра жашарат. Ошондон кийин эгин айдап, мал багып, узчулук менен күн көргүлө! – деп өзү көздөн кайым болуптур.

Дарынын күчү менен агалары тирилип, ата-энеси жашарат. Ошентип биринчи көч кайда барса, калган көч ошо жакка барат деп, эгин айдашат. Мал багышат. Килем токушат. Боору бирге толгонот деп, жыргап-куунап жашап калышкан экен.

БУРГАНТАЙ

Бурул бир үйдүн эрке кызы. Чий куурчак жасап, ойноп эшикке чыкса, топурак-ылай менен ойноп, өз боюна карабай, иш кылганды такыр үйрөнбөйт. Эне-атасы элге кошулбай, бир коктуда жалгыз үйдө турчу. Энеси бирдеме десе атасы, атасы бирдеме десе энеси кызына болушат. Бурул обу жок, эрке өсүп, бойго жетет.

Алыстан бир жигит келип аны колуктулукка алып кетет. Күйөөсү экөө байдын коюн багып, өзүнчө бир коктуда сайма алачыкта жашашат. Эки-үч жыл өтпөй бир балалуу болушат. Бурулдун төркүндөн кийип келген кийимдери жыртылат.

Бир күнү күйөөсү колуктусунун кийими эбинен кеткенин, өзүнүн жыртылган кийимдерин көрүп:

– Ийне сайганды үйрөнсөң боло, Бургантай, эч кур дегенде күнүнө боюңа бир учук жиптен илсең да, этиң көрүнбөйт эле,– деп аябай жемелейт. Байдын байбичесинен бир ийик жип сурап келип:

– Эй, Бургантай, мен байдын малын айдашып Ан-жиян аркага барам, сен күндө бир-эки учук жиптен боюңа илип алчы, айланайын,– дейт.

– Макул, – дейт колуктусу.

Күйөөсү бир жылдан ашык жүрүп келет. Колуктусун, баласын сагынып, алачыктын жанына келе калып:

– Бургантай, Бургантай! – деп чакырат.

Бурул күйөөсүнүн үнүн угуп, шашып чуркап чыгат. Күйөөсүнүн аты Бургантайдын кийимдеринен үркүп, күйөөсүн көтөрүп чабат. Байкуш күйөө эсине келип, колуктусун караса, ичке жипти бир учактап, үстү-үстүнө табылган жипти эле иле бериптир. Жырткытын арасы кычы саргыл, бети ботала, каткан жарма, буту-колу кычы. Буттун тырмактары ичине имерилип кеткен.

– Сен Бурул эмес, накта Бургантай турбайсыңбы. Мен сени жыртылган жерлеринди, кийиминди жамап, боюңду таза алып, үйдү таза күт дебедим беле. Сен жиптин баарын самсаалатып илип алганың эмне?

– Сен өзүң күнүгө бир-эки учуктан боюңа илип жүр дебедиң беле.

– Чачыңды тарап, бетиңди эмне жуубайсың?

– Сени качан келет деп, сагынып жүдөп кеттим.

Атаны кокуй, Бургантай, кантип оокат кылабыз – деп, арман кылыптыр күйөөсү.

Анжияндан алып келген кийимдерин колуктусуна эки казан суу ысытып жуунтуп, кийинтип ата-энесин чакыртып, Бурулдун жоруктарын толук түшүндүрүп:

– Алып кеткиле! – дейт.

Ошентип Бурул эркелигинен төркүнүнө кеткен экен.

ГҮЛЖАМАЛ МЕНЕН МҮРАТБЕК

Илгери өткөн заманда эл башкарган адилет хандын зайыбы дүйнө салат. Хан зериккенде куш салып,

тайган агытып, салбуурунга чыгып черин жазчу экен. Зайыбынын азасынан аябай аза чегип, ордо-сунан эч жакка чыкпай калат. Буга зээни кейиген жан-жөкөрлөрү, кеңешчилери өз ара акыл калчашып, ханды үйлөндүрмөкчү болушат. Айылдын бир кембагал адамынын ары сулуу, ары акылдуу кызын алып берүүнү туура көрүшүп, башчыга кеп салышат.

Анда хан: – «Кыз өзүнүн калыңын өзү бычып, чечсин» – дейт. Ошентип кыздын үйүнө жуучу келет. Жуучуга кыз: – «Менин калыңым он беш сары куйрук козу, жыйырма карышкыр, отуз жолборс, кырк арстан, элүү ат, алтымыш төө, жетимиш нокто, жети пуд таш, бир кетмен» – дейт.

Хан кыздын жообун түшүнүп: – «Улуктарым, кыздын жообу төмөндөгүдөй чечмеленет. Он беш сары куйрук козусу – мен он беште элемин дегени, жыйырма карышкыры – менин теңим жыйырмадагы боз улан дегени, отуз жолборсу – отуздагы жигит менин теңим эмес дегени, кырк карышкыры – кырктагы адам болсо деле мейли эле дегени, элүү ат, алтымыш төөсү – эч болбосо элүү, алтымышта болсо деле мейли эле дегени, жетимиш нокто, жети пуд таш, бир кетмени – жетимишке чыккан ханыңар үйлөнүп не кылмак, төрүнөн көрү жакын турса дегени» – деп бир жагы кыздын жообун туура көрүп, экинчиден ызасына чыдабай каары кайнап, жаалы келип, кыздын ата-энесинин башын алдырып, ал эми Гүлжамалды кол алдындагы кулу таз Муратбекке зайып кылып берет да аларды айылдан сырткары эл жок жерге кырк тешиктүү алачык тиктирип кууп салат.

Акылдуу кыз Гүлжамал таз деп арданбастан Муратбекке бою менен тең чуңкур кастырып, аны чуңкурга түшүрүп, башын гана калтырып көмөт. Тоодон терген дары чөптөрүн кургатып, кайнатмасы менен күйөөсүнүн таз башын жууйт. Арадан аз эле убакыт өтөөрү менен таз башынын жарасы айыгып,

кундуздай кара чач чыгат. Гүлжамалдын уз апасынан калган ак кийизден Муратбекке ак калпак, ак кементай тигип кийгизип, узчулук менен күн өткөрөт. Турмуштары оңолуп, ак боз үй тигип, Муратбек жакшы ат минип, аңчылык кылат. Күндөрдүн бир күнүндө Муратбек тайганын ээрчитип, мергенчилик кылып жүрсө, журт башчысы хан да жан-жөкөрлөрү менен аң уулап жүргөн болот. Хандын уудан эч жолу болбойт. Мыкты ат минип, тайган салган Муратбекти жигиттерине карматып, атын, аңын тартып алат. Муну уккан Гүлжамал ханга даттанып келет.

Ханга ийилип салам берип, өзүнүн ким экенин айтып, аты менен аңын тарттырган күйөөсү – баягы хандын кулу таз Муратбек экенин түшүндүрөт. Ошол учурда тээ асмандан кыйкуулап куштар учуп өтөт.

Ошондо хан Гүлжамалдан: – «Бул куштар эмне деп кетишти?» – деп сурайт. Анда Гүлжамал: – «Айылынан акылдуу аял чыкса ага эрегишип ханыңар эмне кылат деп кетишти» – дейт тайманбастан.

Акылдуу Гүлжамалдын бул жообуна ыраазы жана жыгылыштуу болгон адилет хан элине кайрылып: – Кадырман калайык! Мен карыдым, колумдагы кушумдун томогосун алып учурамын. Кимдин ийинине барып консо ошол адам хан болот! – деп кушун коё берет.

Көккө көтөрүлгөн куш шаңшып-шаңшып, калдайган канаттарын каккылап, кайкып учуп, калың элдин ичинен Гүлжамалдын ийинине келип конот. «Муратбек, кайдасың?! Хан тактыга сен отур! Мен сенин кеңешчиң болоюн!» – дегенине хан да, калайык калк да ыраазы болушкан экен.

ДААТ

Илгери бир кемпир чалы экөө отун алып, аны наабайга сатып, оокат кылып жүрүшөт.

Алар отун алып жүргөндө, падышанын бир байбача баласы күнүгө тоого жигиттери менен саякат кылып кетет. Хан баласы атасынын эле дүнүйөсү менен ойноп-күлөт. Окуган окуусу, үйрөнгөн өнөрү деле жок. Кембагал чалдын сынчылык жайы бар экен.

Бир күнү байбачага бир кеп айтайын деп жолунан чыгат:

– Ой, уке, сага кеп айтайын, кичине токто, – дейт. Кичине токтой калат бала.

– Сенин кесибин да, өнөрүң да, окууң да жок, бир кесип үйрөнсөң боло, – дептир.

– Мунун айтып турган кебин кара, мени кесип үйрөн дейт, атамдын эле дүнүйөсү жетпейби мага, – деп жүрүп кетиптир.

Беш-алты күн өткөндөн кийин дагы токтотуп:

– Ой, балам, кесип үйрөнсөңчү! – дейт.

– Мага кесип үйрөн дейт, акмак! – деп жигиттери менен сабайт.

Көп кечикпей эле баланын атасы өлүп калат. Бир-эки жыл кумар ойноп, хандын дүнүйөсүнүн баарын ада кылат. Өнөрүжок, эч кесип билбейт. Ачка өлө турган болгондон кийин тоого отун алууга келет. Баягы чалды тааныбайт, чал дароо эле тааныйт.

– Менин айтканымды кылбадың. Болуптур, отунга келсең, экөөбүз бирге иштейли, – дейт чал.

Беш-алты күн отун көтөрүшүп, бала-чакасынан алып барат бала. Бир күнү дагы отунга келип, чалдан бөлүнүп, чоң жыгачтын көлөкөсүнө барып, көлөкөлөп бир аз отурат. Жыгачтын түбү үңкүр экен. Үңкүрдү караса, үңкүрдүн ичинде эки кумура турат. Экөө тең толтура алтын. Алтынды көрүп туруп:

– Ой, ата, бери кел, мен алтын таптым, – дейт.

Экөө келип:

– Эми отунду коёлук, кудай берди, алтынды алып үйүбүзгө кетелик...

Экөө эки челегин көтөрүп, мындайраак жерге барып, көлөкөлөп отурат. Чал ошо жерде олтуруп, үргүлөп уйкуга кирип кетет. Ошондо тиги бала ойлонот. «Алтынды тапкан мен болсом, чалга бирөөн эмне үчүн берем?» – деп, чалды өлтүргүсү келет. Үргүлөп турган чалды балта менен шилиге чабат. Чапса чал жыгылып, кичине эсине келип, башын өйдө көтөрө коюп:

– Балам, менин ажалым жеткен, шейит болдум, акыры өлөт элем, сенден себеп болду, капалыгым жок. Эми кыяматтык айта турган кебим бар. Балам жок эле. Бирок кемпиримдин быйыл боюнда бар эле. Кемпириме айтып кой, эркек төрөсө, баланын атын Даат койсун, кыз төрөсө өзү билсин, кимди койсо коё берсин, менин айтарым ушул.

Кемпирине келип:

– Менден бөлүнүп иштеди эле, чалды карышкыр жеп кетиптир, – деп көйнөгүн бериптир. Өзүн кумга көмүп, эки кумура алтынды алып келип, дүкөн куруп, байбача болуп жатып калды.

Бир күнү баланын оюна келет: – Бая чал аманат деп бир кеп айтпады беле, ошону кемпирине айтып коёюн, – деп кемпирге келет.

Кемпир эркек төрөп, баласынын атын Даат коёт. Даат төрт-бешке чыгып калат.

Баягы бала дүкөнчү болуп жыргап жатат. Ошол убакта Иранда акылман, билгич, сынчы Арун Нур Рашид деген падыша болгон экен. Ошо баш увазирине айтат:

– Күнүнө элди аралап, уурулук, чоңдук-зордук кылгандарды алып келип тур. Менин заманымда эл тынч болсун! – дейт.

Бир күнү Арун Нур Рашид падыша аскеринен кошуп алып: «Көчөнү аралап байкап көрөйүнчү, эл эмне болуп жашап жатат экен?» деген ойдо атчан, бая кемпирдин уулуна жакын көчө менен өтүп калат.

Баласы көчөгө ойноп кеткен экен: «Атчандар тепсеп кетпесин» – деп:

– Ой, Даат, ой Даат! – деп кыйкырат.

Арун Нур Рашид атынын башын тартып, токтоп увазирин:

– Зордук-зобулук жок деп жатасың, даат деп кыйкырып жатпайбы, барып кабар ал. Эмне үчүн даат дейт? Бирөөнүн зорлугу болбосо даат дейт беле, – деп жиберет.

Даат деп кеткен кемпирге барып:

– Эмне үчүн даат деп жатасың, сага ким зордук кылды!.. – деп сурайт.

– Мага эч ким зордук кылган жок, баламын аты Даат эле. Көп атчандардын тепсөөсүндө калбасын деп чакырдым, – деп, кемпир жооп бериптир.

Падыша ошо жерден кайра тартып, тактысына олтуруп:

– Ошо кемпирди, баласы менен экөөн тең алып келгиле! – деп адам жибериптир. Ал келип кемпирден сураптыр:

– Бул балаңдын атын эмне үчүн Даат койдуң?

– Даат койгон себебим, чалым отун сатып оокат кылчу. Анын шериги бар болчу. Бир күнү ошол шерик бала: «Чалыңы карышкыр жеп кетти», – деп, кан болгон көйнөгүн алып келип берди. Анан андан беш-он күндөн кийин келип, кемпиримдин боюнда бар эле, эркек төрөсө, Даат койсун, кыз төрөсө өзү билсин, – деп табыштады. Ошо себептен Даат койдум.

– А бала кайда турат?

– Ал дүкөн кармайт, бай.

Кемпирден ал баланын турган жерин сурайт. Кемпир айтып берет.

– Баланы качырбай алып келгиле, – деп, эки жаосоол жиберет. Баланы алып келип:

– Кемпирдин чалы менен бирге отун алып иштеп жүрчү белең? – деп сурайт.

– Ээ, иштеп жүрчү элем.
– Мунун чалы кана?
– Чалын карышкыр жеп кеткен.
– Карышкыр жеп кетти дейли. Баланын атын Даат кой деп сага кантип айтты?

– Эркек төрөсө, Даат койсун деп өлөрдөн мурунураак айтты эле.

– Кызыталак, сен өлтүргөн турбайсыңбы, муну карышкыр жегенде, сөөк-мөөгү калгандыр, же болбосо өлүгүн көрсөткүн! – деп, беш жигитин кошуп берет. – Кана, кай жерге карышкыр жеди эле? Сөөгүн тап!..

Отун алган жериндеги кумга көмгөн экен, дөмпөйүп жатканынан улам ачып, таап алат. Чалдын өлүгүн балага өңөртүп, хандын алдына алып келет.

– Чалды таап келдик – деп, өлүгүн жерге коёт.

Ошо жерден баягы баланын колун аркасына байлап, желдетти чакыртып, көпчүлүктүн көзүнчө даргага астырып өлтүрөт.

Баланын дүнүйөсүнүн баарын кемпирге берет. Чалын кепиндеп, өз колу менен коюп, кемпир бай болуп калыптыр.

ДАРДАҢАЛЫ МЕНЕН ДЕРДЕҢАЛЫ

Илгери бир заманда биринин сөзүн бири укпаган Дардаңалы менен Дердеңалы деген эки бир тууган болуптур. Ата-энеси, ага туугандары Ынтымактуу жүргүлө, антпесеңер турмушуңар оңолбойт десе, угушпайт. Дардаңалы төшүн бүчүлөнбөй, дардайып барып төшүнөн бир тийип, бардык ишке чыдамы жок, сабыр кыл десе, укпаган бала болот. Кылган ишинин баары чалды-куйду, башаламан бүтөт.

Дердеңалынын эки таноосу дердейип, таноолорунан буу чыгып, дердеңдеп жүрчү. Бир нерсени укса

эле делдендеп чуркап барып, аны көргөндөн кийин мен да ошондой болом деп дердеңдейт.

Күндөрдүн биринде көкбөрү тартып жүрүп, бирөө атынын жүгөнү жок болсо да, камчы үстүнө камчы уруп, элден кутулуп, көкбөрүнү үйүн көздөй алып кетип, көрүнбөй калат. Муну көргөн балдар башаягына түшүнбөй туруп эле, атасын:

– Мага жеткирбеген тулпар таап бергин! – деп кыйнашат. Аргасыздан атасы эки баласына эки тулпар таап берет.

– Жүгөнсүз чаппагыла, күүлөнгөндөн кийин тулпарлар белгисиз жакка алып кетет. Жүгөнү менен да ала качып кетсе, алыңар келбей калат – деп, атасы эскертет.

Балдары аны этибарга алышпайт. Тулпарларды минип көкбөрүгө чыгышат. Көкбөрү колго тиер замат аттардын жүгөнүн шыпырып ташташат. Эми камчы үстүнө камчы урушат. Тулпарлар камчыга ууккандан кийин учуп жөнөйт. Алар көкбөрүнү үйгө алып барабыз деп ойлошот. Бирок тулпарлар белгисиз багыт менен зымырап жок болот. Тулпарлар токтоно албай сууга түшүп кеткени, же ээн талаа, эрме чөлгө барып, зорукканда жыгылып, бардыгы ачкадан өлгөнүүшү күнгө чейин белгисиз. Атасы балдарынын ыргыткан жүгөндөрүн үйүнө алып барат. Балдарым келсе, турпарларына ушул жүгөндү катып берем деп сактап жүрөт экен.

ДЕЛДЕНБАЙ

Илгери бир кишинин эки уулу, бир кызы бар экен. Улуу кызы турмушка чыгып, эки-үч балалуу болуп, күйөөсү менен ынтымактуу жашап, орто оокаттуу болот. Атасы эң улуу баласын үйлөнтүп, баласы эки балалуу болот. Кичүү баласы – Делденбай. Бир күнү энеси өлөт.

Ошондо атасы:

– Бир кой, бир кап ун, кепин үчүн он эки, он беш метр ак кездеме апкел, кудаларга, жездеңе, эжеңе кабар айт – деп, Делдеңбайды ат мингизип, эжесине жиберишет. Ошентип, Делдеңбай эжесине келип, атасы менен агасынын айткан кабарын айтат. Эжеси менен жездеси сураганынын баарын берип, өздөрү:

– Эртең барабыз, – деп калышат.

Жолдо келе жатса, алдынан карышкыр чыгат.

«Кудайдын ити курулай ачка экен» – деп, коюн ага берет. Андан ары кетип бара жатса, камыш желпилдесе: «Кудайдын келини кур жүгүнбөйт» – деп, кездемесин айрып, камыш башына байлап салат. Андан ары келе жатып башат көрөт. «Кудайдын казаны кур кайнайбы» – деп, унун чалып кетет.

Үйүнө барып, ушундай деп жөнүн айтат. Айласы канча, сырын билет, унчукпай калат.

– Уул, баланы терметип тур, мен уй саап келем, – дейт жеңеси.

Делдеңбай баланы терметип олтурса ыйлайт, башын сыйпаса мээси былкылдайт.

– А мээси курттап кетиптир – деп, мээсин оюп салат. Жеңеси келсе, баласы дым жок жатат.

Бала эмне болду? – деп, Делдеңбайдан сураса:

– Мээси курттап кетиптир, куртун алып койсом эле уктап жатат, – деди. Айла жок ыйлап-сыктап кала беришет.

Ушуну менен Делдеңбай делдеңдеп кетип бара жатса, жылан жатат, аны чөнтөгүнө салат. Андан ары баратса, бир жумуртка жатат, аны да чөнтөгүнө салат. Андан ары баратып эски журттан шибеге таап алат, муну да чөнтөгүнө салат. Андан ары баратып, бээлер тууп жаткан жерден бээнин чөбүн алат. Андан ары делдеңдеп келе жатып, бир ээн жерден бир боз үйгө туш келет. Үйгө кирсе эч ким жок. Сабадан кымыз ичип, тоюп, жыланды салып, отту көзөсө

көмөчү бар экен, анын ордуна жумуртканы көөмп, төргө шибегени түбүн ылдый кылып учун чыгарып коёт, эшиктен чыга бериш улагага бээнин чөбүн жайып коюп, өзү жабыкка жатып алат.

Аңгыча жезкемпир келип, кымыз ичейин деп, сабаны ачып, жыланды көрүп чочуп, көмөчүн жейин деп отту көзөсө, жумуртка тарс жарылып, көзүнө жабылат, чочуп кетип төргө отура калайын десе шибеге кирип кетет. Ыргып туруп, эшикке чыгайын десе, бээнин чөбүнө тайгаланып жыгылып, башы босогого тийип, жарылып өлөт. Күлүп жатып Делдеңбай да өлөт экен.

ДОСТУК МЕНЕН СҮЙҮҮ

Бир аскада ааламда жок, бир аябай сулуу кыз жашаптыр. Ал кызды эки дос тең сүйүп калат. Биринчи жигит келип сүйүүсүн билдирсе, Кыз айтат: – Тээтиги тоону көрдүңбү? Эгер ошол тоонун чокусунда, түнү бою от күйгүзүп турсаң сеники болом, – дейт.

Жигит тоону көздөй кетет. Экинчи жигит келип, ал да сүйүүсүн айтат. Анда сулуу мындай дейт: – Тээтиги тоодо бүгүн түнү менен от жагылат. Эгер, сен ошол отту өчүрө алсаң, сеники болом, – дейт.

Жигит тапшырманы аткаруу үчүн, тоону көздөй чыгып кетет. Таңга маал чокусуна чыгып, күйүп турган отту көрөт. А жанында досу уктап жатыптыр. Досун көрүп ал отко отундан салып коюп: – Тынч уктай бер досум, мен отунду өчүрбөй карап турам. Мага сүйүүдөн да, достук кымбат. Сенин бактылуу болушуң, менин бактылуу болгонум. Мен өз досумдан сүйүүнү талашпайм. Досум үчүн, бактымды курман кылууга даярмын! – деген экен.

Мынакей, чыныгы достук, чыныгы эрдик. Достук баарынан кымбат турат. Сүйүү – бул келип, кетүүчү

нерсе. А дос, түбөлүк эмеспи? Досторубузду кадырлай билели. Анткени, жакшы-жаман күндөрдө сүйгөнүң эмес, досундун жардамы көбүрөөк тиет экен.

ЖАГАЛЫМ

Илгери-илгери бир хан болгон экен. Анын аялы өлүп, андан Жагалым деген уул, Карчыга деген кыз калат. Күндөрдүн биринде хан бир сулуу аялга үйлөнөт. Аялы балдарга аябай өч чыгат.

Жагалым көзгө атар мерген болот. Ал күнүгө кийикке чыгып, үйүн эт-майга толтурат. Бир күнү хандын аялы:

– Балаң үйдү эт-майга толтуруп сасытып жиберди. Бул балаңды жогот, же өлтүр, болбосо мен кетем,– деп ыйлай баштайт.

Хандын айласы кетип, баланы өлтүрмөкчү болот. Муну Карчыга билип калып, агасын кайтарып калат.

Бир күнү Карчыганын башка бир жеңеси келип:

– Кыз, бүгүн биздин үйгө барып, мага бир кемсел бычып берчи,– дейт.

Карчыга кокус мен кетип калсам, булар Жагалымды өлтүрүп коюшат, ошондуктан үйдөн эки-жакка чыкпайын деп ойлойт да жеңесине:

– Баралбайм, колум бошобойт,– деп барбай коёт.

– Эртеси баягы жеңеси келип, акидей асылып жатып Карчыганы үйүнө ээрчитип кетет. Хан менен аялы көк уйду туюк союп, Жагалымды өлтүрүп ага салып, оозун бекем бууп, көлгө салып жиберип, кийимдерин жүктүн артына катып коюшат.

Карчыга үйүнө келсе агасы жок. Ал Жагалымды өлтүрүшкөн экен деп ойлоп, аны издей баштайт. Жүктүн артынан агасынын кийимдерин таап, аларды өзү кийип, атын минип, талаага чыгып, ар кимден сурап жүрүп олтурат. Эч бир көргөн-билген киши

жок, табалбай кыйналат. Ошол мезгилде Карчыганын атына тил бүтүп агаң көлдө жатат дейт.

Карчыга бир койчуга барып:

– Койчу, койчу дешелик, бир табактан жешелик, тар төшөктө жаталык, Карчыгадай кара беттин кара башы сүйүнчү, ушул көлдөн Жагалымды алып чыгып бергин, – дейт.

Койчу кочкорун минип көлгө түшөт, кочкору сууга кетет, өзү өлдүм- талдым дегенде араң чыгат. Карчыга андан кийин уйчуга, төөчүгө, жылкычыга барат, алар да алып чыга албайт. Айласы кеткенде сууга өзүм түшөйүн, бир тууганымдан ажыраганча, өлгөнүм жакшы деп сууга түшмөкчү болгондо атына тил бүтүп:

– Сен түшпөгүн, мен алып чыгамын, – деп сууга түшөт да, суудан Жагалымды алып чыгат.

Карчыга агамды курт-кумурска жебей турган жерге көмөйүн деп, көзүнүн жашын көл кылып, өңөрүп алып кетип баратып, кара ташка жолугат.

– Жарылгырдын кара таш, жарылып кетсең не болот, Жагалымдай жалгызды, коюп кетсем не болот? – дейт.

Ошенткенде кара таш чарт тең бөлүнөт, бирок ичи курт-кумурскага жык толгонун көрүп, ага көмбөй андан ары кетет. Андан ары жүрүп отурса алдынан ак таш көрүнөт, ага кайрылып Карчыга:

– Жарылгырдын ак ташы, жарылып кетсең не болот, Жагалымдай жалгызды көөмп кетсем не болот? – дейт.

Ак таш жарылат. Курт-кумурскалар жок, ичи таптаза экен. Карчыга агасын көмөт да, андан ары өзү кетет.

Жүрүп олтуруп, жүрүп олтуруп Карчыга: «Ким жамбыны атып түшүрсө, кызымды ошол жигитке беремин», – деп Кара хан элин жыйып алып, той берип жаткан жерге барып калат. Жамбы аткандарды карап турса, аны эч ким атып түшүрө албайт.

– Мен атып көрөйүнчү, тээ атымдын жанындагы мылтыгымды алып келе койчу,– деп Карчыга бир баланы жумшайт.

Ал бала барып мылтыгын көтөрө албайт. Карчыга барып мылтыгын чыпалагы менен көтөрүп келет да, жамбыны атып түшүрөт. Эл Карчыганы:

– Хан күйөө, бек күйөө,– деп көтөрүп кетишет.

– Бир агам жолоочу жүрүп кеткен эле. Ошол атамды таап келейин,– деп Карчыга колуктусун алгандан кийин, андан ары жөнөп кетет.

Жүрүп олтуруп, жүрүп олтуруп, Карчыга «Ким жамбыны атып түшүрсө, кызымды ошого беремин» деп элин жыйып алып, жамбы аттырып жаткан Кызыл хандын тоюна кез келет. Карап турса, жигиттердин эч кимиси ата алышпайт.

– Мен атып көрөйүнчү,– деп Карчыга мылтыгын алат да жамбыны байлап койгон жибин үзө атат. Эл Карчыганы:

– Хан күйөө, бек күйөө деп, топтолгон элдер көтөрүп кетишет. Карчыга Кызыл хандын кызын алат да:

– Менин жолоочу жүрүп кеткен бир агам бар эле, ошол агамды таап келейин,– деп дагы издеп кетет.

Жүрүп олтуруп, жүрүп олтуруп Карчыга ким жамбыны атып түшүрсө, ошого кызымды беремин деп, той берип жаткан Ак хандын тоюна туш келет. Карчыга карап турса жамбыны эч кимиси ата албайт. Карчыга жамбыны салаңдата байлап койгон жибин үзө атат.

– Хан күйөө, бек күйөө,– деп Карчыганы топ элдин ичинен көтөрүп кетишет.

Ошентип Карчыга Ак хандын да кызын алат. Бирок Ак хандын кызы: – Бул эркек эмес – аял, мунун эркек же аял экенин билиш үчүн буга ийик саптаталы. Эгерде эркек болсо, ийикти сулуу кылып саптайт,– деп Карчыгага ийик берет.

– Ийикти кантип сулуу саптаймын? – дейт Карчыга атына. Аты ийиктин сабын оозуна салып туруп

кайра таштап коёт, ийиктин сабы жылмаланып түшөт. Карчыга ийикти саптап бере салат. Кыздын жеңелери сапталган ийикти көрүп:

– Сонун саптаган турбайбы, койчу ботом эркек эле экен, аял болсо ушундай сулуу саптамак беле? – дешет.

Ак хандын кызы буга ишенбейт да, үйдүн эки капшытына бир эркектин ээр токумун, бир аялдын ээр токумун коёт. Эгерде эркек болсо – эркектин ээр токумун, аял болсо – аялдын ээр токумун карап өтөт дейт да, Карчыгага үйгө кирип үйдөгү ээр токумдарды көрүп чык, – дейт.

Карчыга дагы атына кеңешет. Аты: – Эркектин ээр токумун карап, аны кармалап өт, – дейт. Карчыга эркектин ээр токумун карап өтөт.

– Эркек эле турбайбы, кыздын ээр токумун карабастан, эркектикин карап өттү го, курулай эле сүйлөй бересиңби? – дейт кыздын жеңелери.

Кыз буга да ишенбей өңчөй эркектерди жарыштырып сынаймын, кыз болсо – этегин кымтыланып жүгүрөт, эгерде эркек болсо – кымтыланбай жүгүрөт дейт да, Карчыганы жарышкын дейт. Карчыга атына айтат: Аты: – Этегинди кымтыланбай жүгүргүн, – дейт.

Карчыга жарышка катышып, этегин кымтыланбай жүгүрөт. Кыздын жеңелеринин айтканы чын болуп чыгат, кыз да эркек экен деп ишенип калат.

Карчыга үч аялынан:

– Атаңардын кандай жакшы буюму бар, ошону мага сурап бергиле, – дейт.

Ак хандын кызы өлгөн кишини түртүп койсо ала салып кетет деп, атасынын алтын чокморун сурап берет. Кызыл хандын кызы өлгөн кишиге тийгизип койсо, күңгүрөнүп калат деп атасынын күмүш чокморун сурап берет. Кара хандын кызы өлгөн кишини

түртүп койсо, ал үшкүрүп тура келет деп, атасынын жез чокморун сурап берет. Карчыга үч чокморду алып, үч аялын үч жол менен көчүрөт, мен агамды издеп таап келейин деп, өзү андан ары жөнөп кетет.

Үч аял көчүп барып баягы белгилеп койгон жерге конушат.

Карчыга ак ташка барат, башынан өткөндөрүн, көргөн-билгендерин бүт жазып туруп, ээрдин алдынкы кашына жабыштырып коёт да:

– Жарылгырдын ташы жарылып кетсең болбойбу, мен бир боорум Жагалымды алып кетсем болбойбу? – дейт.

Ак таш жарк деп ачылат. Карчыга ак чокморду агасына тийгизип койду эле, агасы аласалып кетти, күмүш чокморду тийгизип койду эле, агасы күңгүрөнүп сүйлөдү, жез чокморду тийгизип коюп, өзү коён болот да жылт коёт.

– Өх, көпкө уктап калган турбаймынбы,– деп агасы үшкүрүп тура калат. Жагалым кийимин кийинип, атын минейин десе кат жатат, ал катты окуп бардык болгон ишти түшүнөт, анан атын минип алып жөнөйт. Кетип баратса бир топ киши бир коёнду тызылдатып кууп келе жатат. Ал коён чымылдап келип эле Жагалымдын койнуна кире качат. Кууп келаткан кишилер коёнду таба албай калышат. Жагалым болсо, аны Кара хандын кызына алып барып:

– Ушул коёнду жакшы бак,– деп колуна берет.

– Бирок Кара хандын кызы жакшы карабай, коёнду арыктатып жиберет. Жагалым андан коёнду алып, Кызыл хандын кызына: – Ушул коёнду арыктатпай жакшы бак,– деп дайындап берет. Бирок ал дагы жакшы бакпай андан бетер жүдөтөт.

Жагалым андан коёнду алып, жакшы бак, жакшы кара дебей эле, Ак хандын кызына алып барып берет. Ал аялы коёнду убагы менен тамагын, суусун берип жакшы багып, жакшы карайт.

Коён он чакты күндөн кийин эттенип, кулпунуп өңүнө чыга келет. Ак хандын кызы анын адамзат экенин билип:

– Сен коён эмессиң, сен адамзатсың, чыныңды айт, – деп өпкүлөп, жыттагылап, бооруна кысса, бир маалда баягы коён кыз түрүнө келет.

Ак хандын кызы коёнду жакшы багып жүрүп кыз түрүнө айландырыптыр деген сөз тигил эки аялына угулат. Эки күндөш Ак хандын кызын көрө албай, кайын сиңдисин багалбай өлтүрүп алыптыр деген жаманаттыга калтырыш үчүн кыздын башын сен кара, ошондо мен мээсине темене кагайын, ошентип кызды өлтүрөлү деп кеңешип, Ак хандын кызыныкына келишет.

Эки күндөш кызды боюна тарта башташат, бири жүйрө олтуруп кыздын башын карайт. Экинчиси: – Иий, мына бит, иий, мына сирке, – демиш болуп олтуруп, кыздын мээсине теменесин кагып жиберет.

Жагалым ыйлап-сыктайт, айласы жок, акыры көнөт. Жагалым алтындан көмүркөй жасатып, карындашын ошого салып коёт. Жапайы бугуну карматып келип баягы карындашы жаткан көмүркөйдү бугунун эки мүйүзүнүн ортосуна бекем байлап кадайт да, бугуну жибек аркан менен аркандатып коёт. Көп мезгилден кийин аркан чирип үзүлөт, бугу болсо качып кетет.

Жагалым түгөнбөс күл азык алып, темир чокой кийип, темир таяк таянып, карындашынын сөөгүн издеп жөнөйт.

Баягы бугу качып жүрүп олтуруп, жүрүп олтуруп капкан салып, тузак тартып оокат кылып жүргөн кемпир-чалдын капканына түшүп калат. Чал капканына түшкөн бугуну союп, көтөрүп жүргөн көмүркөйүн алып үйүнө келет. Көмүркөйдү ачса, андан айдай сулуу кыз чыгат. Аны көмүүгө ыраа көрбөй башын сылап отурушса, бир маалда колдоруна бая-

гы темене урунат. Ал теменени сууруп алышса, кыз тирилип кетет.

Чал эртеси тузагына барса, бир карга жатат, алып соёюн десе, карга адамдын тили менен:

– Мени сойбогун, Карабай деген бай мен боломун, менден каалаганыңды алгын, – деп жалынат.

– Мен сени коё берейин, кийин сага барганда сураганымды бересиң, – деп чал Карабайды коё берет.

Чал бир күнү Карабайдыкына барып келейин деп барса, кой, уй, жылкы жер бетин бербей жайылып жүрөт. Чал малчылардан:

– Бул кимдин малы? – дейт.

– Бул төрт түлүк Карабайдыкы!

– Карабай менин тузагыма түшкөндө эмне алсаң, ал деди эле, эми малынан сурап алайын, – дейт чал малчыларга.

Анда малчылар:

– Сен бул малды алып эмне кыласың, андан көрө Карабайдын жайыл дасторкон деген дасторкону бар, аны жайыл дасторкон десең, бүт тамак-аш, дүйүм жемиштер даяр болот. Чыч чебич деген чебичи бар, аны чыч чебич десе, өрүк мейиз чычат, быш сабасы бар, аны быш саба, быш десе, кымыз бышышы даяр болот. Ур токмогу бар, аны ур токмок десе, душманыңды токмоктоп талкалайт, сен ошолорду сурап ал, – дешет.

Чал барып Карабайдан жайыл дасторконун, чыч чебичин, быш сабасын, ур токмогун сурайт. Карабай ары карап ыйлап, бери карап күлүп баягыларды берет. Чал жайыл дасторконду, чыч чебичти, быш сабаны, ур токмокту алып үйүнө келип байып жатып калат.

Чалдын бул буюмдарын көрүп жана анын байып кеткенине ичи тарланган айылындагы кескилер токмоктон башкасын уурдап кетишет. Эртеси чал айылындагыларга барып:

– Менин жайыл дасторконумду, чыч чебичимди, быш сабамды уурдап кетиптир, ким уурдаганын көрдүңөрбү? – сурайт.

Айылындагылар:

– Көргөн жокпуз, билген жокпуз, – деп коюшат.

Чал:

– Силер эле уурдадыңар, алыстан ууру келмек беле, ур токмогум ур, – дейт.

Ур токмок бир асманга чыгып, бир жерге тийип элдин башы-көзүн, колу-бутун сындырып, тос-тополоң кылат.

– Берели эле берели, биз алганбыз, деги токмогуңду токтотчу бөөдө өлүп калбайлы, – дешип уурулар чалга жалынышат.

– Урба, токмогум, урба, – деп чал токмогун араң токтотот. Уурулар уурдап алгандарын чалга беришет.

Ошол күндөрдө бир хан жигиттерин ээрчитип куш салып чыгат, ал куш чалдын алачыгынын түндүгүнө келип конуп калат. Кандын жигити келип:

– Үйдө ким бар, кушту алып бергин, – дейт.

Үйдөгү кыз кушту алып эшикке чыгат. Ал кызды көрүп сулуулугуна суктанып, жигиттин эси ооп калат да, кушун камчыланып чапкан бойдон канга барат. Караса, колундагы куш өлүп калыптыр.

Хан үйүнө барып башка куш алып келип дагы салат. Ал кушу дагы баягы алачыктын түндүгүнө барып конот. Кандын бир жигити келип:

– Кушту алып бер! – дейт.

Карчыга кушту алып чыгат. Жигит кызды көрүп эси ооп, кушун камчыланган бойдон ханга барат, кушу дагы өлүп калат.

Хан үйүнөн куш алдырып, эми өзү салып чыгат. Бул жолу да куш баягы чалдын алачыгына барып конот. Хан өзү барып:

– Кушту алып бер, – дейт.

Карчыга кушту алып чыгат. Хан кыздын сулуулугуна кызыгып чалды чакыртат. Карчыга чалды эмне үчүн чакыртканын билип, көздүн кабыгынан тигилген баштык берип:

– Ушул баштыкты толтуруп алтын берсеңиз, мен сизге кызымды берем деңиз,– дейт.

Чал ханга келет.

Хан: – Мага кызыңды бер,– дейт.

Ушул баштыкты толтуруп алтын берсеңиз, кызымды сизге берем,– дейт.

Хан казынасындагы алтындан баштыкка салдырат, баштык толбойт. Бүт алтынын салдырат, эч толбойт. Айласы кетип, эмне кыларын билбей турганда бир мастан кемпир:

– Мени он сегиздеги балага алып берсең, мен мунун айласын табам,– дейт.

Хан макул болот. Ошондо кемпир төгөрөктүн төрт бурчунан төрт чымчым топурак салат, баштык толуп, ашып-ташып кетет. Той берип, шаан-шөкөт менен хан Карчыганы алат, ал бир эркек бала төрөп берет. Бала чоңоюп балдар менен чүкө ойной баштайт. Энеси баласына болгон окуяны айтып түшүндүрөт да, балдар менен чүкө ойногондо:

– Бул менин колум эмес, таякем Жагалымдын колу деп ойногун,– дейт. Баласы балдар менен чүкө ойногондо:

– Бул менин колум эмес, таякем Жагалымдын колу,– деп балдар менен ойноп жүрөт.

Карчыганы издеп жүргөн Жагалым тиги баланын сөзүн угуп балага келет, баладан жөн-жай сурайт.

– Мен хандын баласы боломун, энемдин аты – Карчыга, таякемдин аты – Жагалым,– дейт бала.

Ошентип Жагалым карындашын таап, жыргап-куунап жатып калышыптыр дейт.

ЖАКШЫЛЫК ЖАКШЫЛЫК МЕНЕН КАЙТПАЙТ

Илгери бай жалгыз баласын көзү ачылсын деп молдого окууга берет. Бала биринчи жана экинчи жылдары абдан жакшы окуйт. Үчүнчү жылга айланган кезде окуусу абдан начарлап, балан арыктап, жүдөйт. Эмне үчүндүр балдарга кошулбай, жалгыздап жүргөндү жакшы көрөт. Молдо ата-энесине айтпай эле байкайынчы деген чечимге келет.

Молдо балдарды окуткан жерде чоң суу, анын бир өйүзү жар экен. Бала тышка чыкса эле баягы жар өңдүү жерге отура берген адатка айланып калыптыр. Молдо баланын бардык кылык-жоруктарын байкап:

– Айрыкча жардын башына эмнеге барып отурат? Байкагыла, – деп, балдарга тапшырма берет.

– Молдоке, биз байкадык, жарга отуруп, сан этинен бакага кесип бергенин көрдүк деп, балдар таң калуу менен айтышат. Бул сөздү уккандан кийин, молдо өзү байкайт. Бала өзүнүн сан этинен кесип, бир көк чаар бакага бергенин молдо өз көзү менен көрөт. Молдо баланы өзүнө жалгыз чакырып алып, сурап баарын билгиси келет. Бирок бала таптакыр айтпай коёт.

– Окубаймын, эч нерсе түшүнбөдүм, – деп молдого таамай айтат.

Ошентип бала көшөрүп окубаймын деп үйүнө келет. Ата-энесине дагы эч кандай сырын айтпайт. Баласынын өңүнөн азып, арыктаганына ата-энесинин жүрөгү сыздайт.

Бала башка шаарга барамын деп көгөрүп такыр болбойт. Ата-энеси баласынан ыйлаганына карабайт. Үйүнөн безип кетмек болду. Алар азык камдап, ат берелик деген тилине да көнбөйт. Бала далай жолду арытат. Таңдайы так катып суусайт, ага дагы карабайт. Жүрүп-жүрүп жайылган малдын көптүгүнөн

адам жүргөнгө жол жок жерге туш болот. Аргасы кеткен бала ойлуу карап туруп калат. Бир кезде жайылган мал экиге бөлүнүп жайылып, ортосунан чоң жол ачылат. Жолго түшүп ылдамдай басат. Бир убакта шамал дегдеңдетип алдыга карай сүрөгөн өңдөнөт. Баса, баягы бала сан этинен берип жүргөн чаар бака ажыдаарга айланат. Бала баратса, жолдон ажыдаар оозун ачат. Сан этин берген бала экенин билип, оозун жаап, бала менен амандашат.

– Сен менин досум экенсиң, ишенбесең өзүңдүн саныңды көрсөтчү,– дейт. Караса саны оюлган. Экөө ого бетер жакын болуп достугун күчөтөт. – Кайда барасың? Менден кандай жардам керек? – дейт ажыдаар.

– Мага эч кандай жардамдын кереги жок,– деп ыракмат айтат. Ажыдаар төрт чарчы ташты балага берип, мындай дейт:

– Бул сыйкырдуу таш, чарчасаң кубат берип, күч аласың, курсагың ачса, оозуңа жакындатсаң, каалаган тамагың даяр болот, өлгөндү тирилтип, өткөн адамдарга кылган жакшылыгың жакшылык менен кайтат,– дейт.

Бала досунун айтканына макул болуп жолго чыгат. Жолдо кетип баратса, он эки жашар бала көзүн ачпай өлүп жатат. Бала өтүп кетип, ойлонуп кайра келет.

– Өтө жаш бала экен, мунун колунан эмне келет, андан көрө жаныма жолдош кылып алайын,– дейт.

Ташты баланын чекесине сыйпап, тирилтип алат. Бир аз ары жүргөндөн кийин өлгөн жыланды көрүп, ташты тийгизип койсо, ал тирилип, сойлоп кетет. Андан ары баратышса, бир кумурсканын уюгун көрүшөт. Ташты тийгизип койсо кумурсканын баарысы тирилип, падышасы ырахматын айтат. Эки жолдош жолун улантып баратса, аарылардын өлүп жатканын көрөт. Ага ташты тийгизип койсо, баарысы тирилип учуп кетет. Бир керегиңе жарайбыз деп алкыш айтат.

Далай жол жүргөндөн кийин жаш бала:

– Чарчап-чаалыктым, ачка болдум деп такыр баспай коёт. Аргасы кеткен балага аябай боору ачыйт. Ажыдаардын досу баягы ташты колуна карматып:

– Эми чарчабайсың, ачка дагы болбойсуң, – дейт. Жаш бала касиеттүү ташта кандай сыр бар экенин билип алат. Анан жакшылык кылганын унутуп, карасанаганга ниети бузулат. Ал убакта күчкө толгон кези эле.

Бир жерге келип отурушат. Жакын жердеги кудуктан адегенде жаш бала суу ичет. Анан ажыдаардын досу эңкейген кезде, жаш бала аны кудукка түртүп жиберет. Ал кудуктан чыга албастан, бүткөн бою суу болуп, ошол суудан ичип, чыкканга эки көзү төрт, айласы жок жата берет.

Бир убакта ажыдаардын досунун бутунун башын бирдеме кыбыратат. Караса баягы өзү тирилткен жылан. Ким түртүп жибергенин жылан досуна айтат.

– Досум, сен чыгарышты өзүң билесиң, менин колумдан келбейт. Бирок сени чыгарыш үчүн мен хандын кызын чагамын. Ал суу бойлоп сейилге чыгат. Отура калган жеринен мен чагам. Кыз аябай шишип кетет. Сени алып бармайынча, мен ууну тарата беремин. Сени табып, тамырчы издеп жүрүп вазирлер кудуктан чыгарып алышат. Баргандан кийин үч күн, үч түн кыз менен бирге бол, мен ууну тартып аламын. Хандын кызы айыгат. Ал сага колукту болот, – дейт.

Баарысы жылан айткандай болот. Хандын вазирлери чыгарып, баланы ханга көрсөтөт. Бала жылан үйрөткөндөй шартты айтат. Хан экөөнүн бири-бирин сүйүп калганын билип, эң кыйын тапшырмаларды берет, күйөө бала аны аткарганга аракеттенет.

– Биринчиси, караңгы үйгө буудай, арпа, сулу, тарууну аралаштырам. Ошону сен төрт бөлөк кылып, түнү менен бөлүп бересиң.

Бала айласыздан макул болот. Үй караңгы, эшик бек. Бала арга таппай отурса, баягы кумурска досто-

ру келип, төрт данды төрт бөлүп, төрт бурчка үйүп коёт. Аны хан эртеси көрүп, аябай таң калат.

– Экинчиси, алтымыш окшош чүмбөттүү арабага жасалгалап туруп, ошонун бирөөнө кызды отургузам. Кайсыл арабада экенин тапсаң, кызым сеники, тапсаң өзүңө өзүң таарын.

Бала башы айланып, кандай арга болот деп аябай капаланат. Ошол кезде баягы тирилткен аарылар келип мындай дейт:

– Сен капа болбо, кыз кайсы арабада отурганын билебиз, аны менен бирге биз уюлгуп уча беребиз. Бизди көрүп, сен жолго жакындап өтө берген кезде кызды колдон карма.

Ошентип бала кызды таап, хан убадасына туруп кызын берет. Хан күйөө баласын өзүнө биринчи вазир кылып алат.

Бир күнү хан ууга барганга камынат. Кызы атасын камдаш үчүн сандыгын ачат. Баягы ажыдаар берген ташты көрүп, күйөөсүн тааный коюп сурайт. Көрсө, баягы тигини кудукка түртүп жиберген уятсыз келип ханга жагынып, вазир болот. Кыз атасы аркылуу баланы чакыртып сурайт. Жаш бала баарысын бурбай чынын айтат.

Эртеси хан күйөө баласына:

– Кана, өлгөндөрдү тирилтчи? – дейт.

Ал коктудагы өлүп жаткан көп жырткычтарды тирилтет. Алар ханды баш кылып жеп салат. Алар өлгөндөн кийин бала колуктусу менен өз ата-энесине келип, жакшы жашап калат.

ЖАЛКОО АЯЛ

Илгери бир киши аялына:

– Чепкен жасап берсең боло, – дейт.

Жүн алып келип бер, аны тытып, түйдөктөп, анан жип ийрип, таар кылып согуп, чепкен тигип берейин

деп аялы күйөөсүн жүнгө жиберет. Аялынын айткан жүнүн таап келип берет күйөөсү. Арадан дагы бир топ мезгил өтөт.

– Чепкен качан даяр болот? – деп сурайт күйөөсү бир күнү.

Аялы жүк жыйган тактанын алдына колун салып:

Мына бир момо томолок деп ийрилген жипти көрсөтүп, ордуна кайра коёт. Мына дагы бир момо томолок деп, дагы бир ийрилген жипти алып чыгып көрсөтүп, кайра ордуна коёт да, мурдагысын дагы алып чыгып, эрине көрсөтөт. Бар болгону эки тоголок жип ийрилген экен, ошол экөөн алмак-салмак көрсөтүп, жипти болсо ийрип койдум, мына жаз чыгып, күн жылыды, өрмөк согом, жыгач таап кел деп күйөөсүн токойго жиберет да өзү жашырынып күйөөсүнүн артынан жөнөйт.

Жыгач кыйып жаткан жерине келип:

– Адыргы кыйган анда өлөт, өрмөк соккон үйдө өлөт! – деп үнүн кубултуп кыйкырат да, кайра үйүнө тез келип, төшөккө чүмкөнүп жатып калат. Аңгыча жанагы үндөн элеңдеп корккон күйөөсү үйгө келсе, аялы онтолоп, кыйналып жаткан болот.

Күйөөсү жөн-жайын сураса, куйкум жыттагым келип жатат деп онтолойт. Эри кой союп, баш-шыйрактарын куйкалап туруп жыттатса, аялынын баягы онтоосу кетип, бир аз кабагын ачып отурат да, кайра талып жатып калат. Бир топтон кийин эс-учун жыйып, куйкум жыттата көр дейт. Шашып калган күйөөсү дагы бир койду териси менен куйкалап, аялына жыттатат. Ошондо аял бир аз жакшы болгонсуп калат.

Дагы бир күнү аялынын баягы оорусу кармап, куйкум жыттата көр деген кезде соёрго кою жок, эмне кыларын билбей:

– Кой издесемби, – деп турса, аялы: – Кой союп убара болбой, чыгымы да канча, тиги тактанын алдындагы жиптен, ийриле элек жүндөн деле түтөтө

бер, – дейт. Аялынын оорусу кармаган сайын жиптен, жүндөн түтөтө берип, баягы алып келгенинин баары түгөнөт. Аялы оор үшкүрүнүп: – Өх, эми эс алып, биротоло айыктым окшойт, – дейт кадимкисиндей.

Ошондо гана күйөөсү токойдо жыгач кыйып жатканда уккан: – «Адыргы кыйган анда өлөт, өрмөк соккон үйдө өлөт» деген кереметтүү сөз укканын аялына айтып, чепкен кийбесем кийбей коёюн, деги сен аман болчу деп маңдайында отуруп калган экен. Ошондон улам «аялдан амал качып кутулбайт» деген сөз калыптыр.

ЖАМАН КОЙЧУ

Илгери бир жинди хандын кырк жигити болуптур. Бекерчиликтен колу бошобогон жинди хан бир күнү элин жыйып алып, тамаша, оюн-күлкү кылып, көңүл ачкысы келет. Ошондуктан ары ойлонуп, бери ойлонуп туруп, кырк жигитин чакырып алып:

– Чөптүн жаманын, канаттуунун жаманын, адамдын жаманын таап келгиле. Ушул айткандарымды үч күндүн ичинде таап келбесеңер, башыңарды аламын! – деп буйрук берип жинденет.

Жинди хандын буйругун уккан кырк жигити эми өлгөн экенбиз. Энеден туулбай эле, тууна чөксөкчү! – дешип элеңдеп эстери чыгып, ой-тоо дебей, кырды кыдырып, сырды сыдырып издеп жөнөшөт.

Алар издеп жүрүшүп бир түп чычырканакка туш келишет. Аны тооруп турушуп, чөптүн жаманы ушул болсо керек, тикени бар экен. Мунуңду мал жебесе, кур дегенде камчы сапка жарабаса, кармаган кишини же жөөлөгөн малды сайып алса, чөптүн жаманы ушул эмей, кайсы болмок эле дешип, чычырканактын бир тарбайган бутагын кесип алышып, канжыгасына байлашат.

Кудай буюрса чөптүн жаманын таптык, эми куштун жаманын издейли, ал да табылып калгысы бардыр дешип андан ары жөнөшөт. Жүрүп отурушуп бир калың камышка жолугушат. Ал камышты аралап жүрүп, өңү боз чаар, куйругу жок мултук кыргоолго жолугушат. Куштун жаманы ушул экен, өңү жаман, куйругу жок мултук, ушуну кармайлы дешет да, аны жабыла куушат. Кыргоол эки жолу көтөрүлүп учуп барып конот. Кырк жигит кырк жагынан чыгып, кармайын дегенде жана учат, бирок чарчап калган алсыз кыргоол алыс уча албай, бир аз барып эле жерге түшөт. Акыры кармап алышып, андан ары жөнөп кетишет.

Кырк жигит канча элди аралап жүрүп, адамдын жаманын таба алышпай суй жыгылышат. Жинди хандын берген мөөнөтүнүн эки күнү өтүп, бир эле күнү калат. Кырк жигит эми чын ажалыбыз жеткен экен деп, чый-пыйы чыгып, жанталашып дагы издеп жөнөшөт. Алар тескей тоодо жайылып жаткан койду көрүшүп, адыраңдатып чапкан боюнча койчуга барышат. Карашса, койчунун иреци суук, кара бетинде быткыл чаары бар, чачтары жыдып түшкөн, калбагай кара тебетейчен, үстүндө тамтыгы чыккан чапан. Муну көргөндөн кийин, адамдын жаманын эми таптык дешип, койчуга кайрылышат.

– Эй, койчу, сен накта адамдын жаманы экенсиң! – дейт да. – Эми сени канга алып кетебиз. Бол, камын! – деп шаштырышат.

– Туура, мен адамдын жаманымын. Мен каныңарга эмнеге керек болуп калдым? – деп сурайт койчу. Кырк жигит хандын буйругун айтып беришет.

– Андай болсо, тиги чычырканак менен кыргоолду таштагыла. Чөптүн жаманы өлөң чөп, куштун жаманы сагызган, мына ошону алгыла. Андан соң каныңарга чогуу баралы, – дейт койчу.

Кырк жигит чычырканакты таштап, өлөң чөптү алышат. Кыргоолду коё берип, сагызганды карма-

шат. Анан койчуну учкаштырып алып, үчүнчү күнү Жинди хандын алдына барышат.

Ошондо Жинди хан, койчуну чайканага алпарып курсагын тойгузгула, ал эми кырк жигитке бүтүндөй элди жыйгыла, оюн-күлкү, тамаша кылабыз, деп баарын туш-тушка жөнөтөт. Кырк жигит шаардын элин жыйып, оюн-күлкү, тамаша болот деген эл келип, кандын ордосу адамга батпай кетет. Жинди хан элдин алдында кырк жигитине карап:

– Адамдын жаманын туура таапсыңар, – дейт.

– Ханым, чөптүн жаманы деп биз чычырканакты алганбыз, куштун жаманы деп кыргоолду алганбыз, мына бул жаман чычырканак менен кыргоолду таштатып, өлөң чөп менен сагызганды алдырды, – дешет кырк жигити.

– Адамдын жаманы экендигиң чын экен. Менин жигиттерим чычырканак менен кыргоолду да туура тандашыптыр, ал эми сен аларды эмне үчүн таштаттырдың? – деп ачууланат Жинди хан.

– Таксыр ханым! – деди ошондо баягы койчу. – Чычырканак деген отун, оту таптуу, тамак тез бышат. Өткөн жылы кыш катуу болуп, мен кышы менен чычырканак жагып чыктым. Өлөң чөптү мал жебейт, бир додо кылып жаксаң да табы жок, алоолонуп күйүп, жалп этип өчөт, табы түтүн менен асманга чыгып кетет. Кыргоол болсо адамга пайдалуу, эл этин жейт, жүнүн керек кылат. Сагызган болсо, анын сырты ала, ошого жараша ичи да ала. Сагызган куштарга кирбейт, же эти желбейт. Булар ошон үчүн жаман, аларды ал дедим! Адамдын жаманы мен дедим!

– Сенин эмнең жаман, ошону айтчы? – дейт хан.

– Таксыр ханым, менин салган тамым же тиккен бир түп талым жок. Же катын-балам болбосо, өзүм отуз жылдан бери бирөөнүн коюн баксам, жада калса үстүмдөгү кийимди оңдоп алууга жарабай, үксүйгөн үкүдөй болуп жүрсөм, анан мен жаман

болбогондо ким жаман болот. Албетте мен жаманмын! – дейт койчу.

Бул сөздү уккандын баары таң калышат койчуга. Жинди хан да таң калат. Бул оңой көрүнбөйт, буга үч суроо берип көрөйүн деп ойлойт. Аны тапса тапты, таппаса аны да көрөйүн деген хан:

– Эй жаман, менин бир каухар ташым бар, анан дагы бир тулпар атым бар. Сен ошол каухарымды, тулпарымды жана менин өзүмдү сыначы? Эгер туура сындасаң азаттык берем.

– Каухарыңызды алдырыңыз, ханым, – деп койчу макул болду. Жинди хан каухарын алдырат. Койчу каухарды кармалап көрүп:

– Каухарыңыздын асыл заты кетип, бир кабат тышы калыптыр. Асыл таштын ичинде курту бар экен, ханым, – дейт койчу.

– Азыр каухар ташты сындырамын, эгер курт чыкпаса, башыңды алдырамын, – деп хан каарданат.

Койчу макул болот. Жинди хан чоң балка алдырып, жигиттерине каухар ташты жардырса, ичинен кара башыл курт чыгат. Ошол курт оюп жеп отуруп, каухар таштын ичи көңдөй болуп алыптыр. Аны көрүп кан:

– Бул таштын бузулганын, ичинде курт барын кантип билдиң? – деп сурайт койчудан.

– Каухардын салмагы өзүнө жараша болуш керек. Бул ташыңыздын көлөмүнө салмагы туура келбей жатпайбы, – дептир жаман койчу.

– Мунуңа ыраазымын, жаман. Эми тулпарымды көрүп бер. Бул таза тулпарбы же чалышпы? – деп тулпарын да сынатып көрмөкчү болот хан.

– Таксыр каным, тулпарыңызды токутуңуз, мен аны минип көрөйүн. Антпесе сынап болбойт, – дейт жаман койчу.

Жинди хан тулпарын токутуп берет. Жаман аны ары-бери минип, суу кечирип, бир аз таскактатып келип, кандын алдына токтойт да:

– Ханым, бул тулпарыңыз, таза эмес экен. Кантсе да уйдан жалгашкан жери бар экен,– дейт.

– Сен анын уйдан жалгашканын кантип билдиң? – деп сурайт хан.

– Уй баласы тогуз суудан кечсең, да, тогузуна тең тумшугун малып өтөт жана суудан чыгып баратып, арткы бутун силкет, сиздин тулпар да ошондой экен, ошондон улам билдим,– деп жооп берет жаман.

– Сенин айтканың туура, менин досумдун бир аргымак бээси бар эле, ал жыл сайын аргымак туучу. Ушул тулпарды тууган жылы өзү өлүп калып, кулун кезинде уйга эмизип баккан,– дейт хан.

Эл арасы Жамандын акылы тоодой экен, баарын таап орду-орду менен койду, өлүмдөн калды. Эми Жинди хан эмне кылар экен деп, өз ара күбүр-шыбырга толот. Ошондо Жинди хан ойлонуп отуруп, анан, сиз жаман эмес эле акылдуу адам экенсиз, ал тургай ханга ылайык экенсиз! Менин ордума хан болуңуз! деп өз ордун сунуш кылат. Бирок койчу ага көнбөйт, бир башым эркиндикте жүргөнү жакшы деп болбой коёт. Хан ага эркиндик берет.

Бир күнү Жаман жакшы кийимдерин кийип алып, жакшы ат минип келе жатса, алдынан чубап эле өтүп жаткан кишилерге жолугат. Булар кайда барат, билейинчи деп алардын артынан түшүп алат. Алар бир кандын шаарына туш келишет. Барышса шаардын каны опокшош жумурткадай кырк боз үй тиктирип, ал үйлөргө өзүнүн кызын жанжөкөр кырк кыз менен кийирип койгондугун, баягы чубап өтүп жаткан жигиттер хандын кызы менен сүйлөшүп, хандын кызына жетпей кетип жатканын көрөт. Ушул хандын кызына мен сүйлөшүп көрсөм эмне болот деп ойлогон Жаман хандын кызы отурган үйгө бастырып барып, аны менен сүйлөшөм дейт. Ошондо үйдөн чала-чарпыт акылы бар кыз чыга калат да, Жаманды көрүп, сандалып жүргөн неме экен деп,

сөзгө келбей кайра кирип кетет. Жаман ага болбой, сүйлөшөм, ким болсо да бери чык,— дейт.

Баягы элдир-селдир эси бар кыз дагы чыга келип, сага окшогон Жаман менен ким сүйлөшмөк эле деп мурчундап, дагы кирип кетет. Хандын кызы үйгө кирген кыздан ким экен деп сурайт. Тиги кыз мурчундап:

— Кайдагы бир сандалган неме экен,— деп жооп берет.

Ошондо кыз:

— Андай дебегин, кайырчы думана болсо да мага айтып жүргүн. Мени менен сүйлөшөм деп жүргөн үмүткөр жигит турбайбы, тоотпой, укпай коюш жарабайт.

Менин табышмагымды тапса ана, таппаса мына, бул үчөөнү алып барып бергин, ушул табышмагымды жандырса, ал жигитке тийемин, таба албаса, жолуна түшсүн деп, кызматчы кызына бир бычак, бир өгөө жана бир чөйчөк берет. Кызматчы кыз сыртка чыгып Жаманга берип, хандын кызынын шартын айтат.

— Булардын шаймандары кайда? Шаймандарын берсин? — дейт Жаман.

Хандын кызы ага бир балка менен дөшү берип жиберет. Жаман бычакты дөшүгө салып туруп, балка менен уруп эки бөлөт, өгөөнү үчкө бөлөт. Чөйчөктү болсо дөшүгө салып туруп, балка менен талкалайт да, аларды алып барып бергин деп, кызматчы кызга берет. Кызматчы кыз хандын кызына бөлүнгөндөрдү, талкалангандары алып барып берет. Хандын кызы аларды карап туруп:

— Бул жигит табышмагымды тааптыр. Менин шөкүлөмдү алып кел. Мен тие турган күйөөм ушул,— дейт кызматчы кызына.

Ошентип, хандын кызы шөкүлөсүн кийип, кырк кызын чогултуп, менин тие турган күйөөм эшикте турат, жандап үйгө киргизгиле, жакшылап сый көрсөткүлө, жездекелеп ызаат, урмат көрсөткүлө дейт.

Кыздар Жаманды колтуктап үйгө киргизип, алдына аюу талпак, шайы төшөк салып, чыканагына кош жаздык жаздап, калыңдыгы тизе бою мамыкка отургузушат. Жездекелеп он кыз оң жагына отурат, он кыз сол жагында тизесин басып, кулагын чоёт. Он кыз оюн көрсөтүп, он кыз тамак ташып, колго суу куюп, тамактан алыңыз деп турат.

Хандын кызынын сый-урматын көрүп, Жаман андан ары кетет. Бир жерден аны хандын жигиттери «уурусун» деп кармап алышат. Анан аны дегдеңдетип канга алып келишет. Хан Жаманды суракка алат.

Сенин ушул адамың ууру экен деп кат жазып, жигиттерине Жинди хандын өзүнө айдатып жиберет. Жинди хан да аны суракка алат. Жаман эч нерсе айтпайт. Акмын, тазамын дей берет. Жинди хан Жаманды даргага аскыла деп жигиттерине буйрук берет. Желдеттер Жаманды дардын түбүнө алып барышып, мойнуна сыйыртмак салышат. Мына арканды тартарда аппак кийинген, ак боз ат минген бирөө келип, арканды кылыч менен кыя чаап кеткенде, Жаман чалкасынан кетет. Тигил арканды кескен киши кылычты Жамандын көкүрөгүнө туурасынан коёт да, өзү чапкан боюнча кетип калат. Желдеттер бул шумдукка таң калышат. Жаманды кайра Жинди ханга айдап барышып, болгон окуяны айтышат.

– Кайрадан аскыла! – деген Жинди хан ачуула-нып буйрук берет.

– Таксыр ханым,– дейт ошондо Жаман. – Эгер уруксат болсо, күнөөмдү эми айтайын,– деп ханга карайт.

– Таксыр ханым, мен тиги кандын шаарына ууру-лукка эмес, анын кызын алганы барганмын. Кыздын табышмагын жандырып бердим, ал кыз мага тиймек болгон, болгон күнөөм ушул,– дейт Жаман.

– Бул сырыңды ушуга чейин эмнеге айткан жок-суң? – дейт хан.

– Мен кыз менен сүйлөшкөндө, ал мага бир бычак, бир өгөө жана бир чөйчөк берип, ушул табышмагымды тапсаң, сага тийемин, таппасаң жолуңа түш деген. Хандын кызынын бул табышмагы: «Биздин сүйлөшүп, макулдашканыбызды жан кишиге айтпагын, айтпас үчүн мага ант бергин», – дегени болчу. Мен өгөөнү үчкө бөлдүм: Эгер ушул сырды бирөөгө айтсам, денем ушул өгөөдөй үчкө бөлүнсүн», – дегеним. Бычакты экиге бөлдүм, ал: «Ушул сырды бирөөгө айтсам, жүрөгүм бычактай жара тилинсин», – дегеним. Ал эми чөйчөктү талкалаганым, ал эгер сырды бирөөгө айтсам, оозум, жаак-тилим ушул чөйчөктөй талкалансын дегеним эле. Ошентип үч ирет катуу ант бергем. Ошон үчүн бул сырды айткан эмесмин. Ак кийинип, ак боз ат минип келип, дардын арканын кыя чапкан – ошол менин колуктум, хандын кызы. Ал: «Мен үчүн анты бузбай өлүмгө бара жатасың, эр жигитке кылыч алдында ант өтпөйт, антыңды бузуп, сырыңды айта бергин деп, кылычты менин үстүмө коюп кеткендиктен, айтып отурам сырымды», – дейт Жаман. Жинди хан Жаманды бошотуп, болгон окуяны тигил канга жазып жиберет. Ал хан кызынын Жаманга тиерин сураштырып билгенден кийин, өзү да макул болуп кызын Жаманга бермек болот. Катар-катар үйлөрдү тиктирип, ырчы-чоорчуларды алдырат. Той башталат, хан кырк жигитин кырк жакка жиберип тойго элин чакыртат. Ырчыларга жар чакыртып, күрөш, эңиш, кыз куумай, ат чабыш, жамбы атмай сыяктуу оюндардын баарын өткөрүп, даңазалуу той берип, хан кызын Жаманга узатат. Жаман колуктусунун көчүн өз элинин жака-белине кондурут. Үйлүү болуп, мал-жан күтүп, малай жумшап жатып калат.

Күндөрдүн биринде хан Жаманды жигиттерине чакыртып алып, сүйлөшмөк болот да, эки жигитин жиберет. Чапкан бойдон жетип барган жигиттер

атчан туруп, үн салышат. Үйдөн Жамандын аялы чыгат. Хандын кызынын ушунчалык сулуулугун көргөн жигиттер эстен танып калышат. Эмне жумуш менен келишкенин эстеринен чыгарган жигиттер шаша-буша кайра канга чаап жетишет.

– Жамандын аялы ай десе ай, күн десе күн, ашкан сулуу экен. Үйдөн чыга калган аялын көрүп, эстен танып, Жаманды чакырууну да унутуп кайра чаптык, каным. Бул аял накта канга ылайыктуу аял экен. Сизге ылайык, каным! – дешти жигиттер жарыша. Ошондон баштап хан ал аялга куштар болуп калат. Канткенде Жамандан тартып алуунун жолун издейт. Акыры аны барса келбес жолго жиберип, аялын өзү алууну чечет да, Жаманды өзүнө чакыртат. Ошондо кандын алдына бараткан күйөөсүнө:

– Сени хан алыс жакка жумшайт, барбаймын де-бегин, бара бергин! Сени жигиттер узатып барат. Ат минбегин, ылайдай семиз бээ сурап мингин. Кандын узатып барган жигиттери сени таштап кайтышат. Алардын артынан сен да кайра тарт. Эч кимге көрүнбөй үйгө келгин. Бир жанга да сырыңды айтпа, – дейт. Жаман канга барат. Аялы айткандай эле аны алыскы сапарга жумшайт. Карыны жашартып, ооруну айыктырган мүрөктүн суусун алып келүүгө Жаман аттын ордуна семиз бээ сурап минип, үч жигиттин коштоосунда жөнөп кетет. Үч күн жол жүргөндөн кийин баягы жигиттер:

– Мына бул тоонун ичинде бир аска таштын боорунан тамчылап турган суу – мүрөктүн суусу, ошондон алып кайтасың. Биз болсо эми кайра кете берели, – дешет да, үчөө кайра жол тартышат. Алар бир далай узап кеткенден кийин Жаман да тиги тоого барбай, тигилердин артынан үйүнө кете берет да, бир жанга көрүнбөй түн жамынып жүрүп отуруп үйүнө келет. Жамандын аялы эшигинин алдына ор каздырып, ага бир жанга билдирбей Жаманды салып

коёт. Түнкүсүн ордон чыгарып алып бирге жатышат, күндүзү орго салат. Баягы минип келген семиз бээни сойдуруп, күнүгө чучук-майына тоюнушуп жата беришет.

– Жинди хандын жигиттери кайтканда сен да кайра келе бер дегенимдин себеби, ал тоонун ичинде адамды чагып өлтүрүүчү бөйөн, чаяндар жана адамды жеген арстан менен жолборс, чөө бар болчу. Жинди хан жөн эле мүрөктүн суусун шылтоо кылып, сени өлүмгө жиберген. Анын арамза оюн эми билебиз, – дейт Жаманга аялы бир күнү.

Ошентип алты ай убакыт өтөт. Бир күнү Жинди хан ууга чыгат. Ит агытып, куш салып жүрүп Жамандын аялы эсине түшөт. «Жамандын кеткенине алты ай болуптур, эми аялына барайын, аны күч менен болсо да нике кыйып аялдыкка алайын!» – дейт да, Жамандыкына кайрылат. Ханды Жамандын аялы ызаат-урмат менен кабыл алат, алдына түрдүү тамактарды коюп сыйлайт. Бир кезде кептин нугун бурган кан:

– Жамандын кеткенине алты ай болду. Тирүү болсо эмдигиче келет эле, кантсе да кырсык болгон окшойт. Эмне болсо да Жамандын ашы-жытын берели, анан сени менен чапма нике кылалы, – деп аялдын далысын сылап, кучактай өзүнө тартты.

– Сакалдуу башың менен кылганың ушул беле? – деп Жамандын аялы колун кагып жиберет. Хан ичинен кекенип, эмне болсо да алмакка шерт кылып, Жамандын үйүнөн кетет.

Бирок көп узабай эле «Жаман мүрөктүн суусун алып келиптир» деген кабар бүт элге тарайт. Жинди хан анын тирүү келгенине таң калып, берип койгон убадасынан жана албай Жаманга ошондон кийин азаттык берген экен. Жаман аялы экөө тынч оокат кылып жашап калышыптыр.

ЖАНЫБЕК МЕРГЕН ЖАНА АНЫН БАЛАСЫ

Илгери өткөн заманда, жан-жаныбар аманда көргөнүн жаза кетирбеген, көзгө атар Жаныбек атуу мерген болуптур. Кайсы убакта болсо да жолу кан жара тарткандай кайберендерди атып келип, үй-бүлөсү менен кошуналарын шыралга берип кубандырган. Пейли кенен, өзү нысапка тарбияланган жигит экен. Адырдан аркар, куюлушкан кулжа атып, жырткыч айбандарды да атып жок кылып, элдин сообуна калат.

Аял албай көпкө чейин бойдок, табиятты жакшы көрүп, дайыма ач-арыктарга, оору-сыркоого каралашып, бата алып, оозго кирген азамат болот.

Бир күнү кийик атууга бир түрдүү себептер менен үйүнө кеч аттанып чыгат. Самаган жерине жетпесин билип, атын отко коюп, жолдо калууга аргасыз болот. Ары-бери ойлонуп жатып уйкуга кетет.

Таңга маал түшү сыяктуу бир аялзаты:

– Жаныбек, уктай бересиңби, эл кетип калды, бачым турбайсыңбы? – деп, үн салып, көздөн кайым болот. Уккан кулагына ишенбей:

– Эй, сен кимсиң? – деп, үн салат. Эч ким жок. Айран-таң калып, капага малынып, атын токуп бастырат. Бирок такыр жолу болбоду. Күнү бою көзүнө эчтеке илинген жок. Өзүнчө кайгырып, атын отко коё берип, айлананы карайт.

Абайлап караса, зоонун боорунда ээр токулган элик, үстүндө аялзаты көрүнөт. Эмне болсо ошол болсун, – деп бут жагына атып жиберет. Аял элик таштын жаракасына күп этип түшүп кетет. «Эмне болсо, ошол болсун» – деп, Жаныбек кошо кирет. Кирсе, алкымынан ай көрүнгөн сулуу кыз. Адегенде кыздын сулуулугу көз талдырып, Жаныбек чалкасынан кете жаздайт. Кыз:

– Сен кимсиң? – дейт.

– Мен Жаныбек мергенмин – деп сөз баштайт.

– Жаныбек, мени бекер атпадыңбы, эми кандай айла кылайын, аксап калдым – дейт да, – отуруңуз – деп, орун берет.

Кыз караган жактан шоола чачып, алтын, күмүш түспөлдөнүп кетет. Эки капшытта байланган улак, эчкилер. Алар кепшеп турушат. Туяктан жасалган идишке Жаныбекке айран куят. Тышынан кичине көрүнгөнү менен, айран канча ичсе да түгөнбөйт. Азыраак ичип, Жаныбек туяктагы айранды кызга сунат.

– Коно жатсаң да ичип, идишти бошот! – дейт.

Көрсө таңга маал Жаныбекти ойготкон ушул Айпери кыз турбайбы деп ойлонот. Кубанат, толкунданат.

– Эми кетип баратасың, – деп сыйкырдуу жайнамазын колуна карматат. – Жүрөгүң жүрөк экен, эч нерседен коркпойт экенсиң – деп, жолдо баян кылат. Экөө бирин бири сүйүп калат. Бийик карды көрсөтөт. Анын ары жагында жапызча эки кыр көрүнөт. Ашып эң кийинки кырга барган кезде, алдынан тосуп бир кара, бир сары кыз чыгат. Алар болжолдуу жерге жеткенде: «Жаныбек жездем келди» – деп кубанып, жакшы күтүп алганга аракет кылат.

Жаныбек тигилген көп боз үйлөр, шарактаган кыз– келиндерди көрүп, өзүн токтото албай, жыгылып кетет. Эки балдызы эки жагынан колтуктап жөлөйт. Бир аз эс алат.

Жаныбек эс-учун жыйнап, баягы сыйкырдуу жайнамазды башына жазданып, уктамыш болуп калат. Кыздар:

– Бизге бөтөн жактан киши келчү эмес эле, сыйкырдуу жайнамазды Айпери эжебиз атайлап берген го, – деп, өздөрүнчө сүйлөшөт.

Бир убакта Айпери келет. Ошентип, өргөө көтөрүлүп, шаан– шөкөт менен Жаныбек баягы Айпери

кызга үйлөнөт. Өзүнчө боз үйгө жатат. Боз үйдүн түндүгү чүмкөлүү.

– Жаныбек, сен таң аппак атканча көзүңдүжумбай, мени бекем кармап жат, болбосо менден ажырап каласың! – деп эскертет, Айпери.

Жаныбек баарына макул болот. Бирок Айпери түндүк тартканы кеткенде таңга маал Жаныбектин көзү илинип кетет. Аны көрүп:

– Уктаба дебедим беле, – дейт да, Айпери асманга чыр этип атылып кетип, көздөн кайым болот. Жаныбек өзүн аябай жемелейт. Ушунча жашка чыктым аялым жок, баласыз өтөмбү – деп, аябай кайгырат. Суу жээктеп басып, бир аз эс алайын деп отурса, асмандан үн угулат.

– Жаныбек, сен капаланба, өзүң айыптуусуң, эмдиги жылы так ушул маалда ушул жерге келип этегинди тос! – дейт да, жок болот.

Жаныбек кайра тартып келе жатса, кокту толгон эчки, теке, аркар, кулжалар. Киши деп сезип да койбой, жуушап жатат. Жаныбек аябай таң калат. «Айперинин касиети го, менден кайберендер коркпойт» – деп, аябай ырым кылат. Сезбей кайберендер жуушап жатат. Ойлонуп туруп, өзүм ачкамын деп, аяк жактагы аксак кийикти атып, союп, этин бышырат. Жуп эт даяр болгондо тумшугун жеңине каткан кемпир келет. Бир кесим эт берсе жебей, жеңине катып алат. Аны Жаныбек акырын көрүп калат. Анан бат эле кетип калат. Жаныбек: Токойдо жезкемпир көп дечү эмес беле, акыры бул желмогуз менин жанымды койбойт. Буга аракет кылайын, – дейт. Ээр токумун жаздап, бүчүрдөн адам жасап, чепкенин айкарасынан жаап коюп, мылтыгын октоп, колуна алып, карагайдын башына чыгып карап отурат. Түн ортосунан оогон ченде жезкемпир:

– Жаныбек сенсиңби, каныңды ичем, – деп тырмагын батырганга аракеттенет. Жаныбек:

– Какбаш менмин, – деп атып жиберет. Бутунун канын чубурткан бойдон кемпир качып жөнөйт.

Кандын изи менен Жаныбек кубалап отурса, бир үңкүргө кирип кетет. Чалына арманын айтып, ыйлап отурганын акырын көрөт. Экөөнү тең мээлеп атып өлтүрөт. Жез тырмактарын кесип алып кайтат.

Антип-минтип мезгил өтүп кетет. Жуп Айперинин айтканы эсине түшөт да, белгилүү жерге келип этегин тосот. Балтайган эркек бала этегине түшөт. Жаныбек мээнет кылып багып, кайберендин этин берип, терисин кийгизет. Бала эмгекчил, көзгө атар мерген болуп атасы экөө айылын багып, оозго кирет. Карыялар бата кылып, балага Жанадил деген ат коёт. Жанадил ууга барса, куру келбей, атасынын колун узартат.

ЖАНЫБЕК СЫНЧЫ

Сынчы Жаныбек алты жыл чамасында бир айгыр үйүр жылкысын ууруга алдырыптыр. Изи казакка барып, бирок алар төлөп бербей жүргөн экен. Ошондо албан¹ казак Узак дегендин атасы өлүп, атасына Каркырада аш берип, баш байгеге жүз кара саят. Колу жеткен казак-кыргызды бүт чакырат. Бөлөк тамашасын кылып бүткөндөн кийин:

– Атыңарды алып чыгып, чубатууга салгыла! – дейт.

Жаныбек баатыр бир сур ат алып барат. Аттардын баарын ары-бери чубатып сынап жатканда, Жаныбек атын катып коюп, аттын бары-жогун карап турат.

– А кудай буюрса бүгүнкү байге меники. Менин атымдын алдына чыга турган ат жок экен.

Атты топко кошуп, жөнөй бергенде, ат чубатууга бир казак бир сур кашканы кошуп жиберет. Аны байкай коюп Жаныбек:

¹ Албан – уруунун аты.

– Атаңдын көрү, атым бирдин көтү болуп калды,– дейт.

Кеминде эки жүз атты конолголуу жерге айдап, башка тамашасын кыла берип, эртеси ат келе турган убакта жолду карап турушат.

Бир убакта чаң чыгып, аттар көрүнөт. Баягы калың аттан аз эле ат бөлүнүптүр. Жаныбек ойлогондой бир сур кашка алдыда: көтжагынан удаа экинчи болуп Жаныбектин сур кашкасы келе жатат.

Жаныбек баатыр өзүнүн атынын байгесине карабай, чыгып келген атты тегеректеп, чылбырдан кармап, туягынын турасын, туягынын чачысын, аттын соорусун, каңылжаарын ченейт.

– Ой, ач көз кыргыздар,– дейт аттын ээси казак,– мына бу атымды неге минтип ченеп атасыңар? – деп сурайт.

– Ой, ченегенди мындай кой, ат меники, барып калыс казактарыңдан, айылдын билермандарынан чакыргын! – дейт Жаныбек баатыр.

– Ой, койсоңчу, бирөөнүн атына ач көздүк кылып,– деп туугандары да жактырбайт.

– Ат меники! Таанысам алып, тааныбасам калып калам. Силер калыс болуп туруп бергиле.

– Баягы өлөрман кыргыздардын колдо турган атымды талашканы неси? Тумшугун шыпырып, туягын сыдырып, өзүм колдо туудурган малым го – деп казак какшап турат.

– Ой, сен деги качан жоготтуң эле? – деп, кайсы бири сурап калды.

– Быйыл сегиз жыл болду. Ошондо карала бээнин курсагында кеткен кулун,– деди. Бул сөздү казак-кыргыздардын бирөө да жактырган жок.

Чатак ырбады. Аңгыча бери жактан калжайган кара казак келди.

– Чатак чоң. Бул чатакты бул топтун ичинен бүткөзө турган киши да жок. Жакшы жүрсөңөр бир

конуп жетерсиңер. Алматыдан ары Жаман чал деген бай бар, ошол гана бүткөрөт, – деди.

– Жаныбек жоро-жолдоштору менен, казак да жоро- жолдоштору менен жөнөдү. Жаман чалга жетишти. Конок болушту. Эртең менен чайда олтурганда.

– Чоочун адамдар экенсиздер, жөнүңөрдү айта отуруңуздар – деп, суроо салды Жаман чал.

– Арызым ушул, балан жерде үлкөн аш болгон экен, – деп казак сөз баштады. – Албан Узак баатырдын акесине аш берип, баш байгеси жүз жылкы экен. Аны менин атым чыгып келип алдым. Мынабу кыргыз мага ушундан тарта боткодой жабышты. Тумшугун сыдырып, туягын шыпырып өзүм колдо туудурган кулунум эле. Жаман кыргыз менин атым деп асылды да калды. Атым быйыл жети жашка чыкты.

– Айтып бүттүңүзбү? Кыргызым энди сен айтчы? – деди Жаман чал.

– Мен айтсам, жети жашта деп туура айтып жатат. Бул атты жоготконума сегиз жыл болот. Күз айларында бир айгыр үйүр жылкымды жоготтум. Изи казакка кирди. Ошондо карала бээнин ичинде кеткен кулун эле.

– Бүттүбү кыргыз сөзүң?

– Бүттү!

Бая жаман чал ойлонуп, көпкө олтуруп, балдарын чакырып:

– Ана козуларды бери айда – деди. Козулар айдалып келди.

– Ана козудан кыргыз эки козу ушта! – деди. Эки козуну кармады.

– Койду бери айдаңар. Ой, кыргызым, койдун ичинен барып эки козунун энесин таап кел! – деп пайтты.

Ары аралап, бери аралап карап жүрүп, бир кызыл соолукту көгөнгө байлап койду. Дагы аралап карап

жүрүп, бир боз койду алып келип, кызыл койду чечип алып, экөөн эки колуна жетелеп, Жаныбек баатыр:

– Жанагы эки козуну коё бергиле! – деди.

Эки козуну жетелеп келип, коё берди эле экөөн экөө ээмп кетти.

– Ии, казагым, эми арманың жок го, – деди Жаман чал. – Ат кыргыздыкы!

Жаныбек баатыр:

– Дагы арманы калбасын, бул эки койдун былтыркы козусу болсо да таап берем, – деди.

– Ии, арманы калбасын, казактарды сөйт, карагым – деп калды Жаман чал. Ошону менен Жаныбек баатыр ары аралап, бери аралап жүрүп, бир кызыр калдыны алып келип көгөнгө байлады.

Ары аралап, бери аралап жүрүп боз койдун козусун таппады. Басып келип Жаныбек:

– Кызыл койдун былтыркы козусу ушул, – деди.

– Чакирчы койчуну! – деп, койчуну чакырышты.

Койчу келди:

– Мына кызыр калды кайсы койдуку? – деди.

– Кыргыз тааныган кызыл койдуку.

– Мына, коңур боз койдун козусу кайда?

– Анаң, үлкөн кызыңдын кайындары келгенде союлуп кеткен.

– Эми эмне айтасыңар казактарым, мага калыстыкка келген экенсиңер. Менин калыстыгымды аласыңарбы?

– Алабыз, – дешти эки жагы тең. – Калыстыгыңызга ыраазы болобуз.

– Менин калыстыгыма көнсөңөр, ат – кыргыздыкы, байге казактыкы болсун. Жаныбек туруп:

– Карала бээ менен кошо он жети жылкым кетти эле, ал эмне болот? – деп айтты.

– Ол менин ишим эмес, оны башка жактан бүтүрүп алгыла – деп, жооп берди Жаман чал!

ЖАНЫБЕК ХАН МЕНЕН ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН

Бир заманда Жаныбек деген хан, Жээренче чечен деген адам болгон экен. Жаныбек хан менен Жээренче чечен бир күнү атчан бир жакка кетип баратса, камгакты шамал учуруп кетет. Жээренче чеченге Жаныбек хан:

– Тээтиги камгактан барып сурап кел! Каякка шашып барат? – деген экен.

Шамал учуруп бараткан камгактан:

– Жаныбек хан жиберди, сен каякка шашып баратасың? – дейт.

– Менин желгенимди бир гана жел, жатканымды бир гана кокту билет. Менден кеп сура деген каның акмакпы, же сен акмаксыңбы? – дептир камгак.

Кайтып келип, ханга ушул кепти айтса, хан унчукпай тим болгон экен.

* * *

Экөө келатып, кара сууга чыккан камышка кез болот. Жээренче чечен:

– Быйыл жамгыр болбой, камыш өспөй калыптыр – деп айтыптыр.

– Ыя, акмак ай, түбүндө кара суу агып жатса, жамгырдын эмне кереги бар? – деп, ачуусу келиптир кандын.

– Жок, андай эмес, жамгыр болбосо камыш өспөй калат, түбүндө суу болгон менен, – деп айткан экен.

Андан бери, ат суу иче турган кечмеликке келгенде Жээренче чечен атынын башын тартып, төрт буту сууда турса, атынын башын коё бербей коюптур. Хан:

– Атыңды коё бербейсиңби, суудан ичсин, – дейт.

– Жана, камыштын түбүндө суу жатат, ошондон ичип өсөт дебедиң беле. Сөзүңүз оозуңузда – менин атымдын да төрт буту сууда турат го деп, сөзгө жыккан экен.

ЖАПАЛАКТЫН ЗАЙЫБЫ

Жаныбек хандын жигиттери бир күнү сейилдеп жүрүшүп, Жапалактын аялын көрүп:

– Ой тобоо, Жапалакка да ушундай иш билер, сулуу, акылдуу аялды буйруптур ээ. Бул зайып биздин Жаныбек каныбызга ылайыктуу аял экен, – деп ханга айтып барышат.

Бир күнү Жаныбек хан мактаган аялды көрөйүн деп, жигиттерин ээрчитип, Жапалактын үйүн көздөй жөнөйт. Жапалактын аялы хандын келе жатканын көрүп: – Атын алайын, – деп күтүп турат. Хан келип түшкөндө атын алып байлап, эшик ачып үйгө киргизип, чай куюп, даам ооз тийгизет.

Жапалак бай эшикке чыгып кеткенде хан аялга сөз баштап:

– Карга иле албаган Жапалакка каз байласа, мунун не мааниси бар? – деп сурайт.

– Карга иле албаган Жапалакка каз байласа, каз түгүл куунун баласынан артык талабы бар, – деп жооп берет аял.

Хан уялганынан кетмекчи болуп баратып, аялдын сулуулугуна чыдабай, бетинен өөп чыгып кетет. Бир канча күн өткөндөн кийин Жапалактын бир койчусу үкүнүн балапанын этегине салып келип, айымга берет. Айым балапанга кийизден саймаланган томого кылып, жибектен боо тагып отургузуп коёт.

Намаз шам убагында жана таңга маал бөпөлөп жем берип, балапанды көндүрөт. Бир күнү Айым Жапалакка:

– Балапанды колуңа кондуруп, хандын ордосуна бар, – деп суранат.

– Мен колума балапан кондуруп, хандыкына кантип барам? – деп ачууланат. Анда Айым:

– Эмне болмок эле андан? Намаз шамда колуңа кондуруп кир. Хан тамашалуу киши эмеспи, ой,

Жапалак бай, мунуң эмне? – деп сурайт. Сен ошондо аа, таксыр, үкү деген куш ушу эмеспи деп эле айтсаң болду.

Анан хан: – Ботом, ушу да бирдеме алабы? – деп сурайт.

Бу баары-жокту алат деп жооп бер. Хандын аялы калжаңдаган неме. Койчу бай, ушу кантип алсын, томогосун алып көрчү дегенде, чындаса сизди да алат деп коё бергин. Хандын аялынын көкүрөгүндөгү кызыл шуру, берметти көрүп, мыкчып басып калат. Кокуй, мунуңду ал дегенде ажыратымыш болуп, жайы келсе, жамандын бетинен өөп ал деп, Айым күйөөсүнө көп нерселерди үйрөтөт.

Жапалак кечинде балапанды колуна кондуруп алып, хандын ордосун карай жөнөйт. Жапалактын келатканын көрүп, хандын жигиттери куш кармап келатат деп карап турушат. Жапалак түз эле хан отурган үйгө кирет.

– Ботом, Жапалак бай, бул эмнең? – деп сурайт хан.

– Бул, үкү деген куш эмеспи, таксыр, – деп жооп берет Жапалак.

– Ботом, мунуң бирдеме алат бекен? – дейт хан.

– Оо, таксыр, баары жоктун баарын алат! – дейт Жапалак.

– Ушу эмнени алмак эле, кана томогосун алып көрчү! – деп хандын аялы тикчиңдейт.

– Оо, Айым, чындаса сизди да алып кетет, – деген Жапалак балапандын томогосун алып, коё берет. Үкү дароо эле хандын аялынын көкүрөгүн мыкчып басып калат.

– Кокуй, мунуңду ал, ал! – деген хандын аялы чалкасынан кетет.

Жапалак балапанды ажыратымыш болуп хандын аялынын бетинен өөп, балапанын чыгарып алат.

– Жапалак, муну ким таптаган? – деп сурайт хан.

– Аялым!

Ошондо хан бармагын тиштеп, Жапалак байга ат мингизип, тон кийгизип, аябай меймандап, аялыңа ала баргын деп, түлкү ичик берип узаткан экен.

ЖАРЫЛГАН ЖҮРӨК

Аймакка аты чыккан Айчолпон деген кыз болуптур. Ай десе аркы жок, күн десе көркү жок, ай чырайлуу кымча бел, кундуздай олоң чачы соорусунан ылдый төгүлгөн, акылына эч жан тең келе албаган бул кызга байдын көпкөлөң уулунун көзү түшөт. Ал атасына ушул кызды кудаласын деп айттырат. Атасы баласынын бул оюна таптакыр каршы чыгат. Себеби кыздын атасы менен бай бири-бирине кектешкен жандардан эле. Ал андан өчмөндүү кегин ала албай жүргөндө баласынын кедейдин кызына назары ооп калганын билгенде бай безге сайгандай болот. Кедей болсо бала күнүнөн шок, элдин оозуна алынган, кедейчилигине арданбаган, байлыкка да, бийликке да жулунбаган жигит болгон. Убагында ал жактырган кызды бай токолдукка тартып алган эле. Ал эми ошол токолдон туулган уул кедейдин кызына ашык болуп жатканына атасы арданса да, мурдагы өзү жактырган жигитинин атын да, өзүн да унута албай жүргөн токол аялынын көзүнө бир көрүмөк болуп атасы баласына макул болот. Пенделик сугу абдан түшкөн уулунун басса-турса оюнан чыкпай, күнү-түнү көз алдына Айчолпон гана элестеп турат. Асмандагы ай менен чолпондон бүткөндөй, кедейдин акылдуу, чырайлуу кызы анын бүт ой-мүдөөсүн ээлеп алат. Кудалашып, бүтүм чыгарышып, кызды алып кетээр күнү бай кара күчтүү мастан кемпирди чакыртып, Айчолпонду уулуна бака кейпинде көрсөтүүсүн буйруп, көп алтын, күмүш, килем-килче, мал

бердирет. Жигиттерин жанына ээрчитип, мурутун чыйратып, байдын көпкөлөң уулу кедейдин айылына түшүп калат. Керней-сурнай тартылып, добулбас урулуп, алты бакан тебишип, жаштар жар-жар айтышып, шаттанып жатып калышат. Аңгычакты асман айрылып, чагылган чартылдап, туш келди чуркашып калканч издешет. Жигитти жеңелери атайы кыз-жигитке арналып тигилген өргөөгө киргизишет. Илгерки салт боюнча кызды күйөөгө узатуу үчүн ак өргөө тигилип, болочок күйөөнү колуктунун үстүнө киргизишчү. Эртеси күн чак түш болуп калса деле кыз-күйөөнүн ак өргөөсүнөн эч дыбыш чыкпайт. Тынчы кеткен жеңелеринин бири көшөгөнү шарт ачып, көргөн көзүнө ишенбей «баа» деп бакырып чыгат. Көрсө көшөгө ичинде, кыз-күйөө эмес эле тең экиге бөлүнгөн жүрөк менен бака жаткан болот. Бул көрүнүштүн чын-төгүнүн билүү үчүн эки жактын элинен өргөөгө экиден киши кирет. Алар да ошол тең экиге жарылган жүрөктү оозуна тиштеген баканын керегенин чий каланбаган капшытынан секирип көздөн кайым болгонун айтышат. Бири-бирине кектери бар кудалар ичтеринен гана тынышып, бул окуяга экөөнүн тең тиешеси бар экенин эч ким билбей калат. Көрсө кыздын атасы да болгон мал-мүлкүн берип, кереметтүү сыйкырчыга байдын уулунун көзүн булакка айлантып, баланын жүрөгүн жарып, аны кайып кылып жиберүүнү буюрган. Эки атанын кара ой-мүдөөсүн аткарган эки сыйкырчы бул жерден алыс жакка түп-оту менен ооп кетишет. Ошентип той токтоп, эл туш-тушка тарайт. Пенделердин бири-бирине жасаган кара санатай ишин асмандагы көрүп турган периштелер улуу Жаратканга жеткиришет. Теңирдин мындай жорукка ачуусу келип, кийинкилерге сабак болсун деп аскасы көк тиреген тоону алтымыш алты баштуу ажыдаарына как ортосунан жардырып, чоң үңкүрдүн кире беришине байдын

уулунун эки бөлүнгөн жүрөгүн коюп, аны ташка айландырып, көзүнөн булак чыгарып, баканы ошол булакка коё берет да, бул жерди адамдар сыйына турган ыйык мазарга айландырат. Турмуштан ар кандай оор жагдайларга туш болгон пенделер ушул мазардан «Көз Булак», «Тамчы Булак» сууларынан эм, шыпаа табышып калышкан экен.

ЖЕТИ ТАЗ, ЖЕКЕ ТАЗ

Мурунку өткөн заманда
Угуп жүргөн кабарда,
Желип жүрөт Жеке таз,
Жетик болгон амалга.
Өргө салат өз боюн,
Жеке таздын чатагы.
Жеке таз калып артында
Жеткир таз болду атагы.
Өзүнүн аты – Жеке таз,
Жеке таз көөп кетти деп,
Ойлогону меке¹ таз.
Жети таз бүтүн буга кас.
Жеке таз өзү амалчы,
Жетип жүргөн кабарчы.
Чөп салып байлап көзүнө,
Бекер дүйнө табарчы.
Желип жүрүп Жеке таз,
Жети тазга залалчы.
Жети таз өзү маңги таз,
Акылы жок аңги таз.
Өзү жетөө болсо да
Жеке таздан акыл пас.
Жети таздар кеңешип,
Жеке таз менен эгешип,

¹ Бакытка жетүүү чүн акыл ойлоо.

Жеткир таз оңбой кетти деп
Жеке тазды керешип.
Келтирип кеңеш кылышты,
Жекелеп мурун озунуп,
Биригип оокат кылмакка.
Ынтымак кылды кошулуп.
Бул жетөөнүн өзүндө,
Кас көргөнү Жеке таз.
Жеке карап жүргөн жок,
Ойлогону Меке таз.
Жети таздын жетөөндө,
Жети энеси бар экен.
Жеке тазга башынан
Жетөөнүн пейли тар экен.
Жеткир таз деп кубалап,
Башынан дили кара экен,
Жети бала, жети эне,
Бир үйдө турган бала экен.
Эне-бала кошулуп,
Бир үйдө он төрт жан экен.
Мал дегенден жетөөндө
Жети торпок малы бар,
Мындан башка малы жок,
Мал табарга алы жок.
Акыл-эси аз болду,
Адамдыкта саны жок.
Жеке таздын өзүндө,
Угулуп келген сөзүндө,
Жети таздын жоругу
Жеке таздын эсинде.
Энеси бар кашында,
Эскертип турган башында.
Амал-акыл үйрөнүп,
Аяр болгон жашында.
Жекеде бар бир торпок,
Бул торпогу чыр торпок.
Жети таздын башына,

Чымын-чиркей ашына.
Чымын-чиркей жүдөтүп,
Карап турат кашына.
Жети таз менен Жеке таз
Беттешип күндө чүкө ойнойт.
Жети тазды Жеке таз
Утуп алып түк койбойт.
«Алды каткан жеке деп,
Арбыды сенде меке» деп,
Аябай уруп токмоктойт,
Ушу сага кеке деп.
Тартып алып чүкөсүн,
Жекени салды жолуна.
Балакети дагы бар,
Байкаңар сөздүн соңуна.
Жеке таз калып артында
Шайтан муну кысты деп, .
Бул жорукту коёлу,
Торпогун эптеп соёлу,
Атын Жеткир коёлу.
Ачуубузду келтирсе,
Эки көзүн оёлу».
Жеке тазды сабады,
Желкеге коюп камады,
Аябай уруп жайлады,
Азабы аштай кайнады.
Көзгө топурак чачабы?
Көбөйүп калды чатагы.
Акылы бар Жеке таз,
Ал чырынан качабы?
Көпкүр тарткан Жети таз
Торпогун тартып алышты.
Алдына салып торпокту,
Айкын музга барышты.
Тайгалантып торпоктун
Чатын айрып салышты.
«Торпогуң жеткир, өлдү» деп,

Шатырап күлүп калышты.
Торпогу өлүп туйлады,
Жыгылып музда сойлоду.
Акылы арбын Жеке таз,
Аңдыганы Меке таз.
Ойлоп калды Жеке таз
Жетөөнө каршы жүрмөккө.
Айып алган таздардын
Сазайын берип көрмөккө.
Торпогун союп алыптыр,
Толтуруп капка салыптыр,
Торпок этин калтырбай,
Үйүнө алып барыптыр.
Жеке таздын жанында
Көп айыл бар төөсү бар,
Ошол төөнү кайтарган
Сарбанчы деген ээси бар.
Жеке таз кирип аралап,
Атан төөдөн саралап.
Бир акбаш атан тандады.
Башынан агын жоготуп,
Кызыл кан менен кандады.
Кылайын деп бир амал,
Кыйла шумдук камдады.
Кызыл баш болду атаны,
Кыйла болду чатагы.
Жаны күйгөн Жеке таз
Жайланып тынчып жатабы?
Минип алып төөнү,
Билдирбей айтып жүйөнү.
«Таздардын эбин тапсам» деп,
Ичине сактап кинени.
Жети тазга барыптыр,
Жекени көрө салыптыр.
«Төөнү кайдан алдың?» – деп,
Жети таз сурап калыптыр.

Жеке таз туруп кеп айтат:
Кеп айтканда деп айтат;
Күйүтү көп Жеке таз,
Күйдүрчү сөздү эми айтат;
«Жети таз, сенде эсиң, жок,
Эсиң турсун, көзүң жок.
Пейли бузук, Жети таз,
Менден сураар сөзүң жок.
Торпогумду сойгонмун,
Бул акылды ойлондум.
Этин салбай казанга,
Алып бардым базарга.
«Чоң торпоктун этине
Төө берчү адам барбы?» деп,
Атан төөгө кардармын,
Өзүм карып, жардармын.
Базарга барып кыйкырдым,
Айгайды салып бакырдым.
Баягы торпогумдун этине
Ушул төөнү алганмын».

Жеке таздын сөзүнө
Жети таз туруп ишенди.
Жетөө жети торпогун
Барар замат союшту.
Базарга барып сатмакка
Даяр кылып коюшту.
Түндөп туруп азанда,
Жөнөп калды базарга.
Масылат кылып алышты,
Базарга таздар барышты.
Баягы сойгон торпогун
Базарга барып салышты.
Бакырышып кыйкырып,
Базардын туруп четине:
– Төө берүүчү барбы? – дейт,

Өлгөн торпок этине?
Базардагы адамдар
Бардыгы айран таң калат,
«Кандай акмак адам?» деп,
Калктын баары таңданат.
«Бул акмак турсун жинди» дейт,
«Шайтанга болгон минги» дейт,
Чоң базардын өзүндө
Шылдың кылат кимди? – дейт.
Уруп-согуп токмоктоп,
Базардан айдап чыгарды.
Адамзат пендеде
Акмакта мындай чыр барбы?
«Жеке таз кордук кылды дейт,
Бизди жеп, жаны тынды дейт.
Базардан айдап чыккан соң,
Шагыбыз жаман сынды» дейт.
Желигип калган Жети таз,
Жеке таз менен болду кас.
Жеке тазга калганда,
Жети таздын боору таш.
Жеке таздын энесин
Жети таз барып өлтүрдү.
Жалгызсынтып Жекенин
Жанына жабыр келтирди.
«Элге-журтка сындык деп,
Жекеге жакшы кылдык деп,
Желип кетет бир жакка,
Жекеден эми тындык» деп.
Жеке таздын энесин
Жети таз жайлап таштады.
Үйдөгү мүлкүн бүт алып,
Мындай шумдук баштады.
Жеке таз келсе үйүнө,
Энесин жайлап салыптыр.
Бар оокатын Жети таз

Калтырбастан алыштыр.
Үшкүрүп ыйлап Жеке таз,
Үйү караан калыптыр.
Байкуш тазда эне жок,
Башкарууга пенде жок.
«Энем болсо өлдү» деп,
Жеке таз амал ойлонду:
«Жети таздын кордугун
Көзүм менен көрдүм деп.
Айбанчалыш Жети таз,
Энеңер «аман» турарсың!
Баатыр Жекең барында
«Баш кошуп» оокат кыларсың!
Башыма түшкөн заман деп,
Бул кордугуң жаман деп,
Айбанчалыш таздарга
Кылайын бир амал деп,
Эрдигин Жекең билгизди,
Энесин жууп тазалап,
Асыл кийим кийгизди.
«Энем байкуш өлгөн соң,
Калбасын деп катардан,
Келишимдүү сыр сандык
Сатып алды базардан.
Сандыкка салып энесин,
Төөсүнө аны жүктөдү,
Анча-мынча токтолуп,
Аял кылып күтпөдү.
Базарга барды жетелеп,
Төөгө жүктөп энесин.
Жерге батпас Жеке таз
Аңгемесин көрөрсүң.
Базарга барды, жар салды,
Жар салганда шар салды:
– Бул сандыктын ичинде
Нелер бар да, нелер жок.

Көңүлүндү сергитет,
Көрүп койсом көөнүм ток.
Көргөн дагы арманда,
Көрбөгөн да арманда,
Көрбөй адам туралбайт,
Ушул дүйнө жалганда.
Сандыгымда бир кыз бар
Сары Чолпон жылдыздай.
Калемдей кашы чийилген
Кемчет кара кундуздай.
Чачы жерге чубалат
Тизилген бермет шурудай,
«Душмандык бирөө кылат» деп,
Үйүмө жалгыз койбоймун.
Өзүмөн башка жан көрсө,
Өлүп калат тирилбей.
Касиети кызымдын
Калкка калат билинбей».
Жекеден бул сөз чыкканда,
Элдин баары укканда,
Хандын кызы башында,
Кырк кызы бар кашында,
Сейилдик кылып базарга
Хандын кызы келиптир.
Жеке таздын жоругун
Келген элдер көрүптүр.
Калк жыйылып алыптыр,
Сандыкка көзүн салыптыр.
«Бул алда кандай жорук?» деп,
Кыздар айран калыптыр.
Хандын кызы кайрылып:
«Ушул кызды көрөм дейт.
Өлүп калса бул кызы
Берер кызым белең дейт.
Кылапат жок сөзүмдө,
Кыянат жок өзүмдө.

Кыздарым азыр турбайбы?
Кырк кыздын бирин албайбы?
Өлүп калса, кызың деп,
Убада сөзүм ушул деп,
Жерге кирген, Жеке таз,
Сандыгыңды түшүр» деп,
Жеке тазды шаштырды.
Сандыктын оозун ачтырды.
Амалы көп Жеке таз
Энесине эң мурун
Кийимди таза кийгизген.
Келтирип жүзүн сулуулап,
Кереметин билгизген.
Жыпар менен жыттуудан
Жыттантып арбын эздирген,
Карып калган энесин
Гүл буратып таштаган.
Хандын кызы көрүптүр,
Көрсө кызы өлүптүр.
Өлүү кызга – тирүү кыз,
Кырк кыздын бирин бериптир.
Акылынын барынан
Алып чыкты бир кызды.
Бактысына келишкен
Балбылдаган нур кызды.
Аңгемеси мына бул –
Айга тете жылдызды.
Аяр тазың турбастан,
Терең оюп, кең казып,
Энесин көргө жашырды.
Жети таз келди Жекеге,
Жекенин үйүн көрмөккө,
«Арам жаман Жекени
Кылалык бүгүн эрмек» деп.
Кубулжуган Жекенин
Жайын байкап келмекке.

Келсе, Жеке үйүндө,
Бир сулуу кыз жанында.
Сымбаты окшойт бул кыздын
Хандын кызы Канымга.
Жети таз көрүп таң калды,
Таң калганда, арданды.
«Биз дагы бирден кыз алсак,
Болбойбу?» деп камданды.
Жекеден жетөө кеп сурайт:
– Бул кызды кайдан алдың? – деп.
Анда Жеке кеп айтат:
Жети таз, сенин эсиң жок,
Эсиң турсун, көзүң жок.
Акылы жок аңги таз,
Адамга жагар сөзүң жок.
Акыл сурап Жекеден,
Акмак таздар, кезиң жок!
Энемди силер өлтүрдүң,
Башыма жабыр келтирдиң.
Эки көзүм жайнады,
Энемден көрдүм пайданы.
Эрте туруп азанда,
Энемди салдым базарга.
Базарга барып турбадым,
Башка сөздү урбадым.
Айкырыгым баспастан,
Андан бетер чындадым.
«Өлүү кызга тирүү кыз
Бере турган барбы? деп,
Улуу кызым мына бул
Көрө турган барбы?» – деп.
Базарда кардар көп экен,
Энемди берип, кыз алдым.
Алган кызым – мына бул,
Өз бактыма туш алдым.
Жети таз, энеңерди өлтүрүп,

Эрте жөнө азанда.
Күн чыга элек мезгилде
Салып алгын базарга!
«Өлүү кызга тирүү кыз
Бере турган барбы?» – де.
Кыйкырыктан качпагын,
Кызык жорук баштагын.
Энеңер бирден кыз болот,
Башка сөздү таштагын!
Жекеден мындай кеп угуп,
Жети таз кайтты сүйүнүп.
Жеке таз берген насааты
Көңүлүнө түйүлүп.
Келер замат турбастан,
Башка сөздү урбастан,
Акылы жок Жети таз
Бир да кылчаң кылбастан,
Уялбастан жалтанып,
Жетөө жети балта алып,
Таздарды шайтан айдады,
Энелерин жайлады.
Эси жоктор ойлонбой,
Эрте туруп азанда,
Энелерин көтөрүп,
Жөнөп калды базарга,
Барса базар дүбүрөп,
Кызып калган кези экен.
Мал алуучу соодагер
Толуп калган кези экен.
Энелерин көтөрүп,
Таздар жүрдү бакырып:
– Талапкер адам барбы? – деп,
Басылбастан чакырып.
– Көтөргөнүм – ушу дейт,
Таятамдын кызы дейт.
Өлүү кызга тирүү кыз

Бере турган барбы? – дейт.
Айкырыкты салышты,
Адамдар айран калышты.
Көргөн-билген баары айтат,
Көп жашаган кары айтат:
«Кесепеттүү Жети таз,
Кенебеген кесир дейт,
Каргашалуу каапырды
Хан базардан кетир» дейт.
Хан базардан айдады,
Таздардын көзү жайнады.
Жеке тазга катылып,
Азабы аштай кайнады.
Жеке таздын Жети таз
Үйүн өрттөп таштады,
Мындай жорук баштады,
Буга Жекең шашпады.
Өрттөп салып Жекенин
Үйү калды күл болуп.
Жети таздын жоругу
Көңүлүнө зил болуп,
Эртесинде Жеке таз
Күл, көмүрүн аралаш
Капка салып артынып,
Амалы көп Жеке таз
Турганы жок тартынып:
«Жүктөгөнүм – алтын дейт,
Сөзүмдө жок калпым дейт.
Алтын саткан базарга
Атадан калган салтым дейт.
Бул алтыным – асыл таш,
Алтынга алтын айырбаш.
Алтын керек жан болсо,
Ала бергин башма-баш
Айыбын айтып сатамын,
Анык жерин айтамын.

Аласа кардар болбосо,
Үйүмө алып кайтамын.
Көпчүлүктүн ичинде
Бул алтынды көрбөңөр.
Көрөр болсоң жалгыз көр,
Жакпаса пулун беребеңер.
Алып барып үйүңө,
Анан кийин көрүңөр.
Жагып калса алтыным,
Анан пулун бериңер.
Бербей пулун көргөңгө,
Көмүр болот көргөңдө.
Күлүп койсо күл болот,
Алгандын көңүлү зил болот».
Хандын кызы тайраңдап,
Жана келип калыптыр.
Көпкүлөң тарткан кесирлүү
Жекени көрө салыптыр:
– Алтыныңды алам – деп,
Жанына басып барыптыр.
Зордук кылып Жекеге,
Жекени салып желкеге,
Капты чечип хан кызы,
Алтын деп көрө салыптыр.
Жеке таз жатып ыйлады,
Жаткан жерден турбады.
– Алтынымды бергин – деп,
Хандын кызын кыйнады.
Уялгандан хан кызы
Өзүңдөй алтын бериптир.
Алтынды алып Жеке таз,
Үйүңө кайтып келиптир.
Жети таз чыгып жолунан,
Алтынды көрүп колуна,
«Алтынды кайдан алдың?» деп,
Анда Жеке кеп айтат:

– Алтыным ушул деп айтат.
Өрттөдүңөр үйүмдү,
Сапырдыңар күлүмдү.
Калган күлүн алпарып,
Базарга саттым көмүрдү.
Жети таз туруп кеңешип,
Жеке таз менен эгешип:
Күлүн сатып Жеке таз,
Алтынды арбын алыптыр.
Каргашалуу Жеке таз
Казына күтүп калыптыр.
Үйлөрдү отко жагалы,
Биз дагы пайда табалы.
Күлүн сатып бир канча,
Алтын, күмүш алалы!
Жети таз келип желигип,
От жагып үйүн күйдүрдү.
Кенедей неме калтырбай,
Өзүнүн мүлкүн бүлдүрдү.
Күлүн салып бир канча,
Базарга барды темселеп.
«Базарга өтүп кетет» деп,
Ашып-шашып энтелеп.
«Өрттөгөн үйдүн күлүнө
Алтын берчү барбы?» – деп,
Күйдүргөн үйдүн күлүнө
Күмүш берчү барбы? – деп,
Айкырыкты салышты.
«Алда кандай акмак» – деп,
Адамдар карап калышты.
Жеткендер уруп келтектеп,
Жетпеген уруп этектеп,
«Жүзү кара таздар» – деп,
«Жолобо мында, эшек!» – деп,
Сабап, уруп буларды,
Базардан айдап чыгарды.

Кордук көргөн Жети таз
Жана пикир ойлоду.
Жети таз менен Жеке таз
Эрегишин койбоду.
«Бул Жекени соёлу,
Эки көзүн оёлу.
Таңып таштап терекке,
Тышынан отту коёлу.
Ашыкпайлы, шашпайлы,
Мындай өнөр баштайлы.
Кутулабыз, калабыз,
Отко өрттөп салабыз.
Бул Жекенин катынын
Ортобузга алабыз».
Кеңеш кылып алышты,
Жеке тазга барышты.
Аңгемелүү Жекени
Айдап жолго салышты.
Айдап барып Жекени,
Чоң терекке таңышты.
«Өрттөйбүз» деп отунга
Жети таз кетип калышты.
Тебетейди бир көзгө
Баса кийип салыптыр.
Бир топ жылкы алдында.
Кубалап айдап алыптыр.
Бир байдын сокур баласы
Жекеге жакын барыптыр.
Таңылуу турган Жекеге
Бала айран калыптыр.
Сокур бала кеп айтат:
– Таңылуу турган терекке
Кандай шордуу адамсың?
Кандай күнөө кылгансың?
Ханга айыптуу болгонсуң.
Бекер күнөө кылгансың,

Бекке айыптуу болгонсуң.
Айтып берчи чыныңды,
Мен угайын сырыңды.
Анда Жеке кеп айтат:
– Көрүп турган бул көзүм
Сокур эле – деп айтат.–
Ар кимден кабар көп уктум,
Анык сөздү көп уктум.
Мени таңган байтерек
Анык мазар деп уктум.
Бул терекке таңылса,
Колу жокко кол кирет,
Буту жокко бут кирет.
Көзү жокко көз кирет,
Тили жокко сөз кирет.
Көзүм үчүн камындым,
«Жаратканга жалындым».
Бул терекке мен келип,
Дарылыкка таңылдым.
Көзүм кирди, арман жок,
Эч арманым калган жок.
Ушул айткан сөзүмдө
Бир кыпындай жалган жок.
Ал сөзгө сокур ынады,
Таңдырбай сокур турабы?
«Мени да, аке, таңгын» деп,
Таңдырганга чыдады.
Жекенин иши келип оңуна,
Карабастан соңуна,
Ордуна байлап сокурду,
Жеке түштү жолуна.
Ал аңгыча болбоду,
Жетөө келди жээлигип,
Отундарын көтөрүп,
«Өрттөйбүз» деп ээлигип,
Айсал-буйсал кылбастан,

Азыраак карап турбастан,
Туш-тушуна от койду.
Өлтүрмөккө камынды,
Отту асманга чыгарды,
Шыркыратып жалынды.
Сокур ыйлайт жалынып:
– Мен эмес таңган кишиң – деп, –
Жок эле менин ишим – деп.
Жети таз ага болбоду,
«Кууланган таз» деп ойлоду.
«Көз киргизип алам» деп,
Куураган сокур сойлоду.
Жети таз буга күтүндү,
Чыгарды көккө түтүндү.
Байдын уулу сокурду
Күйдүрүп отко бүтүрдү.
«Жекени жайлап салдык – деп,
Кутулуп мындан калдык – деп, –
Бул Жекени өлтүрүп,
Таркады бойдон ардык – деп, –
Ойноп кумар каналы,
Эми үйгө баралы.
Жеке таздын катынын
Ортобузга алалы».
Жеке тазды Жети таз
Кекетип жүргөн күнүгө.
Желген бойдон Жети таз
Жекенин келди үйүнө.
Келсе, үйүндө олтурат
Келберсиген Жеке таз.
– Биз өрттөдүк, өлдүң деп,
Жеке, кайдан келдиң? – деп,
Өлтүргөн Жеке, келипсиң,
Эмне сонун көрдүң? деп.
Анда Жеке кеп айтат,
Жети тазды жоготчу

Желмогуз сөзүн эми айтат:
– Жети таз, мени күйдүрүп,
Отко өрттөп өлтүрдүң.
Жакшылык кылбай өзүмө,
Жаныма жабыр келтирдиң.
Өлтүрүп силер кеткенде,
Атам келди башыма.
«Кагылайын балам» деп,
Карап турду кашыма.
Өлүгүмдү алпарып,
Көлгө салды чүмүтүп.
Кайгысыз болуп калыпмын
Өлгөнүмдү унутуп.
Мына бу турган жылкыны
Атам берди, мен алдым.
«Атамдын берген энчиси
Куттуу болсун» деп алдым.
Силердин дагы атанар
Көлдө жүрөт, бай экен.
Түгөнө турган мал эмес,
Төрт түлүк малы шай экен.
Акмак болуп жүргөнчө,
Атаңдан энчи алсаңчы.
Башка сөздү нетесиң?
Бай болуп жатып калсаңчы!
Жети таз буга жээликти,
Желиккенде ээликти.
Жеке тазды ээрчитип
Көл боюна келишти.
– Сөзүмдө жок катам деп,
Мына бу жерде атаң деп,
Аңги таз, сенин баарыңа
Анык сөздү айтам деп,
Түбү жок тунук көл экен,
Толкуп жаткан сел экен,
Айланасы ал көлдүн

Толуп жаткан эл экен.
Кашында жүргөн адамдын,
Айдын, Күндүн баарысын,
Айнектей тартат сүрөтүн.
Аңги таздын баарына
Көлдөн адам көрсөттү.
Көрө салып Жети таз
Аңгемени арбытты.
Көмүлөрүн билбестен,
Көлгө түштү баарысы.
Өттү, кетти дүйнөдөн
Жети таз өлүп жоголду.

ЖЕТИМ БАЛА

Илгери-илгери бир жетим бала болгон экен. Ал бала бир байдын колунда коюн багып, эптеп күнүмдүк оокатын өткөрүп жүрөт. Бир күнү бала байдын малын төшкө жайып коюп, өзү уктап калса, малын жортуп жүргөн ууру айдап кетет. Бала ойгонсо, койлорунун бирөө да жок. Чочуган бойдон кырдан-кырга чуркап койлорун издеп жөнөйт, бирок эчтекенин дайны жок, акыры чарчаганынан бир жерге барып отуруп калат. Аңгыча алыстан үч караан көрүнөт. Малынан үмүт кылган бала буту жерге тийбей баягы караанды көздөй дагы чуркайт. Жетип барса, ал жерде үч киши отурат. Бала: – Байкелер, мен коюмду жоготуп издеп жүрөм, көрдүңөрбү? Мага жардам кылып койгула болбосо, бай мени өлтүрүп коёт, – деп жалынат.

– Мунун бышыктыгын кара. Кой көрдүңөрбү дейт тура, – деп уурулар баланы кармап алып аябай токмоктошот.

Көпкөн немелер баланы көтөрүп алышып ээн талаа, эрме чөлгө ташташат. Бир оокумда асманда

айланып жем издеп жүргөн бир чоң бүркүт баланы көрүп тумшугу менен тике сайылып жерге түшөт да, баланы асманды көздөй алып, сызып жөнөйт. Канатын күүлөп учуп отуруп, бүркүт бир зоокага барып конот. Бала эсине келип көзүн ачса, жанында калкайган кара бүркүт жүрөт. Баланын тирүү экенин көргөн бүркүт ордунан козголуп, кайра учуп жөнөйт. Бир топтон кийин бала эсин жыйып эки жагын караса, адамдын эскирген жана жаңы сөөктөрү жайнап жатканын көрөт. Баягыларды көрүп баланын зээни кейип ыйлайт. Айланасын караса, жол жок, кылычтын мизиндей аркайган аска-зоонун кырында турат. Бир оокумда кырк нар жетелеп кербенчилер келет.

Алар баланы көрүп: – Ай, бала, алдагы тоонун башынан, алтын-каухар ташынан кырк төөгө жүк чыккандай кулат. Анан сени биз эптеп түшүрүп алабыз, – дешет. Баягы бала кербенчилердин тилине ишенип алтын-каухардан кырк төөлүк кылып кулатат да: – Байкелер, эми мени түшүрүп алгыла, – дейт.

Кербенчилер: – Эми бир келгенде түшүрүп аларбыз, ошол жерде жата бер, – деп кырк төөгө алтын-каухар жүктөп, үч кербенчи кете берет. Чарчаган бала катуу уктап калат. Эртең менен ойгонуп, жерге түшүүнүн айласын издеп, бир топ аракет кылат. Бирок зоокадан эч жол таппай катуу капа болот. Бала дагы тырмалап жол издей баштайт. Ошентип отуруп бир жерден билинер-билинбес бир кишинин изи баткандай жылчык көрүнөт. Эми тобокел, ушул жылчык менен эптеп кыялап түшүп көрөйүн деп, бала баягы жылчыкты көздөй барып, көп кыйынчылыктар менен акыры жерге түшөт. Ошол жерден жүрүп отуруп, жүрүп отуруп бир мээ кайнаган энталаа, эрме чөлгө туш келет. Бала тери шорголоп, каны катып суусап, эмне кыларын билбей турса бир жерде оймоктой булакты көрөт. Ал булактын жанында үч ашпак улак ойноп турат. Бала баягы булакка

бети-колун жууп, суусуну канганча ичип, тегеректи карап олтурса, баягы үч улак секирип бышкырып, таманын такылдатып, көкүлүн сексеңдетип жолго түшөт. Бала да баягы үч улактын артынан түшүп жөнөйт. Нечен күн, нечен түн жол жүрүп, каны калып бир кашык, эти калып көк жашык, буту серпилбей калганда бир караан көрүнөт. Бала ошого жетейин деп тырмышып олтуруп келсе, жети бөлмө там турат. Кандай болсо да ушул жерде бир адам бардыр деп бала тамдын түбүнө жатып уктап калат. Кеч бешимде бала керилип уктап жаткан мезгилде бир абышка келет. Ал абышка келип, баланын ары жагына, бери жагына чыгып байкап: – Бул жерге адамзат келчү эмес эле. Кайдан келген бечара болду экен? – деп таң кала карап туруп басып кетет. Көрсө, ал аксакал ошол жердеги канаттуу куштардын эсебин алган экен. Бир оокумда бала ойгонот, абышканын жанына барып салам айтат. Абышка: – Ээ, балам, бул жерге адам баласы келчү эмес эле. Сен кайдан келдиң? –деп сурайт. Ошондо бала башынан өткөн-кеткенин төкпөй-чачпай айтын берет. Абышка баланын башынан өткөргөндөрүн угуп олтуруп: – Адамзаттын чегинен чыгып, перилердин чегине келипсиң. Бул жерден эми кетишиң кыйын, – дейт.

Анда бала: – Кетишим кыйын болсо, ата, сизге эле бала болоюн, – деп суранат.

Абышка макул болуп, алты бөлмө үйүнүн ачкычын берет. Бирок бир бөлмөсүнүн ачкычын бербейт. Баягы алты бөлмөдө дүр-дүнүйө, ар түрлүү тамак-аштар көп экен. Бала тамак-аштан ичип-жеп жүрө берет.

Бир күнү бала отуруп, атам мага алты бөлмө үйдүн ачкычын берди. Бир бөлмөнүн ачкычын сурайын, берсе берээр. Бербесе уурдайын деп ойлонот да, абышкадан бала ачкычты сурайт.

Анда абышка: – Ээ, балам, ал ачкычты сурап эмне кыласың? Азапка башың чырмалат. Ал азаптан

кутулбай, артыңда бир топ чыр калат, – десе бала болбойт.

Акыры бала абайлап туруп, жетинчи бөлмөнүн ачкычын уурдап алып ачса, алтын түркөк, күмүш бакан, чынар терек, түрлүү гүл, Чатыр-Көл бар экен. Карап отурса бир үч көгүчкөн учуп келип, Чатыр-Көлдүн жээгине конуп, адамзаттай тил кирет. Баягы үч көгүчкөн сүйлөшүп, улуусу: – Ээ, бул жерде адамзаттын жыты жыттанат, – дейт. Ортончу көгүчкөн: – Ооба, эжеке, чын эле адамзаттын жыты жыттанат, – дейт. Кичүүсү: – Адамзат бул жакка келбейт. Эчтеме жок эле турат. Булардын мурунунун жыттуусун! – деп кичүүсү кебин чечип ыргытып жиберсе, күндөй сулуу кыз болуп калат. Муну көрүп бала тура калса, эки көгүчкөн чочуп кетип учуп кетет. Бала баягы кыздын көгүчкөн көйнөгүн барып басып калат. Бу перинин кызы этин күнгө да, адамзатка да көрсөтпөй түшөт экен.

Баягы кыз көлдөн акырын чыгып жигитке басып келет да: – Ээ, жигит, болуптур, сен менин этимди да, бетимди да көрдүң. Көгүчкөн көйнөгүмө дагы колуң тийди. Эми мен адамзат жыттанып калдым. Никем сага түшкөн экен. Бирок иш кыйын, катуу жабырчылык тартабыз, менин көйнөгүмдү бер. Барсам деле ата-энем адамзат жыттанып калыпсың деп, үйгө киргизбейт бу жерге турсак атам сени да, мени да өлтүрүп коёт. Мен барып ата-энемден эптеп уруксат сурайын деп жалынса да бала болбойт. Акыры экөө жетелешип баягы куштун эсебин алган чалга барышат.

Ошондо чал балага: – Балам, пери деген ушул. Кой десе болбой колго, чач кирпичиден көп шорго түштүң. Болуптур, бул кыздын көйнөгүн бер. Мунун атасы-перилердин падышасы. Бөөдө өлүмгө дуушар болосуң. Бу кыз үйүнө барып келсин. Баары бир үйүнө барганда деле «адамзат жыттанып калыптыр-

сың», деп үйүнө жолотпойт, – деп абышка көйнөктү алып берет.

Ушуну менен баягы кыз көйнөктү алып, көзүнүн жашын көл кылып, эки эжесинин артынан кетет. Эки эжеси үйгө мурун жетип, берки байкуш артында калып, караңгыда барат. Ата-энеси суракка алып, кызды караңгы жерге камап салат. Эртең менен эрте эне-атасы туруп, кызын кашына чакырып алып, сөзүн угат. Кыздары төкпөй-чачпай көргөнүн айтып берет.

Ошондо перилердин падышасы, кыздын атасы: – Өлүмгө даба, ууруга айла жок, никең ошого түшүп калды. Быяктан канаттуу куштун кебинен алып барып, күйөөңдү алып кел, – деди. Кыз балага канаттуу куштун кебин кийгизип, ата-энесинин астына алып келди. Ошондо кыздын атасы: – Болуптур, балам, таруудай калың берип алгының, – деп буйрук берди. Бала: – Мен калыңды кайдан табам. Калың эмес менин таруум да жок, – деди. Анда кайын атасы: – Тарууну сен таппасаң мен табам, – деп бир кап кара таруу, бир кап ак таруу берип: – Кара таруу менен ак тарууну аралаштырып, жети жолу желден өткөрүп сапырып, эки бөлүп эки жерге коюп, ак таруунун ичинде бир томолок кара таруу, кара таруунун ичинде бир томолок ак таруу калбасын, экөөнү таң атканча терип чык, – деп буйрук берди. Муну угуп бала айласы кетип зарлап ыйлап колуктусуна келет. Колуктусу: – Эмне буйрук алдың? – деп сураса, бала: – Ээ эмнесин билейин, «ак таруу менен кара тарууну экиге бөл», деп буйрук кылды атаң, – деди. Анда колуктусу: – Ээ, ал эчтеке эмес, андан коркпо, уктап жата бер. Бирок атам эрте турат. Ошол учурда эки кап таруунун ортосунда бол, – деди. Жигит макул болуп уктап жата берди. Кыз таң атканча перинин кыздарына тарууну тердирип койду. Эртең менен жигит эрте туруп баягы тарууну теримиш

болуп отуруп калды. Кайнатасы келип, баланын тарууну бөлүштүрүп койгонун көрүп: - Эми экинчи буйругумду берейин,- деп экинчи буйругунда андан да күчтүү кызмат берди. - Айнектен эки катар жети бөлмө там салып бер. Жети бөлмө тамдын бирөөндө алтын чынар орногон май күл, анын ичинде алтын балык болсун. Чынар теректин үстүнө тоту куш консун. Бирөөндө күмүш чынар орноп, сүт көл болсун. Сүт көлдүн ичинде күмүш балык ойноп, күмүш чынардын үстүнө күмүш куйрук булбул конуп, алтын балык сүткө секирип, күмүш балык май көлгө түшүп, биринин балыгы бирине барып ойноп турсун,- деди. Жигит капа болуп, кыйналып үйүнө барып: - Атаңдын буйругун кантип аткарам?-деп жубайынан сурады. Анда кыз: - Сен буга кыйналып капа болбо. Мен муну таң атканча бүтүрүп, иштеп коём,- деп күйөөсүнүн санаасын тыңдырды. Баягы кыз атасынын айткандарын аткарды. Кыз эртең менен эрте туруп, жигиттин колуна алтын балканы берип: - Айнекти сындырбай, босого жаккы көзүн акырын тыкылдатып тур,- деди. Бала эртең менен эрте туруп, колуктусунун айтканына кынды. Ошондо кайын атасы каарданып, кабагына кар жаап, мурутуна муз тоңуп, андан да катуу буйрук берди. «Эми эки буйрук беремин, ошону аткарып кетсең кызымды ал. Менин биринчи буйругум, үч кызым коёндой окшош. Ушунун улуу, кичүүсүн туулгандан бери өзүм билбейм. Өз колуктуңду өзүң таап ал» - деди кыздын атасы. Бала колуктусунун жардамы менен кайнатасынын ал буйругун да аткарды. Каардуу кайнатасы ага да болбой баланы кыйнап дагы буйрук берем дегенде бала менен кыз бел байлап качып чыгышты. Кайнатасы кыз менен жигиттин аркасынан куугун жиберди. Куугунчулар жете турган болгондо кыз сыйкырлап, жигит менен өзү бөдөнө болуп жерге түштү. Аны бүркүт болуп эки жигит

теберинде жигит менен кыз таруу болуп чачылды. Эки жигит таранчы болуп терериңде жигит менен кыз жылан болуп жерге сойлоду. Эки жигит жыланды бармагына чаларында, кара ташка чабарында ак балык болуп кара сууга ойноду. Кайырмак ийип, кара сууга салып, кара суунун түбүнөн ак балыкты эки жигит ала албады. Хандын тапшырмасын аткара албай эки жигит кайра үйүнө кайтты. Ошондо кыздын атасы каарын төгүп кыздын соңунан түштү. Кыз менен жигит атасынын келерин билип, шумкар менен көгүчкөн кебин кийип, зымырап катуу учту. Алпкаракуш менен күркүрөп, аркырап жетээриңде, шумкар менен көгүчкөндү куйругунан сермеп өтөрүндө, шумкар менен көгүчкөн перилердин чегинен чыгып, адам болуп, адамзаттын эл-жерин көрдү. Бала кызды шаркыраган суунун боюна коюп, өзү: «эл аралап, ал-жайын билип келейин» – деп кеткен мезгилде камыштуу токойдун арасынан бир каман чыга калып пери кызды чалып салды. Жигит келсе, кыз катуу жарадар болуп жатат. Өлөрүндө кыз күйөөсүнө: – Эми сен экөөбүз түбөлүккө коштошобуз. Мени күн чыкканча кайтарсаң көмөсүң, күн чыкканча кайтара албасаң, көгүчкөн көйнөгүм колунда калды, сөөгүмдү алдырып жиберип, артымдан калбай өлөсүң, – деп кыз керээз айтты. – Ошол тилиңди аткарам, таң атканча карап турам. Үстүңө алтын күмбөз курам. Өмүрүм өткөнчө ушул жерде өзүңө кызмат кылам, – деп жигит убадасын берген. Бала таң атканча карап, таңга маал таң сүрө, талыкшып көзүн жумду. Каардуу кайын ата каарданып колун сунду. Жибек чачтан бармакка ороп, кыз менен жигитти башка урду. Ошону менен жигит күйүтүнө чыдабай көгүчкөн көйнөгүн көөдөнүнө басып өлүп тынган экен.

ЖИБЕК ПИЛЛА КУРТУ

Илгерки өткөн заманда ак көңүл, берешен, боорукер чал-кемпир жашаптыр. Экөөнүн тең бала көзүнөн учуп жүрүп, далай жашка барып калган кезде уулдуу болушат. Карыганда көрдүк деп атын Картайган коюшат. Уулу ата-эненин ишенимин актап, кенедей кезинен эмгекчил, адептүү, сылык өсөт. Улуудан уялып, кичүүдөн ийменет дешип, айылдагылар баланы абдан жакшы көрүшөт.

Картайган жыл өткөн сайын эр жетип, күчкө кирип, ата-энесинин деңилин жерден оорун колдон алып жүгүн азайтат, алардын колуна кол, бутуна бут болот. Атасы тобосун жазбай баласына аябай сыймыктанат. Турмуштары оңолот.

Картайган жазында эгин айдап, аны жакшы багат. Күзүндө мээнетти кайтып, мол түшүм алат. Кышында ак эмгектин үзүрүн көрүп, аштыктын молчулугу үй-бүлөнү кубантат. Жаз келери менен Картайган баягыдай эле эмгегин улайт. Жылдан жылга такшалып, бара-бара баба дыйкан аталат. Картайгандын арпа, буудайы баш алып калган кезинде кырсык болуп, атасы катуу ооруп, баш көтөрбөй жатып калат. Үй-бүлө абдан капага батат. Чалдын денесине жыбыраган майда курттар пайда болуп, биринен бири чоңоюп, курттар анын денесин жей баштайт. Чал ооруга чыдабай бир күнү аябай капа болуп, көз жашын төгөт. Эмне кыларды билбей, айласы кетип тунжурайт.

Ошентип отуруп бечара чал кудайга мунажат кылып, өзү менен өзү сүйлөшүп, чарчаган кезде уктап кетет. Бир кызык түш көрөт. Түшүндө сакалы белине жеткен салабаттуу карыя мындай дейт:

– Сен кечке ыйлай бербей башыңы көтөрүп, өйдө тур, жаныңды кыйнаган курттарды короодогу тыттын дарагына коё бер. Алар сөзсүз жабышып кетет. Өзүң арчанын түбүнөн жыбылжып аккан булакка кирип,– дейт.

Чал уйкудан ойгонуп, эки жагын караса жанында эч ким жок. Ал тышка чыгып, түшүндө чал айтканды жасайт. Жалгыз түп тыттын жалбырактары шамалга ыргалып турганын көрөт.

Чал колуна бир куртту алып, тытка жабыштырат. Өзү тытка жакындай бергенде денесиндеги курттар биринин артынан бири тытка жармаша баштайт. Алар жалбырактарды шабыратып жейт. Чал булакка барып бети-колун жууйт. Бетиндеги бырыштар ошол замат кетет. Анан булакка чечинип киринет. Кадимкидей күч-кубат пайда болуп, чалдын көңүлү ачылат. Чал үчүнчү жолу жуунганда жигит болуп чыга келет. Чал үйүнө кирген кезде кемпири аны тааныбай калат. Абышка көргөн түшүн ага төкпөй-чачпай айтып берет. Ал кемпирине:

– Сен дагы барып жуунуп келгин, – деп кеңеш берет.

Аялы барып эки-үч жолу жуунгандан кийин мөлтүрөгөн жаш келин болуп чыга келет. Баласы ата-энесин тааныбай, далайга тиктеп туруп калат. Картайганга баарын түшүндүргөн соң, бала аябай кубанат.

Картайган короодогу тыт жыгачты барып карайт. Анын бутактарында кичинекей жумурткага окшогон аппак нерселер турганын көрөт. Бул эмнеси деп көпкө ойлонот. Анын ичин акырын жарып караса жылтыраган ичке жипчелерди көрөт. Баарысын чогултуп туруп апасына берет. Ал жип ийрип, кездеме токуй баштайт. Анын пайдалуу экенин билишип, сурап алышат. Анан акырындык менен тыт дарагын өстүргөнгө көңүл буруп калат.

ЖООМАРТ ЖАНА АДИЛ

Илгери-илгери өткөн заманда жанаша жашаган эки элде Жоомарт жана Адил деген хандар өткөн экен. Жоомарт хан калкына кайрымдуу, элди тегиз

көргөн, жакшы жашашса экен деген ак пейил адам болуптур. Бул хан күндө сарайында түшкө чейин иштеп, түштөн кийин элди аралап, ач-жылаңачтар жокпу, азап чеккендер жокпу деп күн өткөрчү экен.

Күндөрдүн биринде адатынча элин кыдырып келе жатса, суу ичип жаткан эшекти көрөт. Аны абайлап караса жону жоор, арык, алы кетип, араң жаны калган экен. Жоомарт бул эшек элге кызмат кылган, эчен жылдан бери эмгектенген, ошон үчүн ушул абалга келген деп, ал эшекке күмүш жүгөн катып алып барып, өз сарайына бактырып коёт.

Ошол эле мезгилде Адил деген кара кылды как жарган калыс «бул жакын, тигил алыс» дебеген хан болгон экен. Сурак сураганда, өзүмдү көрсө сүрдөнөт, сөзүнөн жаңылат, же кошомат кылат деп, суракты өзү көшөгөнүн ичине отуруп алып, жүзүн элге көрсөтпөй сурачу экен. Бул эки хандын вазирлери, кошомат кылган жөкөрлөрү бири-бирине ушактап чагымдап отуруп, акыры экөөнү согуштурууга алып келишет.

Ошондо Жоомарт хан элине:

– Адил хандын колу көп экен, силер бөөдө кырылып каласыңар, андан көрө мен качып кетейин, силер Адил ханга багынып бергиле, ошондо баарың эсен каласыңар! – дейт да качып кетет. Качып жүрүп отуруп тоо этегиндеги токойго барып бекинет. Мына ошол токойдун четинде бир бечера токойчу аялы экөө жашашат экен. Бир күнү эл орунга отурган кезде Жоомарт алардын үйүнө жакын келип, экөөнүн сөзүн тыңшап туруп, алардын үйүнө түн жамынып кирип барат. Ал-жай сурашып отуруп, колдо болгон тамактарын ичишет.

– Элиңерде эмне жаңылык бар? – деп сурайт бир маалда Жоомарт.

Эки хан согушуп, Жоомарт ханыбыз качып кетиптир. Ал эми Адил хан Жоомарт ханды ким

кармап берсе, ага Жоомарттын салмагындай алтын беремин деп жар чакыртат. Болгон жаңылык ушул, мындан башка элде деле жаңылык жок дешет бечара токойчу эрди-катын.

Ошол качып кеткен Жоомарт хан – менмин. Мени же митаам, же бузуку, же бир зөөкүр таап алып, ханга алып барып, анын алтынын алып жыргайт. Андан көрө силер менин эки колумду артыма байлап, мойнума чылбыр салып, бириң жетелеп, бириң шыйракка чаап айдап, ханга алып баргыла да, анын алтынын алып убай көргүлө дейт. Сизди жалдыратып алып барып, алган алтыныбыз курусун. Ушул эле оокатыбыз жетет дешет токойчулар.

– Жок, силер эле алып баргыла. Менин ханыма силер забын келтирбейсиңер. Турмушуңар оңолот. Ал эми менин ханыма забын болчу киши Адил кан! – дейт Жоомарт кан.

Акыры Жоомарттын сөзүнө макул болушкан эрди-катын бири жетелеп, экинчиси айдап канга жөнөшөт. Алдыларынан эки-үч зөөкүр чыга калып:

– Бул кимди айдап баратасыңар? – деп сурашат.

– Бул баягы качып кеткен Жоомарт хан! – дешет эки бечера. – Кармап алып, ханга алып бара жатабыз.

Тиги зөөкүрлөр эки бечараны эки жакка сулата чаап Жоомарт ханды жулуп кетишет. Жолдо бара жатканда алардан дагы башкалары жулуп кетишет. Ошентип отуруп, Жоомартты Адил ханга жыйырманчы жетелеп барат. Адил хан Жоомартты зынданга салдырып:

– Ким алып келди? – деп сурак кылат.

– Жоомартты мен алып келдим, – дешип баягы биринин колунан бири жулуп отуруп келишкен жыйырманчысы тең чуулдап келишет.

Адил кандын жигиттери Жоомартты зындандан чыгарып келишет. Адил хан андан ким кармап кел-

генин сурайт. Мени булар алып келишкен эмес. Мени алып келе жаткан байкуш токойчу кемпир-чалдан булар тартып кетишкен. Эмгек бул бечаралардыкы деп баягыларды алдырып келет. Адил хан кемпир-чалга Жоомарттын салмагындай алтын берет. Кемпир-чал кубангандан Жоомартка алкыш айтышып үйлөрүнө кетишет.

– Тиги кемпир-чал сени эмне үчүн алкап баратышат? – деп сурайт Адил хан Жоомарттан. Тиги болгон окуяны айтып берет. Адил хан ошондо түшүнүп, ушундай элине кайрымдуу, бечарага дитин берген, эл үчүн туулган адамды өлтүрүүгө болбойт, бизди атайын бузукулар, чагымчылар уруштурган турбайбы» дейт да, Жоомартка кайрадан таажысын кийгизип, тагына мингизип хан көтөрөт. Өзү ага вазир болуп калат. Ошондон кийин экөө эл ичиндеги бузукуларды, митаамдарды, чагымчыларды, кара ниеттерди талкалап жок кылышат. Эки эл тынч жашап, бир элдей биримдиктүү нечен кылымдар жашашкан экен.

ЖООМАРТТЫК

Мурунку өткөн заманда бир падыша жашаптыр. Анын кырк вазирин болуптур. Бир күнү падыша вазирлерин чакырып алып:

– Жоомарттык мал менен болобу, же баш менен болобу? – деп сурайт.

– Жоомарттык мал менен болот да. Малы жок болсо, кантип жоомарттык болот, – дешет көпчүлүк вазирлери.

– Жоомарттык мал менен болсо, мал да силерде, дүйнө да силерде, үчөөң биригип, бир падыша элге той өткөргүлө, – дейт падыша.

Падышанын айтканын эки демек беле, ошентип той башталат. Тойду үч вазир башкарат. Ошентип той аяктар күнү падыша думанынын киймин кийип,

башына телпек кийип, колуна аса таяк алып, ийнине куржун асынып, ак уруп, биринчи вазир башкарып жаткан тойго барат.

Вазир аны көрүп: – Думанага кайыр-секет алып чыккыла! – дейт кызмат кылгандарга.

Тойдун түрдүү тамагынан табакка салып чыгышат. Думана тамактарды куржунуна салып алып, экинчи вазир башкарып жаткан шаан-шөкөткө келет. Ал дагы думананы үйгө киргизбестен, кайыр-садагасын берип, сырттан жөнөтөт. Думана үчүнчү вазирге барат. Кайыр-садага сурап, анан үйгө конуп кетүүсүн өтүнөт.

Бирок вазир: – Үйдө төрө, мырзалар бар. Сен жата турган орун жок! – деп кийирбей коёт.

Ошондо думана караңгы киргенине карабастан, көчө менен жүрүп отуруп, акыры бир жесир кемпир менен жетим баланын кара алачыгына туш келет.

Бала сыртка чыгып, думананы көрүп: – Думананы кондуралыбы» – деп энесинен сурайт. – Макул айланайын, думана болсо үйгө киргиз, – дейт энеси. Думана үйгө кирип, жайланышып отурат.

Бала бир байга үч жылы малай болуп жүрүп, ошол күнү акысына он кой алып келген болот.

– Конокко бир кой соёлу, эне? – дейт баласы. Энеси макул болуп, койдун союшат.

– Мага эки эле бөйрөгү керек, калган этин жебейм, – дейт думана.

Эки бөйрөккө да киши тоёбу. Андай болсо он койдун тең соёюн. Жыйырма бөйрөк болот деген бала койлорунун баарын союп, думанага жыйырма бөйрөгүн берет. Думана ак батасын берип, конбостон андан ары жүрүп кетет.

Эртеси хан өзүнүн падышалык таажысын кийип, той башкарган үч вазирин чакырып алып:

– Тойду кандай өткөрдүңөр? Бай, кедей кылып бөлгөн жоксуңарбы? Тойго думаналар келдиби, алар-

ды жакшы коноктоп узаттыңарбы? – деп акырын чегип сурайт.

– Тойду абдан жакшы өткөрдүк. Келген меймандарды даражасына карап бөлгөн жокпуз. Думаналарга кайыр-садага берип, чапан кийгизип узаттык. Абдан ыраазы болуп кетишти. Элдин баары ыраазы болду, – дешет.

– Менин байлаткан он коюм бар эле, түндө жок. Уурдаган ууруну таап, алдыма алып келгиле! – деп вазирлерине буйрук берет.

Вазирлери ары чапкылашып, бери чапкылашып, акыры базарга барышат. Он койдун этин жаңыдан сата баштаган баланы көрүшүп, койдун уурдаган ушул экен дешип, аны падышанын алдына алып келишет.

– Кой табылды, ууруну алып келдик! – дешет вазирлери.

Бала малай болуп жүрүп үч жылдык эмгегине он кой алгандыгын, үйүнө жаңы келгенде бир думананын келгендигин, ал бөйрөк гана жейм дегенинен он коюн бүт союп, бөйрөктөрүн думанага бергендигин айтат. Падыша вазирлерине баягы кайыр-садагаларын көрсөтүп, ушуларды ким бергенин билесиңерби, – деп сурайт.

– Биздин дасторкондун жемиштери турбайбы. Тойго келген думанага бергенбиз, – деп моюндарына алышат.

Ошондо падыша өзү думана болуп тойго баргандыгын, коюну десе, төрөлөр, мырзалар бар, орун жок дешип, кондурбай койгондордун айтат:

– Жоомарттык мал менен болот бекен же баш менен болот бекен?

Жоомарттык баш менен болот экен. Мына он койдун бөйрөгү деп баланын берген жыйырма бөйрөгүн алып чыгып, вазирлерине көрсөткөн экен.

Он коюн бир думанага союп берген бала жоомартты, же бир думананы сыйлап, бир түн кондура албаган силер жоомартсыңарбы? – деп вазирлерин

уят кылып, малай болуп жүргөн баланы биринчи вазир кылып алган экен.

ЖЫЛ ЖАНА АНЫН ТӨРТ УУЛУ

Илгери өткөн заманда Жыл аттуу ашкан акылман жашаптыр. Ал аябай боорукер, көп өнөрдү билген адам экен. Анын Кыш, Жаз, Жай, Күз деген төрт уулу болуптур. Жылдын экинчи уулу Жаз жана анын артынан Жай күндү аябай ысытып, булактар соолуп, кургакчылыктан көптөгөн жан-жаныбарлар өлүп калышат. Муну көргөн Күз жамгыр, ага удаа эле Кыш калың кар жаадырып, катуу суук кылып жиберет. Буга чыдабаган курт-кумурскалар Жылга даттанып келишет:

– Жаз деген уулуңуз күндү аябай ысытып, кургакчылык кылып жиберген эле. Эртеси улуу уулуңуз Кыш кар жаадырып, суук кылып таштады. Көптөгөн чымын-чиркейлер өлүп калды. Балдарыңызды бирдеме деп тыйып койбойсузбу,– дейт.

Андан кийин арызданып кой, эчки да келип:

– Балдарыңыз күндү бир ысытса, бир муздатып, аябай кыйнап жиберди, тыйып коюңузчу,– дешет.

Жыл төрт уулун чакырып алып, алардын кылган иштери жөнүндө сурай баштайт:

– Жаз балам, эмне үчүн күндү өтө ысытып, жердин баарын кургатып жибердиң? Жан-жаныбарлардын баары арызданып келип жатышат.

– Ата, күнсүз жашоо жок. Күндүн нуру менен тирүүлүк уланат. Нурдан күч-кубат, жылуулук алышсын деп күндү ысытып жибергем,– дейт Жаз.

Андан соң, экинчи уулу Жайга кайрылат:

– Уулум, сен эмне үчүн Жаздан кийин күндү катуу ысыттың? Мынчалык катуу ысык тирүү жандын баарын куйкалап салбайбы?

– Жок, ата. Апташтуу ысык болбосо, мөмө-жемиш, дан эгин кайдан бышмак эле. Аларсыз күн көрүү кыйыңга турат го!

– Күз балам, эмнеликтен сен абаны бат эле салкындатып, жамгырды көп жаадырып жибердиң?

Күз атасынын суроосуна минтип жооп берди:

– Атаке, жаз, жай бою иштеген дыйкан эмгегин жыйнап алды. Бак-дарактар түшүмүн мол беришти. Эми эгин талаалар, бактар да жамгырга жуунуп, сергип эс алышы керек. Антпесе, кийинки жылга түшүм бере албай каларын ойлоп жатам.

– Кана, балам, Кыш, эми сен айтчы, эмне үчүн карды арбын жаадырдың?

– Анткени Жаз, Жай жерди кургатып жиберди. Мен кар жаадырып, кайрадан эритип, жерди сугардым. Антпегенде өсүмдүктөрдүн бардыгы өлүп калат эле да,– дейт.

Жыл балдарынын жоопторун угуп, алардын баарынын сөзү жүйөөлүү экенине ынанат да көпкө ойлонот: «Эмне кылуу керек?»

Бир күнү жан-жаныбарларды чогултуп алып, Жыл минтип айтты:

– Баарыңар угуп тургула. Бир күн кыш, бир күн жаз болсо болбойт экен. Ошондуктан мен төрт балама күндөрдү бөлүп берейин, ар кимиси өз иштерин ошол бөлүнгөн күндөрдө аткарсын. Улуу балам Кышка 91 күн, экинчи уулум Жазга 91 күн, үчүнчү уулум Жайга 92 күн, эң кенже уулум Күзгө 91 күндү бөлүп берейин. Буга кандай дейсиңер? – дейт угуп отургандарга кайрылып. Буга бардыгы макул болушат.

Бирок аюу, суур, кашкулак макул болбой, кол көтөрүп, сөз сурашат.

– Кана, аюу, айтчы,– дейт Жыл.

Аюу өз оюн айтат:

– Улуу уулуңузга күндү азыраак берсеңиз экен. Анткени карды калың жаадырып жиберсе, биз тооташтын арасында кантип жашайбыз?

– Ачкадан өлбөйбүзбү! – дешет суур менен кашкулак да аюунун сөзүн улап.

– Мээр чөп деген бар, ошону тиштеп уктагыла. Көктөмгө дейре жыргап жата бересиңер, – дейт Жыл.

Ошентип, Жылдын төрт баласы төрт мезгил аталып калыптыр. Аюу, суур, кашкулактар болсо кышкысын мээр чөптү тиштеп, эч нерседен капарсыз уктап жата беришет экен.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН МЕНЕН АКЫЛ КАРАЧАЧ

Өткөн заманда өзү чечен, сөзү бекем Жээренче чечен деген киши болуптур. Анын Төлөмырза деген уулу бар экен. Өмүрүндө чын сүйлөбөгөн калпычы бала деген сөздү Жээренче чечен күн сайын элден угуучу болот. Бир күнү Төлөмырзаны сынамак үчүн, караңгы түндө ээрчитип келе жатып:

– Балам, менден көрө көзүң курч эмеспи, асты жагыңды карачы, мага аркарга окшогон бирдеме көрүнөт, – дейт.

Анда Төлөмырза: – Аркар экен, ата, козусун эмизип турат, – дептир.

Ошондо Жээренче чечен «Жаның чыккан баламдын жалганчысы чын экен» деп өкүнөт. Төлөмырза карга атса, кийик аттым деп элге мактанат. Төлөмырзанын колунан эч нерсе келбейт, бул иш эл үчүн да, атасы үчүн да маалым болот. Төлөмырза бир күнү көпчүлүк элге адатынча мактанат: – Баягы күнү бир кийикти атып жиберсем, ок кулагынын учу менен туягынын учуна тийип, кийик аман кутулуп кетти, – дейт.

Анда Жээренче чечен: – Ата балам ай, туягы менен кулагына тийсе, кийик кашынып турганда аткан экенсиң ээ, – дейт.

Төлөмырзанын калп сөзүнө айран калып турган элге, Жээренче чечендин сөзү орундуу болуп, ба-

ласынын калпы жабылып калат. Үйүнө келгенден кийин: – Ата жаның чыккан балам, эпсиз жердей калп айтып, эбине келтире албай эсим кетпедиби, мындан кийин адам болом десең, калп айтпа. Калп айтсаң өмүрүң менен ырыскыңа чоң зыян келтирет, – деп жалгыз баласынын жанына тынчы жок, сөзүндө чыны жок, жаман чыгып калганына аябай капаланат.

Бир күнү баласын ээрчитип келе жатып, ат жалына казан ас десе, Төлөмырза түшө калып аттын жалына от коюп, өрттөп жиберет.

Жээренче чечен ээ балам, ат жалына казан ас деген, канжыгадагы тамакты ат үстүнөн жейли деген сөз болот деп түшүндүрөт. Алар дагы бир топ узап баргандан кийин: – Балам, узун жолду кыскарт, – дейт.

Төлөмырза түшө калып жолду кетмендеп баштайт. Жээренче чечен: – Кетмен менен жолду кыскарта албайсың, балам. Узун жолду кыскарт деген, өткөн-кеткенден кеп сал деген сөз. Кеп эрмек болот, сүйлөшүп жүрүп отурсаң адамга жолдун кандай өткөнү билинбей калат. Узун жолду – жүрүшү жакшы ат жана кызыктуу сөз гана кыскартат деп түшүндүрөт.

Бул боюнча калса жалгыз уулум, мырза да болбой, тукумсуз да, туяксыз да калат. Аял жакшы – эр жакшы дейт элибизде. Акыл кошот, ырыскы жугушат деген накыл сөзү бар эмеспи элибизде. Дүйнө жүзүнөн издеп болсо да, бир жакшы колукту алып берейин деп Жээренче чечен атты тандап минип, тондун жакшысын кийип, эл аралап уулуна кыз издеп чыгат. Барбаган эли, бастырбаган жери калбай, алты айча убакыт өтөт. Кыз деген көп, бирок Жээренче чечендин көңүлүндөгүдөй кыз табылбайт. Акыры Жээренче чечен капа болуп үйүнө кайтмак болот. Жалгыз уулум бактысы жок жаралган экен

да, ушунча журттан ылайыктуу кыз табылбаганы ошол эмеспи деп жолдо келатса, айыл четинен бир топ кыз-келиндин отун көтөрүп баратканын көрөт. Ал аңгыча жамгыр жаап кирет.

Кыздардын алы келгендери музоосун жетелей, отундарын көтөрө үйлөрүн көздөй жөнөштү. Кыздардын баары музоолорун эмизип, отундарын таштай үйлөрүнө качышты. Алардын арасынан бир кыз музоосун эмизбей кармап, отунун чапаны менен жаап, өзү болсо отундун алдына отуруп алат.

Жээренче чечен кыздын жанына келип: – Ээ балам, тиги кыздар жүгүргөн боюнча үйлөрүнө кетти, сен эмне үчүн жаанды тосуп отуруп калдың? – деп сурайт.

Анда кыз: – Ата, ал кыздардын төрт зыяны бар, менин бир зыяным, үч пайдам бар,– дейт.

– Пайдаң, кайсы?

– Музоом энесин эмген жок, отунум кургак калды, өзүм суу болгонум жок, энем үйгө барганда урбайт – бул үч пайдам. Чапаным суу болду – зыяным ушу. Кыздардын музоосу энелерин эмп кетти, отуну да, кийими да суу болду, музоону эмиздиң деп энелери урат, качып кеткен кыздарга төрт жагынан тең зыян болду,– деп жооп берет.

Жээренче чечен: – Жарадың, балам, силердин үйүңөр кайсы? – деп сурайт.

– Ата, айылга барсаңыз эле таап аласыз, келиштирип кырк найза сайган үй биздики,– дейт.

Издегеним табылды го деп сүйүнгөн Жээренче чечен айылды аралап, кырк найза сайылган үйдү таба албайт. Андай үйдү жолуктурбагандыктан, кыз мага табышмак кылып, кырк уугу көрүнүп турган үйдү айтса керек деп, кырк уукту үйгө барып түшөт. Ата-энеси дагы жакшы адамдар экен. Алар Жээренче чеченди колдорунан келишинче сыйлап, бир топко сүйлөшүп отурушат. Аңгыча жаан басылып, күн

ачылып, отунун көтөрүп, музоосун жетелеп кызы да келип калат. Ал кыздын аты Карачач экен. Мейманга делген тамак желип, эл жатар мезгилде кыздын ата-энесине Жээренче чечен сөз баштайт:

– Менин жалгыз уулум бар. Өзүмдүн атым Жээренче чечен, уулумдун аты Төлөмырза. Балама элибизден кыз жакпай, алты ай болду жолго чыгып кыз издегениме. Ушул сиздин кызыңызга көңүлүм түштү. Кудай буйруп, куда болсок, балам экөөнүн бактысы ачылса, деген тилегим бар. Эгер силерге бул сөзүм эп болсо, кызыңарды уулума берсеңер деп алдыңарга келип олтурам,– дейт Жээренче чечен.

– Сиздин айтканыңыз жакшы кеп экен. Биз кембагал, колунда жок адамдарданбыз. Жалгыз карманган кызыбыз. Сиз элге белгилүү Жээренче чечен болсоңуз, уулуңуз элден кыз жактырбаган Төлөмырза болсо, биздин кызды жактырар бекен? Буга жоопту кызым өзү берсин. Кызыбыз эмне десе, биз макулбуз,– дешет ата-энеси.

Бул сөздү угуп отурган Карачач атасынын сөзүнө: – Бул киши алыстан келген азиз мейман экен, кызым билет деп мага шылтаганыңар туура эмес. Элибизде эзелтен келаткан үрп-адат, каада-салт бар. Бир кызды ата билип берет, бир кызды эне билип берет, акыры иш ордуна келет. Берер болсоңор, мага шылтоо кылбай эле, абийирдүү киши көрүнөт, түз жооп бербейсиңерби,– дейт.

Кыздын айтканына Жээренче чечен ыраазы болуп:

– Кана кудагый, оозум батып айталбай отурдум эле, мага балам өзү жооп берди. Карачачтын аты – Акыл Карачач болсун, бактысы ашык болсун, жей турган калыңыңарды айткыла. Эл көзүнө көркөмдүү түшкөнүм жакшы болот, төөдөн, жылкыдан, уйдан, койдон канча менен келейин. Атабыз кыргыз болгон соң – салтыбыз, наркыбыз орду менен өткөнү жак-

шы. Жакшылык талап – өмүр соодасы эмеспи, – деп Жээренче чечен кеп салат.

– Жалгыз кызымдын калыңын айтып, башына аркан салгансып, малга кантип айырбаштайын. Жол-жобосун, наркын-салтын кызым өзү эле билсин, – дейт кыздын энеси.

– Менин ата-энем бечара кишилер, кызын малга сатпайт. Кызы да малга сатылып барбайт. Карачач орду табылган, кадыр-көңүл түз келген жерге барат, – деп Карачач жооп берет.

Бул сөздү уккан Жээренче чечен таң калып, үйүнө барат. Токсонбай кызын Жээренче чечендин Төлөмырза деген уулуна берет экен, деген кабар элге тарайт. Андан да Карачач атасына калың жедирбей, Жээренче чечендин уулуна барганы жатат дейт, калыңсыз кыз болсо болот, бирок каадасыз кайдан кыз болсун, барып жеңкетайын алып, тоюн жеп келебиз, дешип айыл-ападагы келиндер чогулуп келишет.

Жээренче чечен уулу Төлөмырзаны келиштире кийинтип, мыкты жигиттерден күйөө жолдош күтүнтүп, кудасыныкына түшөт. Тойго малды арбын союп, башына той башкаруучу коюп, жети күн той берип, сегизинчи күнү Акыл Карачачты үйүнө алып кетет. Акыл Карачач келгенден бери Жээренче чечендин иши оңоло баштайт. Бул кабар Жаныбек ханга угулуп, келини жакшы болуп, баягы Төлөмырза жок, атайын киши болуп калыптыр деген кабарды угуп, барып келинин көрөйүн деп, Жаныбек хан Жээренче чечендин үйүнө келет. Жээренче чечен хандын үйүнө келгенине сүйүнүп, жакшылап конок кылат. Жаныбек хан Акыл Карачачты чакыртып алып, сага бере турган төрт суроом бар, – дейт.

– Эби келсе сурооңузга жооп берейин, сураңыз, – дейт Акыл Карачач. Жаныбек хан:

Тулпарды уйга сатса не болот?

Атты эшекке сатса не болот?

Туйгунду каргага сатса не болот?

Башы ачык адамды наадан кулга сатса не болот? – ушул суроолорумдун жообун таап койгун, эртең кабар аламын, – деп Жаныбек хан аттанып кетет. Жээренче чечен кандай жооп болот дегендей капаланып отуруп калат.

– Атаке, ага анчалык капа болбоңуз. Жооп табылаар. Хандын пейли бузулса, калкына бүлүк түшөт, башына чүлүк түшөт. Жаныбек хан жакшылык көрбөс, өзүнүн жакынынан өлөр, аман болсоңуз аны өз көзүңүз менен көрөрсүз, мен анын сөзүнө жооп берем, – дейт.

Жаныбек хан эртеси эртелеп келип, берген суроолорунун жообун сурайт.

– Жаныбек ханым, бузулду заңың. Бул кандай жорук, тынчыбаган жаның. Тулпар тушунда, күлүк күнүндө, күч бербеген тулпардан сүтүн берген уй жакшы, пайдасы жок туугандан – пайдасы тийген кыйыр жакшы. Чабал аттан – чарчабаган эшек жакшы. Жаш жыгач отундан – жаркырап күйгөн тезек жакшы. Канаты жок туйгундан – канаттуу карга жакшы. Карга конгон, кузгун тойгон каздын тарпынан үксүйүп үмүт кылган туйгун оңчубу, элдик салтта, эски наркта мындай шумдуктуу жорук болчубу? – деген экен Акыл Карачач жайбаракат гана.

Ханым, менин тапканым ушу, сиздин укканыңыз ушу деп Акыл Карачач ордуна туруп басып кетет. Жаныбек хан арданып элине кайтат. Ал Акыл Карачачты аялдыкка алууну ойлонуп, каарын төгөт. Ошентип Жаныбек хан Жээренче чеченге желдетин жиберет.

– Эртең Жээренче чечен алдыма келсин, келгенде ат минбесин, төө да минбесин, жөө да келбесин, жол менен да эмес, жолсуз жер менен да келбесин, – деп айттырат.

Бул буйрукту укканда Жээренче чечен убайымга түшүп, келини менен кеңешет. Акыл Карачач:

– Ата, эрте туруп текени жука токуп минип, эки жолдун ортосундагы кыр менен барыңыз. Хан сураса, ат, төө мингеним жок, теке минип келдим. Жол менен да, талаа менен да келгеним жок, кыр менен келдим деп жооп бериңиз. Ошондо Жаныбек хан сөзгө жыгылат,– деп Акыл Карачач кеңешин айтып атасын ханга жөнөтөт.

Жээренче чечен тепейип теке минип, эки жолдун ортосундагы кырга түшүп, кандын ордосуна барат.

– Ханым, буйругуңузду аткарып ат, төө мингеним жок, жөө да келгеним жок, теке минип келдим. Адам учкаштырбай жеке минип келдим. Жол менен да, талаа менен да келгеним жок, эки жолдун ортосундагы кыр менен келдим. Ханым, каарыңа калгандай көрүнөм, кайгылуу сыр, калың чер менен келдим,– дейт.

Жаныбек хан андан да каарданып, Жээренче чечендин алдына кырк ирик салып берип, кырк күндүн ичинде бирин да жоготпой кырк козу козулатып бересиң,– дейт.

Ошентип кырк ирикти айдап капа болгон Жээренче чечен үйүнө келет. Акыл Карачач алдынан тосуп чыгат.

– Ата, бүгүн койлуу болуп калыпсыз го,– дейт.

– Ээ балам, атаңдын өлбөгөн жаны курусун, Жаныбек хан ушул ириктин көзүн бурбай козулатып бер дейт. Айла барбы, айдап келдим,– деп терең үшкүрүнөт.

Бир айласы табылар, капаланбаңыз ата деп, келини кырк күндө күнүгө бирден ирикти союп бере берет. Жээренче чечен болсо эрте өлгөн кулмун деп этин жеп жата берет. Кырк күн болгондон кийин Жаныбек хан салтанат менен аттанып, койдун жообун алмакка Жээренче чечендикине келет.

Ошол күнү Акыл Карачач отун алымыш болуп, Жаныбектин жолун тосуп чыгат. Көңүлү кызып калган Жаныбек хан Акыл Карачачты көрүп:

– Келиним, отун алып жүрүпсүң. Атаң эмне кылып жатат? – деп сурайт.

– Өзүм жалгыз бой болгондуктан, отунга келдим. Атам болсо үйдө толготуп төрөгөнү жатат, – дейт.

– Жаның чыккан Карачач, эркек киши да төрөчү беле, – дейт хан.

– Ханым, сөзүңүзгө кулдук, хан сөзү эки болбойт. Сиз берген эркек койлор да туучу беле?

Жаныбек хан өзүнүн сөзүнө өзү байланып, сөзгө жыгылып үйүнө кайтат. Жаныбек хан кетери менен Акыл Карачач үйүнө келип, ханга берген жообун кайнатасына айтып берет. Буга Жээренче чечен абдан ыраазы болуп, бир өлүмдөн калганына аябай кубанат. Жаныбек хан эртеси дагы бир жигитин жөнөтөт:

– Бул буйругум эки эмес, отуз күндүн ичинде таштан тарамыш кылып, кумдан өтүк тигип берсин! – деген хандын буйругун айтты.

– Ээ кокуй, таштан тарамыш, кумдан өтүк болчубу, кулак угуп, көз көрбөгөн мындай нерсе болчубу, мындан көрө көп азаптабай, колунан келип турам, өлтүрүп салып, бир жолу жанымды тындырбайбы, – деп Жээренче чечен капа болот.

– Ата, сабыр кылыңыз. Сабырдын түбү сары алтын, сабыры жок Жаныбек саманын сапырып жатат. Өз калкын өзү кыстап, напсисин бузуп жатат. Аман болсоңуз, мындан да кутуласыз:

Адамды шайтан азгырат,
Артык дөөлөт мас кылат.
Тумшугу таштай катарда,
Тууганы менен кас кылат.

Жалаң эле биз эмес, жандын баарына көзү өтүп, жабыры ашып кетти. Жетим-жесирдин ыйы жетер, ашыгып сабырсыздык кылбаңыз деп Акыл Карачач кайнатасы Жээренче чеченге кайрат айтат.

Жаныбек убада кылган күнгө чейин Акыл Карачач оокатын кылып жүрө берет. Убадасы бүткөн

күнү башкача кийинип, түсүн буруп жооп алмакка Жаныбектин алдына барат.

– Ханым, бечарачылык кыйын экен, кумдан бир өтүк тиктирип жаттым эле, ага таштан тарамыш табылбады. Сиздин казынаңызда бардыр деп сурап келдим эле,– деп кайрылат.

Жээренчеге айткандары эсинен чыгып калган хан, тигинин суроосуна бир чети күлкүсү келип, экинчи жагына шылдыңдап жатабы деп жинденип:

– Сен кандай акмаксың! Дени-кардың сообу же жиндисиңби? Кумдан өтүк, таштан тарамыш болчу беле. Эгер шылдыңдап жаткан болсоң, азыр башыңды алдырам, болбосо калжырабай кет! – дейт.

Ханым, оюңузга кулдук дейт Акыл Карачач бетиндеги жамынчысын сыйрып салып, сиз буюрган кум өтүк менен таш тарамыштын камында жүрдүм эле, андай болсо хандын буйругунан кутулган турбайбызбы деп жүгүнүп ордуна турат.

Жаныбек хан Карачачты көрүп, башка сөз айта албай жер карайт. Ошентип Акыл Карачач үйүнө келип, окуяны Жээренче чеченге айтып берет. Кайнатасы келининин акылына, тапкычтыгына ыраазы болуп, ага ак батасын берет. Бирок камынып турган Жаныбек хан аны менен эле токтоп калбайт. Жээренче чечендин колун байлатып, Алтай тоосундагы кара калмактарга айдатат. Ага кошуп Толубай сынчынын уулу Миңжашарды, Асанкайгынын уулу Төлөнгүттү да айдап жиберет.

Жаныбек хан Төлөмырзаны киши ордуна көрбөй, жабыркатып ишке салып, Карачачты аялдыкка алайын деп кашына көчүрүп алат. Бирок ага нике кыйдыра албай бир жыл убакыт өтөт. Акыл Карачач жакшы сөз менен Жаныбектин бир тууган иниси Бердибекти бузуп, Жаныбектен жан адамга пайда болбойт. Бул агаңды өлтүрүп, калкыңа хан бол. Мен сенин койнуңдагы зайыбың, колуңдагы айымың

болоюн деп Бердибекти кепке көндүрөт. Бул кабар тарап, Алтайдагы Жээренче чеченге угулат.

Кабарды уккандан кийин Жээренче чечен жалпы элине табышмак менен кабар жиберет. Эгиниңер жакшы чыгып, жакшы бышты деп уктум. Орокчуңар шай экен, кыштын арты кандай болот? Кышка калтырбай эрте оруп бүтүрүп алгыла. Толубай, Токтогул, Асанга кабар салыңар. Бир сокур кара кашка текем бар, сакалынан байлап көзүн оюп көлгө салыңар. Бир тик мүйүз кара эркечим бар, кой баштатып ала келгиле. Болор-болбос бычагым бар, мизи курч кестигим бар, унутулуп журтта калбасын, – деп айттырат.

Кабар жеткен соң, сөздүн түйүнүн казак, кыргыз, жалпы түрк балдары көпкө чече албай айран калышты. Акырында Жээренче чечендин келини айтылуу Акыл Карачач чечет го деп катты ага алып барышат. Ал катты окуп, Карачач табышмак сөздөрүн бир баштан чечет: Айдаган аштыгыңар – бышты дегени, душманыңар болушунча болду – толушунча толду дегени. Орокчулар шай экен, кышка калтырбай оруп бүтүрүп алыңар дегени – мынчалык кайрат кылыпсыңар, эми катылыңар, орок менен буудайды оргондой кылыңар деп айтканы. Кыштын арты кандай болот дегени – иштин арты кандай болор экен дегени. Толубай, Токтогул, Асанга кабар салыңар дегени – карыялар иштин убагы келди, жаштарга жол көрсөтүп, акылыңарды айткыла дегени. Сокур кара текем бар эле, сакалынан байлап, көзүн оюп көлгө салыңар дегени – Жаныбек ханды өлтүрүп, сакалын кыркып, көзүн оюп көлгө салгыла дегени. Тик мүйүз кара эркечим бар, муну кой баштатып ала келгиле дегени – Жаныбектин бир тууган иниси Бердибекти колго алып, калкка хан көтөрүп койгула дегени. Болор-болбос бычагым деп – Төлөмырзаны айтыптыр, мизи курч кестигим дегени – Карачач мени айтыптыр. Көчкөн журтта калып, кор болбосун

дегени – кептен-сөздөн калып, кемчилик тартпасын, кеп-кеңештен калтырбай ала жүргүлө дегени. Менин да айтарым ошол, калк атасы карыялар, кайраттуу эр жигиттер, кайрат кылып кара сокурга тезинен катылыңар, – деп Акыл Карачач сөзүн аяктайт. Бул сөздү угуп, залымдин айтканын угуп, айдаганына көнүп жүрүп да мүйүзүбүз чыккан жок, деген элдин кыжыры кайнап, Жаныбекти иниси Бердибекке өлтүртүп, аны хандыкка көтөрүп, Алтайга айдалып кеткен Жээренче чеченди жолдоштору менен алдыртып, чоң той берип, өз жеринде жыргап-куунап жашап калышат. Ошол убактан ушул убакка чейин эл оозунда «Толубайдай сынчыны айт, Токтогулдай ырчыны айт, Жээренчедей чеченди айт, Алдар Көсөө кесепти айт» деген сөз айтылып калыптыр.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕНДИН АЯЛЫН УГУЗУУ

Илгери көрө билген көсөм, сүйлөсө чечен бир киши өткөн экен. Ал кезде бир эл экинчи эл менен жоолашып, каршылашып урушуп, жоокерчилик заманды баштарынан кечирип турган учур болгон. Жээренче чечен канга акыл-насаат сөз үйрөтүп, кысталышта кеңеш берип жүргөн кемеңгер көсөмү, кеңешчиси экен.

Күндөрдүн биринде алардын элине кайсы бир күчтүү душман кол салат. Ошол чырдуу согушта Жээренче чечен кол башчылык кылып, душманы менен катуу салгылашып, өз жеринен алыс кубалап жүрүп, көпкө кармалып калат. Ал согушта жүргөндө Чечендин алган зайыбы каза табат. Чечендин жеңиштүү өз элине келе жатканын уккан эл да, эл баштаган карыя акылмандары баш кошуп отуруп, аялынын каза болгонун жолдон угузмак болот. Түшчүлүк жерден тосуп, Жээренче чечендин алдынан чыгышат. Ары жактан

кол менен Чечен келет. Бардыгы барып-келгендердин ахыбалдарын, жөн-жайын сурашат, бир мейкин талаада отурушат. Ошондо Чеченге бир теңтуш карыя сөз баштап, андан бир топ тамсил сурайт.

– Чеченим, көптү көрдүң, көп жашадың, ушу инилериңдин эсинде калгыдай сөз айтып бер,– деп төмөнкүдөй суроолорду берет.

– Атасы өлгөндө не болот? – деп сурайт.

– Атасы өлгөн киши аскар тоосу ураган менен тең болот. Кузгундай көзүн кызартып, сакалын аппак кубартып, жараткан Алла тил алса, баламдан мурун мени ал деп, атаң турса кашыңда, туу эле болор башыңа! – деп жооп берет Жээренче чечен.

– Энеси өлгөн не болот? – деп экинчи суроосун сурайт.

– Энеси өлгөн кишинин, дарыя чалкар көлү соолгон менен тең болот. Чачы куудай болгуча, тиши буудай болгуча, ал ак байбиче энекең, бары-жокту тең санап, төрдө отурса берекең,– дейт.

– Агасы өлгөн не болот?

– Агасы өлгөн кишинин айтарга сөзү кем болот!

– Иниси өлгөн не болот?

– Иниси өлгөн кишинин чабарга камчысы кем болот. Бет алышып жоо келсе, жан салышып доо келсе, жаман да болсо ага-тууган, ага-иниң артыңда турса,– дем болот.

– Жеңеси өлгөн не болот?

– Жеңеси өлгөн кишинин жеңи желден жыртылат, жакасы кирден кырылат.

– Келини өлгөн не болот? Келини өлгөн кишинин кермеден аты бошонгон менен тең болот.

– Эжеси өлсө не болот?

– Эжеси өлгөн кишинин эркелер жери аз болот.

– Карындашы өлгөн не болот?

– Карындашы өлгөн кишинин барып конорго жери аз болот.

– Баласы өлгөн не болот?

– Баласы өлгөн кишинин өзөгүн өрт алган менен тең болот.

– Катыны өлгөн не болот?

– Ой, атаңдын көрү ай-йе!.. Кудайдын буйругу экен, менин байбичем каза болгон экен ээ! Бир төшөктө төрт баш киши жатат экенбиз. Кайыр кош, кантейин! Катын өлсө, капкалуу шаар бузулган менен тең болот, – деп камчы сабы менен жер таянганда, камчы сабы сынып кеткен экен. Угузуп, жайланышып отургандан кийин баягы киши:

– Чеченим, бир төшөктө төрт баш киши жатып калыптырбыз, деген сөзүңүзгө кандай түшүнсөк, – деп сурады.

– Мурунку байбичем абысын-ажынга, ага-иниге, сөөк-тамырга жана өзүмө жыты сиңишип калган киши эле. Эми дагы бир катын алармын, санап жүрүп, мен оюм менен эки баш, алганым болсо Чечендин кайсы жеринен жазып, жаңылар экенмин деп, ал өзүнүн ою менен эки баш. Мына ушинтип, бир төшөктө төрт баш жатып калабыз, – деп жооп берген экен.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕНДИН КАРА ХАНГА ЭЛЧИГЕ БАРГАНЫ

Кара хан деген Сырдын боюнда турган ойдун ханы экен. Жаныбек хан тоонун ханы экен. Бир убакта Кара хан Жаныбек ханга тийишип:

– Ээ, кысталак, Жаныбек, катындары эгизден эркек тууп, жасоолу көбөйсө, мени менен урушууга келсин. Тоодон айгырлары кишенеп, ойдон кырк чаар тулпар бээлерим кулун салды. Эгер уруша албай турган болсо, кырк чаар тулпардын кулунун төлөсүн! – деп элчи жиберет.

Жаныбек хан элин үч күнү кечке чогултуп, кеңеш кылып, Кара ханга кандай жооп айттырышты биле албай, айласы кетип күндө жыйын топ өткөрдү. Үчүнчү күнү хандын алдынан тарап келе жаткан элди боз тумак кийген, жээрде тай минген, эчкиси көп, кою аз бир адамдын баласы тосуп туруп:

– Ой, акелер, күндө эле эртең менен кандыкына чубайсыңар, кечинде кайра тарайсыңар. Эмне ишиңер бар, айткылачы? – деди.

Бирок бала эч кимден жооп ала албады. Ошондо бир киши бул бала үч күндөн бери жолубузду тосот, айтса айтып берейин деп иштин жөнүн айтып берет. Ой, кокуй, мен бул иштин жообун Кара ханга оңой эле берем деди.

Ошентип эл баланы Жаныбек хандын алдына алап барышты. Баланын жөн-жайын айтышты эле хан макул болуп:

– Бала барса барсын, бир билгени бардыр, – деди.

Бала ханым, мага бир төө, бир теке жана жаа бердириңиз деп сурап алып, Кара канды көздөй жөнөп кетти. Бала жолдо кетип бара жатса, эки адам урушуп жатат. Экөөнүн жанында жаа менен атып алган коён жатат. Бала салам берип, токтой калды эле, мушташып жаткан эки кишинин бири:

– Жолоочум, сага жол болсун, кайдан келе жатасың? – деп сурады.

– Жаныбек кандын элчисимин, Кара ханга баратам. Сен экөөң эмне болуп мушташып жатасыңар? – деп сурады бала.

– Эртең менен жатактагы коёнду көрүп кетип, жаа алып келгенимче бул атып алыптыр. Көрүп кеткен коёнду мен аламын дейм, атып алдым меники деп бул айтат. Сен Жаныбек хандын элчиси экенсиң, биздин чатагыбызга калыс болуп коёнду бирибизге алып берчи? – деп экинчиси айтат.

– Коёнду атып алган сен, коёнду башыңа кармап тур, көрүп кеткен сен жааң менен ат. Коёнго тийсе сен ал, – деп коёнду көрүп кеткен кишиге карады.

– Эгер тийгизе албай тигинин башын жара атып алсаң, анда кунун төлөйсүң! – деп бала экөөнө шарт койду. Муну укканда экөөнүн тең төбө чачы тик туруп, жок сенин айтканың туура эмес, андан көрө Кара канга барып калыстыкка түшөбүз деп, болбой жатып баланы ээрчип алышты. Алар андан ары жолун улап кетип баратышса, жолдун боюнда калың эл чогулуп турат. Бала салам берип токтоп тура калып, чырдын жайын сурады эле:

– Эй, жолоочум, мына бул адамдар калың жылкы айдап айылдын үстүнөн өтүп, боюнда бар катындардын боюнан түшүрдү, ошонун чатагы болуп жатат. Өзүң кайдан келе жаткан немесиң? – деп сурады бирөө.

– Мен Азиз Жаныбек хандын элчисимин! – деди.

Калың эл чурулдашып:

– Элчи болсоң биздин чырды чечип бер, – деп жаалап калышты. Бала бир азга ойлонуп туруп, макул болду да:

– Казанга мелт-калт толтура суу куюп, казанды аскыла да, жылкыларды айылдын четинен айдап өткүлө. Казандагы суу жылкынын дүбүртүнөн чайпалып төгүлсө, боюнан түшкөн баланын кунун берсин, төгүлбөсө ага кайдагы кун болсун? – дейт бала.

– Минтип чечкенде болбойт, бала сага ишибизди салбайбыз, андан көрө Кара ханга барып калыстыкка түшөбүз, – деген бир топ адам баланы ээрчип алышты. Ошентип топ адам жүрүп отурушуп, Кара хандын капкалуу дарбазасына жетип барышты. Бала капканын ортосунда желип бараткан кара тайганды көрүп, тиги кимдин тайганы деп сурады. Турган адамдар, ал кандын тайганы экенин, жылына алтымыш түлкү, кырк бөрү тиштерин айтышты. Жаныбек кандын

элчи баласы тайганды жаа менен атып өлтүрдү. Карап тургандар, кандын тайганын өлтүргөн бул кандай неме, деп таң калышты. Ошентип, элчи бала топ адам менен кандын сарайына кирип барды. Анын кабарын Кара ханга айтышты эле:

– Ал кайдан келген неме экен? – деп сурады кан.

– Жаныбек хандын элчиси экен, – деп жооп беришти желдеттери.

– Элчи болсо, мейманканага алып барып жаткырып койгула, – деди кан.

Эртеси баланы Кара хандын алдына алып келишти. Хан карап туруп:

– Жаныбек хандын бул кандай шылдыңы? Менин алдыма эстүү-баштуу чоң кишини элчи кылып жибербей, сени жибергени эмнеси? Же айылыңарда чоң киши жокпу? – деп сурады. Бала тура калып:

– Чоң эле керек болсо, ханым, анда сизге төө жетелеп келдим! – деп кулдук урат.

– Жаның жеген бала, айылыңарда сакалдуу карыңар жокпу деп сурап жатам!? – деп хандын ачуусу келе түштү. Анда бала дагы тура калып:

– Ханым, сакалдуу десеңиз, теке жетелеп келдим. Кеп-сөз билген адам керек десеңиз, мына мен келдим, – деп жооп берди.

Кара хан баланын жөн бала эмес экенин билди, анан жөн ийги суроого өтүп жай сүйлөшө баштады. Бир кезде хан:

– Эй, бала, менин тайганымды эмнеге атып салдың? – деп сурады.

– Мен биякка чыгардын алдында сиздин тайганыңыз тоодогу аңды ойго кууп, ойдон тоого кубалап жүрүп кырды. Ой-тоо кыйкырык, ызы-чууга толду. Ошондон биздин иттер күчүк таштап коюшту. Ошон үчүн тайганыңызды атып таштадым, – деп жооп берди. Өзүнүн айтканын эсинен чыгарып жиберген Кара хан балага ачууланып:

– Эй, кысталак, бала, менин жеримдеги ызычууну сенин тоодогу иттерин кайдан угуптур? – деп кыйкырат. Элчи дагы ордуна тура калып:

– Таксыр, сөзүңүзгө кулдугум бар, биздин тоодогу айгырлардын кишенегени, сиздин ойдогу кырк чаар тулпар бээге кайдан угулат? – дейт. Кара хан ошондо гана өзүнүн жиберген сөзү эсине түшүп:

– Ээ, чунак бала, келген дооң ошол беле, кечтим аны! – дейт.

Андан кийин Кара хан берки чатактуу эки иштин жөнүн сурап, баланын жолдогу чечкени туура деп тапты да, аларды кайтарып жиберди.

Кара хан баланы алып калат. Анын акылдуу экендигин баалайт да:

– Атың ким, балам? – деп сурайт.

– Атым Жээрен, – дейт бала.

– Балам сен чечен экенсиң. Сенин атың мындан кийин Жээренче чечен болсун! – деп баланы абдан сыйлап, ат мингизип, тон кийгизип, эки элдин чатагын басып, кайра жөнөтүп жиберет. Ошондон кийин бала Жээренче чечен атка конуп, кепке-сөзгө алынып, эки элдин арасында доо болсо да, жоо болсо да арага түшүп, ыраакты жакын кылган чечен болгон дешет.

ЖЭЭРЕНЧЕНИН БАЛАСЫ

Жээренче чечендин баласын эл өтө жоош дечү – экен. Бир күнү Жаныбек хан Жээренче менен сүйлөшүп отуруп:

– Жакшыдан жаман туулабы, чеченим? – деп сурайт табышмактатып.

– Жок, ханым, жакшыдан жаман туулбайт! – дейт Жээренче.

Жээренченин бул айтканы кандай, жок дегенде өз баласынан деле салыштырып көрбөйбү деп ойлойт

хан. Бирок ачык айтпайт. Жылдар өтүп, Жээренче чечен кайтыш болот. Жоокерчилик замандардын бир күнү Жаныбек хан калмактарга жортуулга бара турган болуп, кол жыйнап, ага Жээренченин баласын да коштурат. Жээренченин баласы каршылык кылбай, эл менен жоого аттанып кетет. Душман менен кагылышуу катуу болот. Күчтүү душманга туруштук бере албай Жаныбек хандын колу артка чегинип, кача баштайт. Келе жаткан жолдо хандын аты жүрбөй калып, душмандын колуна түшө турган болот. Ошондо Жээренченин баласы:

– Таксыр ханым, жүрбөй калган атыңызды мага бериңиз. Сиз менин атымды миниңиз, мен сизге биротоло тартуу кылам. Мен колго түшсөм, эч нерсе эмес, сиз колго түшсөңүз «калмактын ханын чаап аламын деп барганда, колу качып кетип, каны колго түшүп калыптыр» деген, жалпы элди булгаган түбөлүк жаманатты сөз калар. Тез, бул атты миниңиз! – деп өз атына мингизип, жүрбөй калган хандын атын Жээренченин баласы минип, хан кутулуп кетиштир. Элине кайтып келип, тынч турмушта жашап жатып, Жаныбек хан Жээренченин баласынын жортуулдагы сөзүн эстеп, капырай, Жээренче чечендин айтканы чын экен го, жоош көрүнгөн менен баары бир жакшы адамдан жакшы туулат дегенге эми ишендим деген экен.

ЗАР МЕНЕН МЭЭР

Бар экен, жок экен, илгерки заманда бир падыша болгон экен. Падышанын вазири өлүп калып, анын ордуна өзүнүн кулун вазир кылып алат. Күндөрдүн биринде вазири экөө куш салып ууга чыкса, дагы бир падыша балдарын ээрчитип куш алып жүргөнүн көрөт. Падышанын көңүлү бузулуп:

– Кудайым бизге эмне үчүн бала бербеди экен. Биздин аялдарыбыз эмне үчүн төрөбөйт. Уудан кайтканда экөөбүз тең, аялдарыбызды сабайлы,– дейт. Алар убадалашып уудан кайтышат. Үйлөрүнө келип аялдарын «туубайсың» деп сабашып, аябай кыйнашат. Бечара аялдары күйөөлөрүнөн коркуп, бала үчүн зарланышат. Кудайдан тилешет. Үч-төрт айдан кийин аялдарынын боюна бүтөт. Бир күнү падыша вазири экөө куш салып жүрүшүп, дагы кеңешет.

– Эми кудай берсе, аялдарыбыз туумак болду. Менин катыным эркек тууп, сенин катының кыз тууса, кызыңды менин уулума бер. Сенин катының эркек тууп, менин катыным кыз тууса, кызымды сенин балаңа берейин. Эгерде экөө тең эркек, же кыз тууса, экөөн акыреттик дос кылалы,– дейт.

Ага вазири макул болуп, бата кылышып, куран кармап ант кылышат.

Айы-күнү жетип, катындары толгоо кармаганда:

– Жүрү куш салалы. Төрөгөндө бирөө сүйүнчүлөп барар,– деп экөө жүрүп кетишет. Буйрук менен вазирдин катыны эркек, хандын катыны кыз төрөдү. Бир мастан кемпир вазир менен падышага:

– Катыныңар аман-эсен төрөдү. Вазирдин аялы эркек, хандын аялы кыз төрөдү,– деп сүйүнчүлөйт. Экөө сүйүнгөн бойдон жарышып келе жатып, вазирдин аты мүдүрүлүп жыгылып, арка-мойну астында калып каза табат. Вазирди жашыргандан кийин көп өтпөй хан той өткөрүп, кызынын атын Мээр, ал эми уулдун атын Зар коёт. Зар менен Мээр бир жерде өсөт, бир медреседе бирге окуп, он алты жашка чыгышты. Мээрдин сулуулугу жандан ашып, падышалардын балдары ашык болуп, жуучу жиберип жатышты. Кээ бир падышанын балдары Мээрди албасак да, жүзүн бир көрөлүк дешип, ашык болуп, ак боз аттары менен жыландай ойнотуп, Мээрдин астынан өтөр эле. Жуучу жибергендерди падыша:

– Кызым күйөөдөн жутаган жок. Күйөөлөп койгон жери бар, убара болуп келе бербегиле,– деп кайтара турган. Падыша кызын Зардан башкага бербесин билишкенден кийин, калк падышаны жамандай баштады. Кудай албаган падыша кызын өлгөн вазиринин жетим баласына бермек болуптур, деп даңаза кылышты. Бул сөздү угуп, падыша кызын Зарга да бербес болду. Зар менен бирге окууга, бирге жүрүүгө Мээрдиге жибербей койду. Ал эми башка балдар ашык болуп, кызды алуунун амалын издей баштады. Падыша элден коркуп, адам эшигин таба алгыс сарай жасатып, Мээрдиге киргизип, эшигин бир мастан кемпирге кайтаргыч койду. Зар ар жактан карап, бер жактан карап, Мээрдиге эч таба албай ичи күүдү.

– Эне, менин курдашым, жарым Мээр жок. Кайда экенин билесизби? Же падышанын балдары менен качып кеттиби? – деп сурады энесинен Зар. Зар балам, башыңды көтөр, кайгыланба. Кайнатаң жаңыдан салган сарайдын терезесин барып карачы. Мээр ошондо. Ал сага бир сөз айтар,– деди энеси. Энесинин сөзүнө кубанган Зар чуркап барып терезени карады. Мээри терезени ачып, күзгүнүн бетин өзүнө, сыртын Зарга каратып, терезесин жаап кетип калды. Зар капаланып энесине келди да:

– Эне, менин досум, акыреттик жарым менден күдөрүн үзүштүр. Күзгүнүн бетин өзүнө, сыртын мага каратып кетип калды. «Жетим» деп мени теңине албагандыгы үчүн, мен бул дүйнөдө жашабаймын,– деп ыйлайт. Күзгүнүн артын көрсөткөнү күндүз эмес, түнкүсүн кел дегени эмеспи, балам,– дейт энеси. Зар сүйүнүп, ордуна ыргыч туруп, чуркап барып терезеден карап турду. Ары басты, бери басты, күндүн кеч кирмеги азап болду. Намаз шам менен куптандын арасында Мээр Зарды чакырып алып:

– Сүйүктүү досум, сен чоң ак чийдин түбүнөн кетпе. Эл жатарда мен атамдан уурданып, сандыктагы ак

бараң менен көк бараңды, акырмагы ак тулпар менен көк тулпарды алып чыгамын. Сен даяр тур, – деди.

Бул экөөнүн сүйлөшүп жатканын мастан кемпир угуп. Силерге бирди кылармын деп кекенип калды. Зар дароо барып ак чийдин түбүндө Мээрди күтүп отурду. Мастан келип, акырын караса, Зар уктап калыптыр. Кемпир Зарды ордунан көтөрүп башка жерге коюп, ордуна өзү чүкөдөй болуп отуруп калды. Мээр аттарды алып келип:

– Мингин тулпарга, – деди. Мастан кемпир тулпарга минди. Түнү бою экөө жүрүп отуруп, күн пашке болгондо арт жагын караса, Зардын ордуна мастан кемпир тулпарга минип келатат.

– Кылмакчы элең кылдың, жемекчи элең жедин, ушинтип кууратмакчысың. Канча кылган менен көптү көргөн эмессиңби, жол башта, – деди. Мастан ак тулпар менен кыя тартып, алдыга түшүп бара жатат. Мээр ак бараңды колго алып, астында бараткан мастан кемпирди шыкаалап, эки далынын ортосу, как жүрөктүн толтосу, өлөр жериң ушул деп атын жиберди эле, мастан кайра келбес сапарына жол тартты. Канча кылган менен акылы бар эмеспи, тулпардын изи менен Зар таап келер деген ой менен, Мээр ошол жерде үч күнгө чейин күтүп жатты.

Зар уктап бир убакта ойгонсо, эч ким жок. Жалгыз өзү калган. Күн алда-качан пашке болуптур. Эки жакты караса, анда-санда жерде аяктай жерди томура баскан тулпардын издери жатат.

– Кой, мени алдап уктатып коюп, качып жоголгон экен. Тулпардын изи менен издеп таап, канчалык сен деп жүрсөм да карабайсың, эң болбоду дегенде жолдоштук акымдан кеч дейин, – деген ой менен Зар жолго түштү. Ал үч күндөн кийин Мээрге жетти.

– Акыреттик досум, келдиңби? Мастан кемпир экөөбүздү ажыратып коё жаздады. Эмне болуп адаштың? – деп сурады Мээр.

– Бул да болсо мастандын азгырып уктатканы тура,– деди Зар. Алар андан ары жүрүп отурушуп, бир теректин түбүнө келип:

– Зар, сен уктап, эс алып ал. Аттарды мен карай турайын,– деди Мээр.

Зар уктап ойгонгондон кийин Мээр:уктады. Зар аттарды карап турду. Үч күн тамаксыз жөө келген неме болбой эле уйкуга кетти. Бир убакта Мээрдin жүзүнө кыбыраган жалбырак тийди. Көзүн ачып караса, бир кара чаар жолборс теректин башына чыгып бараткан экен. Акырын тура калып, ак бараң менен атып жиберди. Жолборс кулап жерге түштү. Терисин сыйрып алып, андан ары жүрүп кетишти. Бир шаарга жеткенде экөөнүн тең тулпары зоругуп өлдү. Жөө калып, бирок дагы алдыга кете беришти. Бир кезде чоң сууга туш келишти. Кечип өтө албай, сууну бойлоп жүрүп отурушту. Аңгыча жолунан кемечен сокур абышка кезикти. «Айланайын атаке, бизди аркы өйүзгө чыгарып коюңузчу»,– деп суранды Мээр. «Чыгарсам бирден чыгарам, экөөң кемеге батпайсыңар, экөөңдү кемем көтөрө албайт»,– дейт абышка. Мээр чалдан шек санап:

– Мен мурун чыгайын, Зар. Сен байкадыңбы, бул чал бир шумдук кылганы жатат. Сен ушундай тура бер. Мени алып суунун ортосуна барганда, чал мага асылып калар, ошондо сен эч нерседен чочубагын. Кемесин кайта айдап келем,– деп Мээр кемеге түшүп жүрүп кетти. Мээр айткандай суунун ортосуна барганда, чал Мээрдin бетинен өпкүлөп асылып калды. Мээр абышканы сууга түртүп жиберип, кемени кайта айдап, Зарга келди. Келсе Зар жок. Ары карап, бери карап таба албады. Зарды кайдан табарын билбей чарчап, бир теректин түбүнө келип, уктап кетти. Ошол арада Таймас деген падыша куш салып жүрүп, Мээр жаткан терекке кушу конот. Падыша кушуна келип, Мээрдi көрөр замат ашык болуп, үйүнө алып барып,

той кылмак болду. Падышанын тогуз катыны бар экен. Мээрди онунчу аялдыкка алмак болуп чоң той өткөрдү.

– Таймас падыша, мен да бир падышанын кызы элем. Кудай никемди сизге буйруптур. Эми сиз мени тогуз катыныңызга кошуп сейилдикке жибериниз. Баарыбыздын аттарыбыз, кийимдерибиз бирдей болсун, анан кимибиздин өнөрүбүз ашык болсо, ошонубуз эрке токол бололу, – дейт.

Таймас падыша макул болуп, Мээрдин айтканынын баарын иштеди. Мээр тогуз катынды ээрчитип келсе, кемеси ордунда турган экен. Тогузун тең, кемеге отургузуп: – Тиги жээкке чыгып ойноп келелиби? – деп сурайт. Катындар сүйүнүп кемеге түшөт. Мээр кемени айдап, суунун агымы менен бара жатып, суунун көлгө куйган жеринде ары-бери өткөндөрдү карактап жүргөн он каракчыга жолугуп калат. Каракчылар өзү келген олжо деп кубанышты. Алар ар бирине нике кыйып, ону он катынды алмак болушат. Алар сүйүнүп тойго тамак камдап жүргөндө Мээр аялдар менен сүйлөшүп алат.

– Мен чай менен уу берем. Ошентип буларды уулантып өлтүрөлү, — деп убаданы бекитишет. Ошентип алар айтканындай чай менен кошуп уу берип, каракчылардын баарын өлтүрүп, алардын кийимдерин өздөрү кийип, чачтарын төбөсүнө түйүп, кылычтарын, мылтыктарын асынып, аттарын минип жүрүп кетишет. Аялдар жүрүп отурушуп, бир шаарга келишти. Ал шаардын падышасы өлүп, падышалык кылууга баласы же жакын тууганы жок болгондуктан, талаш болуп жаткан экен. Өлгөн падышанын бир кушу болуптур. Ошо кушту учуруп, кимдин башына консо, ошону падыша кылабыз деп жатыптыр. Аялдар жыйналган элдин ичине барышты. Эл кушту учурушту эле, куш айланып келип, Мээрдин башына конду. Мээрдин жанында тогуз жигити бар экенин көрүшөт эл.

– Өзү деле падыша экен,– деп Мээрди такка отургузушту.

Ошентип, Мээр ал жерге падыша болуп калат. Эми Зарды табыш керек деп ойлоп, шаардагы бүт жыгаччыларды чакыртып, менин сүрөтүмдү так өзүмдөй кылып жыгачтан жасап чыгаргыла деп буйрук кылат. Усталар бир-эки күндүн ичинде эле так өзүндөй кылып жасап, алып келип беришет. Мээр сүрөттөрдү көчөлөргө койдуруп, бүтүн журтуна жана башка падышаларга кабар кылдырат.

– Менин сүрөтүмдү эл көрсүн жана менде ушундай усталар бар экендигин билсин, – дейт Мээр.

Шаардагы адамдар жыйналып, көчөдөгү сүрөттөрдү карап өтүп жатышты. Түш ченде бир сокур абышка сүрөттү карап туруп:

– Атаганат, жыгачтыгы болбосо, Мээр деп айтсам боло турган экен,– деди.

Мээр аны чакыртып алып, үйгө киргиздирет. Журт дагы эле сүрөт көрүп өтүп жатты. Эртеси түштө орто бойлуу, кырк жаштар чамасындагы бир киши дагы:

– Атаганат, жыгачтыгы болбосо, Мээр деп айтсам боло турган экен,– дейт.

Мээр аны да чакыртып, бир үйгө киргиздирет. Журт өтүп жатты. Эртеси кечке жуук, этеги тизесине жетпеген бир бала сүрөттү кучактай калып: Айланайын, Мээрсинби? – деп жалынып жиберди.

– Алып келгиле, чунак баланы! – деп аны да каматып койду.

Эртеси Мээр өзү келип сокур абышкадан:

– Мээр сиздин эмнеңиз болот? – деп сурады.

– Мээр менин катыным эле, чанып качып кеткен,– деп калп айтат.

– Сокур абышканын ичери бүтүп, өлөрү калганда калп айтып отурганына Мээр ачууланып, сокур көзүнө кошуп, таза көзүн чукутуп, сокурдун үстүнө сокур кылып:

– Бар эштеп күнүңдү көр,– деп коё берет.

Андан чыгып орто жаштагы кишиден:

– Мээр сиздин эмнеңиз эле? – деп сурады. Бул киши Таймас падыша болуп чыкты.

– Мээр эмнем болсун, талаадан таап келип, алайын деп турганда сейилдикке чыгамын деп, тогуз катынымды кошуп ээрчитип кетип, ошо бойдон жок,– деп чынын айтты.

– Эми Мээрдиге алар белеңиз? – деп сурады Мээр.

– Мээринеге деле ыраазы элем. Тогуз катыным табылса кана,– деди. Ал тогуз катыны эркекче кийинип, Мээрдиге жанында сурак сурап отурганын билген жок.

Мээр андан чыгып эми бала жаткан үйгө келди. Бала Зар экен. Экөө кучакташып көрүштү. Зарды жуундуруп тазалап, падышалык кийимдерин кийиндирип, падышанын тактысына отургузду. Мээр менен Зар кошулуп келип, Таймас падышага:

– Адам баласы кудайдын бергенине канагат кылбайбы. Чүрөктөй тогуз катының турса, ага кошуп, мени алам дедиң. Мына менин акыреттик жарым. Мына сенин катындарың. Мен аларды сатып жиберген жокмун. Эми түшүнсөң керек,– деп Таймас падышанын аялдарын берип, аларды мейман кылып, тогуз күн кармап, сый-урмат менен узатыптыр.

ЗЫПАК

Илгери бир заманда бир падыша, анын жалгыз уулу жана жакын көргөн биринчи обоскери болуптур. Ал обоскердин да жалгыз кызы болгон экен. Ал кызын ар түрдүү тилде окуй турган бир шаарга жиберип, окууну бүтүп келет. Анан падыша:

– Ушул обоскердин кызын алсын – деп, баласына айттырат. Бала болбой коёт. Хан зордук менен кызды

алып берет. Ошентип, экөө жашап жүрөт. Бир күнү ошол шаардын жогорку даражадагы адамдарынын балдары чогулуп, салбырынга же ууга чыгышат. Ойноп жүрүшүп балдар бири-бири менен сырдашат.

Сен кайдан алдың катынды? – дешет. Баягы кандын уулу:

– Мен атамдын обоскеринин кызын алгамын, – дейт.

Ошондо балдар хандын баласын шылдыңдашып күлүшөт.

– Сага хандын, бектин, байдын кыздары буюрган эмеспи? Ал атаңдын айтканы менен шилтеген жакка кете бере турган кулу, – дейт.

Ошого арданып бала үйүнө келип аялын:

– Кет! – деп сабап кууйт. Аялы:

– Кетпейм, качан атаң кет десе, кетем, болбосо өлтүрсөң – өлтүр, кетпейм, – дейт.

Ага болбой күнүгө эки убак урчу болду. Аны кыздын энеси угат да, кызына келип:

– Балам, сени хандын уулу чанып, кет деп уруп жүрөт, – дейт. Ошон үчүн алып кетейин деп келдим, – дейт.

Анда кызы:

– Жок, эне, душман айта берет. Мен күйөөм менен өтө ынтымактуумун, кете береңиз, – дейт.

Ошону менен энеси кетет. Алып кетет деген хан уулу кечинде келип:

Кеткен жоксуңбу? – дейт да, колу-бутун таңып, ороого салдырат.

Мейлиң! – деп жүрө берет. Энеси угуп дагы келет:

– Балам, сени түнчүндө ороого салып коёт.

Андай кыйын болсо сени кетирсин да, пери шаарында Зыпак деген кыз падыша бар, ошону алсын, уруксат бер, балам, – дейт.

Кыз баштагы сөзүн айтып, энесин кетирет. Хандын уулу кечинде келип:

– Энең дагы алып кеткен жокпу? – деп дагы колу-бутун байлатып жатканда аялы айтат:

– Мени эмне кыйнайсың, мен уруксат берейин, атаңа айтып, пери шаарында Зыпак деген кыз падыша бар экен, ошону алып кел, анан кетейин, – дейт.

Ошондо хандын баласы:

– Болуптур, мен ошону укмак элем, жүрө бер – деп, бош коёт. Эртеси атасына айттырат:

– Пери шаарында Зыпак деген кыз падыша бар экен, мен ошону алып келем, уруксат берип, мага кырк жигит, кырк атты тону, курал-жарагы менен камдап берсин – дейт.

Атасы уулунун айткандарынын бардыгын камдап берет. Ошондо аялы бул азык, азык болбойт деп, курут жана жылкынын кара кезек этин кургатып, жаргылчакка тартып ун жасап, кийимдин арасына сиңирип, шырып бекитет.

– Жолдошторундун бардыгы ачкадан кырылып жоголот, андан нары дагы бир ай, эки айдай жөө жүрөсүң. Ошондо ушул күлазыктын кереги тиет. Курутту үзбөй салып жүрсөң биринчиден эрмек, экинчиден кубат, үчүнчүдөн азык болот, – дейт.

Ошону менен кырк жигит менен жөнөп кетет. Ал жол барса-келбес жол эле. Ошентип үч ай жол жүрөт. Пери шаарына кандай жол менен барарын билбейт. Аттары, жигиттери арыктап ачкадан өлүп, бүт ар кайсы жерде калып жоголуп бүтөт. Өзү жалгыз калып, баягы күлазык менен оокаттанып, дагы үч ай жөө жүрүп олтуруп, бир чоң шаарга туш келет да, шаарды коруп, сыртынан кайтарып жүргөндөр кармап алышат.

Кайдан келе жатасың? Кайда барасың? – деп сурашат.

– Ушул шаарда Зыпак деген падыша кыз бар экен. Ошону алайын деп издеп келе жатам.

– Зыпак ушул шаарда жашайт. Аны бир күндө үч сүйлөтүү керек. Сүйлөтө албай нече азаматтар жок болуп кетти, – дешти.

Көрүшө жатам, – дейт бала.

Анда тээтиги көчөгө бар, ошол көчөдө күйөө болчу баланы тосуп алчулар бар дешет. Ошол көчөгө күйөө болчу гана адам барчу экен.

Тоскон жигиттер, Хан күйөө, бек күйөө! – деп, көтөрүп барып, сонун жайга киргизип, тамакка тойгузуп күтүп турат да, Зыпакка кабар берет.

Зыпак кечинде келет да, баякы сүйлөтчүжайына барып олтурат. Бала үстүнө кирип олтура берип таң атырат. Зыпак:

Башын алып, тизип койгула, – дейт.

Желдеттерине жетелетип, киши өлтүрчү жерге алып барып өлтүргөнү жатса, ошол шаардын уйлары, торпокторун кайтарып, саап оокат кылчу бир кемпир келип, жаш бала экен. Нечен адамдын башын алдыңар, аларды ким эстеп жатат, мага бергиле. Мен торпок кайтартам, качан керек дегенде алпарып берейин деп сурап алат.

Ошентип, үч жылга айланат. Анан баягы үйүндө калган аялы:

– Хандык кылып мага темирден чокой, темирден таяк жасатып берсин. Мен күйөөмдү таап келем, – деп, кайнатасына айттырып жиберет.

Ошондо хан:

– Мен хан башым менен таба албай жүрөм, табам десе макул, – деп хан айткандарынын баарын жасатып берет.

Ошону менен баягы күлазыктан мол жасатып, белине түйүп алып, эркекче кийинип, күйөөсүн издеп жөнөйт. Ал бир нече ай, бир нече күн жол жүрөт да, арып чарчап, бир күнү кечинде бир сонун жайга туш келет. Бир чынар теректин түбүндө чоң ак боз үй турат, барып кирип көрсө, түрлүү

тамак, эң сонун жасалгаланган, тамактан тойгуча ичип, теректин башына чыгып кетет. Теректин башы үйдүн түндүгүнөн көрүнүп турат. Теректин бүчүрү өтө калың, үч ача бутакка карап отуруп, күүгүмдө бир үч көгүчкөн келип силкинип койсо, экөө эки эркек, бирөө кыз болуп калат. Ошол перинин чоңдору сейилге келүүчүжайы экен. Тамактанып болуп отуруп, кумар ойной кетишет. Эки эркек бала кызды ута башташат. Карап туруп ичи күйүп кетип, кызга болушуп, мындай ойно деп кыйкырып жиберет. Ошондо балдар түндүктүн үстүн карашып:

– Ой, сен кайдан келген адамсың, кел, кыйын болсоң ойноп көр! – деп мыскылдашат.

Ал теректин башынан түшүп келип:

– Эмне саясыңар? – дейт. Анда баякы мусапыр жигит:

– Менде силердин бир отургучуңарга чыга турган кучум жок, кара башыбызды сайышалы,– дейт.

Алар макул болушат. Ал жигитче кийинген келин үчөөнү үч жолу утат.

– Убада боюнча менин карамагымдасыңар. Мен силерди элиме, шаарыма алып кетем,– дейт.

Баягы үчөө жалынышат.

– Бизди шерменде кылба, биз жеңилебиз деп ойлогон эмеспиз. Эми эмне алсаң, айып өзүбүздө, алтын берели,– дешет.

Мен дүнүйөгө ойногон эмесмин – деп, ал жигит болбойт.

Анда мүдөөңдү айт, ошого жеткирели,– дешет.

Эмесе, ушул жакта Зыпак деген кыз падыша бар экен, ошону мага алып бергиле десе, баягы үчөө:

– Оо, ал иш колдон келбейт, ал өтө кымбат, ал Зыпак бир түндө үч жолу сүйлөткөн кишиге тиет, шарты ошол. Нечен жүздөгөн хандын балдары келип, сүйлөтө албай коюшту.

– Эмесе, андан башка эч мүдөөм жок, – дейт. Үчөө кыйналып туруп:

Биз жардам берели, анан сүйлөтүп аласың, – дейт.

– Эми сен көчөгө барсаң, ошол жерде күтүп тургандар бар, алып барып кыз падышага кийришет. Сүйлөтчү жайына кечинде барасың. Мурун кир да, алтын стол бар, ошого отур, Зыпак кирет да, барган убакыттан башталат. Ошондо бир күндүк өмүрүм калды. Сизди сүйлөтө албай жүздөгөн адамдар өлүп кетиштир. Анан мен сүйлөтмөк белем, чын хандык кылсаң бир түнү ушул столдун үстүнө отуруп өлөйүн де, сөзгө жыгылат да берип, өзү күмүш столго отурат. Ошол кезде биз киребиз да, бирибиз алтын тактага барабыз, алтын керебетке бирибиз, алтын столго киребиз. Сенден башка адам көрбөйт. Анан сөз башталат, аны-муну айтып, биз кыжырын кетирип сүйлөтөбүз. Ошентип, жөнөп шаарга кирип, кечкурун баягы көчөгө барса:

– Хан күйөө, бек күйөө! – деп, көтөрүп барып, бир сонун жайга киргизди. Баягы айткандай мурун кирип, алтын столго отурат. Зыпак кирет да убакыты болжоп, анан:

– Бу столду мага бериңиз! – дейт, баягы үйрөткөн сөз бүт айтылат. Ошондо сөзгө жыгылып, өзү күмүш столго отурат, анан күйөө ойду айтат, тоону айтат, күлө турган сөздү айтат. Такыр сүйлөбөйт: Баягы үчөө кубулуп, билинбей келишип, болжолдогон олуттарга кирип кетишет. Аны көрүп туруп баягы күйөө:

– Ошончо күндөн келип, ажалым ушу жерден экен, кантейин алтын керебет сен бир сүйлөчү? – деди эле, алтын керебет шыңгыр дей түштү. Мындайы жок эле, эмне болду деп ойлоп, Зыпак туруп, тияк-биягын караса, эч нерсе жок. Кайта барып ордуна отурду эле, алтын керебет сүйлөй баштады:

– Илгери бир үч адам жол жүрүп калып, бир калың токойго келишип, жатып калышат. Ал токойдо

адам баласына зыян келтирүүчүлөр көп экен. Отту чоң жагып, кезек менен күзөткө турушат. Бирөө туруп, экөө уктайт. Бекер отура алышпай, жыгач уста экен бирөө, жаш ууз теректен бирди кыйып келип, бир сонун сулуу кыз тургузуп койду да, экинчисин ойготту. Ал туруп караса, бир сонун кыз турат, аны көрүп «менден кыйынсынат» деп отурду. Кийим тигип, кийинтип салат.

Үчүнчүсүн ойготот, ал караса, бир сонун сулуу кыз турат жаны жок. Буларды көрчү деп дубасын окуп, жан кийирип коёт. Аңгыча таң атат. Бирөө туруп:

– Мен алам, мурун мен тургузбадымбы десе, экинчиси мен алам, кийимдерин тигип көркүнө келтирдим дейт. Үчүнчүсү жок, мен алам, мен буга жан киргиздим деп чабыша кетишет.

Ошентип, кимиси алууга тийиш деп сурайт.

Анда күйөө айтат:

– Сени мурун тургузган жыгачы уста алыш керек. Анда Зыпак кыжыры келип:

– Эй, сен хандын уулу эмессиң, аны жоктон бар кылып жан киргизген адам алыш керек!

– Эмне болсо, ошол болсун, Зыпак бир сүйлөдү, – деп, доол кагылат. Элдин баары дүрбөп:

– Кандай неме сүйлөттү экен, эми аман калса экен!.. – дешип калышат. Түн ортосу болуп калат. Ошондо күйөө бала:

– Түн ортосу болду, күмүш керебет сен сүйлөчү? Анда күмүш керебет:

– Илгери үч байдын үч уулу жол жүрөт да, биз үчөөбүз аялды бир күндө алып, үйгө киргизели. Ошондо кимибиз байлык кылар экенбиз дешип мелдешип, убадалаша кетишет. Үчөө тең кыздын сулуусун издеп, бири тоо, бири бөксө, бири жака менен кыз тандап келүүгө жөнөшөт. Ошентип, үчөө бир кызды жактырышат. Бирок билишпейт, үйлө-

рүнө келишип, ар кимиси көп мал айдап, жигит, жалаң алып жөнөшөт, үчөө бир короого, бир үйгө алып барышат. Үчөө талашат:

– Мен биринчи жактыргам – дешип, катуу жаңжал салышат. Кызга келишет да:

– Чындыгын айтыңыз, кимибизди сүйөсүң, кимибизге тиесиң? – дейт. Кыз ошондо:

– Үчөөң шаарга барып, үч кымбат буюм алып келгиле, кайсы кымбат баалуусуна тием, – дейт.

Ал айткан шаар бир айлык жол болот, ошого жөнөшөт. Барышып бирөө күзгү, бирөө килем, бирөө алма алат. Алар шаардын сыртына чыгышып, алган буюмдарынын касиетин айтышат. Бирөө мен күзгү алдым, бул о дүйнө менен бу дүйнөнү көрсөтөт. Анда экинчиси мен килем алгам, ал бир айлык жерге бир мүнөттө жеткирет дейт. Үчүнчүсү мен алма алдым, ал алма өлгөн кишини майрам сууга ала электе жыттатса тирилет.

Анда күзгүнү карайлычы деп караса, баягы кыз өлүп жайына коюп жатат, кокуй жетели деп шашышып килемге отуруп алышып, бир мүнөттө жетип келишет да, алманы жыттата коюшат. Анда кыз тирилет. Үчөө дагы талашат. Күзгү болбосо шашпай келбейт белек деп бири айтса, килем болбосо бир айда келбейт белек деп, бири келген менен менин алмам болбосо тирилет беле дешет. Үчөөнүкү тең жүйөөлүү иш, муну кимиси алыш керек дейт. Анда күйөө:

– Аны күзгүнүн ээси алыш керек, – дейт. Анда Зыпак:

– Бектин уулу эмес экенсиң, аны алманын ээси алыш керек – деп, ошондо Зыпак экинчи сүйлөдү деп, шаарга доол кагылат.

Эл дүрбөшүп:

– Көрөбүз, өлбөсө экен... – дешип, элдер укташпайт. Андан кийин күйөө ар түрдүү сүйлөйт, сурайт, ырдайт, күлөт. Зыпак сүйлөбөйт. Ошондо күйөө:

– Кана эмесе, нечен күн, нечен ай жол жүрүп мээнетим талаага кетмек болду. Алтын такты сен сүйлөчү? – деп, кагып койду эле, каңгыр дей түштү.

Зыпак туруп карап, эч нерсе таппады да, кайта барып отурду. Ошондо алтын так сүйлөп кирди:

– Илгери бир шаардын уюн бир жерге саадырып, адамдын санына жараша таратып берчү экен. Ошондо бир кемпир уйду саап, торпогун байлап келгиче бир илек-илек бир жыланды эңип алып ошол челектин үстүнөн өтөт. Анда жыландын уусу сүткө тамып калат да, сүттү көп сүткө кошуп иет. Ошондон оору жайылып, көп адам набыт болду. Буга ким күнөөлүү? – деди.

Ошондо күйөө:

– Ага жылан күнөөлүү – десе, анда Зыпак:

– Туура эмес, башың ылдый караса сенин да оозуңан жиниң куюлат, ага илек-илек күнөөлүү! – дейт.

– Эмне болсо, ошол болсун, Зыпак үч сүйлөдү! – деп, доол кагылат. Элдер көрүүгө шашышып, эки-үч күндө учурашып бүтүшөт. Андан кийин Зыпак күйөөгө айтат:

– Менин шартым бүттү, мен сенин бүлөңмүн, мени аласыңбы же сатасыңбы, сенин эркиңде. Эми отуз күнү оюн болот, кырк күнү кыдыруу болот. Ага чейин менин ордума сен хан болуп тур. Биз кеткенде ханды өзүлөрү шайлап алышат, – дейт.

Макулдугун берип, күйөө такка отурат да, шаарда эмне сонундар бар, көрөм деп, жигит жалаң ээрчитип алып, шаарды кыдырат. Канча адамдын башы кесилди экен, көрөм – деп, адам өлтүрчү жерге барып, башты санатат. Караса, баягы өзүнүн күйөөсүнүн башы жок.

– Анан бул жерден адам өлбөй тирүү кеткенби? – деп, сурак кылат.

– Жок, – деп туруп жигиттери, – бир жаш баланы торпокчу кемпир сурап кетти эле, – дейт да, алдырып

келсе өзүнүн күйөөсү. Ал аялын тааныбайт. Ошондо өтө жаман акыбалда, тонунун ар кайсы жери аяктын, чынынын оозундай тешиги бар, бети туурулган, чокоюна жип, көк тийбеген жери жок. Чачы, тырмагы алынбаган, этинин киринен өңү таанылбаган кургур, кайдан келди экен деп жигиттерине буйрат.

– Бул баланы алып барып мончого салып, бут кийимин чечип, тырмагын алып, чүпүрөккө ороп, өзүн жакшы кийинтип алып кел, – дейт.

Жигиттер баягы айткандай кылып келип берет. Аңгыча Зыпакты чакыртып алып:

– Эми Зыпак, сени бир досум үчүн аракет кылдым эле. Менин ошол досум хандын уулу, ошого берем. Сөзүң сөз болсо, капа болбо, – дейт.

Зыпак макул болот. Эмесе, мына деп баланы алдырып, тапшырат. Менин дайнымды сураба, – деп Зыпактан өтүнөт.

– Кана, канча күндө баланча шаарда болосуң? – деди.

Анда Зыпак:

Балан айда, балан күндө болом – деп, убада берди.

Кош, эмесе – деп, өзү билген жол менен кете берди.

Ошентип, бир нече күндө кайта кайнатасынын шаарына келди. Кайнатасына барып:

– Уулуңуз Зыпакты алыштыр, балан күнү ушул шаарда болмок болду, – дейт.

Хан аябай кубанып күтөт, болжогон күнү келет. Хан эли-журтун чогултуп, үй тиктирип тосуп алат. Чоң той берет, баягы хандын баласы Зыпактын жанынан чыкпайт. Баланын үйүндө калган аялы кызмат кылып жүрсө:

– Бул жаман кете элекпи, кет эми! – деп кууйт.

Анда үйдө калган аялы түйүнчөктү көтөрүп келип, мына бул тон, бул чокой, бул чач, бул тырмак деп, дагы башка бир топ кир кийимдерин көрсөтүп чачат.

Кайдагы чирик, чык!.. – деп ордуна тура калат.
Ошондо Зыпак:

Жөн отур, сөзүн угалы, – дейт.

Анан болгон ишти бүт айтат, өзү барып Зыпакты сүйлөткөнүн, аны кимге бергенин, баланын акыбалын бүт айтат.

Ошондо Зыпак тура калып келип бутун кучактап, сени кетирсе, мында турбайм, адамда сендей жан жаралабы деген экен.

КААРДУУ ХАН

Илгери бир хан элине абдан ырайымсыздык менен карап, алтымыш жашка чыкканча перзент көрбөйт. Мунун карамагында эки вазир болот. Бир күнү хан ойлонуп отуруп, биринчи вазирин чакырат:

– Менин өсөрүм калган жок, өлөрүм калды. Менден эч кандай перзент жок. Эгерде ажалым жетип өлүп кетсем, артымдагы мал-мүлкүмдү ким ээлейт? – биринчи вазирден сурайт.

Анда биринчи вазири:

Эгерде ажалыңыз жетип, көзүңүз өтүп кетсе, балам жок эч кандай капа болбоңуз, биз деле ээлейбиз, – дейт.

Хан вазиринин башын алдырып таштайт. Экинчи күнү экинчи вазирин чакыртып, хан жогорку сөзүн кайталайт. Анда ал вазири:

– Ханым, эч кандай капа болбоңуз, бир айласын табабыз, – дейт.

– Айласын тап, – дейт хан.

– Ханым, мага темирден таяк, темирден чокой, түгөнбөс гүлазык таап бериңиз.

Хан вазирдин айтканынын бардыгын берет. Вазир буларды алып, ханга бала тилеш үчүн жолго чыгат. Айлап-жылдап жол жүрүп отуруп, бир күнү эки

жолдун айрылышына барганда бир аксакал кишиге жолугат. Вазир салам айтат. Аксакал киши алик алып:

– Кайда барат элең, балам? – калды.

– Биздин ханыбыз алтымышка чыкканча перзент көрбөгөндүктөн, мен ханга бала тилеп чыктым эле,– дейт.

Анда аксакал киши:

– Сен ханга бала тилеп чыга турган болсоң, мен бир сөз айтамын: Сенин ханың абдан ырайымсыз, элге каардуу, жетим-жесирге кайыр санабайт. Элдин муң-зарын түшүнбөйт. Ошондуктан перзент көргөн жок, силер чын ыкласыңар менен бала тилей турган болсоңор, дайындуу бир адам каттай турган тогуз жолдун тоомуна бир дүкөн, бир сарай, бир чайкана куруп, ошол жолдон өткөн-кеткендердин бардыгына, ач калган, кеч калгандарга оокатты, кийимди акысыз берип, адамдарды жети жылга чейин түнөтүп, өткөрүп турасыңар. Жети жыл өткөндөн кийин да жолугушарбыз, башка айтарым жок,– деп аксакал киши көздөн кайым болот.

Ушуну менен вазир жолго түшөт. Кайра дагы ошончолук жол жүрүп, жерине келет. Келгенде хан вазирди чакыртып:

– Кандай, айласын таптыңбы? – дегенде, вазир ошол сөздүн бардыгын ханга айтат. Хан макул болуп, тогуз жолдун тоомуна баягы аксакал кишинин айтканынын бардыгын куруп, иреттейт. Жети жыл бою жолоочулардын бардыгын багып, кийим, оокат менен камсыз кылат,

Жети жыл бүтүп, сегиз жылга айланганда хан кургандарын көчүрүп, өзү алдында келе берет. Хан жалгыз келе жатса, жолдо бир аксакал киши жолугат. Ал ак сакал кишиге салам айтат. Ал алик алып:

– Баякыларды аткардыңбы? – деп туюк гана сурайт. Хан ал сөзгө түшүнө коюп:

– Толук аткардым, таксыр,– дейт.

– Анда сен бул сөздү толук аткара турган болсоң, жакшы болуптур, алтымышка чыкканча перзент көргөн эмес элең. Сен мына бул алманы ал,– деп бир алма берет.

– Бул алманы алып барып, кечке маал тышкы кабыгын аарчып кара бээге бер, алманы тең жарып, байбичең экөөн бөлүп же. Байбичеңдин боюна эгиз эркек бала бүтөт. Таптакыр туубаган кара бээң бооз болот. Ал эми эгиз эки бала төрөлгөндө бирөө сага, бирөө мага. Өзүндө калган баланын атын, Шааысмайыл коёсуң. Бээң тууганда кулундун атын Камыртай коёсуң,– дейт.

Ошону менен экөө ажырашып кете берет. Үйүнө келип, ордосунда иштерди жайлаштырып жүрүп, койнундагы алма эсинен чыгып калат. Чай ичкенде эсине келбейт. Чечинип жатар мезгилде койнуңдагы алма түшүп кеткенде гана эсине келет. Хан алманы аарчып, байбичеси экөө бөлүп жеп, ак сакалдын айтканын аткарат, ушундан баштап байбиченин да, бээсинин да боюна бүтөт. Тогуз ай, тогуз күн болгондо хандын байбичеси эгиз эркек бала төрөйт. Бээси да эгиз эркек кулун тууйт.

Эгиз эркек баланы эч кимге көрсөтпөй, бир кемпирге каратып, кара бээни жер үстүнө чыгарбастан, жер астына орун жасап, ошол жерге бактырат. Төрт күн болот дегенде, кечки тамакты ичип жаткан убакта эшиктен салам айтып, бир ак сакал киши кирет. Хан алик алып, төр жактан орун берет.

– Кандай, аялың төрөдүбү, бээң туудубу? – сөзгө келет. Анда хан.

Аялым эгиз эркек, бээм эркек кулун тууду-дейт.

Балдар кайда? – дейт ак сакал.

– Балдарды бир кемпирге бактырып жатам,– дейт хан. Ак сакал киши эки баланы алдырып келип, бир баланы ханга берип, бирөөнү өзү астына алып олтурат.

– Сенин алдында отурган баланын аты, Шааысмайыл, кулундун аты Камыртай болсун, кулун Шааысмайылдын келечекте мине турган аты - деп, бир баланы алып, көздөн кайым болот.

Ошондон баштап хан баланы бага баштайт. Молдого берип кат таанытат. Бала сегиз жашка чыгат. Ал дайым сууга барып, кайырмак салып жүрөт. Ошол мезгилде суунун боюна бир боз үй пайда болот. Андан бир кыз дайыма суу алып кетет. Бала кызды көрүп, сүйүп калат. Бала бир күнү энесине:

– Мага аял алып бергиле,– дейт. Энеси ханга айтат. Хан:

– Шааысмайыл али жаш, аял алгыдай боло элек, коё турсун,– дейт.

Ага, Шааысмайыл болбойт. Хандын айласы кеткенде вазирлерин чакыртып, Шааысмайылга кыз тандатып жөнөтмөк болот. Муну Шааысмайыл угуп:

– Атам убаракерчилик тартып, башка жакка киши жөнөтпөсүн. Ушул жерде бир кыз бар, ошону алып берсин,– дейт.

– Мен өзүм хан болуп, эл бийлеп туруп, ушул кызды балама кантип алып беремин,– деп хан болбойт.

Мында бала сүйлөбөстөн, тамак ичпестен, эки күн жатып калат. Хандын айласы кетип, суунун боюндагы боз үйгө жуучу жиберет. Жуучу суунун жээгинен бул үйдү таппай кайта келет. Бала энесине:

– Камыртайды бир көрөйүн,– дейт. Энесинин болбогонуна койбостон, атты жетелеп чыгып, минип алып, ары-бери бастырып:

– Апа, атты менин атым дедиңер эле, камдалган жоо-жарак, кийим- кечек бар дедиңер эле, мага көрсөтүңүзчү, кийип көрөйүн, жарашар бекен, жарашпас бекен? – дейт.

Энеси жоо-жарагын, кийим-кечесин, ээр токумун алып берет. Бала жарагын асынып, кийимин кийинип, атка минип ары-бери бастырып көрсө, ат жер

баспайт, учкан сыяктуу болуп көрүнөт. Ары-бери бастырып келип, энесине:

– Мен кеттим, эне, – дейт.

Энеси чачын жулуп ыйлайт. Ага да болбойт. Анда энеси:

– Түгөнбөстүн күл азыгын көп кылып камдап берейин, анан кеткин, – дейт.

Бала ага да болбойт. Күн жүрүп, түн жүрүп, ай жүрүп, жыл жүрүп бир жерге барса, бир боз үйдүн орду турат. Бул журтта бир кеседей таш жатат. Ташты аңтара салса, таштын астында Гүлдүзардын жазган каты бар экен. Ал катта мындай деп жазылган: «Шааысмайыл, сен анык эр жүрөк, туруктуу жигит болсоң, мени издеп келерсиң. Биз Мисир шаарына көчүп кеттик. Жок, коркок жигит болсоң, ушул жерден кайра тартарсың». Катты окуп, Шааысмайыл андан ары жолун уланта берет.

Дагы эки күн жүрүп, түн жүрүп, ай жүрүп, жыл жүрүп, бир жерге барса эки жагында жол жок бир капчыгайга туш келди. Ал капчыгайдын өндүрүндө жалан гана адамдын башынан бүткөн, эч бир жан өтө алгыс бир чоң дубал турат. Ары-бери бастырса, жол жок, айласы куруп турганда Камыртайга тил бүтүп сүйлөйт:

– Мен жүгүрүп бара жатып токтоймун, ошол учурда кылычың менен дубалды колуң жетсе жетпесе да шилтеп өт. Ошондо дубал урап түшөт. Андан ары дубалдын ичине киргенден кийинкисин өзүң билесиң, – дейт.

Ат айтканындай бир жерге келип токтойт. Шааысмайыл кылыч менен чаап өтсө, дубал кулайт. Бул дубал жалаң гана кишинин башынан курулуп, бир кишинин башынын гана орду калыптыр. Ал дубалдын ичине кирсе, бир чаар тулпар Камыртайды көргөндө кишенип тизесине чейин, дагы арыраак

бастыра түшсө, көзүнө чейин жерге батты. Далдаага Камыртайды байлап, арыраак барат.

Эч кандай адам жок. Бирок, коргондун ичинде абдан сонун кооз бак асман тирейт. Ал бактын ортосундагы көлдүн четинде бир терек бар. Аяк-быягына көз жүгүртсө, эч ким билинбегендиктен, Шааысмайыл теректин башына чыгып кетет да, уктап калат. Ошол мезгилде үч кыз келип, көлдөн суу алайын десе, сууда бир абдан сулуу жигиттин сүрөтү турат. Кыздар ал жигитти кармап алабыз деп, көпкө убара болушат. Чакаларына суу сузуп алышса, анда да жигиттин сүрөтү түшөт. Кармап алалы дешсе, колго илинбейт. Кыздардын айласы кетип чарчаганда кетип калышат.

Кыздардын падышасы:

– Эмне кечиктиңер! Силердин башыңарды аламын, – деп кысымга алат.

Кыздар көргөнүн айтып беришет. Аны уккан падыша кыз:

– Биздин коргонго кандай киши келди экен? Дубалга бир кишинин башы жетпей турат эле, жакшы болду, – деп падыша кыз кыздарды ээрчитип чыгат. Барса, кыздар айткандай сууда бир сүрөт турат. Ал дагы кармап алайын деп аракеттенсе, колго илинбейт. Аяк-быягын айланып караса, теректин үстүндө бир жигит уктап жатат.

– Муну өлтүрбөстөн тирүү кармап алсак, зыян келтириши мүмкүн. Ошондуктан жарадар кылып, сууга түшүрүп, башын алып, дубалды бүтүрөлү, – деп падыша кыз эки кызын жумшап, теректи аралата баштайт. Терек солкулдаган кезде, Шааысмайыл ойгонуп кетип, түшүп келет. Падыша кыз:

– Жигит, мага келдиңби? – дейт.

– Жолоочунун жолу ушундай экен, – деп бала жооп берет. Анда кыз: – Бул жерге келген кайтып

кетчү эмес. Тетиги дубал сага окшогон жигиттердин башынан бүткөн, – деп дубалды көрсөтөт. Ал падыша кыздын аты Рабизаңга болот. Кыз:

– Менин шартым бар, күрөшөм, мен жыксам башыңды алам, сен жыксаң сага тиемин, – дейт. Атайын койгон калыстарын чакыртып, каратып коёт. Экөө күрөшүп, Шааысмайыл жыгып алат.

Падыша кыз кайрадан күрөшөт. Шааысмайыл дагы жыгат. Эки жолу жыкканда кыз таажысын тартып жиберет. Тартып жибергенде кыз экени көрүнө түшөт.

– Эркек башым менен кыз менен күрөшүп эмне пайда таптым, – деп Шааысмайыл кыздын үстүнөн ооп түшөт.

Ооп түшкөндөн кийин кыз Шааысмайылдын үстүнө минип, канжарын алып, башын алмак болот. Бул учурда турган калыстар:

– Ээ, Рабизаңга, наамарттык кылбагын, бул жигит сени бир эмес, эки жолу жыкты. Жеңиш бул жигиттики, – дейт. Ушул сөздү уккандан кийин, ордуна ыргып туруп, жигитке жүгүнүп:

– Жеңиш сиздики, мен да сиздики, – дейт. Шааысмайыл андан ары жолун улантмак болот. Рабизаңга уруксат бербейт.

Кеч курун бир күндүк той жасап, экөө бирге жатмак болот. Шааысмайыл кылычын экөөнүн ортосуна коюп коёт.

– Шааысмайыл, сен эмне үчүн мындай ишти жасайсың, эмне үчүн унчукпайсың, же сага менин сулуулугум жакпайбы, же баатырлыгым жакпайбы? Менден көңүлүң калдыбы? – дейт.

Анда Шааысмайыл айтат:

– Мен үйдөн аттанып чыкканда бөлөк максат менен чыкканмын. Менин сүйгөн кызым бар болучу. Сиз меники, мен сеники болдум. Сизди мен аламын. Бирок экөөбүздүн ким-кимибиздин ниетибиз ишибиз

кылычтын мизиндей курч болсун деген ой менен койдум. Мен азыр сапар кетип бара жатамын. Ошол сапарымды туура аткарыш үчүн мен түз жана туура жолдо болоюн. Кайра келе жатып, той жасап, анан сүйлөшөбүз,— дейт. Эртеси андан жөнөп кете берет.

Мында да ай жүрүп, күн жүрүп, түн жүрүп, жыл жүрүп, бир капчыгайга туш келет. Капчыгайда бир чоң таш жатат. Өтүп кетүүгө жол жок. Ары-бери бастырат. Ошол кезде Камыртайга тил бүтөт.

— Ээ, Шааысмайыл, камчы сап менен ташты көтөр. Ал таш ачылгандан кийин каалга, каалгада кулпу бар. Ал кулпунун ачкычы ошонун үстүндө турат. Ал эми ачып киргенди өзүң билесиң.

Аты айткан ишти жасаганда жол ачылат да, атын жетелеп кирип жатса, оң жактан дагы бир кичине каалганы көрөт. Ал каалганы ачып кирсе, караңгы үй, төрдө бир кыз чачын сылап отурат.

Анын сулуулугунан үй жарык көрүнөт. Баягы кызга сүйлөшүүдөн сүрдөп, кичинекей майда таштарды кызды көздөй ыргытат.

— Ой, сен кандай бей тартип жансың? Жырткыч карышкыр болсоң, мени жегин. Жок, сөз түшүнгөн адам баласы болсоң, жолуңа түшкүн,— дейт.

Анда Шааысмайыл:

— Мен жырткыч эмесмин, адам баласымын. Караңгы жердин астында жашаган өзүң кандай жансың?

— Эгерде сиз муну уккунуз келсе, тарыхымды айтып берейин. Жети эркек бир туугандын ичинде бир жалгыз кыз элем. Атым Гүлпаары. Эң кенжеси болучумун. Биздин ханыбыз мени аламын деп агаларыма айттырат. Бирок, агаларым болбой коёт. Болбогондо хан уруш ачты, быйыл жети жыл толот. Ошондон бери эки акем өлүп бешөө калды. Мындан ары жүрүп олтурсаңыз, жолдо бир жагында көп киши, бир жагында беш киши эки тарап болуп согу-

шуп жатканын көрөсүз. Ошол беш киши менин бир туугандарым. Ошондуктан ханга бербес үчүн мени ушундай караңгы жайга сактап турушат, – дейт кыз.

Сөздүн маанисине түшүнгөндөн кийин Шааысмайыл жолуна түшүп кете берет. Жүрүп отуруп барса, жолдун бир тарабында көп киши, бир тарабында беш киши болуп согушуп жатат. Кетип бара жатып, Шааысмайыл жакын келгенде эки жактагыларды карабай туруп салам айтайын, кайсы жагы алик алса, ошол жагына кошулайын деген ойго келет. Ойлогондой салам берсе, беш киши алик алат, көп киши тарабы унчукпайт. Шааысмайыл бешөөнө кошулуп согушка кирет. Ошентип, падышанын аскерлерин кырат, жеңишке ээ болушат.

Бирок, беш бир тууган сүйлөшүп Шааысмайылды кетирбей, үйлөрүнө алып барышып, карындашын ага бермекчи болушат.

Ал күнү той жасап, карындашын Шааысмайылга беришет. Бирок, түндөсү бирге жаткырганда Шааысмайыл ортосуна кылычын жылаңач коюп коёт. Анда кыз кылычтын ортого коюлушунун жайын сурайт.

Менин сулуулугум көңүлүңө толбодубу, же беш бир тууганымдын баатырлыгы жакпадыбы? – дейт.

Силер жөнүндө эч кандай нааразычылыгым жок. Мен үйдөн жөнөгөнүмдө бир максат менен чыккым. Ошол максатым аткарылмайынча, менин сиз менен сүйлөшүүм туура келбейт. Бул кылычтын коюлушунун себеби – экөөбүздүн сүйлөшүүбүздүн маңызы, мына ушундай курч болсун. Таң эрте сапарымдан калбай жөнөп кетейин. Мен сизден айныбайм, – дейт Шааысмайыл.

Ошону айтып кайта келишке убада кылып жөнөп кетет. Ошентип күндөп-түндөп жүрүп отуруп, бир шаардын четине жетип, бир жесир аялдын үйүнө түшөт. Ал аялдан:

– Элиңерде эмне кеп бар? – дейт.

– Бизде эч деле кеп жок, бир гана жаңылык, падышабыз Гүлдүзар деген кызды аламын деп, тою болуп жатат. Бүтүшүнө эки гана күн калды!

– Андай болсо жакшы. Сиз мына бул акчага базарга барып, жууркан-төшөк, жемиш алып келиңиз,– дейт.

Акчаны алып, аял базардан айткандардын баарын алып келет. Кеч киргенде аялга Шааысмайып айтат:

– Сиз ханга жакшылап оокат жасаңыз. Мына бул шакекти кошуп алып барасыз да, тасмалды хандын астына коёсуз. Сиз өзүңүздү Гүлдүзардын эжесимин деп, ханга билдирбестен туруп шакекти Гүлдүзарга көрсөтөсүз. Анда Гүлдүзар сизге эмне десе, мага айтып келесиз.

Айтуусу боюнча жесир аял шакекти кошуп, дасторконду алып барат. Анда Гүлдүзар:

Сиздин үйүңүзгө ким келди? – сурайт.

– Менин үйүмө бир жигит келип, ушундай жасагын деди,– дейт аял.

Анда Гүлдүзар:

– Андай болсо мен ханга айтып тойду токтото турайын. Заар менен көчөгө бир киши чыгарбас үчүн буйрук бердирейин. Өзүм кырк кызды ээрчитип бакка барайын. Ошол жерден мени алып кетсин. Ушундай деп айтып барыңыз,– дейт кыз.

Аял бардыгын Шааысмайылга айтса:

– Жок, сиз кайра барыңыз да мындай деңиз: мейли тоюн токтото турсун, заар менен көчүрүп жөнөсүн. Мен хандан тартып алып кетем, кудурети болсо тартып калсын,– дейт.

Хан Гүлдүзарды алып келе жаткандыгын көрүп, Шааысмайыл алдынан тосуп чыгат да, Гүлдүзарды ала качат.

Хан кабарды катуу салып, артынан куугунтукташып, хандын тулпарлары да кууп жетпейт.

Шааысмайыл менен Гүлдүзар аттан түшүп эс алышат. Артынан хандын аскерлеринин келгендерин Шааысмайыл жеңе берет. Ошентип, төрт-беш күн ошол жерде согуш болот.

Алар жолдон Гүлпаарыга келет. Анда жети күн той жасап, сегизинчи күнү Гүлпаарыны алып жөнөйт. Гүлпаарыга агалары эки тулпар, үч куржун алтын, жана үчөөнө тиешелүү кийимдер, Гүлпаарынын бала кезинен бирге жүргөн күчүгүн кошо беришет. Күчүк бардык жаман, жакшылыкты алдын билет экен. Андан жүрүп отуруп, Рабизаңгага келишет.

Рабизаңга аябаган баатыр кыз болгон экен. Ал карамагындагы элди, шаарды бүт Шааысмайылга бүтүн өткөрүп берет. Ал жерден алынын келишинче алтын-күмүштөрдү, кымбат баалуу таштарды жүктөп алып жөнөйт.

Айылга жакын келгенде Гүлдүзар:

– Биз кайнатабыздыкына барбастан, ушул жерге жай салып туралы, – дейт.

Шааысмайыл макул болуп, атасынын айлынан он беш, жыйырма алыстыкта үй салдырат. Анын жайлары кымбат баалуу таштар менен бүтөт.

Хан бир күнү саякатка чыгып, кеч калып келе жатса бир канча алыстыкта абдан жаркыраган кооз жай көрүнөт. Эртеси хан изилдетип жиберсе, уулу Шааысмайылдын жайы болот. Эртеси атасын үйүнө чакырат. Гүлдүзар:

– Кайнатабыз үйгө келсе, бизди көрсөтпө, – дейт.

Хан баласы менен кошо жөнөйт. Шааысмайыл атты жайлаганча хан үйүнө кирип барат да, тамак даярдап жаткан үч аялды көрүп калат. Хан:

– Мен жетимиш-сексен жыл хандык доорон сүрүп, ушул жашка келгиче мындай сулуу аялдарды көргөн эмес элем. Чыныгы аялдар ушулар турбайбы! – баласын өлтүрүп, келиндерин алмакчы болот.

Ошол жерден калп ооруп калат. Баласына:

– Мен ооруп калдым, күн сайын келип кабар алып тургун,– деп тамак ичпестен аттанып кетет. Кемпирине барып:

– Балабыз динден чыгыптыр, каапырды алыптыр. Жети ата-быздан бери тозокко түшө турган болдук. Уулду эптеп өлтүрөлү,– дейт.

Кемпири макул болуп, хандын акыпы боюнча бал жана уу ачытат. Баланы чакыртат. Бала жөнөөрдө Гүлдүзар күчүктү кошуп берип:

– Атаңкына барганда күчүктүн кылганын кыл, баскан изин бас,– дейт.

Бала барса, атасы кыңкыстап жаткан болот. Ошол мезгилде энеси бир пиялага бал алып келип, ханга сунат, экинчи пияладагы ууну баласына сунат. Хан балды ичип жиберет. Шааысмайыл ичейин десе күчүк колдон тырмалап ичирбей коёт. Анда атасы менен энеси:

– Эмне үчүн ичпейсиң? – сурайт. Мындай оокатты ичип көргөн эмесмин, мага жакпайт,– дейт Шааысмайыл.

Бул сапар өлүмдөн калып, үйүнө кайтат. Экинчи жолу дагы чакыртат. Энеси палоо басып, бир жагына май аралаш, бир жагына уу аралаш палоону экиге бөлүп алып келет. Хан жей баштайт. Күчүк Шааысмайылга жегизбей коёт. Шааысмайыл өлүмдөн экинчи жолу калып, үйүнө кайтат.

Үчүнчү күнү чал ордосунун эшигинен тартып, төрүнө чейин килем менен төшөйт. Эшигинен төрүнө чейин терең чункур каздырат. Бул чуңкурдун ичине учун жогору каратып, эки шиш темир кактырат. Ал темир шиштердин учу ууланган болот. Ушинтип даярдатып коюп, баласын дагы чакыртат. Шааысмайыл күчүктү астына коё берет. Күчүк килемдин ортосун баспастан чети менен басат, күчүктүн изи менен Шааысмайыл да жүрүп отурат.

Барганда ууланган күрүч берет. Аны да жебей коёт. Ошентип, үйүнө дагы аман-эсен кайтат.

Төртүнчү жолу дагы баласын чакыртат. Хан:

– Балам, мен сени өлгөндө-талганда ак деп, так деп-көрдүм эле. Сен мага ишенбей, күчүктүн бир баласына ишенип калыпсын. Чын сырыңды айтчы, сенин күчүң эмнеде? – дейт.

– Менин эки колумду алтымыш кулач аркан менен артыма байласа, күчүм ошондо, ошону чече албаймын, – дейт бала.

Айткандай хан алтымыш кулач аркан менен Шааысмайылдын колун байлап:

– Башын алгыла! – кыйкырат.

Шааысмайыл күйшөнүп койсо, аркан бытырап, үзүлүп кетет. Хан:

– Ии, балам, мен сени катыксын деп жатам, – дейт. Хан экинчи жолу дагы сурайт.

– Алтымыш кулач чынжыр менен колумду аркага байласа, менин күчүм ошондо, – дейт бала.

Хан Шааысмайылды байлатып:

– Алгыла, жигиттер, башын! – кыйкырат. Ал күйшөнүп койсо, чынжырдын көзү сайын үзүлөт.

Үчүнчү жолу таарынычтуу, ырайымдуу сөздөр менен баласынан сурайт:

– Менин өлөрүм калып, өсөрүм калган жок, чын сырыңды айт, күчүң эмнеде? – дейт.

Бул сөзгө бала эрип кетип:

– Мен чын сырымды айтайын, Камыртайдын куйругунан биртал кылын алып, эки чыпалагымды бириктирип байласаңыз, менин күчүм ошондо, – дейт.

Аны менен байлатып, хан:

– Алгыла башын! – кыйкырганда, Шааысмайыл үзө албай калат.

Хан эки көзүн чукутуп, көзүн көлгө салдырат да, өзүн орго салдырат.

Хан үч келинине: – Шааысмайыл болсо ордо, мага тийсин,– деп кабар айттырат.

– Биз тирүүбүздө тийбейбиз, күчү жетсе, бизди өлтүрүп алсын,– деп келиндери жооп кайтарат.

Ошондо согуш башталат. Хандын аскерлери жеңиле берет. Алар согуша берсин, биз ордо жаткан Шааысмайылдан кабар алалы.

Бул ордо жаткан Шааысмайылга кайдан-жайдан тамак таап, күчүк алпарып таштай берет.

Күндөрдүн биринде бир чоң соодагер келип, ордонун туурасында бир-эки чакырым алыстыкта түнөп калышат. Ал соодагердин жанында дайыма күчүк болот дагы, күчүккө канчалык оокат берсе дагы аны жебестен, тиштеп алып кете берет.

Акырында соодагерлер:

– Бул кандай күчүк? – аңдып калышат. Күчүктүн артынан пайчы коёт. Пайчы күчүктүн артынан барса, тиштеп алган оокатты бир жерге алып барып эле таштап жиберет.

Артынан барып караса, бир чоң ордун ичинен бир кишинин добушу

чыгат.

– Сен кандай жансың? – дейт.

– Мени ордон чыгарып койгула! – суранат.

Бул сөздү угуп, баягы кербен башы соодагерге айтат. Алар төрт качыр менен аркандарды алып, орго барышат. Арканды таштап, качыр менен сүйрөтүп чыгарат.

Ордон чыкканда Шааысмайылдын эки көзү көр, сакал муруту өскөн болот. Аны алып булакка келишет. Ал булактын суусу менен бети-колун, көзүн чайкап отура берет. Күчүк көлгө барып, Шааысмайылдын эки көзүн алып келип берет. Ошол кезде Шааысмайылга түбүндө отурган талдын башына эки көгүчкөн келип конот. Алар кишиче мындай деп сүйлөйт:

– Көздү жакшылап жууп туруп, өз көзүңө сал. Көзгө салгандан кийин экөөбүз куйругубуздан эки тал таштайбыз. Талды эки колуңа ал да, оң колуңдагың менен сол көзүңдү, сол колуңдагы менен оң көзүңдү сыйпайсың. Анда көзүң кадимкидей таза болот.

Шааысмайыл көгүчкөндөр айтканын кылат. Күчүктү ээрчитип кете берет. Жүрүп отуруп эки өгүз менен кош айдап жаткан дыйканга жолугат.

Дыйкан:

– Падышабыз согушуп жатат. Алардын катары мага жакындап калды. Согушка барсам, келемби, келбеймби деп эгин айдап жатам. Сен кимсиң? – дейт.

– Мен баласызга бала болоюн, ботосузга бото болоюн деп жүргөн жанмын, – дейт. Аңгыча эки өгүзү чарчап калат. Бала эки өгүздү чыгарып коюп, бир колу менен тартып, бир колу менен кармап, жерди айдап таштайт.

Анан дыйканга:

– Сиздин ордуңузга мен барамын, «менин балам бар, ошол барат» деп айта бергин, – дейт.

Дыйкан:

– Болуптур, – деп баланы үйүнө ээрчитип жөнөйт. Үйүнө келип, үйүндө болгон бар тамагын берип:

Балам, сен эмне оокат жейсиң? – дейт.

– Мен кочкор, теке, бука, айгырдын этин жеймин. Дыйкан ал түнү бир кочкору бар экен, ошону союп берет. Аны бүт жеп жатат. Саар менен бир текенин этин жейт. Дыйкан кечте бир букасын союп берет. Бала аны эки күн жейт.

Ошол мезгилде хандан чакыруу кагаз келет да дыйкан Шааысмайылды жөнөтөт. Аялдары Шааысмайылдын келатканын, согушка кирерин билет. Баатыр аял Рабизаңгиге беркилер:

– Шааысмайыл келип азыр согушка кирет. Бирок, алдан-күчтөн тайыган немени этияттагын, – дейт.

Шааысмайыл барып:

– Биз бул хандын баатыр баласынын аты бар деп уктук эле. Ошону берсе, душманын сөзсүз жеңип берем, – деп ханга айттырат.

Атасы Шааысмайылды тааныбай калат. Анткени күчүк көзүн таап

келгенде, көздөрүн алмашып салып койгон экен.

Хан бул Шааысмайылдын суроосун канааттандырып атын берди. Атты минип, согушка киргенде, аялы Рабизаңги дароо тааныйт да кача берет. Шааысмайыл Рабизаңгини эңип, хандын астына алып келет. Хан Рабизаңгини желдеттерге башын алганга буйрук кылат. Муну угуп турган Шааысмайыл ханды кармагыла! – деп буйрук берет.

Ошентип нысапсыз хандын ниети өз башын жоготкон экен.

КАЛП

Илгери-илгери чоң деңиздин чыгыш жагында бир калп, күн батыш жагында бир калп болуптур. Деңиздин күн батыш жагындагы калп, деңиздин күн чыгыш жагындагы калпка калп айтышууга жөнөйт. Бир нече күн жол жүрүп, бир айылдын четине келгенде адамдар чогулуп уй союп, этин талап кетишет. Башынын терисин алып, он беш-он алты жашар бала калат. Батыштан келген калп баладан:

– Балам, көкүрөк жакта бир калп бар деди эле, мен ошону издеп жүрөм. Үйүн билесиңби? – деп сурайт.

– Ошол калптын баласы мен болом. Эмне жумушуңуз бар эле?

– Мен да батыштын калпымын. Атайы айтышууга келдим эле. Анда мени атаңа алып барбайсыңбы, – дейт калп.

– Анда мени менен эле айтышыңыз. Эгер мени жеңсеңиз, анда атамды да жеңесиз, – дейт.

– Балам менин да килемим бар. Төгөрөктүн төрт бурчунда жашаган миңдеген адамдарды чакырсам, килемдин бурчуна отуруп калышат, – дейт калп сөз баштап.

– Менин атамдын да бир чоң килеми бар, сиздин килемиңиз анын отко күйгөн тешигине жамаачы да болбойт тура, – дейт.

– Балам, менин бир чоң казаным бар. Жүздөгөн бээ, уй, кой союп салсам эти казандын түбүнөн эле келип калат, – дейт калп.

– Менин атамдын да бир казаны бар, анын бир кичине тешиги бар, ага сиздин казан куюн-кыт да болбойт тура, – дейт бала.

Батыштан келген калп баласы ушундай болгондон кийин атасына айла жок экен го деген ойдо мен сага жыгылдым, атаңа барбай эле ушул жерден кайра кетейин деп дароо кайра үйүн көздөй жөнөп кетет. Бала үйдүн териси менен башын көтөрүп үйүнө барат.

Көрсө, атасы жанатадан баласын карап турган экен. Жанагы сени менен сүйлөшүп турган ким? – деп сурайт.

– Көлдүн аягынан сиз менен калп айтышамын деп келген экен. Мени менен эле айтышып көрүңүз десем, эки ооз калп айтты. Мен ага катыра жооп берсем, кой жыгылдым деп, кайра үйүнө кетти. Сиз менен айтышуудан коркту окшойт, – деди баласы.

– Биз экөөбүз тең ата-бала калп болобузбу? Бирибиз эле калп болсок боло?! – деп союлун алып, баласын кубалайт. Бала ар кайсы үйгө кирсе да, артынан кубалап тынчын алат. Баласы айласы кетип, үйүнөн качып кетет.

Бала жүрүп отуруп, түн ичинде жылтылдап от чыккан жерге барса, бир кара алачык турат. Жырттыгынан шыкааласа абышка-кемпир отурат. Эшиги-

нин алдында чычырканактан кармаган кашаасы бар экен, анда беш-алты эчкиси жатат. Бала шып этип алачыкка кирип барат.

– Балам, кайдан жүргөн немесиң? – деп сурайт абышка.

– Атаке, энеке, баласы жокко бала, ботосу жокко бото болоюн деп жүрөм, – деп жооп берет бала.

– Бизге эле бала-бото бол! – децет абышка менен кемпир жалынып.

Ошентип ал кемпир-чалга бала болуп калат. Эчкилерди абышкага кайтартпай, бала өзү кайтарат. Ошондой күндөрдүн биринде бала эчки кайтарып жүрүп, бир чоң жардын түбүнөн өлгөн адамдарды көрүп, эси чыгып, жыгылып калат. Кечинде эчкилер үйгө өзүлөрү барат, ал эми бала жок. Баланы абышка менен кемпир издеп жөнөшөт. Жолбун бала кетип калдыбы? «Бөрү баласы ит болбойт» деген ушу тура деп сарсанаа болушат. Алар издеп жүрүп отуруп, баягы жерге барат. Бала ошол жерде сулап жатат. Абышка менен кемпир баланы үйүнө көтөрүп барышып, бир улагын садага чабышат. Ошентип бала жакшы болгондон кийин эне-атасынан: – Бул адамдар эмне болуп кырылган, башы башка жерде, денеси башка жерде жатат? Эмне үчүн баарынын башы кесилген? – деп такып сурайт.

– Биздин хандын Ханыша аттуу кызы бар. Ал ай десе айдай, күн десе күндөй сулуу. Бирок күйөөгө тийбей жүрөт. Кимде-ким кырк ооз калп айтып берсе, ошого гана тиём, кырк ооз калпты айталбаса, башын алам дейт. Кырк ооз калпты эп келиштирип айталбай, эчен жигиттердин башы кесилип жатат. Сен көргөн өлүктөр ошол хандын кызы башын кес-тиргендер, – деп төкпөй-чачпай айтып беришет.

– Мен ошол хандын кызына барамын деп күнүгө абышка менен кемпирдин тынчын алат. Абышка менен кемпир барба дегенге такыр болбойт. Алар

ары карап ыйлап, бери карап күлүп абдан капаланат.

– Тил албадың, балам, айла жок. Өздөн чыксаң биздин тилди алат элең, бирөөнүн баласы деген ушул, Эми бет алган жагыңан жалгасын. Туубасам да тутунгандай бала-бото болуп калдың эле. Өмүрүбүздөн көрүбүз жакын, биздин көзүбүз өтүп кетсе, бул бирин-эки мал, үй сеники эле, – деп абышка менен кемпир ботодой боздоп кала берет.

Бала такыр болбой, ман-эсен келем эле келем деп, хандын шаарына кетет. Хандын шаарына келип, хан ордого барып:

– Мен кырк ооз калп айтып бергени келдим. Хан менен Ханышанын алдына алпаргыла, – дейт дарбаза кайтарган желдеттерине.

Баланы хан менен Ханышанын алдына алып келишет. Ханым, мен өз атам туула электе чоң атамдын жылкысын кайтардым. Кырк кулач кайың укуругум, минип жүргөн карала бээм бар эле. Жылкы кайтарып жүрүп уктап калсам, бээм качып кетип, издеп жүрсөм, чоң дайра суунун ар жагына барып тууп коюптур. Кунан чабым жер болучу, кырк кулач кайың укуругумду ортосуна сайып туруп секирип өтүп, бээме барсам, кулуну телчигип, ары-бери оюн салып туруптур. Бээни минип, кулунду өңөрүп алып, сууну кечейин десем бээм баспайт. Аргам кетип, кулунду минип, бээмди өңөрүп, чу коюп суунун аркы өйүзүнө чыктым. Түшө калып, чөбүн сууруп алып, бээнин уузун саап, бышырып ичейин деп, таштан очок жасап, тезек терип келип калап, оттукту чагып, тезекти тутантсам, күйүп баратканда эле бырпырап уча баштады. Көрсө, ал тезек дегеним бөдөнө экен. Араңдан зорго чапаным менен басып калып, бир-экөөнү кармап алып, кайрадан от жагып, жылкынын чөбүнө уузду бышырып, эки бөдөнөнүн этин кактап жеп, уузду ичип, бөдөнөнүн майы менен өтүгүмдү майласам, бир өтүгүмө жетпей калды.

Майлаган өтүгүмдү башыма жаздап, майланбаган өтүктү аягыма жаздап, уктап калсам, аягымдагы майлабаган өтүгүм качып кетиптир. Издеп жүрсөм, бир топ киши арпа оруп жүрүптүр. Барып бирөөнүн орогун алып, шыпылдатып оруп жатсам, бир чоң бөдөнө бырпырап уча турган болуп калды. Маңгил орок менен уруп калдым. Желиндеп жүргөн бөдөнө экен, карын майы чубалып, бөйрөк майы бөлт этип ыргып кетти. Балапаны кызыл эт боюнча бырпырап учуп кетпеси.

Бөдөнөнү алып: – Ишиңер илгери болсун! – деп орогун орокчуларга берип, бери чыгып, бөдөнөнү май-сайы менен куйкалап жеп, тойгондон калганын чачыгыма түйүп алып, өтүктү издеп келе жатсам, суу тоңуп калыптыр. Суу ичейин деп бутум менен тепсем, суу чыкпайт. Айлам кетип, башымды мойнумдан жулуп алып, башым менен муз чегип, суудан ичип, суусунум канган соң андан ары кетип баратсам, бирөө: – Башы жок, башы жок! – дейт. Башымды сыйпаласам чын эле жок экен. Көрсө, баягы муз чагып, суу ичкен жерге башымды унутуп кетиптирмин. Кайра барып, башымды таап, мойнума кийип алып, дагы өтүктү издеп жүрүп кеттим. Бир айылга барсам чогулган көп эл бар экен. Ал жерде той берип жатыптыр. Тойдо менин баягы качып кеткен өтүгүм суу куюп, конок узатып жүрүптүр. Аны ошол жерден кармап алып, эмне кылып жүрөсүң, издебеген жерим калган жок десем, оң өтүгүңдү майлап, сылап-сыйпап, ал эми мени карабай, майлабай койгондугуңдан, сага таарынып качкандыгым ырас, – деп мойнуна алды өтүгүм.

– Өтүктү уруп-сабап, экинчи качпай турган убасын алып, кайра жылкыма келдим, – деди бала калп айтып.

Баланып айткан калпынын баарын хан менен хандын кызы Ханыша кунт коюп угуп отурушту.

Баланын калпы кырк ооз эмес, андан да ашып кетти. Баланын калпы Ханышага жагып, убада боюнча калп балага күйөөгө чыккан экен.

КАЛП АЙТУУ ЭМНЕГЕ АЛЫП КЕЛЕТ

Илгери бир Жумаалы деген калпычы болуптур. Ал калп айтканды өнөр кылып алган экен. Калп айтмайынча тура алчу эмес имиш. Бир күнү түн ортосунда эл кызуу уйкуда жатканда эшикке чыгып, үнүнүн баардыгынча: – Малга карышкыр тийди! Эл-журт, жардамга! – деп кыйкырат.

Элдин баары ойгонуп туш-туштан жабыла чуркап келишет. Бирок баардыгы тынч, эч кандай карышкыр көрүнбөйт. Жумаалы калп айтып элди алдаганына жыргап, боору эзилип күлөт. Элдер Жумаалыны «көк мээ, келесоо десе» деп тилдешип үйлөрүнө кайтышат.

Күндөрдүн биринде Жумаалы дагы түн ортосунда туруп алып азан-казан түшүп: – Ой, эл-журт, сактангыла, тоодон сел агып келе жатат. Өлдүк эле өлдүк! – деп кыйкырат. Үрөйү учкан эл бала-чакасын шашып-ушуп, чалынып-жыгылып отуруп, сыртка чыга баштайт, көрсө баягы иленди дагы калп айтыптыр.

Эч кандай сел каптабай эле экен. Жумаалы болсо элди алдаганына кубанып, ыкшып күлүп отуруптур. Жумаалынын бул жоругуна жини келген эл аны сабамакчы болушат. Ошондо эл ичинен бир аксакал чыгып: – Келесоону жайына койгула. Бир күнү калпынын азабын өзү тартат дешет. Арадан көп күндөр өтөт. Түн ичинде капыстан Жумаалынын үйү өрттөнөт. Эптеп сыртка качып чыгышат. Жумаалынын жан-алы калбай: – Ой, эл-журт, жардам бергиле!

Үйүм өрттөнүп жатат. Өлүп кетейин, чын эле чатырап өрттөнүп жатат, – деп нары-бери чыйпы-

лыктап элди чакырат. «Баягы калпычы, дагы калп айтып атат», деп бир жан чыкпай коёт. Эртеси элдер ойгонуп туруп карашса, чын эле үйү өрттөнүп, дубалы эле калыптыр. Жумаалы үй-бүлөсү менен ыйлап отурушат. Элдер Жумаалыга жардам берип, өрттөнгөн үйүн оңдоп коюшат. Жумаалы байкуш болуп, элге ыраазылыгын айтат. Ошондон кийин Жумаалы таптакыр калп айтпай калган дешет.

КАМКОР БАЛА ЖАНА АНЫН ДОСТОРУ

Илгери, илгери бир адептүү өскөн бала болуптур. Ал акылдуу гана болбостон, башкалар үчүн кам көргөн өтө боорукер бала экен. Бирөөлөргө кара санап, кастык кылбаган калыс бала деген атка конуптур.

Бир күнү ошол бала күн жаңыдан чыгып келе жаткан убакта отун алып келем деп, токойду көздөй жөнөйт. Ал жолдон жаратылыштын ажайып сулуулугуна аябай суктанат. Түркүн гүлдөрдү, жашыл арча, кайыңдарды, мөлтүр булактарды көрүп, далайга кеткиси келбей туруп калат.

Жол жүрүп отуруп аябай чарчап-чаалыгат. Агыны катуу суунун жээгине келип, кочуштап суу ичип, жээгине отурат. Улам туш-тарапты карап суктанат. Аңгыча ыйлап жаткан бир балатыны көрөт.

– Ыйлабаганда кантем, бир бутагымды мамалак сындырып койду. Өзүмдү көрсөтөм деп, бутакка чыкты да, сындырды. Аябай оор экен – деп, чөнтөгүнөн бетаарчысын алып чыгып, четинен айрып, бутакты бекем таңып коёт.

– Сен эми ыйлаба, жаш жаныңды кыйнаба. Бир аз күндөн кийин жашыл түскө айланып өсүп чыгат. Мени апам отун алып келгин деп жиберген эле, эми кетейин, – деп бала кетүүгө камынат.

– Сынган бутакты эмнеге албадың? – дейт балаты.

– Жаңы сынган немени алып эмне кылам? Мен куураган, жолду бөгөп тургандарды алышым керек, – дейт.

Балатыга баланын жообу жакты. Эми жакшылыкка жакшылык менен жооп бергим келди. Балаты:

– Бүгүн үйүңө кетпей, түнөп калышың ыктымал. Токой ичи караңгы жана корконучтуу. Ошондуктан бул сыйкырдуу чырпыкты бекем катып ал. Өзүңө керек учурда: күй, бутагым, күй десең, чатырап күйүп берет. Эгер өчсүн десең, көзүңдү үч ирет жумуп, үч жолу ачып койсоң, өчөт, – деп, белегин берет.

Бала балатыга ыраазылыгын билдирип, белекке алган чырпыгын катып алып коштошуп, сууну бойлоп жүрүп отурат. Бала улам жогорулай берет. Күн бүркөлүп, кара туман каптап, күн жаай баштайт. Анан ал ак жаанга айланат. Кыян жүрөт. Бала калың арчанын түбүнө корголоп, жаңыдан көзүн жумайын деген кезде:

– Жардам! – деген аянычтуу бир үн угулат. Ол турган бала:

– Бул жардам сураган ким? – деп, үнүнүн бардыгынча кыйкырат.

– Мен кумурскамын. Уюкту суу каптаганын көрбөйсүңбү! – дейт.

– Күй, бутагым, күй – деген замат жарык боло калат.

Кумурскаларды уюгу менен көтөрүп, карагайдын түбүнө алып келет. Алар алкышын, ырахматын үстөккө-босток айтышат.

Токой – жаратылыштын көркү, мындан ашкан сулуулук жана байлык жок деп, баланы досторунун баарысы урматташат. Мамалактын оң бутуна кирген тикенди да бала алып таштайт. Мамалак бала менен дос болуп, балага отун теришип, аябай жардам берет.

Бала отунун көтөрүп келип, баштан-аяк болгон окуяларды энесине айтып берип, кечиккендиги үчүн

кечирим сурайт. Анан түн кирет. Бирок лампа күй-бөй калат.

– Күй, бутагым, күй! – деп бала арчанын бутагын сууруп чыгат. Үйдүн ичи тургай короо-жай, кошуналардыкынан өйдө жарык болот. Буга энеси аябай кубанган экен.

КАМЫР БАЛБАН

Мурунку өткөн заманда баласыз кемпир-чал болгон экен. Бир күнү кемпир камыр жуурганда – алда кудай ай, ушул менин камырым бала болуп калсачы деп арманын айтып, тышка, чыгат.

Тыштан кайра келсе, баягы камыры бала болуп калыптыр. Анда баягы кемпир-чал бир-бирине сүйүнчү айтышып, абдан кубанычта болушуп, той беришип, атын Камыр балбан коюшуптур. Ал абдан балбан, кайраттуу, эр чыгыптыр. Камыкең алтымыш өгүз, элүү ат, араң кыймылдата турган, темир таяк жасатып алып, он жети жашынан саякатка жөнөйт. Жолундагы шаар эли үркүп кете баштайт. Себеби, таягы жерди дүңгүрөтүп солкулдатса, эл «жоо келе жатабы» деп качат экен.

Ошентип жүрүп отурса, алдынан Тоотолтоң деген адам чыгат. Андан Камыр балбан:

– Эмне өнөрүң бар? – сурайт.

– Балбандыгым бар, – деп жооп берет.

– Эмесе жүр, экөөбүз жолдош бололу, – деп ээрчитип алып жүрүп олтурса, алдынан Суусулпаң деген кездешет. Андан:

– Эмне өнөрүң бар? – сурашат.

– Менин өнөрүм: агып бара жаткан деңиздерди, сууларды алаканым менен токтотомун, – дейт.

Ал үчөө жолдош болуп жүрүп отурса, жолунан Айалпаң чыгат. Андан:

Эмне өнөрүң бар? – сураса:

– Менин өнөрүм: тоодогу айбанаттардын баарын таш менен урсам, өлбөй калбайт, – дейт.

Төртөө биригип алып, өзүлөрүнчө тоого чыгып, аң ууламакчы болушат. Алардын бирөө күндө кошто калып эт бышырып турмакчы болот. Адегенде Айалпаң калат. Беркилер кечинде келишсе, эч кандай тамак жок, бир Жез Тумшук от аламын демиш болуп келип, этин жеп, өзүн аябай сабап кетет.

Экинчи күнү Суусулпаң эт бышырганга калат. Анын да Жезтумшук мурункудай этин жеп кетет. Анда да ачка калышат.

Үчүнчү күнү Камыр балбан калып, эт бышырып отурса, Жезтумшук келип:

– Эт берчи! – Камыр балбанга айтат. Анда Камыр балбан:

– Эт жебей, чок же! – дейт.

Ал экөө ошол жерден кармашып, Камыр балбан баягы темир таягы менен чабаарда, Жезтумшук качып жөнөйт, тиги кууп жетпей калат. Ал кара үңкүргө кирип кетет.

Кечинде жолдоштору келгенде, Камыр балбан болгон ишти айтып үчөөнү ээрчитип, үңкүргө түшсө, бир ак үй бар экен. Ал үйгө кирсе, үч кыз ыйлап отурат. Баягы Жезтумшук уктап жатат. Аны Камыр балбан таягы менен бир-эки чаап жиберее, тура калып кармашат. Үч кыз унчукпай отура беришет. Камыр балбан баягы Жезтумшукту өлтүрүп, үч кыздан сыр сураса, ал үчөө зордуктап алып келген хандын кыздары экен.

Үч кызды Камыр балбан тышка алып чыгып, үч жолдошуна барып үч кыздын бирөөнү өзү алып, экөөнү Тоотолпоң менен Суусулпаңга берет. Айалпаң кур калат. «Үч кызды үчөөбүзгө бербейт», – деп үчөөнүн ичинен нааразылык чыгып, балбанды өлтүрмөк болушат. Аны балбан билип калып, үчөөнү тең кы-

зылдай сабай турган болгондо, качып кетишет. Үч кызды балбан ханга кабар айттырып, шаарга барат.

Барса баягы үч кыз ошол хандын кыздары экен. Хан өзү хандыктан түшүп, балбанды хан көтөрөт. Ошентип, Камыр балбан хан болуп карыган ата-энесин багып калыптыр.

КАРА ТАЗ МЕНЕН САРЫ ТАЗ

Эки таз токойдо уй кайтарат. Уктап жатып сары таз түш көрсө, төбөсүнө Ай, эки ийнине эки Чолпон тууйт. Кара тазга:

– Ой, мен түш көрдүм! – дейт.

– Ии, кандай түш?

– Жана бир жерде уктап жатсам, төбөмө Ай, эки ийниме эки Чолпон тууп, жер-суунун баары жарык болуп жатыптыр.

– Ой, Сары, ушул түшүңдү мага сатасыңбы, баатыр, – дейт.

– Сатам!..

– Эмнеге сатасың?

– Айдап жүргөн тогуз уюнду берсең эле берем.

– Ии, болуптур, – деп, уйларды өткөзүп берип, кайтарган эчтекеси жок Кара таз шаарга кетип калат.

Ошо шаарда Абазкан деген хан болгон экен. Абазкандын Канышайым, Айсулуу, Күнсулуу деген үч кызы болот. Үчөө тең бойго жетип, күйөөгө бере турган убактысы экен. Бир убакта хан жар салды:

– Менин кызымдын күйөөгө тие турган убактысы болду, эркек адам калбасын! – деп, бир эки-үч хандын элин чакыртты. Алманы коюп койду. Эл чубады.

– Менин кызым алма менен кимди урса, ошо кишиге никеленет. Алманы алып, кыз урат. Улуусу хандын уулун уруп калат. Айсулуу деген кызы бек-

тин уулун уруп, кичүү кызы Күнсулуу элдин баары өтүп жатат урбайт, эң аягында Кара таз өтөт, кара тазды урат.

– Хандын кызы жаңылды! Хандын кызы жаңылды! – деп, кайра чубатты элди. Кайра чубатса, дагы Кара тазды урат.

– Өз убалың өзүңө, ошончодон тазды уруп!.. Бектин уулуна бектин уулундай үй жасап берет.

– Өз убалы өзүңө, тигилерди эшек короого киргизип койгула, ошондо жан багышсын! – деп, кичи кызын күйөөсү менен эшек короосуна киргизип коёт хан. Чамбыл ала болуп экөө жан багып жүрөт. Хандын уулу да, тигиниси да короздонуп чыгат.

Хан ошентип ич оорулуу болуп калат. Молдо, кожолорго келип, китеп ачтырса:

– Кийиктин ич эти дары экен, – дейт.

Хан менен бектин уулуна жарак-жабдыкты берип:

– Барып кийикти уулап, атып келгиле! – дейт. Баягы энесинен айттырат:

– Мага деле ат, мылтык берсе, мен деле чыгайын деп кичи күйөөң айтып жатат, – дейт.

– Ыя, болуптур, таздын көөнү болбосо да, таза кыздын көөнү, тетиги койго жетпес коңураланы кармап бергиле! – дейт. Коңурала менен салпайып барат. Хандын уулу менен бектин уулу тулпарлар менен кубалашып, ары чапкылап, бери чапкылап жүрөт.

Кара таз алардын үркүткөн кийиктерин:

– Ич этиң уу бол, тыш этиң дары бол, – деп атып алат. Хан менен бектин уулу эчтеке ата албай, Кара тазга келет.

– Ой, айланайын, бажа, ич этин бер, бизге.

– Макул берейин, бирок мен бекер бербеймин.

– Эмне аласың, айланайын?

Кара таз «кул» дедиртип тамга жасатып алат.

– Жамбашыңарга мына бу «кул» деген тамганы басам, анан берем, – дейт.

– Эмесе макул! – деп жамбашын тосуп берет.
«Кул» деп тамганы басып, ич этин берет.

– Эми мен аттым деп айтпа, Кара таз аке, биз аттык деп алып баралы.

– Макул эле.

Койго жеткис Коңуралага тыш этин артып, таз күйөө алардан кийин келип түшөт.

– Сал, эттен! – деп хан этти салгызып, жеп жатат.

Хан менен бектин уулу кийиктин ич этин алып келип, «хандын ич өткөнгө дары бол» деп берсе, ого бетерден дыргаяктатып ичин алат. Бая Күнсулуу тыш этин аябай бышырып, сорпосун табакка куюп алып, эшектин тезегинен табактын бир четине коюп коёт.

– Ой, катыгүн, тиги эмнеси!

– Олдо байкуштар ай! Эшектин кыгы короодон түшүп кеткен турбайбы...

– А чыгар, жебейм! Башта эле иши кыйшык болчу, ошончодон тазды...

– Капырай, таздын көөнү болбосо да, таза кыздын көөнү үчүн ооз тийсең боло, – дейт байбичеси.

Ооз тийсе, абдан таттуу, тилин ичине тартып, ичи басылыңкы тартат. Хан анан:

– Бу Күнсулуу бекер кыз эмес го. Жасаган тамагы таттуу, өтө ширин экен, – дейт байбичесине.

Эртеси дагы таз күйөө коңураланы токунуп кийикке чыгат.

– Тыш этин алып келсин, ич эти эмес тыш эти жагып калды, – дейт хан.

Ууга дагы чыгышат. Таз күйөөгө бул жолу тыңраак ат берилет. Хандын, бектин балдарынын жолу дагы болбойт. Кара таз кийикти атып алып:

– Эми тыш эти уу бол, ич эти дары бол! – дейт. Эки бажасы:

– Бизге эми тыш этин бер! – деп дагы суранып келет. Таз күйөө баягы «кул» деген тамгасын басып,

андан кийин кийиктин тыш этин дагы берет. Тыш этти алып баягы экөө хандын алдына келет.

Эт бышырылат. Бышырылганда да түрлүү дары-дармек салынып бышырылат. Хан этин жейт, сорпосун ичет. Бирок ичи өткөнү басылмак турсун, тескерисинче, ичи катуу ооруйт. Эшпектин короосунан койдун короосуна киргизип койгон Кара таз, аялы Күнсулуу экөө: – Хан жаман болуп жатат – деп угуп, таз күйөсү атып келген кийиктин этин эзилте ич эти менен сорпосун куюп алып, койдун корголонун четине салып коюп, жаркылдап алпарып берет.

– Атаңдын көрү жамандар, койдун богун салып келген турбайбы, жебейм! – дейт хан. Хандын аялы:

– Таздын көөнү болбосо да, кыздын көөнү үчүн ооз тийип кой! – дейт. Ооз тийип көрсө, өтө эле таттуу, чыпчыргасын калтырбай жейт.

Ичи айыгып, кичине катарга кошулайын деп калат. Мындан кийин хан тигилерди короодон чыгарап, жөн эле бир үйгө кийирип коёт. Бир күндөрдүн ичинде хан баш көтөрүп айыгып, куш салып, хандын уулу менен бектин уулун ээрчитип, токойго кетет. Токойдо куштар жайылып жүрөт.

Күнсулуу Кара тазга кайрылат:

– Ай, сен дагы базарга бар, ал жерге туйгун, тунжур өңдүү нечен бир жакшы куштар келет. Аны алба, бир пас турсаң, бир чаргы кара куш келет. Ал куш кежир, бөпөлөсө колго конбойт, ошо кушту алып кел, бир таптап көрөлүк.

Таз күйөө ошону алып келет. Таптап тапка келтирет. Тигилер менен кошо ууга чыгып куш салышат. Кара куш эмнеге салса, ошонун баарын алат. Тигилердики ала албай калат. Хан менен бектин уулу, ханы баш болуп ызаланып, Кара таздан соогат сурап калат. Бир күндөрдүн биринде аялына хан айтат:

– Капырай, ушул менин кызым бекер кыз эмес экен го...

– Бекер кыз болбойт болучу. Кандайча Кара тазга кызыкканын билбейм.

– Башында эле тиги кыздарга караганда ушуну жакшы көрчү эмес белек, байбиче. Болор киши богуна деген ушу. Кара таздын бир касиетин билсе керек, кызым. Кандай тамак жасабасын, даамы таттуу, адамга дары. Биз эчен түрлүү алгыр куштарды салып жүрөбүз. Кара таз мүнүшкөрбү, же биздин кыз мүнүшкөрбү, салсак эле илбээсиндерди ошол кара куш алат. Биз андан соогат сурап калчу болдук – деп, экөө жакшылык жагына жоруйт.

Кеңешип олтуруп:

– Ошого жакшы бир боз үй жасап берелик, – дешет.

Боз үйдү жасап, жанына олтуруп, сын-сыпатын байкап, Кара тазды акылдуу киши катары хан өзүнө увазгер кылып алат.

Эки хандын ордосунун ортосунда бир аралча бар эле, эки хан бир колу бош күнү куш салышып чыгышат. Бир хандын кушу салган канаттууну албай жалт берип, ээсинен качып, Кара таздын үйүнүн чамгарагына конот. Хан жигиттерин чаптырат.

Жигиттер Кара таздын үйүнө чаап келип:

– Киши барбы үйдө? – дейт.

– Бар! – деп, ай десе аркы, күн десе көркүжок бир келин чыгат.

– Мобуреки кушту алып бериңиз? – дейт жигит.

– Кушту бөпөлөп колго кондуруп алат дечү эмес беле? – дейт, келин.

Жигит кушту бөпөлөсө келбейт. Келин жанындагы бир жигиттин мээлейин сурап алып:

– Пө-пө! – десе, куш келиндин колуна келип конот. Келин кушту жигитке сунат, тигил жигит кушка эмес, келиндин сулуулугуна суктанат.

Бул окуяны жигиттер төкпөй-чачпай ханга айтып келишет. Ал хан таң калып турду. Анан бир күнү

куш салып жүрүп Кара тазга кезикти. Алар куш салып жүргөн экен, саламдашып үй-жайын сурашты:

– Тээ токойдогу үй кимдики?

– Биздин үй! – деп, Кара таз жооп берди ханга.

– Сен ким болосуң? – деп сурады хан.

– Мен Абазкандын күйөөсүмүн, бир чети увазгеримин.

– Сен ким болосуң? – деп, Кара таз кайтарып хандан сурады.

– Мен Жанчарканмын, – деди хан.

Ошентип олтуруп, хан куш салды эле, кушу салган немесин албай калды.

– Эмне үчүн сен кушунду салган жоксуң? – деп, сурады хан таздан.

– Сиз турганда кайдан саламын, сиз – хан, мен – увазгер болсом.

– Эми барып ит жойлотуп, эгер илбээсин учуп чыкса, кушунду сал, жарыштырып көрөлүк – деди.

Илбээсин учуп чыкты. Жарыштыра салды эле, кара куш илип кетти. Ал олжосун ханга соогатка байлап койду. А күнү кечке куш салып, кара куш чыкканын алып, моокумду кандырды. Баягы хан ичинен капырай, келинчеги тигиндей сулуу, кушу мындай алгыр. Бул бекер жигит эмес экен го деп ойлоду. Жанчаркандын жигиттери кушун салса эле, эчтекеге карабай Кара таздын түндүгүнө барып конот.

Ал чакырса, үндөсө ээсине келбейт. Дагы баягы келинге кайрылат. Чыга калып, кушун алып берет. Жигит келиндин көркүнө талып калат.

– Ой, эмне болуп атасың? – дейт хан. Канга окуяны төкпөй-чачпай баяндайт. Хандын ниети бузулат.

– Никелүү аялды кандай кылып алса болот? – деп, жигиттери менен кеңешет.

– Муну барса-келбеске жумшасак эле, келин биздики болот, – дейт жигиттери.

Жанчаркан Абазканга катжазып: «Күйөөң Кара таз перинин шаарында сыйкырлуу казан бар экен, ошол казанды алып келсин»,— деп буйрук берет. Кара тазды кайнатасы чакыртат:

— Жанчаркан бизге милдет такты, перинин шаарында сыйкырлуу казан бар экен, ошону алып келсин, күйөөндү жибер деди,— дейт. — Барып кел ошого,— деди хан күйөөсүнө.

— Барайын! — деди ал.

Үшкүрүнүп-бышкырынып айласын таппай, үйүнө келди.

— Ой, эмне үшкүрүнүп-бышкырынасың?

— Мени перинин шаарынан барып сыйкырлуу казанды алып келесиң,— деди кайнатам. Келемби, келбеймби ким билет...

— Ой, ага коркпой эле кой, ал оңой эле иш,— деп аялы айтты.

— Кайнатаңдын эки тулпары бар, экөө тең тил билет. Барып, жээрде тулпарды сура, минип барайын де, берет. Алып кел үйгө.

Жээрде тулпарды сурап үйгө алып келет.

— Ээ, жаныбарым жээрде, Кара таз менен сени барса-келбес сапарга жумшаптыр. Казан байкуш көмөрүлүп жаткандыр. Жээрде тулпар барып сен коёндон жапыс, Кара таз сен кыргыздан илгир болуп, казанды кулактан алып тегеретсең, жолду өзү эле табат казан. Бирок артыңды такыр карабагын. Казан алдыңда тегеренип жүрүп олтурат. Ошону менен кутулуп кетесиңер,— дейт Күнайым күйөөсүнө.

Кара таз барса-келбеске барып, казанды кулактан алып тегеретип жиберди эле, жээрде тулпар менен жарышып жүрүп олтурду казан. Тик «караба» деди эле деп, көзүнүн кыйыгы менен караса, жыгылып кетти. Казанды таштап өзү качты. Артын караса, толгон ажыдаар кууп келе жатат. Казанды таштай качып үшкүрүнүп-бышкырынып келип үйүндө жатты.

«Хандын казабына каламбы» – деп катуу ойго чөктү, ыйлады.

– Кайыр эми, эчтеке эмес, а да болсо сенин тарткылыгың. Артжагыңды караба дебедим беле.

Аялы жээрде тулпарды минип, атасын көздөй чү койду.

– Ии, келдиңби? – деди атасы.

– Ии, келгени курусун, убара болуп, барган иши бүтпөй калыптыр. Жээрде тулпар чарчап калыптыр, эми кара тулпарыңды бер, – деди.

– Кара тулпар кандай жарайт?

– Ээ, тулпарыңызды берсеңиз, айласын өзүм табам, – деди кыз.

– Ал, – деди токтолбой.

Кара тулпарды алып келип, бир-эки күн эс алдырып:

– Эми, барган жолуңду деги билип калдың. Кара тулпар коёндон жапыс, Кара таз сен кыргыздан алгыр болгун. Казандын ээси эми кайтарып калгандыр, кичине күн аттатып баргыла. Жай жүрүп олтуруп сыйкырлуу казанга барып, тегерет. Акыры артжагыңды караба. Кулагыңды жаңыртып, күркүрөгөн-шаркыраган эчен табыштар чыгат. Перинин чегине келгиче, перилер кууйт. Жер чегинен өткөндөн кийин кадам жылбайт, андан кийин жай жүрүп келе бербейсиңерби.

Ошентип олтуруп, Кара таз сыйкырдуу казанды алып келди. Абазкан чакыртып:

– Мына баатыр, берген тапшырмаң, – деп, Жанчарканга тапшырды казанды. Абазкан күйөөсүн баягыдан жакшы көрүп: «Сыйкыр менин Күнсулуумдабы же Кара таздабы?» – деп, таң калды.

Бир убакытка чейин эс алып жүрдү. «Эми эмне кылыш керек?» – деп аябай куса болду.

– Эми сен перинин шаарында касиеттүү ак гүл деген бар. Күйөөңө алдырып келип бер, – деп жумшады.

Кара таз кейип-кепчип аялынын жанына келип жатты.

– Андан коркпо,– деди Күнсулуу күйөөсүнө,– жолду деги билип калдың. Сыйкырдуу казанды алган, ак гүлдү ала албайт белең. Бирок да бир кызыкка учурап каласың,– деди.

Ошону менен ак гүлгө жакындаган кезде бир көлгө кезикти. Ага үч көгүчкөн келип конду. Кебин таштап койсо, үч кыз болуп, шаракташып көлгө түшүп, ойноп жүрөт. Ошо перинин үч кызы экен. Үчөөнүн кичүүсүнүн кийимин алып катып койду. Перинин кызы ай десе аты жок, күн десе көркүжөк, үйдөгү хандын кызынан да сулуу.

Кийимин бербей коюп жатып перинин кызын жанына алып калды Кара таз.

– Тиги ак гүлдү кандай кылып алабыз, ушундай бир буйрук менен келдим эле.

– Буйругунду мен аткарам,– деди пери кызы.

Перинин кызы кырк жылкы жакшылык-жамандыкты билип сүйлөйт. Перинин кызы:

– Менин кебимди бер, мен калп айтпайм. Экөөбүз учкашып жүрмөк белек. Мен ак гүлдү алып барып, көтжагыңыздан үйгө түшөйүн – деди.

Ак гүлдү алып келип Абазканга берди. Перинин кызы менен Күн сулуу бирин бири эжелешип, эзилишип абысын болуп калды. Ошону менен күндөрдүн биринде сөөлөттөнүп куш салып дагы келди.

Ак гүлдү алып келгенден кийин Кара таз аты калып, Кара хан болду. Куш салып келсе, бая үйдүн үстүнө барып конду.

– Киши барбы? – деп, сырттан үн чыкканда, көнгөн Күнсулуу:

– Мен чыгайын! – деди эле.

– Жок, эжеке, мен чыгайын,– деп, Күнсулуу өзү чыкты. Бирок кушту пө-пөлөсө келбей койду.

Перинин кызы мээлейин сурап алып:

– Пө! – деди эле, шак колуна конду.

Перинин кызына таң калып, сулуулугуна эси ооду. Жанчарканга:

– Баягы дейсиңби, андан сулуу дагы бир сулууну көрүп, эсим ооду. Дагы куш салышса, дагы баягы түндүккө конду.

– Кандай эме экен? – деп, Жанчаркан кошо келди. Хан кошо таң калды. Эси ооп, дал болду.

– Экөөң тең чыккыла! – деп, Жанчаркан ойлоп олтуруп – бу бактылуу менен байлашпа, таалайлуу менен талашпа деген сөз ушул турбайбы, бул өңдөнгөн кимде бар? Барса-келбеске жамандык менен жумшадым эле, мунун айласын тапкан, биздин айлабызды да табат го. Абазкан менен кеңешип, эки хандын элин ушуга суратсак деп оюна келди.

Анан келип Абазканга:

– Ушу өңдөнгөн жан болобу? – деп, экөө кеңешин бириктирип, эки хан тең кандыкты Кара тазга өткөзүп, Кара таз Кара хан болуп жатып калды. Аягы келип сатып алган түш колуна тийди.

– Баса, байбичем бекер эмес экен, Кара тазды жактырганда чоң чатак болуп, хандын кызы жаңылды деп, элди чубаттык эле. Менин Күнсүлуум акылдуу, билгич турбайбы деп кызын мактаган экен атасы.

КАРАЧАЧ

Илгери-илгери, өткөн заманда Чеч-Төбө өрөөнүндө бир байдын токолу кыз төрөйт. Ал айдай аппак, аябай татына кыз болот. Көз тийбесин деп байдын байбичеси ага Карачач деген ат койдурад. Карачач айдай сулуу, көркүнөн көз тайган жан болуп чоңоёт. Ким көрбөсүн кыздын илги акылын, учу жерде сүйрөлүп жүрчү эки кулач капкара чачына кеп

салышат. Байбиче тогуз айылдан Карачачка тогуз кызды Карачачка курбу кылып кошо багат. Кыздар сейилге чыккан сайын байбиче: – Сууга түшсөңөр Карачачтын башын жуубагыла, кырга чыксаңар чачын тарабагыла! – деп эскертет.

Бир жолу кыздар сууга түшүп, байбиченин айтканын унутуп, баары башын жуушат. Карачачтын бир тал чачы сууга агып кетет. Суу менен агып баратып чач тегирмендин парасына оролуп, кыл буугандай бууп, төө жүк тегирменди токтотуп салат. Тегирменчи сууну жыгып, дөөтүнүн астына түшүп караса ташты айлантчу параны токтоткон бир тал чач болот. Укканды айран-азыр калтырган ал кабар ханга жетет. Бир тал чач эле тегирменди жүргүзбөй салса, анын өзү кандай жан болду деп хан эртеден-кечке ойлонот. Акыры жигиттерин алдырып:

– Катындын чачы узун, акылы кыска деген кеп бар элде, ал катынды таап алдыма алып келгиле! – дейт.

Хандын жигиттери суунун агымын кууп өрдөп олтуруп, Чеч-Төбөгө келишет. Ал жерден Карачач сулууну табышат. Хандан чабарман келгенге бай жетине албай, жигиттерди ызаат менен тосот. Конокторго кымыз сунган тогуз кыздын кимиси алар издеп келген сулуу экенине көздөрү жетпейт. Ошондо жигиттердин башчысы:

– Байым, сыйга сый, сыр аякка бал деген. Бизди урматтап, ханга урмат көрсөттүңүз. А биз хандын тапшырмасы менен жүрөбүз. Аны аткаруу сиздин жана биздин милдет. Бир тал чачы тегирмен ташын бууп токтоткон кызыңызды хан сарайга алып барышыбыз керек! – дейт.

Бай маңдайындагы кыздарга карап: – Карачачка айткылачы, келип өзү жооп берсин дейт.

Алтын туткалуу каалга жай ачылып, ошол замат үйдүн ичи күн тийгендей жаркый түшөт. Ал жактан

кериле басып Карачач кирет. Анын жөө тумандай түгөнбөй созулган кара чачын кучакташкан тогуз кыз кошо кирет. Хандын жигиттери Карачачтын сулуулугуна баш ийип, тизе бүгүшөт.

– Хан алдына баруу-коюу милдети моюнумда болсун, – дейт Карачач. – Алды менен бийик даражалуу ханга менден дубай салам айткыла. Алтымыш нарга жүктөлгөн дөөлөттү тартуу кылат экен, мен ага ыраазы эмесмин. Мен андан көрө кысыр эмди он сегиз торпоктон жогору баалайм. Элүү атка карк жүктөлгөн алтын-күмүшкө ыраазы эмесмин. Андан көрө жыйырма борук өйдө. Көңүл чиркиниң ошондо чалкыр. Кырк топозго жүктөлгөн байлык да өзүндө калсын, мага отуз аркар жетиштүү. Хан менин дубай саламымды кабылдаса, баруу-коюу менин милдетим.

Карачачтын табышмактуу дубай саламы хандын оюн онго, санаасын санга бөлөт. Элиндеги мен акылман дегендин баарын чакыртып, алардын көзүнчө Карачачтын саламын айттырып, артынан өзүнүн буйругун кошо айтып:

– Карачач сураган малды алдына салып берип, өзүн сарайыма алып келсин! – дейт.

– Шашылба, ханым! – деп сакалы аппак акылман сөз алат.

– Сулуу сизден жандырмак сурап атыр. Алды менен ошого кулак салыңыз.

Хан сарайга келгендер дым боло түшөт.

– Алтымыш нарга жүктөгөн дөөлөткө караганда кысыр эмди он сегиз торпок өйдө дегени – ханым, сиздин курак алтымышта экен анда сизге караганда он сегиз жаштагы ала көөдөн улан жакшы дегени. Элүү атка сылай жүктөлгөн алтын-күмүш да мага кунарсыз дегени – эркек элүүгө киргенде мамыга байлаган ат. Аны эч кандай байлык же мансап жашарга албайт дегени. Анда чалагайым болсо да жыйырмадагы жигит менен жашоо өйдө дегени.

Кыркка кирген менен сүйлөшкүсү келбейт, отузга караган эркек болсоңуз анда ары карап ыйлап, бери карап күлүп туруп макул болормун дейт.

Хан үн катпайт. Курагы алтымыштан ашкан, аны баары билет. Акыры такыр унчукпай да коё албай: – Карачач акылы менен өз жеринде калсын, биз байлыгыбыз менен мында калалы. Бирок ушул күндөн тарта Чеч-Төбөдө эл менен алыш-бериш алакага тыюу салынат. Хандын нанын кесир кылат экен, өз арбайын өзү согуп, журтта калган иттей жеке күн көрүшсүн, – деп хан катуу каарданат.

Хандын буйругун аткарбаган жан болбос. Эл ошондон тарта Карачач жашаган өрөөнгө каттабай калат. Күн артынан күн, ай артынан ай өтөт. Хандын оюнан айдай сулуу Карачач кетпейт. Акыры жашырын барып Карачачты көрүү үчүн жанына увазири алып сапарга аттанат.

Карачач кырга чыгып ээн калган талааны көрүп, каңырыгы түтөйт. Аны коштоп жанында жүргөн тогуз кыз да Карачачты кучактап кошо ыйлайт. Аңгыча адырдан соккон шамал куюндай айланып кыздардын үстүн жайпап өтөт. Карачачтын бир тал чачын кошо учуруп кетет. Будуң чаңы асманга жетип, куюн бат эле омомолонуп-томолонуп жолунан кой чыкса койду, уй чыкса уйду, боз үйдү, баарын алып учуп алай-дүлөй салат. Ханды увазири менен бирге учуруп, ийик ийиргендей чимирик аттырып асманга алып чыгып, кайра жерге урат. Хан эсине келип, турайын десе тура албайт. Куюн бир тал чач менен ханды увазири менен кошо таңып, учуруп кетет. Алар ордуларынан тура алышпайт. Күн батып, таң атат. Ошондо ай-талааны аралай бастырган жалгыз атчан көрүнөт. Бозгундап жүргөн жигит экенин көрүп хан: – Атың ким, баатыр? – дейт.

– Самат! – деп жооп берет жигит.

– Кайдан чыгып, кай тарапка жол алдың?

– Киндик каным тамган жер, касиеттүү кең Чаткал, барар жолду ат билет. Жалгыздап жер кыдырган жолоочумун. Сиздер ким болосуздар?

– Мен сенин ханыңмын? Аркамда байланган увазим.

– Ханым эмессиз! – дейт жигит.

Хан асыл ташка мөөрү чөгөрүлгөн алтын шакегин сунат:

– Ме! Карма! – дейт.

Самат мөөрдү тааный коюп:

– Ханым, айыбым мойнумда! – деп Самат атынан ыргып түшөт.

– Шакек наркы казынамда байлыктын жарымына тең. Шакекти ал да бизди бул балээден куткар.

Самат ханды увазири менен тордон бошотуп, жолуна түшөт. Хандын дагы бир шакеги аты жогунда эле көөнү ток ал да увазири менен аттанып жолун улайт. Бай жетине бербей ханга эшикти өзү ачып, конок алат. Көп өтпөй жолбундап келаткан Самат жигит да келип түшкөндө аны башка өргөөгө киргизет. Жолдон кезиккен жигит да келгенин көргөндө хандын ичи тарыйт. Аты жогундагы шакегин чыгарып, увазирине кайрылат:

– Муну сулуунун колуна сал. Карачач менин бүт байлыгымдан артык. Ага ушинтип айт! – дейт хан.

Бет ачаар каадасы келип ханды жаңы өргөөгө киргизет. Ал жерде жалгыз олтурган Саматты көрүп хандын ичи ого бетер тарыйт. Алтын туткалуу каалга ачылып, ай десе ай, күн десе күнгө теңегис Карачач маалката басып ичке кирет. Сулуу артынан тогуз кучак кара чач көтөрүшкөн тогуз кыз да удаа киришет. Хан ордунан ыргып туруп, калдактап барып Карачачтын маңдайына чөгөлөйт. Увазири кошо жүгүрүп хандын артына ал да чөк түшөт.

Айдай сулуу Карачач былк этпей төрдө олтурган жигитке карап: – Арбаңыз, ханым! – деп кол сунат.

– Мына аманат кылган шакегиңиз. Аны өзүңүзгө кайтардым. Мен ансыз деле сизге жар болууга макулмун.

– Жок, мен эмес, – деп Самат кыз алдында чөгөлөгөндөр тарапка ээк шилтейт. – Хан маңдайыңызда.

– Боору менен жылган ат байласа да уча албайт! – дейт Карачач. – Менин алдыма чөгөлөчү киши сиздин кулуңуз эмеспи!

Хан чалкасынан кетип, шырдактын үстүндө саамга чабалактап атып мурт кетип өлөт. Ошентип, бозгундап жүрүп Самат жубайлуу болуп кайра Чаткалга кетүүнү ойлойт. Айылына чабарман жиберип тууган- уруктарына кабар айттырып, тойго камынышат. Айдай сулуу Карачач гана эмес байлыгын бүт ээлеп калат. Хандын эки мөөрү тең анын колуна тийгендиктен эл аны көтөрөт. Саматтын асмандан издегени жерден табылып, жыргал турмушта жашап калат. Самат колуктусунун көркүнө көзү тойбой, уктап атса да капталында Карачачтын ажарына суктанып карап олтуруп таң атырат. Чанып кетпесин деп ичи тарып бир жолу шуушаң кайчы менен колуктусунун олоң чачын кесип салат. Айдай сулуу Карачачтын мурдагы олоң чачы баштагысындай жөө тумандай болуп өспөй калган экен.

КАУХАР

Илгери Ал-Ариш падышанын доорунда калктын пейили абдан оңолуп, ууру жана калп жоголуштур. Бир дыйкан:

– Мына бу жеринди мага сат, – деди бир адамга келип. Ал адам жерди ага сатты. Дыйкан буурусун салып айдап жүрсө буурусунга илинип, капкагы ачылып калган кумган чыкты. Ичи толо алтын.

Алтын таап алган киши ээсине барды:

– Жериңизден алтын чыкты, алтыныңды өзүң барып ал,– деди. Анда мурунку кожоюн:

– Сенин пешенеңе чыккан алтын, мен нечен жолу айдаттым, бирок алтын чыккан эмес, албайм, ал алтын сенин пешенеңе жазылган,– деди.

Бул экөө «сен ал, мен ал» болуп кыжылдашты. Экөө чатакташкан боюнча падышага барышты.

Сатып алган:

– Мен жерин сатып алгам, алтынын сатып алган эмесмин.

– Нечен жылдан бери мага табылбаган алтын мунун пешенесине табылган, мен албайм,– деп жер ээси айтты.

Ошондо падыша:

– Экөө тең албайм деп жатат, эмне кылабыз – деп, султандарын чакырып алып акылдашты.

Бир бүтүмгө келе алышпаганда бир акылман увазири бар экен, ошого кеңешти.

– Таксыр, ээси жоктордун баары хандын казынасына кирет, сиз казынага салыңыз,– деди увазир.

Бул сөздү укканда хан ыргып туруп:

– Минтишке акым жок, эмне үчүн мен аламын. Мен жамандык жолго чыксам, антпе деп акыл айта турган сен ушуну кыласыңбы,– деди падыша увазирине. Ал увазирди күнөөлөп зынданга салды.

Экинчи увазирин чакыртты.

– Таксыр, тапкан киши, саткан ээси албаса, же падыша сен албасаң, муну терең казып тебелеп-көөмп коюш керек,– деди ал.

– Бул алтын, табыйгат тебелеп-көөмп койгон алтын болчу. Эми бизди пайдалансын деп жердин үстүнө чыгарып бербедиби.

– Мээнет тер төкпөй пайдалансак күнөкөр болбойбузбу,– деп дагы бирөө чыкты.

– Эми эмне кылабыз,– деди анда падыша.

– Кимиң бар үйдө? – деп сурады аргасы кеткенде.

– Бойго жеткен уулум бар, – деп бирөө айтты.

– Бойго жеткен кызым бар, – деди бирөө. Эртесинде бирөө кызын, бирөө баласын алып келди.

Бирөө уулун, бирөө кызын бергенден кийин падыша көпчүлүктүн алдына чыкты:

– Бул уул-кыздын тагдыры менде. Себеби эми уул да, кыз да меники. Калайык калк, экөө жуп. Мен кайнатасы катары эки балага энчи берем. Мынабу алтын силердики, – деди.

Отурган эл:

– Туура, туура! – дешти. Экөө кошулуп үй-бүлө болушту. Бир күнү кыз:

– Бул алтын аталарыбыз тапкан алтын. Ушуну аталарыбыз да, падыша да албады. Биз эмне үчүн алышыбыз керек? Мээнет, тер чачканыбыз жок. Бекер, а бекердин сорпосу татыбайт. Ошон үчүн падышага алып барып берели, – деп чечишти.

– Пешенебизге эмне жазылса ошону көрөбүз, мына бу алтынды албайбыз, алууга акыбыз да жок, – деп падышага таштап кете беришти.

Падыша улама, улукту, султанын чогултуп:

– Муну эмне кылабыз, кимге беребиз – деп акылдашышты. Бир даанышман чыгып:

– Бул алтындын наркына бир кенен жерге мөмө-жемиш тигелик. Ошо жемиштен бүтүн эл пайдалансын, – деди. Бул бүтүмдү падыша туура тапты.

Бак жасалды. Анжир, алма, өрүк мөмөнүн жемишин үч жылга чейин тикти. Үч жылда алдыңкы тиккени мөмө берди. Анын бир сорту күйүп турган каухар болду. Ошондо падышага сүйүнчү барды.

– Сүйүнчү таксыр, биздин кылган ишибиз ак экен, бир түп бак каухар болду. Ошентип, падыша эл-журтуна:

– Кимде-ким кембагал болсо ушул каухардан пайдалансын деген жарыя кылган экен.

КЕДЕЙ БАКТЫСЫ

Бир кедей күнүгө отун алып, аны базарга сатып, балдарына базардан анча-мынча тамак-аш алып келип, жан сактачу экен. Бир күнү чоң суунун боюндагы куураган талдарга көзү түштү.

Араасын жерге коюп, балта менен чоң түп талды кесе баштады. Орто ченине келген кезде балтанын башын бекиткен шынаасы ыргып кетип, балта суунун терең жерине барып түшөт. Көзүң жамандыкты көрбөсүн деп кедей башын мыкчып отура калды. Балдарды кантип багамын деп, капага терең малынды. Өзүнө өзү суроо берип, муңкана берди. Шынааны бош какканына аябай өкүндү. Бир убакта маңдайында ак сакалын жайкалткан карыя пайда болду.

– Ой, эмне капага малындың? – деп сурады кедейден ал.

– Кантип капа болбоймун, күнүмдүк нанымдан ажырадым. Балтам сууга түшүп кетти. Сууга кирсем, өзүм кайра чыга алгандай эмесмин. Эми эмне кыламын – деп, кайгы-зарын муңканып айтып берди карыя.

– Сен көп кайгырба, капага малынба. Мен сууга түшүп, алып чыгып берем, – деди.

Кедей бир ишенип, бир ишенбей чалдан көзүнөн көзүн айырбады. Муңая карады.

Чал сууга чулп этип түштү да, көздү уялткан келишкен күмүш балтаны тышка алып чыкты.

– Сеники ушубу? – деп, кедейди карады.

– Жок, меники темир эле, бул өзүңөргө буюрсун, – дейт.

Чал дагы сууга кирип, бир топко жок болду. Бир аздан соң алтын балта алып чыкты. Балтаны көрсөтүп:

– Мына бу сеникиби? – деди.

– Жок, меники темир балта, – деп жооп кайтарды.

Чал бир аз төмөн сүзүп, суунун терең жерине кирди. Алып чыгып колуна балтасын карматты.

– Айланайын, ушул болучу,– деп сүйүнгөнүнөн толкунданып кетти. Аябай алкады. Кедей балтасына шынаа кагып алып, чалга ырахмат айтып, коштошмок болду.

– Кудай берген насыпка тарбияланган кедей экенсиң,– деп күмүш балтаны да, алтын балтаны да чалга берип, көздөн кайым болду... Кедей ойлонуп, көзүн жуумп жиберди.

Кедей сүйүнгөнүнөн маңдайы жарылып үйүнө келди. Бүгүн олжолуу кайтканын үй-бүлөсүнө, кошуналарына айтты. Көбү таңыркап алтын, күмүш балтаны көрүп жатышты. Ошол айылда бир митайым бар эле, бул кабар ага да жетти. Бай кедейдин алы-жанын койбой баарын сурап билди. Кедей болсо алтын балтасын сатып, жаңы короо жай, кийим-кечек, тамак-аш көп сатып алып, ак эмгектин үзүрүн көрүп, жыргап жатып калды.

Бай күн тынымдан, түн уйкудан кетип, баягы чоң суунун боюна келди. Балтасынын башындагы шынааны атайы бошотуп, күшүлдөп-бышылдап талды кесе баштады. Бир убакта балтанын башы суунун тереңине түшүп кетти. Бай башын мыкчып кейип, отуруп калды. Бир кезде мурду баштыктай, сакалы белине жеткен чал пайда болду.

– Эмне болду? – деп сурады.

Бай балтасын сууга түшүргөнүн айтты.

– Сен жөнү жок капаланба, мен азыр сууга түшүп алып чыгам,– деп кубандырды.

Бай шашкалактап отурганга жер таппады. Чал биринчи жолу сууга кирди да күмүш, экинчи жолу кирип, алтын балтаны алып чыкканда, ач көз бай экөө тең меники! – деди.

Чал тигинин ач көздүгүнө көзү жетип, аябай кыжырланды да, эки балтаны тең колуна кармап сууга чумуп кетип, ошол бойдон чыккан жок.

Бай болсо эки көзү тешилип, карап отуруп, аябай чарчайт. Көрсө калпычы, ач көздү сыйкырдуу чал жаман көргөндүктөн суудан чыкпай, көздөн кайым болуптур.

КЕМПИР, ЧАЛ

Мурунку өткөн заманда,
Теңдик барбы жаманга,
Зарыл болгон жандар көп,
Салкындап соккон шамалга,
Кедейлик кескен өмүрүн,
Кирдетип өткөн көңүлүн,
Байкуш болгон кемпир, чал,
Байкап мындан кабар ал!
Күткөн малы – беш эчки,
Өзүндө жок башка мал.
Баян кылып өтөмүн,
Бул сөзүмө кулак сал.
Эчкиден башка малы жок,
Эчтеме табар алы жок.
Үшкүрүп ыйлап зар кылып,
Бетинде кызыл каны жок.
Көмөч кылар уну жок,
Унга салар пулу жок,
Кейип ыйлап зарланат,
Кемпир, чалдын куну жок.
Камыштан кылган кепеси,
Кемпирдин өтөт кечеси.
Эчкиден качып токтобойт,
Беш эчкинин текеси.
Үстүнө киер кийми жок
Кемпир, чалдын өзүндө.
– Мындан көрө өлсөк – деп
Жаш тыйылбайт көзүндө,

Өзүнөн тууган жок бала
Кудурет башка салган соң,
Бендесинде не чара.
Чөп алачык кепеси,
Камыштуу суунун боюнда.
Керээттик¹ кылып кемпирдин
Ар неме бар оюнда.

Кемпирдин сөзү

Кемпир чалга чыйраксып,
Күйдүрүп сөздү көп айтат:
«Элдин-журттун эркеги,
Дүнүйө табат деп айтат.
Таап келген малың жок,
Мал табарга алың жок,
Алда кандай чал болдуң,
Адамдыкта саның жок.
Береги кийген көйнөгүм,
Беш жыл болду, жыртылды,
Эч болбосо самын жок,
Кетирдиң менин ырпымды.
Төркүнүмө бердимби
Өрүштө жаткан жылкыңды?
Мени алганың көп болду,
Сенин кылган жоругуң
Көңүлүмө кек болду.
Баккан малың – беш эчки,
Мындан башка ишиң жок,
Эл ичинде жайлашып,
Бирдеме алар кишиң, жок.

Жатасың да, уктайсың,
Карыш үйдөн чыкпайсың,

¹ Керээттик – билгичтик менен деген мааниде

Адам десем, айбандай
Айткан сөздү укпайсың.
Аппак болду сакалың,
Абышка сенин чатагың,
Он беш жылга толду бейм,
Үстүмдө кийген чапаным.

Көйнөк, дамбал менде жок,
Мендей шордуу элде жок,
Камырып-камсып мал табар
Кайрат-кубат сенде жок.

Мендей шордуу кемпирди
Сендей чалга келтирди
Кесепеттүү абышка,
Кейитип жүрүп өлтүрдү.
Абийирим күлдөй чачылды,
Кийим таап келсеңчи,
Калтыратпай башыңды.
Кара өпкө алган эчкиңди,
Кийим үчүн бир кызмат,
Абышкам сага кылайын.
Ар качандан бир качан,
Айтсам сөзгө көнбөдүң,
Алжыраган абышка,
Ажал жетип өлбөдүң.
Кишилигиң жогунан,
Кийим алып бербедиң.
Эми кийим таппасаң,
Кайрылып үйгө келбегин.

Абышка сенин айыңдан,
Акмактык кылган жайыңдан,
Айран сурап, дан сурап,
Абийирим кетти айылдан.
Тамтыгым кетип таш болдум,

Ыйлап көзүм жаш болдум,
Оокаттын жайын айтам деп,
Дүмүр чал, сага кас болдум.
Эл катары кийим кийбедим,
Эч сырымды билбедиң.
Керсейген түгөт абышка,
Кебимди укпай тилдедиң.
Жараткан кошкой амырга,
Жашымда күйдүм жабырга
Курсагым тоё, түгөт чал,
Жебедим тыштуу кабырга.
Үйүм болсо куу камыш,
Кандай жорук, сырт салыш?
Жабырды сенден көргөн соң,
Жайымды айтып көп наалыш.
Жеткир чал, сендей кесир жок.
Жетик айтам, эсиң жок,
Бала-чака эмессиң,
Баштагы жаштык кезиң жок.

Абышканын сөзү

Абышка анда кеп айтат:
– Аяр кыл, кемпир! –деп айтат.
Кара жаны кашайып,
Калтырбай сөзүн эми айтат:
– Туйтуңдаган, куу кемпир,
Бу көрөкчө мени өлтүр!
Чапанды кайдан табайын?
Чамасын байкап карайын.
Көйнөктү кайдан табайын?
Көрүнсө көйнөк алайын.
Көпкүлөң тарткан кемпирим,
Эми көңүлдөнүп багайын.
Жаш кезиңде, кемпирим,
Жалдантып орок ордурдуң,

Жалгыз сени багам деп,
Кыпкызыл каным сордурдум.
Дарманымды кетирдиң,
Дарттуу кылып бүтүрдүң.
Каргашалуу куу кемпир,
Эми кандай ишке күтүндүң?

Кийим табар жайым жок,
Минип чыгар тайым жок,
Бала-чака эмесмин,
Баштагыдай шайы жок.
Жаш кезимден бери жакка,
Кемпир, кестиң демимди,
Ушунчалык айтайын,
Укпай койдүң кебимди.
Азыр менде дарман жок,
Эч дарманым калган жок.
Урушасың, турасың
«Сени кудай алган жок!..»
Кекетесиң кеп менен,
Ишиң болбойт эп менен.
Качан болсо ойлонуп,
Жүрөсүң, кемпир, кек менен
Тапканымды таш кылдың,
Качан болсо жашырып,
Кайгылуу сөзгө маш кылдың.
Бага турган эр тапсаң,
Байбай чунак жер тапсаң,
Колуң бош да, жолуң бош,
Багар эрди сен тапсаң.
Камыштан кылган алачык,
Туш-тушунун баары ачык.
Нече жыл турдук жан багып,
Оокат, жайга карашып.
Эми карашпасаң кете кой,
Тилегиңе жете кой.

Жыргай турган жер тапсаң,
Жыргап, куунап өтө кой.
Кесепет кемпир эсирди,
Кетирдиң менин бешимди,
Абийиримди кетирип,
Алмак болдуң өчүңдү.

Кемпирдин сөзү

Кемпир калды куйтуяп,
Кеп айтпастан туйтуяп?
Төбөңдөн урган, чалым деп,
Аялуу экен жаның деп.
Бар тапканың беш эчкиң,
Түгөл турат малың деп.
Түгөт чал, сендей чал барбы?
Түбөлүк сенде мал барбы?
Карганасың какылдап,
Кара өпкө сендей жан барбы?
Кайтарган эчкиң арткан жок,
Кайгыны мендей тарткан жок.
Атан-энең жаныңда
Мендей акыл айткан жок.
Уктайсың да, жатасың,
Жатып шоруң катасың,
Кардың тойсо – сүйүнүп,
Кардың ачса – капасың.

Чал болбосоң жерге кир,
Чамынасың турасың.
Ойлонбостон оолугуп,
Ойдо жок жаңжал кыласың,
Кептин жөнүн билбестен,
Кесир чал, күндө урасың.
Кетирсең кетир, колум бош,
Кете берем, жолум бош.

Кесиреттүү абышка,
Келтирдиң мени намыска.
Кесириңди түгөтүп,
Кебиңди салам калыска.
Дарманыңды кетирем,
Даярмын арызга барышка...
Оолугуп кемпир жөнөдү,
«Ой!».. деген сөзгө көнбөдү.
Жайын билбейт кемпирдин
Жашында тапкан өнөгү.

Чалдын сөзү

– Байбичем, сабыр кылгын!– деп,
Байкап сөзүм тургун деп,
Кийим болсо табылат,
Кичине чыдап тургун деп.
Түгөнбөгөн беш эчки,
Экөөн айдап сатайын,
Каран калган эчкини,
Кайда алып барып катайын?!
Же түгөнбөдү жок болуп,
Түбөлүк кеңеш токтолуп,
Кемпиримдин бул сөзү
Өпкөмө тийген ок болуп.
Же арбыбады көп болуп,
Кемпирге сөзүм кек болуп,
Эки эчки айдап бармакка,
Кеңеши тынды эп болуп.
«Кемпир, кайда жибиң?»–деп,
Базарда даяр кийим деп,
Башайы, барча аламын,
Кийимди кийип сүйүн деп.
Эки эчкини кошоктоп,
Каткан чал кетти базарга.
Эрте туруп камынып,

Жөнөп калды азанда.
Барса, базар жык толгон,
Адам турар жери жок,
Ырысы жок бул чалдын
Ынтымак кылар эли жок.
«Каран калгыр, чиге» — деп,
Кошогун чечип айдады.
Айдаган жерде адашып,
Бир эчкини жайлады.
Ары-бери жүгүрүп,
Азабы таштай кайнады,
Эчкисинен айрылып,
Эки көзү жайнады.
Бир эчкисин базарга,
Салып сатты абышка.
Беш, он теңге бергенин,
Алып сатты абышка.
Теңге колго тийгенде,
Түйөрүнө куру жок,
Уучтап алды колуна,
Мындан башка сыры жок.
Тон базары кайда? — деп,
Тапсам мага пайда деп,
Кемпирим мени кейитип,
Кетип калды айла деп.
Бир эчкисин жоготуп,
Бирин сатып теңге алып,
Мал сатпаган абышка
Басып барды кол салып.
Базарга барды тон сурап.
Башайы тонуң канча? — деп,
Бул базардын өзүнөн
Табылар бекен барча? — деп,
Табылар бекен буулум? — деп
Ташып жатат пулум — деп,
Ичик болсо дагы алам

Ичимдеги сырым – деп.
Он теңге пулун көрсөтүп,
Кымбаттан сурайт каткан чал,
Өмүрүнчө базарды
Көрбөй үйдө жаткан чал.
«Жиндиби бу чал, сообу?» – деп,
Таң калды жандын баарысы.
Бабырганбы, маңгиби?
Кайсы журттун карысы?
Он теңге бар колунда,
Учурадың сонунга,
Ушундай адам болобу?
Айбан мүнөз борумда
А дегенде киш сурайт,
Бир сурабайт, үч сурайт.
Экинчи сурайт барчаны,
Сурап жүрүп чарчады:
«Булум даяр колумда,
Талапкериң келе бер,
Самап келген буюмду
Санап алып бере бер».
Чал абаңдын жүргөнү,
Базарга болду тамаша.
Тамаша чалды кылмакка
Жаштар жүрөт жанаша.
Ал аңгыча кеч кирип,
Күүгүм кирип, күн батты.
Байкуш чалың темселеп,
Жол таба албай түн катты.
Жарым түндүн өзүндө,
Чалың келди кемпирге.
Кекетип таңда узаткан,
Кемпирдин сөзү эсинде.
Кемпир чыкты жолунан
Кармады чалды колунан,
«Көтөргөнүң барбы?» – деп,

Сыйпалап жүрөт жонунан.
«Кайдан болсун, байбиче?
Сөз айтамын билгизе.
Үйдөн чыктым азанда,
Жетип бардым базарга,
Барар замат, байбичем,
Эчкимдин бири жоголду.
Карыган кезде, курган чал,
Кайдан ишим оңолду?
Бирин саттым он теңге,
Санасам, кыйла сом теңге.
Соодагерлер курусун,
Бергени жок эчтеңке.
«Санап булум ал,– дедим,
– Сандыгыңа сал,– дедим.
Береги теңге алганым,
Бу да кыйла мал» – дедим.
Базардагы адамдар,
Каткырыкты салышат,
«Кандай сонун адам» – деп,
Каткырып күлүп калышат.
Оюмда бар сөзүмдү
Калтырбай айтып сурадым,
Баркымды билбес кемпирге
Башымды кошуп куурадым
Башайы, барча асыл тон
Илилүү турат жайланып,
Теңгеме бирин берген жок,
Кара жолум байланып.
Мындан башка кебим жок,
Бул сөзүмдө төгүн жок,
Кагылайын байбичем,
Капа болор эбиң жок.
Тартынбадым малымды,
Аябадым жанымды,
Башка сөз айтып нетейин?
Байбичем, уккун зарымды.

Кемпирдин сөзү

Түгөнгөн түгөт чал болдуң,
Түйшүгүң арбын жан болдуң.
Сенин кылган ишиңе
Акылым айран дал болдум.
Бала эмессиң, каргансың,
Далай жашка баргансың,
Айдаганың эки эчки
Жоготуп бирин салгансың.
Бирин сатып базарга,
Он теңге санап алгансың.
Каадалуу иш кылгансып,
Омурандап калгансың.
Эч болбосо, түгөт чал,
Эби-жайын билбейби?
Эчкисин бөөдө жоготпой,
Эсеп менен жүрбөйбү?
Көйнөк, дамбал менде жок,
Мендей шордуу элде жок.
Эми эрден түңүлдүм,
Эмгеги кыйын бу күндүн.
Бул көрөкчө өлөйүн,
Өлүп көрдү көрөйүн.
Кобураган, түгөт чал,
Кордукка кантип көнөйүн?
Түгөт чал, сенден кечтим деп,
Бул оокаттан бездим деп,
Камыш үйүң өзүңө,
Кайрылбай мындан кеттим деп,
Абышкадан түңүлүп,
Арчадай бели бүгүлүп,
Мен кетемин, турбайм деп,
Кемпир качты жүгүрүп.
Кум бакадай купулдап,
Кемпир качты зыпылдап,

Ташбакадай тарбаңдап,
Чал абаң кууду барпаңдап.
Кемпирин жетип кармады,
«Кейибе» – деп зарлады.
Кепке-сөзгө келбестен,
Кемпири аны каргады.
Чыңырып сүйлөп аңкылдап,
Чалга кемпир шаңкылдап:
Эки эчкиден айырып,
Куу чал, алдың эсимди.
Көрүнөө залал келтирген
Көрбөдүм сендей кесирди.
Ачпайсың жумган көзүңдү,
Адам дебейм өзүңдү.
Кара башыл эчки кайраным,
Казан толгон айраным,
Токол эчки сүрөгүм¹,
Сүттүүсүнө күйөмүн.
Өрттөнүп өлгөн абышка,
Сени эр экен деп жүрөмүн.
Эр болгондо эбиң жок,
Эч болбосо, түгөт чал,
Оокатка кылар демиң жок.
Түгөт чал жүрүп түгөттү,
Ыйлап-сыктап күн өттү.

Чалдын сөзү

Кайгырбагын, байбичем,
Кадырымды билгизем,
Бар тапканым сен үчүн,
Пайдамды сага тийгизем.
Бир берсе бизге дөөлөттү,
Башайы, барча кийгизем.

¹ Сүрөк – сүттүү дегеним.

Эсен болсом жыргатып,
Эл ичинде жүргүзөм.
Дөөлөт берсе жыргайбыз,
Мындай куурап турбайбыз.
Эки эчкиге кайгырба,
Эч кимден талап кылбайбыз.

Кемпирдин сөзү

Изиң сенин каткан чал,
Ийрейип үйдө жаткан чал.
Илесин таппай оокаттын,
Эки эчкимди саткан чал.
Күндө үч убак кобурап,
Кудайдан тилек тиледиң.
Тилеген сайын жүдөдүң,
Жыртылып киймиң түлөдүң.
Башында кийген бөркүң жок,
Адам көрөр көркүң жок.
Бул берип кийген чапан жок,
Мултуйган чалым, сакал жок
Бутунда кийген чарык жок,
Биз өңдөнгөн арык жок.
Жокчулуктун айынан
Бйлап жүргөн карып жок.
Менин жайым мына бу,
Моюнга илер жери жок,
Эч жеринде эби жок.
Биз өңдөнгөн шордуу жан,
Жаралды бекен бендеден?
Ар канчалык азапты
Көрөт экен өлбөгөн.
Чөп алачык кепебиз,
Тилекке качан жетебиз?
Калкта биздей шордуу жок,
Какшап жүрүп өтөбүз.

Абышканын сөзү

Анда абышка кеп айтат:
– Аяр кыл, кемпир, – деп айтат,
Ушул сөзүм тындагын,
Ургаачылык кылбагын.
Карыдык, өлдүк, жоголдук,
Канткенде кайтып оңолдук?
Өлө турган кезимде
Ылайык эмес чооголдук.
Кемир, чал – бизде бала жок,
Баладан башка санаа жок,
Бербесе бала кантебиз?
Бендесинде чара жок.
Абышка, кемпир зарланып,
Сабыр кылып токтолду,
– Ыйлаба! – деп айтарга,
Жанында адам жок болду.

КЕМПИРДИН ЖЕТИ БАЛАСЫ

Өткөн заманда бечара кемпирдин жети уулу болгон экен. Жети баласынын ар биринин өзүнчө өнөрү бар. Күндөрдүн биринде энеси кимисинин өнөрү күчтүү экенин сурап калды. Балдарынын ар бири өз өнөрүн кезек менен айта баштады. Эң улуу баласы: – Мен алпкаракуш асманда торгойдой болуп, көзгө араң көрүнсө да атып түшүрөм, – деди. – Мен жети жыл мурун кеткен кумурсканын изин билем, – деди экинчиси. Үчүнчү баласы: – Мен эки дүйнөдө эмне болуп жатканын өз алаканыман карап көрө алам, – деди. Төртүнчүсү: – Мен дарыя жана деңиздерден көз ачып-жумгуча кеме жасап өтөм, – деди. – Мен ачка болгон жерде, каалаган тамакты табам, – деп бешинчи баласы айтты. Алтынчысы: – Мен дарыя

жана деңиздерден чуркасам, таманыман чаң чыгат,— деди. Жетинчиси: — Мен кокусунан жоо келип калса: «Кара жер жарыл!» десем жарылат, ошентип, элди жоодон аман алып калам,— деп сөздү бүтүрдү.

Энеси балдарынын өнөрүнө аябай кубанды. Бирок кимисинин өнөрү артык экенин чече алган жок. Балдары да ар бири өз өнөрүн мактап, талаш-тартыш көпкө созулду. Акыры энесинин айтуусу боюнча, Болбос хандын шаарын барып, ошол жерде чындап сынамак болушту. Жети бала Болбос хандын шаарына кирип, анын ичи ызы-чуу түшүп жатканын көрүштү. Балдар таң калышып: — Бул эмне, шаарга душман кирдиби, азыр сурайлычы,— дешти.

Аңгыча бир абышка жолукту. Булар абышкага салам айтып, ызы-чуунун жайын сурашты. Абышка алик алгандан кийин: — Ботом, түндө эл жатарда Болбос хандын жалгыз кызы жок. Болбос хан: — Кызымды таап бергиле, эгер таппасаңар баарыңардын башыңарды алам деп коркутуп, эл түп көтөрө дүрбөп жүргөнү ошол. Эми силер да издешкиле,— деди.

Жети бала хандын кызын кантип издөө жолун ойлоп: — Ой, биз олуя болбосок ал кызды кайдан тапмак элек?— деди бири. — Сен эмне, макоосуңбу? Энем өнөрүбүздү сураганда, «Жети жыл мурун кеткен кумурсканын изин билем» дебедиң беле. Кана эми, ал кыз кайда кеткенин билчи! — деп эң улуусу сүйлөдү.

Берки өйдө-ылдый карап туруп: — Асман менен кетиптир, жерде изи жок,— деди. Анда дагы бирөө: — Энем сураганда, «Эки дүйнөнү алаканыман көрөм» деп айткансың. Кана, көрбөйсүңбү? — деди.

Бул бала алаканын ачып-жумуп, үңүлө карап: Тойбос хандын алпкаракушу көтөрүп учуп баратат,— деди. Муну уккандан кийин, баары чогуу бойдон жүрүп кетишти. Жолдо чоң дарыяга кез болушту.

Курсактары аябай ачты. Тамак тапкыч бала өзүнчө күбүрөп-шыбырап, кап-кап нан, карын-карын май, үч койду даяр кылды. Балдар нанды майга батырып жеп, койлорду союп жатышты. Кеме жасагыч бала көз ачыпжумгуча кемени жасай салды. Тамакка тойгондон кийин баары кемеге түшүп, Тойбос хандын шаарына жөнөштү.

Тойбос хан Болбос хандын кызын түшүндө көрүп ашык болуп, алпкаракушуна алдырткан экен. Жети бала шаарга жеткенде, колго түшкөн сулуу кырк кыз менен кошо сууга келе жатыштыр. Ушул учурда баягы суунун үстүнөн чуркагыч бала кемеден секирип түшүп, безеленип чуркады эле, чаң асманга сапырылып калды. Көз ачып-жумгуча кыздарга жетип, Болбос хандын кызын көтөрө качып, кемеге алып келип салды. Кеме кайрадан сызды.

Кызды алып кеткенин угуп, Тойбос хан алпкаракушун балдардын артынан жиберди. Алпкаракуш асманга учуп чыгып, анан торгойдой гана болуп көрүнгөндө, мергенчи бала бир көзүн жумуп, шыкаалап туруп атып жиберди. Алпкаракуш Тойбос хандын эшигинин так алдына барып түштү. Кемедеги балдар кургакка чыгып, андан ары дагы жөнөштү.

Тойбос хан алпкаракуштун өлгөнүн көрүп: балдардын артынан көп киши жиберди. Алар жакындап келген кезде, баягы эң кичүү бала: –Жарылгырдын жери, жарыл! – деп кыйкырды. Жер жарыла калып, балдар түбүнө түшүп кетти. Тойбос хандын аскерлери кайра кайтышты. Аскер башчысы эки колун бооруна алып, Тойбос ханга даттана сүйлөп: – Таксыр ханым, бул кызды алып кеткен адам эмес, анык эле Азирейил экен, эгер андай болбосо, дарыянын үстүнөн чуркаганда кантип чаң чыгат? Асманда торгойдой болуп көрүнгөн алпкаракушту кантип ыргыта атат? Жерди жарып кирип кетүүгө кимдин күчү жетет? – деди.

Тойбос хан аскер башчысынын сөзүн угуп коркту да, мындан ары бирөөнүн кызына көз артпас үчүн ант берди. Жер астына кирип кеткен жети бала Болбос хандын так коломтосунан чыгалы дешти. Жер солкулдап, жарака кете баштаганда, шаардагылар аябай коркуп, бүт бойдон тоого качышты. Жети бала жердин үстүнө чыгып, шаардан бир да кишини таппай калышты. Кызды атасынын үйүнө отургузуп, койду союп, этин казанга салып, от жагышты. Өз үйүнөн чыккан түтүндү көрүп хан: «Ким барып келет?» деп элинен сурады. Эч киши чыккан жок. Акыры хан ата-энесиз жетим баланы зордук менен жөнөттү.

Жетим бала: – Өлсө кунсуз, сатса пулсуз менмин, барбасам башымды алат,– деп ичинен сыздап жүрүп отуруп шаарга келди. Хандын үйүн акырын шыкаалап керсө: жети бала казандагы этти кайнатып жатышат. Төрдө Болбос хандын өз кызы отурат. Жетим бала кайрадан чуркап, ханга сүйүнчүлөп келди.

Болбос хан эли-журту менен келип, кызына учурашты. Кыз жети бала кантип куткарганын атасына айтып берди. Хан жети баланын өнөрүн билгенден кийин, мага кызмат кылгыла деп өтүндү. Балдар хандан «Кимибиздин өнөрүбүз артык – ушуну чечип бериңиз. Ошентсеңиз кызматыңызды кылабыз, болбосо кылбайбыз» деп жооп кайтарышты.

Ошол күндөн ушул күнгө чейин бул жетөөнүн кимисинин өнөрү артык – аны эч адам чече албай жүрөт дейт.

КИМИСИ АКЫЛДУУ?

Илгери өткөн заманда бир кемпир-чал болуптур. Алардын өлүм саркытынан калган жалгыз баласы, анан баласынын кара кер бээси бар экен. Жыл сайын кербенчилерге кошулуп, алыс жактарга жол

жүрүү балага адат болуп калыптыр. Жазында кетсе, күзүндө кийим-кечек, кеңири тамак-аш жана койну толгон акча менен келчү экен. Ата-энеси буга аябай кубанчу экен.

Бир жолу бала кербендер менен жазында кетип, жайдын толугунда үйүнө келет. Анын эрте келип калганына ата-энеси аябай таң калышат. Атасы:

– Балам, сен эмне эрте келдиң? – дейт.

– Мен өзүмө тиешелүү акчаны иштеп таап, ошондуктан эрте келдим, – дейт.

Күзүндө кемпир-чалдын үйүнө кара кер бээ минген бир бала келет. Эки бала, кара кер бээси, кийген кийимдери окшош. Атасы менен энеси кайсынысы өзүнүн баласы экенин тааный албай, баштары маң болот. Алачыкта эки бала бирдеме талашып уруша кетишет. Бара-бара кол коюшат. Эки бала:

– Кемпир-чал менин ата-энем, сен жогол, сен жогол! – дешет.

Ата-эненин баштары маң. Аябай капа болушат. Айла-амалдары түгөнүп, ханга арызданып барууга аргасыз болушат. Жалынып-жалбарып болгон окуяны түшүндүрүшөт. Жакшылап чечип берүүнү өтүнүшөт.

– Силер жөнүндө кам көрүп, астыңарга аш, үс-түңөргө кийим, койну толгон акча алып келгени силердики, – дейт.

Кемпир-чал буга ыраазы болбой, үйүн көздөй бет алышып, зарланып ыйлай беришет. Мындан кантип кутулабыз дешет. Экөө жолдо келе жатып ойноп жүргөн балдарга жолугат. Баштарына түшкөн кыйынчылыктарын айтып, аларга түшүндүрүшөт. Ошол балдардын кичүүсү:

– Ээ шумдук, өзү хан болуп туруп ушуну чече албаган эмнеси? Мунун эч кандай кыйынчылыгы жок, мен чечип берем, – дейт.

Кичине бала эки окшош баланы чакырып туруп мындай дейт:

– Экөөң тең тетиги дөңсөөгө барып, кайра чуркап келгиле. Экөө жарышып барып, жарышып келишет. Эки окшош кара кер бээни минип, дөңсөөгө чейин чаап барып, бир эле убакта чаап келишет. Дагы чырчатак көбөйөт. Бири-бирин «Кеткин менин ата-энем» деп баягыдай урушун уланта беришет.

Кичине бала:

– Эми экөөң тең ылдамдык менен кумура жасагыла,– дейт.

Айтуусу боюнча экөө тең ылдамдык менен кумураны жасап бүтүрүшөт.

– Эгерде чын эле абышка-кемпирдин баласы болсоңор, өзүңөр жасаган кумурага өзүңөр түшкүлө,– дейт кичинекей бала.

Биринчи бала бул сөздү угар замат кумуранын ичине бат эле түшүп кетет. Жазда кетип, күздө келип, ата-энесин баккан бала кумурага батпай калат. Өзү эмес, анын колу дагы батпай калат.

Кичине бала тиги бала кирип кеткен кумураны жерге бардык күчү менен көмкөрө салат да:

– Бул кумурада көз боочу шайтан отурат. Болбосо ушул кумурага кантип батмак эле? – дейт.

Ушул сөздөрдү айтып туруп, кичине бала баягы жин-шайтан кирген кумураны өрттөп жиберет.

Кемпир-чал кичине баланын акылдуулугуна ыраазы болуп, ак батасын беришет. Өз баласы менен кемпир-чал үйүнө келишет. Кичине баланын амал-айла кылганы элге, ханга угулат.

Хандын жини келип, кичинекей баланы көргөнү атайлап келип, мындай балага айланса болот деп, ыраазы болуп бастырып кетиптир.

КОКЕ

Илгери бир бай аялы экөө кырк жыл бирге жашап, бир да балалуу болбоптур. Биз эмнеден жаздык

дешип, зарлап ыйлашып, кулак уккан жердеги мазарларга барып, байлыгын аябай чачышып, аксакалдарга, бүбү-молдолорго сыйынышат. Ошентип, зарлап жүрүп, бир кыздуу болот. Кыз туулган күнү жар салып, элди чогултуп той берип, атын Койсун коёт. Көк бөрү, көз таңмай, күлүк чапмай, жорго салыш, ордо атыш болот.

Ата-эне Койсунду ак өргөө көтөрүп, кийимдерди, алтын, күмүштөн жасалган билерик, шакек, сөйкө, толуп жаткан көз уялткан каухар, бермет тагып, бирөө кийинтип, экинчиси кашык менен тамак ичирип, колунан жетелеп, күнү-түнү шаан-шөкөт менен чоңойтот.

Койсун он эки жашынан тартып эл оозуна кирет. Мындай да сулуу болобу. Тим эле жаңы чыккан ай, күндөй. Жайнап турган гүлдөй деп, он алты жашында атагы элге тарайт. Ата-энеси кызына ыраазы болуп жалынат. Атын уккан жерден күйөө келип, той берип, шаан-шөкөт менен алып кетет. Койсун бир ай көшөгөдө олтурат. Оокат кылганды билбейт. Тамакка тоюп алыш уктап жата берет. Акыры тажашып, атасына жеткирип берет. Койсунду көрө калышып, сулуулугуна кызыгып, ашык болуп сөзгө келбей, улам эле байддын же хандын балдары колуктулукка алып кетүүчү болду. Үйүнө барганда, Койсунду баягы эле мүнөзүнөн жадап, кайта жеткиришет. Ошентип, Койсун сулуу бир айда, жарым айда эле, күйөөдөн чыгып келе берүүчү болот. Байкуш атасы бир-эки жумадан апса, үйүнүн жанындагы кичинекей кызыл омполорго¹ чыгып, дүрбү салып Койсундун кеткен жагын карап:

– Капырай эки жумадан ашып кетти. Көкеге эмне болду? – деп, көз чаптырчу экен.

Анан Кокетайы атасын көп күттүрбөй эле жөө, же ат минип келип калучу экен. Кокетайды колук-

¹ Омпо – дөбө.

ту издеген жигиттер бачым эле алып кетет. Атасы кызыл омполдон дүрбү салып:

– Коке качан келет, кечикти го – деп, санаага батчу экен.

Жамандыгынан Койсун аты өчүп, эркелигинен Кокеге атка конгон экен.

КОРКОК БААТЫР

Илгери-илгери бир заманда Коркок баатыр деген адам жашаган экен. Ал жан-жаныбарды мындай кой, чымындан да коркчу экен. Коркок баатыр эч жумуш да жасабай, атасынын тапканын ичип-жеп жашап жүрө берет. Атасы өлгөндөн кийин Коркок баатыр чымырканып, эми коркоктуку коюп, эл катары тиричилик кылууну ойлойт.

Бир күнү аттын жооруна үйүлгөн чымынды көрүп, аны коркок уучтап кармап алып санап көрсө, туура жүз чымын болуптур. Ошондон кийин Коркок баатыр бир жакка жортуулга чыгып, душманды жеңгиси келди. Анан атасынан калган жоор атты токунуп, кыбыла тарапка бет алды. Жүрүп отуруп, үч айрылыш жолго туш келсе ортосунда кара таш жатат. Ошол таштын бетине:

– Ортоңку жолго түшкөн өлөт! – деп Коркок баатыр жазып кетет. Коркок баатырдан кийин дагы бир эки баатыр келип, таштагы жазууну окуп чочушат. Бирок алар бир аз кеңешип туруп: «Өлтүрө турган жол болсо, экөөбүз тең өлөлүк!» – деп экөө тең ортоңку жолго түшүшөт. Алар жүрүп отурушуп Коркок баатырга жете келишет.

– Салоом алеким! – деп Коркок баатыр салам айтып жиберет.

– Алеки салам, – дешип беркилер көңүлсүз учурашышат.

Ботом, силер таштагы жазууну окудуңарбы? – дейт Коркок баатыр тигилерден коркуп жатып.

– Окудук! – дейт баатырлар дагы эле көңүлсүз.

– Ырас болду, эми жолдош болуп баралык. Мен теңдеши жок баатыр болом. Силер менин атымды токуп жүргүч болосуңар,– дейт Коркок баатыр тигилерге шек билдирбей.

– Сиз бир чапканда канча кишинин башын аласыз? – деп сурады тиги баатырлар. Ыңгайсыздана түшкөн коркок шашкалактап:

– Менби, мен бир чапканда жүз кишинин башы ыргыйт,– деди.

Тигилер чын эле сестенип калышты. Аны сезген Коркок баатыр:

– А силер бир чапканда канча кишинин башын чабасыңар? – деди.

– Биз бир чапканда үч кишинин башын чабабыз,– дешти баатырлар.

Аңгыча алдыларынан жоо чыгып калат. Жоодон эки баатыр тең качып:

– Баатыр, сиз барсаңыз экен, бизден көрө сиз алп экенсиз,– деп шашып калышат. Анда коркок баатыр тигилерге карап:

– Былжырабай баргыла! Мен ушундай жоого да булганып отурамбы. Аябагандай күчтүү жоо келсе гана мен барамын! – деп ачууланат.

Эки баатыр макул болуп, жоого бет алып киришип жеңип келишет. Андан ары жүрүп отурушса, алдыларынан аябагандай көп жоо кезигет. Эми сиз барыңыз? – дейт баатырлар. Коркок макул болуп кетип баратса, жоонун жигиттери алдынан качырып келе жатат. Коркок коркконуна чыдай албай көзүн таңып алды. Аны көрүп, качырып келе жаткан жоонун жигиттери да көздөрүн таңып алышты. Коркок бир убакта көзүн ачып караса, жоонун баары көздөрүн таңып алышкан. Алар эки жакка кайса-

лактап жүрүшөт. Коркок баатыр аларды көрүп, кол башчысынын кылычын сууруп алып, башын кыя чаап өлтүрдү да, калгандарын кырып кирди. Жоону жеңип, Коркок баатыр жолдошторуна барып:

– Адам болбой калгыла, ушуга да мени жибересиңерби, – деп мактанды. Андан ары үчөө дагы бир канча жол жүрүп, кезиккен жоону багынтып алышат да, Коркок баатырды кол башчы кылып дайындашат.

Ошондон кийин Коркок баатыр күндөн күнгө күчөп, кийин таптакыр Коркпос баатыр атанып кеткен экен.

КӨӨДӨК

Илгери-илгери бир заманда эки бир тууган болуптур. Биринчи жолу алар сырдашканда, болгон акылдарын айтышып, эл катары тың жан сактоо кылып, жакшы жашоону эңсешет. Эмгегинен тапкандарын туура пайдаланып, иштери оңоло баштайт. Мал күтүп, акча топтоп, мезгил жетип, улуусунун үйлөнүү учуру келет. Кыз сынап, эл аралап, ар кандай кишилерге жолугат. Бир күнү жолдон кетип бара жаткан карыя кишиге жолугуп, болгон оюн айтып, карыядан акыл сурайт.

– Аке, мен жетим элем. Бир тууганым экөөбүз эмгектенип, мал күттүк. Бир аз акча топтодук. Эми мен үйлөнөйүн деп, кыз издеп жүрөм. Кандай кызга үйлөнсөм? – дейт.

– Балам, көөдөк болбосо болду, үйлөнө бер – деп көздөн кайым болот. Бала түшүнбөйт. Жолдон жолуккан кызга сүйлөшүп:

Атың ким? – деп сурайт.

Атым Чыдамсыз, – дейт кыз.

Бала ойлонуп олтуруп: «Мунун аты Көөдөк эмес экен, ушуга үйлөнөйүн» – деп ойлойт.

– Чыдамсыз болсоңуз мейли, атыңыз Көөдөк болбосо болду. Мен үйлөнөйүн деп кыз издеп жүрөм, мага турмушка чыгасыңбы? – дейт бала.

Азыр чыгам, кеттик эмесе! – деп, шаштыра баштайт.

– Мынча эмнеге шашасың? Аты-жөнүңдү айтчы, шаштырбай? – деп, бала таң калат да, кызды карайт.

– Айтпадым беле, атым – Чыдамсыз. Алар болсоң эрте ал. Мындан көпкө чыдай албайм, – деп кыз шашат.

Кой, карынын сөзүн угуш керек, аты Көөдөк эмес экен деп, бала Чыдамсызга үйлөнөт.

Иниси үчөө жакшы жан сактап, турмуштары оңоло баштайт. Күндөрдүн биринде Чыдамсызды көндүрүү үчүн:

– Хандын уларын уурдап келдим, сен муну эч кимге айтпа, хан бизди доого жыгат - деп, эскертип уларды союп, бышырып жешет.

Бир күнү чыдайт, эки күнү чыдайт. Үчүнчү күнү көөдөнүнө батпай, жарылып кете жаздайт. Бул коңшуга чуркап барат, оозу батпайт, тиги коңшуга чуркап барат, оозу батпайт. Акыры үчүнчү коңшуга барат.

– А... ай, сен, биздин эмне кылып жүргөнүбүздү билесиңби? Биз силерге окшоп эле эти жок олтурмак белек. Кишиге айтпайсыңбы? Мен айтып берейин – деп, бүлкүлдөп, өпкө-өпкөсүнө батпай, демиге баштайт.

Айта бер, мен көөдөк эмесмин, айтпайм, – деди.

Болгон ишти болгондой айтып таштады. Эки бир тууган эгин айдап, талаада жүрдү. Бир жерге келгенде, сокону өгүздөр тарта албай калды. Ал жерди ала калтырбас үчүн кетмен менен казышты. Убакытты бошко кетирбестен, биринин колун бири бошотуп жерди казып, экинчиси сокону жүргүзө берди. Бир аз казгандан кийин чоң чаначтын чети чыкты.

– Байке, чанач! – деп, кыйкырды кичүүсү.

Агасы кошту токтотуп, чуркады. Акырын алышып, оозун ачты. Толтура алтын экен. Бороздун четинде олтурган Чыдамсыз күбүр-шыбырды угуп, чуркап келди. Эми аны жашыра албай калышты.

– Кишиге оозундан чагарба, эми биз бул алтынга мал алабыз, шаар салабыз, оюбуздагынын баарын кылабыз, – деди агасы.

Алтынды үйүнө алып барды. Бара жатканда баягы үйлөнөм дегенде жолуккан ак сакал карыя дагы жолукту.

– Ээ... эй, балам, сак бол, көөдөк аял алба дебедим беле. Сак болбосоң, бул алтын үчүн башыңдан ажырайсың – дейт да, көздөн кайым болот. Балдар эми түшүнөт, эртеси баягы сырдашкан аял менен Чыдамсыз уруша кетет.

– А, ай жигит, аялыңды кой дебейсиңби, мунуң бир көөдөк экен. Эгер кой дебесең, баягы күнү хандын уларын уурдап жегениңерди айтам. Хан силерди шыр айдап кетет дегенде Чыдамсызды араң койдуруп, экөөнү жараштырып тынышат. Эми экөө ынак болуп калышат. Эки күндөн кийин айт болуп, айт намазга аял, эркек дебей бара жатканын көрүп:

– Булар кайда баратышат? – деп, сурайт Чыдамсыз.

– Сен билбейсиңби? Тээтиги молдонун, казынын үйүнө бара жатат. Ал экөөнүн тең аялы өлгөн, ошого бара жатат, – деп түшүндүрөт.

Балдар көөдөктүн сөзсүз бул ишти ханга билдире турганына түшүнөт да, алтынды башка жакка катып коюшат. Акырындык менен өз керектерине жаратып, иштери оңоло баштайт. Көөдөк бир жума чыдайт. Экинчи жумада ичине батпай, ар кайсы үйгө кирип айткысы келет. Бул үйгө кирет, оозу батпайт, ал үйгө кирет, оозу батпайт. Баягы сырын айтып жүргөн коңшусуна барып:

– Ай, жеңе, сен билесиңби? Көптөн бери айтайын деп, оозум батпай жүрчү эле, эми айтайын, эч кимге айтпайсыңбы? – деп сурайт.

– Айт, мен көөдөк эмесмин, айтпайм, айтсам баягыда эле хандын уларын айтпайт белем, – дейт.

Ага ого бетер ишенди. Көкүрөгү көөп чыдай албай, ай, жеңе, кош айдап жүрүп аңыздан бир капка барабар болгон чоң чанач алтын таап алдык. Эми бай болобуз, шаар курабыз. Азыр эле күнүнө эт жеп жыргап калдык. Эми бай болобуз, ошондо көрөсүң, деп, каткырды эле, көөдөнү бошогонсуп калды. Дагы чыдаган жок. Экинчи, үчүнчү, төртүнчү үйгө кирип айткысы келди. Демигип чуркап жүрүп, үйүнө кеч барды.

– Сен эмне бүгүн желигип калгансың, кайда жүрөсүң? – деп, ачууланып сурады эри.

– Оой, кудайдын бергенинин эмнесин жашырат элек. Биз бирөөнүн алтынын уурдап алдык беле, бардык коңшуларга сүйүнчүлөп айтып чыктым, – дейт.

Иштин эми жаман жагына айланганын билишкен жигиттер алтынды таза киши таба албас жерге бекитти. Күндөр өтүп, бул иш ханга жетти. Хан жигитти чакыртты.

– Алтынды алып келип, хандын казнасына төккүн, төкпөсөң башың алынат – деп, казыны, молдону чакырып кыйнай баштады. Жигит эч шек бербеди, сабаса да айтпады. Акыры аялды чакыртып, катуу суракка алды. Үйүн тинттирди. Короо-сарайын бүт аңартты.

– Каякка катты айт, бул эриндин алып келгени чынбы? – деп, кысымга алып, сабады. Чыдамсыз чынын айтты, бирок алтын табылбады.

– Айланайын, ханым, молдоке, казы аке, менин аялымдын акыл-эси туура эмес, көөдөк, ар кайсыны айта берет, эң мурун кайсы күнү деп сурасаңыз. Ошону туура айтса эле күнөөлүү болоюн, – деп жигит ыйлай берди.

– Кана, кайсы жерден таптыңар, качан үйгө алып келдиңер? – деп, суракка алды казы.

– Аңыздан кош айдап жүрүп тапканбыз. Чоң чаначта болчу. Баягы хандын уларын уурдап жегенден төрт күндөн кийин, баягы молдонун, казынын катыны өлгөн күнү үйдө болчу. Ананкысын билбейм, – деди Чыдамсыз.

Хан, молдо, казы, аны көөдөк, келесоо экен деп чечти. Анткени молдонун, казынын аялы өлгөн эмес. Хандын улары жоголгон эмес. Аңызга чаначка салган алтынды катыш мүмкүн эмес.

Ошентип, ага-инилүү жигиттер амалын таап кутулушкан экен. А Көөдөк болсо ошол казынын таягынан кийин ооз ачпас болуптур.

КЫДЫР, АКЫЛ, ЫРЫС

Өткөн бир заманда Кыдыр, Акыл, Ырыс деген үч жолдош болушат. Бир күнү үчөө жолоочу жүрүп баратып, жолдо бир нерсени талаша кетишет.

– Экөөңдөн мен кыйынмын, акылга баймын. Силер мага баш ийгиле! – дейт. Акыл тигилерге мактанып.

– Жок, силер мага баш ийгиле. Менин ырысым көп, силердин ырысыңар жок! – дейт Ырыс.

– Экөөңдөн мен кыйынмын, силер мага баш ийгиле, элдин баары мага баш иет! – дейт Кыдыр да.

Ушинтип үчөө талашып отуруп, кош айдап жаткан бир дыйканга жолугушат. Дыйканды көрүп, Кыдыр алаканын жайып, сакалын сыйпап:

– Айдап жаткан жериңе жалаң алтын менен күмүш чыксын! – деп бата берет.

Айтканындай эле ошол замат айдаган жеринен эгин ордуна алтын, чөп ордуна күмүш чыгыптыр. Кыдырдын бул ишине каршы Акыл дыйкандын

башын тегеретип, акылын алып койду. Дыйкан акылынан ажырап калгандан кийин, айылындагы бир чоң байга барып: – Менин жериме эгин чыкпай эле, какыраган таш чыгып жатат,– дейт. Бай дыйкандын жерин көрүп: – Эмесе мен жериңе жер берейин, жериңдин үч бөлгөнүнүн бир бөлүгүн мага бер,– дейт. Дыйкан байдын айтканына сүйүнүп, дароо макул болот. Дыйкандын алтын-күмүшүн бай ташып алды эле, анын казынасына батпай ашып-ташып калды. Акылынан ажыраган дыйкандын көзүнө алтын менен күмүш какыраган таш болуп көрүндү. Ал өз жериндеги алтындарды эки жакка таш экен деп ыргыта берди. Дыйкандын бул абалын Ырыс көрүп, ичи күйүп, боору ооруп, дыйканга ырыс берди. Дыйкан ырыстуу болгондон кийин жолдон өтүп бараткан кербенчилер ага жолугушту. – Бул кудай жакшы көргөн киши экен. Мындагы алтын-күмүштүн баарын алалык, дыйкандын өзүн аксакал кыламыз, алыбыздын келишинче аксакалды баарыбыз сыйлайлык! – дешти. Кербенчилер макул болушуп алтын менен күмүшүн төөлөрүнө жүктөп алышты. Дыйкандын сакалын тарап, башына суусар тебетей кийгизип, үстүнө алтын жакалуу ичик жаап, чоң боз жоргого мингизип, эки жагынан эки жигитке жөлөттүрүп, алиги дыйканды алып кетишти. Алар жүрүп отурушуп, бир байдын айылына келип түшүштү. Бай айыл-апасы менен таң калышып:

– Ушундай сөөлөттүү, ушунчалык да ырыстуу соодагер болот экен, капырай,– деп шыпшынышты. Күүгүм кирип, намаз шам болгондо кербен башы байга кеп салды. – Бай, сиздин бойго жеткен кызыңыз бар экен, эгер ылайыгы келсе, биздин аксакалга куда түшсөк кандай болот? – деди.

Бай бул сөздү укканда төбөсү көккө жеткендей кубанып: – Эгер сиздин аксакалыңыз биздин кызды жактырса, менин каршылыгым жок эле.

Мен мындай сөөлөттүү, ырыстуу кишиге кызымды бербегенде, кимге бермек элем! – деди. Кербен башы байдын сөзүн урматтап, аксакалды алып келмек болду. Бай өргө көтөрүп, күйөө күтүп, айылы менен кымгуут болушту. Эртеси аксакалды эки жигит эки жагынан жөлөп, байдыкына киргизди. Айыл апанын кыз-келиндери, кымбаттуу күйөөнү көрөбүз дешип, үйдүн жабуусун сыйрып жиберип, биринен бири жол талашып, төрдөгү отурган аксакалга көз таштап жатышты. Күйөөнүн сөөлөтү болгону менен, акылы жок, сүйлөйүн деп сөз билбейт.

Кыздын жеңелеринин жандары калбай, кокуй, кызыбызды чанып жатабы, бир ооз дагы сөз сүйлөбөйт дешип, экиден-үчтөн болуп күбүр-шыбыр кыздын атасы байга да жетти.

– Менин кызыма сүйлөбөгөнү эмнеси? Мени шылдың кылгысы келеби? Ал эмнеси? – деген кыздын атасы ачууланып, бирок эртеңке чейин сынамакчы болот. Эртеси да күйөө сүйлөбөйт.

Бай аялына: – Менин кызымды чанат деген эмне жакшылык? – деп элин короосуна жыят. Эртеден кечке катырган дөңгөчкө окшоп, кыздын жанында отурган аксакалды асып өлтүрмөк болот.

Турган ага-туугандары ушундай сөөлөттүү адам экен, аны дарга асканда болбойт дешет. Бирок бай аларды такыр эле укпайт.

Ушул кезде жол менен Кыдыр, Акыл, Ырыс үчөө кетип бара жатып, дыйканды даргага асканы жатканын көрүшөт. Кыдыр менен Ырыс ошондо Акылга баш ийип, жалынышып: – Эми ушул дыйкандын акылын берип, жанын сактап калгын, – дешти.

Акыл ошондо дыйканга мурунку акылынан эки эсе ашырып акыл берген экен. Ошол жерден дыйканга акыл кирип, көзүн ачты. Байдын даргага асканы жатканын көрөрү менен түшүнүп:

– Байым, эки ооз сөзгө уруксат этсеңиз экен? – деп сурайт.

– Айтсын, айтсын,– дешип короодогу эл дүргүй түшөт.

– Кана, эки ооз сөзүңдү айтып көрчү, аксакал күйөөм?! – деди бай эки бөйрөгүн таянган калыбында ачуусу тарабай.

– Мен жаш чакта элибизди жоо чаап, ашуудан ашып качып бараткан кезде, айлыбыздагы бир хандын кызы чачын төбөсүнө түйүп, башына калпак кийип, эркекче шымаланып, жарак-жабдыктарын байланып, атты тандап минип, жоонун алдынан бетме-бет жалгыз чыгат. Жоо менен чабышып, беш жүздөй кишини бүт кырат. Андан кийин качып бараткан элибизди токтотуп, чачылган калкты чогултуп, катылган жоонун катыгын берип турган. Ошол убакта атасы хандыгынан түшүп, өз тактысын кызына берет. Мен кечээтен бери сиздин кызыңызды ошол кыздай баатыр болор бекен деп, мүнөздөп ойлоп жаттым, байым,– дейт.

Андай болсо иш башка, мен сени кызымды шылдыңдап жаткан экен деп ойлодум эле деген бай кайра дыйканды жигиттерге көтөртүп келип, үйгө киргизип, элин кайра чогултуп, кызына чоң той берет.

Кызды алып, дыйкан кербенчилерге аксакал болуп соодасын башкарып, сөөлөтүн күтүп туруп калат. Ошондон баштап эл арасында «Акыл жок жерде ырыс да, дөөлөт да болбойт!» деген сөз калган дешет.

МИҢБАЙ МЕНЕН ЖҮЗБАЙ

Бар экен, жок экен, Миңбай менен Жүзбай деген болгон экен. Миңбайдын миң кою, бир баласы, Жүзбайдын жүз кою, бир баласы болгон экен. Миңбайдын баласы бир күнү коюн талаага кайтарып чыгып уктап калса, карышкыр келип койду кырып кетет. Бала

ойгонбостон уктап жата берет. Жүзбайдын баласы кой кайтарып жүрүп, Миңбайдын коюн карышкыр кырып жатканын көрүп, баласын ойготот:

– Кокуй алат күн, койлоруңду карышкыр кырып кетпедиби? – дейт.

Миңбайдын баласы тура калып аны жаакка бир салат.

– Сен жүз коюң менен мага теңелгиң келеби? Менин миң коюм бар, эмне үчүн ойготосуң, эң кызык түш көрүп жаттым эле, түшүмү таап бер, – деп урушат. Жүзбайдын баласы да карап турбастан экөө бешимден урушкан кечке чейин урушат. Акырында Жүзбайдын баласы:

– Эмне түш көрдүң, айтчы, каадалуу түшүңдү угайын? – дейт. Миңбайдын баласы:

– Каадалуу түш дейт тура, башыма күн тууп, аягыма ай тууп, орто жериме чолпон жылдыз чоң тууп жатыптыр, бул каадалуу түш эмегенде, карышкыр кырган кой каадалуу бекен?

Жүзбайдын баласы:

– Сатасыңбы түшүңдү, – дейт.

Миңбайдын баласы:

– Сатамын, карышкыр канча коюмду кыrsa, ошончо кой берип алгын, – деп убадалашат.

Жүзбайдын баласы:

– Карышкыр канчалык коюңду кырды экен, багыраак сана, – деп санаттырды.

Миңбайдын баласы коюн санаса, туура жүз кою кырылыптыр.

– Жүз коюм өлүптүр, жүз коюңду берип аласыңбы? – дейт.

Алдым, саттым деп кол алышып кечинде үйлөрүнө кайтып кетишет. Жүзбайдын баласы эл жата үйүнө барат.

Жүзбай тура калып:

– Кокуй балам, коюң кана?

– Атаке, түшкө сатып жибердим.

– Ал эмне болгон түш экен, жүз койдун баарын саттыңбы?

– Башыма күн тууп, аягыма ай тууп, орто жериме чолпон жылдыз тууган түшкө саттым, атаке, – дейт.

Атасы ордуна тура калып, жеткен жеринде келтек менен, жетпеген жеринде тезек менен уруп баласын кубалайт. Эгер койду таппай үйгө келе турган болсоң, ичиңди жарып, башыңды итке салбасам менин Жүзбай атым өчсүн деп атасы ачууланып кала берет. Бала айлап, күндөп жүрүп олтурду. Башы таз болду, курсагы ач болду, ошондо асманда учуп бара жаткан каргага карап:

– Карга аке, ынтымакка келели, бир табактан жешели, ачкадан өлүп баратам, бир кайыр этиңиз, – деп колун каргага сунат. Карга:

– Ошондой бол, таз балам! Куюңа салган чөптү жейин десем жата калып таш алып, тура калып баш алып урчу элең, сага чала, – деп өтүп кетет.

Мындан кийин үстүнөн бир топ көгүчкөндөр өтөт. Буга да:

– Көгүчкөн аке, ынтымакка келели, бир табактан жешели, ачкадан өлүп баратам, сен бир кылчы кайырды, – деп колун сунат. Көгүчкөн:

– Ошондой бол, таз балам, кар буркандап жамгыр жааганда, жем издеп кокус мен барсам, тузак тартып ата-энемди, бала-чакамды кармап алгансың. Ата-энең коё бер, убал болот десе, убал болсо кудайым адал кылбай эле койбойбу деп, шишкебек кылчу элең, ии ошону эми көргөнүң! – деп өтүп кетет.

Канаттуудан айла болбогондой кийин бала жүрүп олтуруп, бутун шилтей албай, каруусу калбаганда «өлсөм дагы адам жатпас дөбө деген дөбөгө жетип этимди карга, кузгун жесин» деп, башына таяк жасап, көзү чекчейип, бели бөкчөйүп, жатып үргүлөп уктап кетет. Таң агарып атканда бир адам келип:

– Тур, атка мингин, деп мингизип алып жүрүп кетти. Түш болгондо баягы адам артын караса түрү суук бир таз бала атына минип келе жатканын көрүп, саадагын сууруп атайын деп, кайра ойлонуп: «Никем ушуга буюрган экен» деп тура калып башына дары сыйпап, жети күндө капкара кундуздай чач чыгарды. Бул адам Күлгакы деген сыйкырчы кемпирдин кызы экен. Сейит чал дегендин Өмүраалы деген уулуна тиймек болуп, убадасын берип, ушу түнү адам жатпас дөбөгө Өмүраалы келип, кызды алып кетмекчи болгон экен. Өмүраалы бир күн эсебинен жаңылып калып, ал күнү келбей калыптыр. Кыздын аты Айымсулуу экен. Ал буйрук экен деп баягы таз балага тийди. Баланын аты Чыныбек. Бир нече күндөн кийин Айымсулуу түш көрүп, эртең менен Чыныбекке:

– Түндө түшүмдө Өмүраалы кырк жигити менен Чыныбекти өлтүрүп,

колуктумду таап аламын деп жолго чыгыптыр, – деди. Чыныбек:

– Анда эң жакшы түш, эмесе мен аны өлтүрөт экемин, – деп Өмүраалынын келе турган жолуна чоң ак үй болуп кубулуп, кырк кулактуу казан болуп, ичинде толтура эт болуп кайнап турду. Өмүраалы кырк жигити менен келип:

– Кокуй, Чыныбек таз ушул окшойт, сабагыла десе, жигиттери:

– Адам баласы кантип үй, от болуп калсын, жолдогу бышып турган бейиштин тамагынан жебей кетсек жолубуз болбойт деп түшө калып казандын кырк кулагынан кармап чыгарайын дегенде, казан жарылып кетип, Өмүраалы баш болуп кырк жигити күйүп өлүп калышат. Чыныбек так ушинтип, айла менен өлтүргөнүн Айымсулууга айтып берет.

– Эми уулунун артынан Сейит чал келет деп Чыныбек таз Сейит чалдын келе турган жолун тосуп,

ак тайлак болуп кубулат. Сейит чал көрөрү менен Чыныбек таз экенин билип, тайлакты кармап алып үйүнө алып барып чөгөрүп, темир казыкты өркөчүнө кагып:

– Келинимди таап, баламды тиргизип бергин кыйнап баштайт. Чыныбек тайлак болуп муңканып, эки көзүнүн жашын мончоктотуп төгүп, боздойт. Сейит чалдын Ашымкан, Кишимкан деген эки кызы келип:

– Айланайын аке, адам баласы кантип тайлак болуп жүрсүн, бекер жанын кыйнабасаң, бу деле кудайдын бир макулугу турбайбы,– дешет. Сейит чал:

– Кыздарым, баламдын түбүнө жеткен чунак ушу,– деп ансайын тайлакты урат. Эки кызы:

– Атаке, тайлагыңызды бизге бериңиз, Ит-Ичпестин Ала-Көлүнө сугаралы, эгер суудан ичсе тайлак экени чын, ичпесе адам баласы – Чыныбек таздын нак өзү болот. Андан кийин эмне кылсаңыз өзүңүз билиңиз,– дешет.

Сейит чал тайлакты кыздарына бербей койду эле, эки кызы таарынып мойнуна аркан тагып, муунуп өлөбүз деп атасын коркутушат. Баламдын үстүнө кыздарымдан айрылбайын, деп тайлакты кыздарга бере салат.

Кыздар тайлакты жетелеп Ит-Ичпестин Ала-Көлүнө жетишет. Тайлакты сугармакчы болгондо Чыныбек акең коргошун болуп суунун түбүнө түшүп кетет. Эки кыз алаканын шак коюп, көчүгүн жерге так коюп, тилдерин жебиретип, атасына ыйлап келишет:

– Ырас эле куйту таз экен, суунун түбүнө коргошун болуп чөгүп кетти,– дешет.

– Эчак эле айтпадым беле, чунак кыздар, чуулдап жүрүп ушуну кылмак элеңер, кайсы жерге түшкөнүн көрсөтүп бергиле деп эки кызын ээрчитип Сейит чал сууга келип, сууну ууртап коргошунду тиштеп алайын дегенде, Чыныбек жөргөмүш болуп, бир теректин

башына жөргөлөп чыгып кетет. Сейит чал жылкычы чымчык болуп жөргөмүштү эми тиштеймин дегенде, Чыныбек асманга турумтай болуп учуп кетет. Жылкычы чымчыкты тырпыратып, кыздарын кыңшылатып, мээсин чукуп, көзүн оюп өлтүрүп таштайт.

Чыныбек Айымсулууга келип:

– Эми эл-журттуу жерге барып, оокат кылалы, – деп Кара хан дегендин жерине келишет.

Экөө чөптөн алачык жасап алышып, айылдын четинде турушат. Бир күнү хан кырк жигитин ээрчитип, куш салууга чыгат. Хан кушун бир коёңго салса, албастан айланып учуп, Чыныбектин чөп алачыгына конуп олтуруп алат. Хан келип:

– Ой, үйдө адам болсо чыгып кушумду алып бергилечи, – дейт. Айымсулуу Чыныбекти карап:

– Хан келди, батыраак чыгып кушун алып берчи, – дейт.

Чыныбек:

– Өзүң деле алып бере койбойсуңбу, хан жутуп коймок беле сени, – деп кекетет. Айымсулуу кушту алып бере коёюн деп, эшикке чыкса, хан Чыныбектин аялынын сулуулугуна эси ооп аттан кулап түшөт.

Айымсулуу:

– Ушунча хан болуп туруп киши көрбөгөн экенсиз, – деп аттантып, колуна кушун кондуруп узатып жиберет.

Хан Айымсулууга ашык болуп, кандайча колго түшүрөрүн билбей, бир күнү Чыныбекти чакырып алып:

– Чыныбек баатыр, бир тамаша салайын деп жатамын, жалгыз жатып сен да эриккендирсиң, көптөн бери тим жатып мен да эриктим. Ат сайышып жашынмак ойнойлу, – дейт.

Чыныбек:

– Макул, нече күндөн жашыналы, ким баштасын? – дейт. Хан:

– Үч күндөн болсун, мен баштайын,– дейт.

Хан жашынып, таз ары-бери күйпөлөндөп чуркап жүргөнүн Айымсулуу көрүп:

– Эмне кылып жүрөсүң? – десе, ханды издеп жүрөмүн,– дейт.

– Кайдан издейсиң?

– Кайдан издемек элем, ушулардан карап табамын да!

Ошондо Айымсулуу нааразы болуп:

– Булардан таба албайсың, ат байланган сарайда чоң ак эркеч турат, ушуну сакалдан алып сабасаң, хан өзү туруп келет,– дейт.

Айтканыңдай ал эчкини сабаса, «Чыныбек баатыр, мөрөй сеники» деп тура калат. Хан экинчи күнү жашынганда Чыныбек ары карап, бери карап, таба албай жүргөндө, Айымсулуу чакырып алып:

– Жардын түбүндөгү теректи өзөгүнө чейин кесең өзү туруп келет,– дейт.

Чыныбек чуркап барып, өзөгүнө чейин теректи кессе, «мөрөй сеники Чыныбек баатыр» деп, хан ордуна тура калат.

Үчүнчү күнү хан жашынганда Айымсулуу Чыныбектен:

– Ханды кайдан табасың? – деп калат.

– Анын эмнесин сурайсың, сарайдагы ак эркечти сабап, жардын алдындагы теректи кессем өзү эле келбейби! – дейт.

Айымсулуу:

– Ай кудай алгыр, ал хан жакын жерде жок, Сасык-Көлдүн аралында кара буура болуп чөгүп жатат. Он эки кайың таякты суусунан кесип алып, ошолорун сынганча сабасаң гана хан анан туруп келет. Үйдүн тегерегинен ханды алты жыл издесең да табалбайсың,– дейт.

Чыныбек он эки четин таяк, он эки кайың таяк кыйып алып, аралда жаткан кара буураны бакылдагып жыйырма төрт таягы сынганча сабаганда:

– Чыныбек баатыр, мөрөй сеники, – деп ордунан турат.

– Эми Чыныбек баатыр сен жашын, – дейт хан.

Чыныбек кап менен кементайды көтөрүп алып чуркаган бойдон Айымсулууга келип:

– Мен алачыктын артына жашынайын, сен ханга айтпагын, – дейт. Анда Айымсулуу:

Кокуй, сен кууратканы жүргөн турбайсыңбы деп, Чыныбекти оймок кылып сөөмөйүнө салынып, көйнөгүнүн этегин кайып олтуруп алат. Хан ары карап, бери карап таба албай, айласы кеткенде:

– Чыныбек баатыр, мөрөй сеники, бери кел, – деп чакырат.

Чыныбек колдон түшүп, хандын жанына келет. Экинчи күнү жашынганда Чыныбекти Айымсулуу колундагы ийнесинин саптаган жиби учундагы түйүнгө кошо түйүп жашырат. Хан ары-бери карап таба албай, айласы кетет.

– Чыныбек баатыр, мөрөй сеники, – деп чакырат.

Чыныбек жаныңызда эле олтурсам көрбөйсүз деп тура калат. Үчүнчү жашынганда Айымсулуу ийне кылып Чыныбекти жакасына сайып коёт. Хан ары-бери карап, таба албай айласы кеткен соң:

– Мөрөй сеники, Чыныбек баатыр, кел, – дейт.

Чыныбек дагы ордунан туруп келет. Хан эми өзү жашынганын да таптырып, Чыныбек жашынганда таба албай, аялын уттуруп, ичи күйүп, хандыгына таянып аялын бербей коёт. Хан бир күнү эли-журтун жыйнап:

– Ким Чыныбектин аялын алып берет? – деп жар салат. Ошондо оозунда тиши жок, алтымыш жаштагы бир кемпир:

– Таксыр, ханым, мени он беш жаштагы балага алып берсеңиз, мен алып берейин, аны Ит-Ичпестин Ала Көлүнөн суу алып кел, хан ооруп жатат, дарысы ошол суу экен десек барат. Үч күндөн калбай келгин,

келбесең, аялың хандыкы дейбиз. Ал сууга барган соң үч күн эмес, үч жылда да келбейт,— дейт.

Хан бул ойду туура көрүп, Чыныбекти чакырып, бир көнөк берип:

— Ит-Ичпестин Ала-Көлүнөн ушуну менен бир суу алып кел, үч күндөн калба, үч күндөн калсаң, аялың меники болот,— дейт.

Чыныбек макул болуп көнөктү алып, үйүнө келип, Айымсулуу менен акылдашып, үч күнгө чейин көнөккө толтура малдын заарын жыйып, күнү бүткөндө ханга алып барып берет. Хан Ит-Ичпестин Ала-Көлүнүн суусу деп ичип, соо жанын оорутуп алат.

Хан төшөктө жатып, элдин тынчын алып күндө жыйын, күндө той кылып жар салат.

— Ким Чыныбектин аялын алып берсе, ошону тилегине жеткизем,— дейт.

Ошондо бир чал:

— Ханым, мага он бештеги кызды алып берсеңиз мен алып беремин. Чыныбекти жаян балыкты өлтүрүп, бир жак кабыргасын алтын уук кылып, жети күндө кел, жети күндө келбесең аялың хандыкы болот дейбиз. Жаян балыкка жети күндө эмес, жети жылда да жетпейт. Жетсе да, жаян балык жутуп коёт,— дейт.

Хан тазды чакыртып алып:

— Жаян балыктын бир жак кабыргасын алтын уук кылып кел, жети күндөн калбагын, жети күндөн калсаң, аялың биздики болот,— дейт.

Чыныбек бул сөздү дагы аялы менен акылдашат. Айымсулуу жаян балыктын аксак тору атын семиртүү үчүн алган экен, ошол атты Чыныбекке миңгизип:

— Чолок кара кылычты, алтын сепкен жоолукту, алтын коңгуроону, алтын шакекти алып бар,— дейт.

Чыныбек макул деп айткандарынын баарын алат. Айымсулуу асман менен түн ичинде учуруп жибе-

рет. Чыныбек барса, жаян балык суунун түбүндө ойноп жүргөн болот. Жеткенде алтын коңгуроонун үнү чыкканда жаян балык тору атымды аламын деп, суудан башын чыгарганда, кылычты кынынан чыгарса, жети кулач болуп узарат. Кылыч менен жаян балыктын башын жара чабат. Бир жак өрөөнүн тору атка кырк бүктөп салып, асман менен учуп, сегизинчи күндө үйүнө келип түшөт. Жети күндөн ашкандан кийин:

– Айымсулууну аламын, – деп хан калкын жыйнап нике кыймакчы болуп жатканда, Айымсулуу жети катар темир үй болуп, жатып калат. Хандын айласы кетип, атып да, кесип да ала албай акыры от менен чыгар деп, тегерете карагайды үйүп, темирди ысытып жатканда, Чыныбек келип коңгуроосунун үнүн чыгарат. Айымсулуу угуп, сыйкыры менен жаккан отту хандын үйүнө көчүрүп, өзү Чыныбектин жанына бирге отуруп калат. Эл-журт аябай таң калат.

Эки-үч күн өткөндөн кийин дагы хан калкына жар салат. Анда бирөө:

– Ушу жакта көчүгү күмүш, көкүрөгү алтын элик бар, ошону алып кел деп жиберсек, Чыныбек сөзсүз өлөт. Жолдо ажыдаарлар көп, – дейт.

Чыныбектин аялы алардын сөзүн угуп, күйөөсүнө айтат:

– Хан канча күндө келесиң десе, күнү-түнү он күндө келемин деп, жылкынын артында сүйрөлгөн бир кунан бар, ошону ал, – дейт.

Эртеси эле хан Чыныбекти дагы жумшайт:

– Ушу жакта көчүгү күмүш, көкүрөгү алтын элик бар экен, ошону алып келгин, сенден башка жарай турган киши жок, канча күндө келесиң? – дейт. Чыныбек баатыр:

Күнү-түнү он күндө келейин деп баягы жылкынын артындагы жаман кунанды алыпды. Ал тулпар

экен, кунанын аялына алып келди. Аялы багып тулпар алына келтирип:

– Кечинде жатып эртең менен мойнуңа куруңду салынып баргын, ал элик чынар теректин түбүндө жуушап жатат. Арканыңды үч тегеретип ыргытып, өзүң көрүнбөй келе берсең, элик өзү барпаңдап алдыңан чыгат,– деди.

Баатыр тулпарын минип кетти. Тулпар күчүнө келип, ар тоонун башын бир аттап басып отуруп жетти. Нечен ажыдаарлар, тулпардын туягын чагып өттү. Чыныбек эртең менен эликке барып чынар теректин түбүндө жаткан жеринен, арканын үч тегеретип ыргытып, атына минип, көрүнбөй кете берди. Бир убакта барпаңдап энтигип элик алдынан чыкты. Эликти ээрчитип алып, үйүн көздөй жолго салды. Чыныбектин келерине бир күн калганда, хандын бир вазири келип Айымсулууга:

– Жүрүңүз, баатырдын ашын берели,– дейт.

Эртеси баатыр эликти жетелеп келип ханга берет. Хан айласы кетип, оорумуш болуп төшөккө жатып, Чыныбекти чакырып, Гүлгаакынын гүлүн алып келүүгө жиберет. Айымсулуу кат жазып, Чыныбекке берип:

– Жолуңан бир кемпир жолугуп туякка айран куюп берет. Оң колуң менен айранды алгын, сол колуң менен катты бер,– дейт. Бир нече күндүк жолдон кийин кемпирге жолугуп, оң колу менен айранын алып, сол колу менен катты берет. Кемпир окуп:

– Менин үч кызым бар эле, бербеске ылаажым жок, сенин албаска ылаажың жок экен,– дейт.

– Эми мен кыздарымды чакырам,– деп бир кудуктун жанын көрсөтөт.

– Ушу жерге менин үч кызым учуп келет, кичүүсү кийин келет, кичүүсүн кийиминин өңүнөн таанып алсаң болгону,– деди.

Кемпир ышкырып кыздарын чакырды. Үч көгүчкөн учуп өттү. Кичүүсү артынан келди, Чыныбек кичүүсүнүн кийимин жаасы менен түшүрө атты. Кыз

Чыныбектин жанына учуп келип, кийимин сурады эле Чыныбек бербейт.

– Эгер сен мага тийсең беремин, тийбесең бербеймин, – дейт Чыныбек. Айласы кеткенде кыз макул болот. Кемпир төрт шакекти төрт жагына ыргытты эле, тиги жактан, бу жактан тегереги тең жактан «той болот» деп чуулдашып көп кишилер келет. Той берип, элди ыраазы кылып, батасын алып, калкына күйөөсүнүн даңкын жайып, Гүлгаакынын гүлүн берип узатмакчы болот. Узатаарында кыз энесине:

– Төрт шакегимди бермейинче барбаймын, – деп ордунан турбай жатып алат. Айласы кеткенде кыйылып туруп, кемпир ары карап ыйлап, бери карап күлүп, кызын бир карап, күйөөсүн бир карап туруп араң берет. Кызы алгандан кийин Чыныбек менен жолго түшөт. Үйүнө жетерге бир күн калганда хандын вазири Чыныбектин Айымсулуусуна келип:

– Жүрүңүз, Чыныбек баатырдын ашын берели. Айымсулуу:

– Эртең келбесе, өзүм барып берейин, – дейти.

Эртеси Чыныбек баатыр колуктусун алып келип калат. Гүлгаакынын гүлүн ханга берет. Хан Чыныбектин колуктусун көрүп андан бетер эси кетип, оорусу чынга айланат. Колуктусу алып келген төрт шакегин төрт бурчка ыргытат. Эл батпай баягыдай чогулду, келген кишилерди хан көрүп «бу кайдагы эл» деп чочуйт. Чыныбек баатырдын колуктусу ханга:

– Сиздин элиңизге эл, журтуңузга журт коштук, зыяны болбос, – дейт. Хан элди көрүп:

– Эми ушуларымды өлгөн атам көрсө, эч болбогондо өз кулагы менен укса, менин ушунчалык көп элимдин бар экенин жана хан экенимди билдирейин, – деп Чыныбек баатырды жибермек болот.

– Чыныбек баатырым, сен элден-журттан ашкан баатыр болдуң, мен белгилүү, акылдуу ханың болдум. Бул дүйнө жүзү бизди билет. Эми тиги дүйнөдө-

гү элдер дагы бизди билсин, сен менин өлгөн атама барып, менин хан болуп турганымды, элимдин көптүгүн айтып атамдын өзүнүн колунан кат жаздырып алып кел,– дейт.

Чыныбек:

– Бир дөңгөч, он аркан даярдап бериңиз, күнүтүнү менен барып келем,– дейт. Үйүнө келип өзүнүн сүрөтүн тартып дөңгөчкө байлап, ай батып, жылдыз толуп турганда аркан менен дөңгөчтү учуруп жиберет. Убагы бүткөнчө хандын атасынын жазуусундай кылып Айымсулуу менен кийинки колуктусу үчөөлөп катты жазып, ханга алып барып берет.

Хан катты окуп ыйлап:

– Мени атам келип кет дептир. Чыныбек өзүңдөй кылып мени учургун,– деп кыйнайт. Чыныбек элинен кыл аркан жыйып, ханды кабыргасынан кан тамганча катуу таңып, тоонун башынан ылдый карай учурду. Бир күн-эки күн өткөн соң Чыныбек баатыр хандын аялына барып:

– Жүрүңүз хандын ашын берели,– дейт. Аялы Чыныбек баатырдын Айымсулуусун туурап:

– Эртең келбесе, өзүм барып берейин,– дейт.

Ханы тоодон учуп коктуга түшүп, атасынын барган жерине барып өлгөн соң, элине кайтпайт. Чыныбек ханга аш берип, аялын алып, эли- журтун жыйып, баягы Жүзбай атасынын алдына барып жүз койго алган түшүн айтат.

– Башыма күн, аягыма ай, орто жериме чолпон жылдыз чоң тууган түш деп айтып берип, ата-энеси менен дүйнөнүн түбүндө, жер жүзүнүн үстүндө жашап калышкан экен.

МҮНҮШКӨР

Илгери-илгери он жети жаштагы мүнүшкөр бала бир байдын үйүнө келип консо, анын бүркүтү бар

экен. Эртең менен бай менен байбиче желеге бээ байлайлы деп кетишет. Ошол кезде бала бүркүткө карап:

–Кайран гана асыл, билген кишинин колуна тийбей, билбес бирөөнүн колуна тийипсиң,– деп өзүнчө кейип сүйлөнөт.

Анын сөзүн угуп калган байдын баласы атасына барып:

–Үйдөгү мейман бала бүркүттү «кайран гана асыл, билген кишинин колуна тийбей, билбес кишинин колуна тийипсиң» деп жатат. Өзүнчө эле бирдемелерди кобурап, бүркүт менен сүйлөшүп жатат,– дейт.

Мейман баланын мүнүшкөр экенин билген бай балага келип:

Ушул бүркүттү таптай аласыңбы? – деп сурайт.

– Бүркүт таптоону билбейм,– дейт бала.

– Эгерде ушул бүркүттү жакшылап таптасаң, анда кызымды сага берем,– деп бай кесе айтат.

– Болуптур, бай ата,– деп бала макул болот да ага шарт коёт.

– Эки жыл туу калган бээ таап, бир боз үй тиктирип коюңуз. Ал үйдүн ичинде эч нерсе болбосун. Ага бүркүттү коюп, жанагы бээни союп этин киргиземин,–дейт. Бай баланын айткандарын аткарып, эки жыл туу калган бээ алдырып, боз үй тиктирип даярдайт. Үйдүн ичине эч нерсе койдурбайт.

Бала бээни сойдуруп, анын этин калтырбай үйгө киргизет. Бүркүттү да кийирип, бирок байлабай бош коёт. Ал чыгып кетпей турган кылып үйдүн жылчыгынын баарын бекиттирет.

Ошентип, бүркүттү камап коюп, кээде гана суу берип коюп жүрө берет. Бүркүт баягы бээнин этин жеп бүтүп, семизинен басалбай калат.

Ошондон кийин гана, семизинен басалбай калган бүркүт таптоого оңой болот деп, анан таптай баштайт. Бир ай таптагандан кийин бүркүттү түлкүгө

салуу үчүн алып чыгат. Бала бүркүтүн кондуруп, бир топ киши менен түлкү издеп жүрсө, бир кара түлкү чыга калып, бүркүттү көрө сала тиктеп туруп калат. Ал жөн түлкү эмес, калтар эле. Мүнүшкөр бала бүркүттүн томогосун башынан алат да, бирок бүркүттү калтарга салбай томогосун кайра кийгизип коёт. Бала менен жүргөн кишилер, бүркүттү эмнеге салбады, деп таң калышат.

Бала бүркүттүн томогосун дагы бир ирет шыпырып алып, кайрадан бүркүттү салбай, томогосун кийгизип коёт.

Баланын жолдоштору, «бул бүркүтүн эмнеге салбайт, калтарды бизге ыраа көрбөй турат го» дешип, нааразы болушат.

Бир маалда бала бүркүттүн томогосун алып, бүркүттү шилтейт. Бүркүт калтарга карабай асманга кетет. Калтар болсо, астыңкы эки бутун көтөрүп, асманды тиктеп калат.

Бүркүт өтө бийик көтөрүлүп, карааны көзгө көрүнбөй үлбүлдөп калган кезде, анан шукшурулуп тик сайылып келип, калтарды башынан мыкчый кайра асманга көтөрүлүп барып, жерге таштап жиберет. Жерде жаткан калтарды алышкан бала-нын жолдоштору:

—Эки жолу бүркүттүн томогосун алдың, бирок салбадың. Үчүнчү жолу гана салдың, мунун себеби кандай? — деп сурашат баладан.

—Биринчи жолу асыл менен асыл кантип беттешет деп, бүркүттү калтарга салууга колум барбады. Экинчи жолу асылды асыл кантип кыят деп, дагы колум барбады. Үчүнчүсүндө, тобокел деп чымырканып туруп, бүркүтүмдү коё бердим. Бүркүттүн асманга бийик учуп чыкканынын себеби, ал канчалык бийик көтөрүлсө, ошончолук тиктей берип, түлкүнүн көзүнө жаш толуп карыгат. Качырып келаткан бүркүттү көрбөй калат. Акчекир деген бүркүт ушул, — дейт бала.

Жолдоштору баланын өнөрүнө ыраазы болуп, анын чын эле мүнүшкөр экендигине толук ишенишет. Чынында байдын кызы бул балага ылайык экен, аны бай көрө билиптир дешип, чоң той өткөрүп, баланы байдын кызына үйлөндүрүп коюшкан экен.

НААДАН ДОСТОН ЗИРЕК ДУШМАН АРТЫК

Бир адам жолдо келе жатса, токой өрттөнүп жаткан экен. Бир жылан жыгачтын башынан келе жаткан адамды көрүп:

– Жакшылыгыңды унутпаймын, мени куткарып кой! – деп жалынат. Адамдын жыланга жаны ачып, баштыгына салып, аны өлүмдөн куткарат. Жерге түшкөндөн кийин баштыктын оозун ачты эле, «жакшылыгыңды унутпаймын» деген жылан адамдын мойнуна оролуп, тилин соймоңдотуп:

– Сени чагып өлтүрүп жеймин, – деди.

– Сени мен өлүмдөн алып калып, жакшылык кылбадымбы? – деген адам шашкалактап эмне кыларын билбейт.

– Жок, адам уругуна жакшылык жок. Ошондуктан мен сени жейм.

– Адам уругуна жакшылык барбы же жокпу, аны үч күбөдөн сурайлы. Андан кийин мени жегин, – дейт айласы кеткен киши. Жылан макул болуп, тигинин мойнуна оролгон боюнча жүрүп отуруп, бир чоң терекке кез келишет. Адам теректи айлана карап туруп:

– Адам уругунан жакшылык барбы? – деп андан сурайт. Адам баласына жакшылык жок. Адам мага да күн көргөзбөйт. Жөөң келсе малга таяк, аттууң келсе камчы кылып сындырып кетесиң, – деп жооп берет терек.

– Кимге барсаң, да менин оюмду айтат,– деп жылан мактанат.

Андан ары жүрүп отурушуп жылан менен адам уйга кезигишет.

– Адам баласына жакшылык барбы, же жокпу? – деп сурайт уйдан.

– Күнү-түнү сүтүмдү ичсең, карып-арып сүт бербей калсам, өзүмдү союп жесең, адам баласына кандай жакшылык болсун,– дейт уй.

Адам менен жылан андан ары жүрүп отуруп, бир Түлкүдөн ушундай убада менен келаткандарын айтышты. Адам баласына жакшылык жок! – деп кесе айтты Түлкү да.

– Менин айтканым туура келдиби? – деп жылан адамды соро турган болгондо, жанагы Түлкү шашып кетип:

– Ой, токто! Адам, эң эле калп сүйлөйсүң. Ушу сен кантип эле жыланды жыгач башынан өлүмдөн куткарып алмак элең. Мен ишенбейм. Эгер ал чын болсо, жылан азыр жыгачтын башына чыксын, анан сен куткарып көрчү,– дейт.

Жылан ага макул болуп, жыгачтын башына чыгат. Адам баштыгынын оозун ачып салып алат. Эми баштыктан чыгарбай, өзүң билгенинди жаса деп Түлкү өз жолуна түшөт. Адам болсо Түлкүгө ыраазычылыгын билдирип, ал эми жыланды баштыгы менен ташка жанчып өлтүрүп, ажалдан аман калган экен.

НАН

Бар экен дейт, жок экен дейт, илгери бир койчу болуптур дейт. Ал койчу тулпар жүгүн оордобойт болуп, кой артында көп жылы жүрүптүр дейт. Кой баккан жеринде дүйүм чөп ыргалып, улар ышкырып турчу экен. Ал койду күнүгө тулаңдуу бетке жайып

жүрүптүр. Түштө суунун боюна отуруп алып, койнуна катып келген нанын жечү экен.

Бир күнү күн суук болот. Карандай суук жандан өтөт. Ызгаар шамал бетти жалайт. Ошол күнү койчу нандан экини сураса, бай силкинип:

– Жетет бирөө... – деп койчуга сурданып коёт. Койчу дагы кайра сурайт. Аида бай ого бетер ачууланып:

– Эй, сен эки нанга кутуруп кетесиң. Бар дегенде, бар! Нандан бирди беремби, экини беремби, өзүм билем. Чык эшикке! Чык дегенде, кет! Болбосо...

Койчу ушундан көрө ач кулактан тынч кулак болоюн. Жадатты го, бул бай!? – деп, коюн айдап кете берет. Түш болот. Баягы жалгыз нанды жемекке суу боюна отурат. Чөп тим эле уюлгуп чыгыптыр дейт. Койчу нанды жей баштайт. Ошондо нандын бир күкүмү жерге түшүп кетет. Койчу: – Ошол күкүмдү таап албасам, убал болот. Чал же киши тебелесе, анын азабы кимге? – деп, керели кечке күкүмдү издейт. Ар бир чөптүн түбүн аңтарат. Аңгыча күүгүм кирип, күкүм табылбай калат.

Бул күкүмдү эртең келип издеймин» дейт да, баягы жерге таягын казык кылып, кагып коёт. Анан айлуу түнгө калып, койду кеч айдап жө- иөйт. Жолдо чарчап, оозуна кара суу келип кыйналат. Бирок, көңүлү көтөрүлүп: – Көрүнгөн тоону кыйын дебем, аракет кылсаң чыгасың; көпсүнгөн жоону кыйын дебем, кайрат кылсаң жыгасың – деп, шайырланып ырдай келет. Муну бай угат да:

– Ай, арсыз, эмне кечиктиң? От кечирейинби, ыя? – деп жемелейт. Анда койчу:

– Нандын күкүмүн жоготуп, ошону издеп жаттым, – дейт. Бай дагы эле болбой:

– Тигини-тигини, күкүм издедим дегенин уялбай?! Калп айтасың. Күкүм саа алтын болуп берет беле, түн киргенче издегендей?! — деп, жан күйгүзө

ызалайт. Урдуруп да коёт. Койчунун мурду-башы канжалап, эси оойт. Эртеси койчу артелей, жайытка дагы жөнөйт. Тоого барса, баягы таяктын тегерегине чеп орноп, анын ичи аягынан төбөсүнө чейин баш алган буудайга толуп калыптыр дейт. Так буудайдын ортосунда таяк түбүнөн тартып чокусуна дейре чылк алтын казыкка айланган экен. Койчу аларды алып ошондон кийин азаптан кутулат.

Муну бай да билет. Ал да алтындуу болуп, тиги койчу жеткен бактыга жеткиси келет. Анан бир күнү ал өзү – койлорду тоого жайып чыгат. Калың чөптүн арасына келгенде нанды күкүмдөп, буту менен күкүмдү чөптүн арасына ныгыра таптап коёт. Арадан бир нече күн өтөт. Бир күнү бай баягы жерге келсе, чеп курулуп калган экен дейт. Чептиници тике өскөн буудай, буудайдын ортосунда казык. Ал казык алыстан жалтылдап алтын өңдөнүп көрүнүптүр. Ач көз бай шашкан бойдон баягы чепке келип, «алтын казыкты» алайын десе, чеп урап, буудай куурай болуп, казык жыланга айланып, байды чагып өлтүрөт. Ошентип, күкүм нанды ардактаган койчу ырыска тунса, ач көз бай күкүм нанды кордор, ажал тапкан экен.

ОБОЗГЕРДИН КЫЗЫ

Илгери бир хан өзүнүн обозгери менен күнүгө ит агытып, куш салып ууга чыгуучу экен. Күндөрдүн биринде экөө адатынча уудан кайтып келе жатканда, хан обозгерине: – Экөөбүздүн тең аялдарыбыздын боюнда бар. Кудай буюруп, бири эркек, бири кыз болсо, куда бололу. Эгер экөө тең уул, же кыз болсо достоштуралы, – дейт. Обозгер ханга макул болот.

Көп өтпөй хандын аялы эркек, обозгердин аялы кыз төрөйт. Экөө ордодо бирге чоңоюшат, бирге

ойношот. Жылдар өтүп бойго жетишет. Хан менен обозгер убадаларына турушуп, бала менен кызды үйлөндүрүп коюшат.

Күндөрдүн биринде хандын уулу ит агытып, куш салып, сейилдикке чыгат. Көл жээгинде өрдөккө кушун салса, куш өрдөккө карабастан, токойдун арасындагы чөп алачыкка барып конуп калат. Хандын уулу куштун аркасынан сабап келип:

– Үйдө киши барбы? – деп кыйкырат.

– Үйдө киши бар, – деп зайып эшикке чыга калганда, хандын уулу:

– Тиги конгон кушту алып бер! – дейт.

– Сен андай эле кушунду кишиге алдырып ала турган мырза болсоң, өзүңдүн кол алдындагы обозгердин кызын албай эле койбойсунбу? Хандын уулуна хандын кызы ылайык. Алыскы бир шаарда Сыйпа деген кыздын бир түндө үч сүйлөткөн кишиге тийемин деген убадасы бар. Ошону барып албайсыңбы. Бир айлык жол басып жетесиң ал кызга, – деди тиги зайып.

Хандын уулу кушун алдырып, колуна кондурут да, үндөбөстөн бастырып кетет. Ошондон баштап хандын уулунун көңүлү бузула баштайт. Аялын жаман көрүп, ур-бериге алган күндөрү да болду. Акыры бир күнү хандын уулу жигиттерин ээрчитип, азыгын мол камдап, Сыйпа кыз жашаган шаарды көздөй жол тартат. Көп күн жол басып, баягы камдаган азык түгөнүп, айлалары кеткенде, хандын баласы, жигиттерди ээрчитип жүрүп, талаада өлтүргөнүм убал болор, андан көрө аман-эсендеринде кайтарып жиберейин деген ойго келип: – Эми мындан ары өзүм жалгыз барайын, силер элге кайткыла, – деп уруксат берет.

Жигиттери элине кайтып, өзү тобокелге салып жалгыз жөнөйт. Бала жүрүп отуруп, азык-түлүгү такыр түгөнүп, акыры минген атын союп жейт. Эки

этекти кайрып кыстарып, жөө жөнөйт. Арып-ачып, өңдөн азат. Аңгыча бел ашып, бир дөңгө чыкса, шаарга келип калыптыр. Ал шаардын четиндеги уй баккан бир абышкага кезигет.

– Ээ балам, кайдан жүрөсүң? Эрдиң кеберсиген, этегиң түрүлгөн, кантсе да ыраак жердей келаткан баласың го?– деп сурайт чал.

– Ооба ата, ыраактан келе жатам. Мен бир хандын баласы элем. Сыйпа кыз аттуу падыша бар дейт, ошону алайын дедим эле,– дейт бала.

– Оо, кокуй, сен аны алалбайсың,– дейт чал баланы тойгузгандан кийин. – Тээтиги мунараны көрүп турасыңбы? Ал жалаң кишинин башынан куралган мунара. Эки-үч күнү эс алып ал да, кайра кет. Тил алсаң койгун, бөөдө өлүм болосуң. Ал кызды бир түндө үч сүйлөткөн киши гана алат. Бир түндө үч сүйлөтүп, ала коёбуз деп, нечен сен өңдүү хандын балдары келип, сүйлөтө албай, баштары алынып, жалаң баштан бир мунара болгонун көрүп турбайсыңбы? Сен аны сүйлөтө албайсың! – деди. Ошонун кабарын угуп, мен сүйлөтүп алууга атайы келдим. Сыйпа кызга беттешпей элге кантип кайра барам! – деп бала чынын айтты.

– Айткан тилди албай койдун, эми хандын дарбазасынын алдына барып унчукпай тура бер. Бир кезде – Эмне турасың? – деп желдеттер келет. Ошондо келген себебинди айт! – деди чал.

Бала дарбазанын алдына турар менен эки желдет келди да:

– Ой, жигит, эмне келдиң? Айт себебин? – деп кыйкырышты.

– Мен Сыйпа кызды сүйлөткөнү келдим,– деди бала. Желдеттер Сыйпа кызга барып:

– Таксыр ханым, тиги турган хандын баласы экен, сизди үч сүйлөтүп, алмакка келиптир,– дешти.

– Мейманды үйгө кийрип, төшөк салып, ар түрдүү тамак-ашты алдына койгула. Жакшылап

оокаттанып, ошол жерде эс ала берсин! – деди Сыйпа кыз буйрук берип.

Желдеттер баланы алып барып Сыйпа кыз айткандай жайгаштырышты. Болжолдуу убактысы болгондо баланы алдырууга желдетин жиберди. Баланы Сыйпа кыздын алдына алып келишет. Бала ар түрдүү кептерден сөз салат. Бирок кыз унчукпайт. Ошентип таң атканча отура беришти. Бир кезде баланын жини келип: – Жиндисиңби? Келесоосуңбу? Дудуксуңбу? – деп кыйкырат. Кыз такыр унчукпайт. Дагы бир далай сөздөрдү айтат. Бирок кыз бир ооз ачпай таң атырат. Таң агарып атканда желдеттерин чакырып:

– Бул жигиттин башын алып, мунарага кошкула, денесин баягы орго таштагыла! – деп буйрук кылды Сыйпа кыз.

Эки желдет тигини эки колунан алып, дегдеңдетип баш алчу жерге алпаратканда, падыша кыздын музоо кайтарган кемпири көрүп: – Муну кайда алпаратасыңар? – деп сурайт. Желдеттер өлтүргөнү алпаратканын айтышат. Анда кемпир: – Айлана-йындар, бир аз токтой тургула, мен Сыйпа кыздан сурап алып, музоо кайтартайын, – деп жүгүрүп кетет да, дароо Сыйпа кызга барып: – Ушуну мага бер, музоо кайтартып алайын, – деп сурайт. Сыйпа кыз макул болот.

Кемпир хандын баласын үйүнө ээрчитип келип, музоо кайтартып койду. Бала аман калганына сүйүнүп, музоо кайтарып жүрүп: – Мен катын чанганды эмне кылат экенмин. Куш салып, ит агытып жүрө бербейимби? – деп өз башын өзү койгулап арман кылат. Бала ошентип музоо багып турсун.

Эмдиги сөздү обозгердин кызынан баштайлы. Хандын баласы кеткен соң, аялы ойлонуп отуруп: – Мени күйөөм жаман көрсө да, аз күнү жолдош болуп калдым эле, ошонун өлүүсүн, же тирүүсүн билейин, – деп чачты төбөсүнө түйүп, эркекче ки-

йим кийип, күлазыкты мол алып, мыкты тулпар минип, күйөөсүн издеп жөнөйт. Ал эчен күн, эчен ай жол жүрүп, акыры атынан ажырап, жарагын колуна алып, жөө жүрүп отуруп, бир бийик белге чыгып эс алат. Ошол жерде эки жагын карап отурса, чоң өзөндүн боюнда бүлбүл болуп бир шаардын карааны көрүнөт. Ал күнү кечке жол жүрүп, күн батарда бир теректин түбүнө коноюн деп кайрылса, анын түбүндө алтындан оюп жасалган төрт орундук, ортосунда бир чатыраш-оюн турат. Эмнеси болсо да байкайын деп, теректин башына чыгып кетет. Жылдыз толгон убакта көлдөн чыгып келген эки эркек жанаша эки орундукка, кыз жалгыз орундукка отура кетишет.

Аңгыча кыз: – Адам ээй, адамзаттын жыты жыт-танабы? – деди эле, берки экөө: – Адамзат биякка кайдан келмек эле, андан көрө чатырашты тик! – деп коюшат.

Ошентип, баягылар чатыраш ойноп калышты. Бир канча убакыт өткөн соң, көпкө ойноп отуруп, кыз эки эркекти утуп алат. Бирок тиги экөө чырдашып: – Оюндун шартын туура аткарган жоксуң, – деп моюн беришпей турган болгондо, обозгердин кызы:

– Ой, жигиттер, чырдашпагыла, кыз оюндун шартын туура аткарды, – деп үн чыгарат. Үчөө тең чочуп кетип, теректин башын карай коюшса, бир адам отурат.

– Бери түш, сен эмне болгон жансың? – дешти тиги үчөө.

– Мен адамзатмын, – деп обозгердин кызы теректен түшүп, үчөөнүн жанына келет. Мен жайымды айттым, силер өзүңөр кимсиңер? – дейт. Биз жиндердин падышаларыбыз. Сен биз менен чатыраш ойнойсуңбу?

– Ойносо ойнойлу, бирок байге эмне болот? – деп сурайт кыз.

– Биз утсак, башыңды алабыз. Сен утсаң, тилеген тилегинди айт, биз ошого жеткиребиз,– дешти тиги үчөө.

Төртөө чатыраш ойной башташат. Көпкө ойноп отуруп, обозгердин кызы жин падышаларын утуп алат.

– Убада боюнча, эмне максатың бар, айт орундаталы,– дешти үчөө.

– Сыйпа деген падыша кызды бир түндө үч сүйлөткөн киши алат деген кабарды угуп, аны алсам деп, алыстан келдим эле. Ошол кызды үч сүйлөтүүгө жардам бергиле? – дейт обозгердин кызы.

– Макул, жардам берели,– дешти тигилер. – Сен бир табышмактуу окуя айтып, Сыйпадан сура, ал сүйлөбөйт. Ошондо биз тактанын алдында жашынып жатып, тескерисин айтабыз. Калыс хан эмеспи, чочуп кеттип, туура жообун айтат. Ошондой акыл менен сүйлөтпөсөк, ал сүйлөбөйт. Керек мезгилде биз өзүбүз даяр болобуз,– дешип кайра көлгө кирип кетишти.

Обозгердин кызы эртеси кечинде эптеп шаарга жетип, баягы чалдын алачыгына кайрылат. Чалга салам айтат.

– Балам, бул элдин баласы эмессиң го. Алыстан келаткан түрүң бар.

– Ата, Сыйпа деген падыша кыз бар экен. Ошонун шаары кайда, аны үч сүйлөтүп туруп, алайын деп келдим эле? – дейт обозгердин кызы.

– Оо-уу балам, ал кыздын керемети да, касиети да күчтүү. Сыйпанын шаары ушул, бирок сен аны алалбайсың. Сага окшогон эчендер келип сүйлөтө албай, жалаң баштан мунара тургузулду. Кой балам, тил алгын, да дем алып алып, кайра жолуңа түш! – деди чал.

Обозгердин кызы ага көнбөй кандын дарбазасынын алдына барып туруп, эки желдеттин кош-

тоосунда дүр-дүйнө жайнаган бөлмөгө киргизилип, дем алып жатты. Бир кезде желдеттер келип, Сыйпа кыздын үстүнө алып барды. Мейман Сыйпа кыз менен учурашып, аны алганы келгендигин айтты. Кыз үндөбөй астейдил күлүп: – Мени үч сүйлөткөн адам алат. Мени бир үндө үч сүйлөтө албасаңыз, башыңыз алынат. Бул шартты билсеңиз керек. Эмесе сүйлөтүүчү бөлмөгө киргин, – деди.

Ошондо обозгердин кызы мурда барып, кире бериштеги кооз тактага отурду. Ал такта меники, сиз тигиндей өтүп отуруңуз! — деди Сыйпа кыз.

– Мен өлүүчү, же күйөө болуучу кишимин, ошон үчүн бир түн каалаган жериме отурамын! – деп көшөрүп отуруп алды.

Сыйпа да макул болуп, төргө отурду. Мейман ар түрдүү кептерден баштады. Сыйпа түк унчукпайт. Түн ортолоп калганда «баягылар келгендир» деп болжоп, аңгемени мындайча баштады.

Илгери, илгери бир жыгач уста, бир темир уста, бир кийим тигүүчү, бир молдо болуп, төрт адам жолоочу жүрөт экен. Ууру-бөрү күчтүү болгондуктан, кезек менен аттарды күзөтмөк болушат. Биринчи кезек жыгач устага тиет, ал эригип отуруп жыгачтан кишинин түспөлүн жасап коюп, кезекти темир устага бериптир. Темир уста аттардын жанына барса бир киши турат. Абайлап караса жыгач түспөл. Ошондо темир уста ага сөйкө, билерик, шакек, мойнуна мончок тагып, анан кийим тигүүчүгө кезекти берет. Кийим тигүүчү барып көрүп: – Ии, жыгач уста менен темир устанын жасаган өнөрү экен, – деп ойлоп, ага не бир кооз кийимдерди тигип кийгизип, жыгач кызды жасалгалап, акыркы кезекти молдого өткөрүп, уктап калат. Молдо аттарды аралап барып кызды көрөт. Байкаса жыгач. Ошондо молдо: – Мага тигил үчөөнүн көрсөткөн керемети экен, – деп дем сала баштайт. Анан баягы жыгач кызга жан кирип, тил бүтөт экен.

Эртеси ал кызды тиги төртөө: – Мен алам, сен албайсың дешип талашып калышат. Сыйпа падыша, айтыңызчы, кызды төртөөнүн кимиси алат? – деп сурап калды эле падыша кыз унчуккан жок. Анда обозгердин кызы:

– Жандуу Сыйпа айтпаса, жансыз такта, сен айтчы? – деп тактаны бир салды эле: – Кызды жыгач уста алат, – деген күңгүрөнгөн добуш чыгат. Ал добуштан мелтиреп отурган Сыйпа кыз чочуп кетип:

– Андай эмес, ал кызды жан салган молдо алат! – деп жиберет.

Сыйпа кыз бир сүйлөдү деген коңгуроо кагылды. Бул кабар шаарга дүңк эле дей түштү.

Экинчи аңгеме мындайча башталды: Илгери бир байдын жалгыз кызы болуптур. Ошол кызга бир күндө үч хандын баласы жуучу жибериптир. Кыздын атасы кимисине берерин билбей башы катып, ары-бери ойлонуп туруп, үч күйөөгө: – Үчөөң үч түрлүү буюм алып келгиле, кимики артык болсо, ошонуңа кызымды беремин, – деп үч күйөөнү кайра кайтарып жиберген экен.

Арадан эчен айлар, жылдар өтү. Акыры үчөө үч түрдүү буюм алып келе жатышып, бир жолдон кездешип калышат да, ар кими өзүнүн буюмдарынын касиеттерин айтып мактана кетишет. Көрсө, алардын бири алма, бири килем, бири күзгү сатып алган экен. Алманын ээси: – Мунун касиети – өлгөн адамды тирилтет. Килемдин ээси: – Килемге отурсаң, каалаган жериңе дароо жеткирет. Күзгүнүн ээси: – Дүйнөдө эмне болуп жатса, ошону даана көрсөтөт, – деди.

Анда үчөө: – Кана, көрөлүчү, колуктубуз эмне кылып жатты экен? – деп күзгүнүн бетин ача коюшса, үчөөнүн талашкан кызы каза болуп, жайына койгону мүрзөгө алпаратыптыр. – Кана, килемдин өнөрүн көрөлүчү, – деп, үчөө килемге отуруп, дароо жетип келишти да: – Токтогула, коё тургула! – деп

кызды койдурушпай, кайра көтөрүп үйүнө алпарып, алманы мурдуна тийгизсе, кыз тирилип тура келет. Ал жерден: – Мен аламын, сен албайсың,– дешип талаша кетишет. Кана, падыша кыз, айтыңызчы, кызды үчөөнүн кимиси алат? – деди эле, Сыйпа кыз унчукпады.

Анда обозгердин кызы: – Жандуу Сыйпа айтпаса, жансыз сен айт! – деп дагы тактаны бир салат. Ошондо тактадан: – Тез жеткизген килемдин ээси алат,– деген күңгүрөнгөн добуш чыгат. Сыйпа кыз дагы чочуп кетип:

– Андай эмес, кызды тиргизген алманын ээси алат»,– деп сүйлөп жиберет.

Аңгыча Сыйпа кыз сүйлөдү деген экинчи коңгуроо кагылып, шаардагылар бүлүк түшүп калат.

Хандын баласынын аялы эми үчүнчү аңгемесин айта баштады:

Илгери бир кемпир хандын уюн саап, күнүгө эртең, менен эрте канга сүт алып барып берчү экен. Күндөрдүн биринде баягы кемпир адат боюнча таң заардан сүт алып бара жатып, сүттү жерге коё коюп, бир жакка чуркап кетет. Дал ошол кезде бир айры куйрук келип, бир жыланды жерден эңип алып, кемпирдин сүтүнүн үстүнөн алып өтүптүр. Ошол кезде жылан заарын төгүп жиберсе, сүткө келип түшөт. Кемпир аны билбей, сүттү көтөрүп кетет. Хан сүттү ичер менен мүрт өлүптүр. Бул хандын өлүмүнө үчөөнүн кимиси айыптуу? Жооп берчи, Сыйпа кыз? – деп обозгердин кызы падышага кайрылат. Сыйпа жооп бербей мелтирейт.

Ошондо кыз: – Бул ханды кудайым дудук кылып жаратыптыр. Андан көрө жансыз такта сен өйдөсүң, сен айтчы, ким айыптуу? – дейт. Ошондо тактанын алдынан: – Хандын өлүмү үчүн кемпир эле күнөөлүү,– деген үн чыгат. Адилет көнгөн Сыйпа кыз чочуп кетип:

– Жок, андай эмес, айры куйрук күнөөлүү! – деп сүйлөп жиберет.

Дароо Сыйпа кыз үч сүйлөдү деген коңгуроо кагылып калкына кабар берилет.

Кызды сүйлөткөн кандай ырыстуу неме болду экен, же сыйкырчыбы, бат эле таң атып, күйөөнү көрсөк экен деген элдин тынчы кетет. Таң атып, эл чогулуп келе баштады. Обозгердин кызы Сыйпа менен аркы-берки кептен салышып отурду. Менден башка сиздин колдон аман калган адам барбы? – деп сурайт бир кезде обозгердин кызы.

– Бирөө бар, аны музоо кайтарган кемпир сурап кеткен. Ал ошондо болууга тийиш, – деп жооп берди Сыйпа кыз.

– Ушул өлгөн пенделердин башын көрүп чыксам болобу? – деди кыз.

– Эрк сизде, – деп Сыйпа кыз уруксат берет.

Обозгердин кызы өлгөн жигиттердин баштарын бүт карап чыгат, бирок күйөөсүнүн башы көрүнбөйт. Андан таппагандан кийин, мен үч күнгө бир жерге барып келем деп коюп, баякы Сыйпа кыз айткан музоочу кемпирдикине таап барса, күйөөсү музоо кайтарып жүрүптүр. Чачы, тырмактары өскөн, кир, адам сыпаттан кеткен.

Мынабу музоо баккан балаңызды мага сатыңыз, мен жолдош кылып алайын деп баягы кемпирге жабышат. Кемпир макул болот. Кемпирдин сураган дилдесин берип, күйөөсүн сатып алып шаарга келет. Тазалап, жуунтуп, жаман кийимдерин чечинтип алып, алардын баарын бир чоң сандыкка салып бекитип, ачкычын өзү алып, сандыкты Сыйпа кызга алып барып, бек катып ал деп берет. Кайра келип, өзү кандай кийинсе, тиги күйөөсүн да так ошондой кийинтип, өзүнүкүнө окшош ат мингизип, үч күнү алып жүрүп тыңытып, кол кармашып достошот да:

– Мен тез кетейин, зарыл жумуш чыгып калды. Сыйпа кызды сүйлөткөн мен элем. Үйүмдө аялым бар, аны кыялбадым. Сыйпаны сен ал. Сыр билгизбей кызга баргын, ашык сүйлөбө, сөз айтса, сөзүнө карата жооп бер, анан үйүңө тезирээк алып кайт», – деп бала менен коштошуп, обозгердин кызы кете берди.

Хандын баласы Сыйпа кызга барат. Сыйпа ханыша себин сексен төөгө жүктөтүп, күң менен кулдарын алып, баланын шаарына жөнөйт. Обозгердин кызы мурун келип, жүдөңкү тартып, үйүндө отуруп калат. Бир аз күндөн кийин хандын баласы Сыйпа кызды алып келип, өзүнчө өргөө көтөртүп, чоң той берет. Мурунку аялы обозгердин кызын: – Кет, селпейген каракчы десе, дале жүргөн тура, – деп кордоп кирет. Ошондо обозгердин кызынын ачуусу келип Сыйпага барат да:

– Мен бир сандыкты аманат таштадым эле, ошону бериңизчи? – деп сандыктын ачкычын койнуна сууруп чыгат. Сыйпа кыз ошол жерден оозун кармагынып, өзүн сүйлөткөн ушул келинчек экенин билет да, сандыкты алып келип, таазим кылып, алдына коёт. Обозгердин кызы сандыкты ачып, элден мурун хандын баласынын музоо кайтарган кийимдерин сууруп чыгат. Анда хандын баласы:

– Бул кийимдер меники эмес, бул чач да, тырмак да меники эмес! – деп танат. Обозгердин кызы: – Сыйпа кызды кантип сүйлөтүп алдың эле, айтчы? – дегенде, күйөөсү унчуга албай жер тиктейт. Ошол жерден бала менен Сыйпа кыз экөө тең обозгердин кызынын бутуна жыгылып, бүт бийликти ага берип, үчөө ынтымактуу болуп, жыргап жашап калышкан экен.

ПАДЫША МЕНЕН ДУБАНА

Илгери өткөн заманда кылычынан кан тамган каардуу падыша болгон экен. Эңсегенине жетиш

үчүн карапайым калкты абдан эзгендиктен каардуу падышанын каарынан көктөгү күн да тутулуп кетчү дешет. Падыша күндөн күнгө алкын ачып, калкынын куту качып, кан салыгын күчөтүп, калкын аябастан эзип, тоной берет. Эл-журт арып-тозуп, ачарчылык каптайт. Падышанын эли менен иши жок, карыны ток сайрандап өмүр сүрө берет шаңданып.

Күндөрдүн бир күнүндө падыша көңүл ачканы айдай сулуу кыздардын арасынан көздөрү оттуу, мүнөзү шоктуу, ай чырайлуу кыздын маанайы пасын байкап:

– Айтчы сулуу, неге мынча маанайың пас? Же сени бирөө капа кылып, көңүлүңдү ооруттубу? – деп сурайт.

Анда кыз: – Ооба урматтуум. Элибиздин кыйналганы кантип көңүлүмдү чөгөртпөсүн. Кары-картаң, боконосу ката элек жаш балдар ачкачылыктан ак күп болуп бу жарыкчылык менен коштошууда. Ишке жараган эр азаматтарыбыз аштык издеп ар жакка тентип кетүүдө. Уруулар күчөп, каракчылар карапайым калкты тоноодо» – деп ачкадан араң турган кыз хандын алдына шалак этип кулап түшөт.

Падышанын айласы алты болуп, вазирине атын токутуп минип, калк жашоосуна назар салмак болот. Көчө толо колун созуп, нан, бир үзүм нан бери койгулачы, деген кайырчы бала-чака, кары-картаңды өз көзү менен көрүп, атынын башын ордосуна бурайын деп бет алдынан кийими тозгон дубананы жолуктурат.

– Ээ, дубанам, эл кыдырып жүрөсүң, эмне көргөн-билгениң бар? Айтып бер! – деп демитет.

Падышам, эмне көргөнүмдү айтсам, Сиздин элиңиз ачарчылыктан кырылып жатат. Колумдан келген жакшылыгымды аябайын деп атам. Көөмп кеткен буудайынан бир кадагын эки кадак алтын, күмүшкө алмашсамбы дедим эле дейт.

Анда падыша каарынан кайтып, казынасын ачтырып, алтын, күмүш, зеринен кадагына кадак берип ачкачылыктан журтун аман алып калып дубананы өзүнө ордо башчы кылып, кийин падышалык таажысын берген экен.

ПИЯЗ

Бар экен, жок экен, илгери-илгери бир учурда Нияз деген адам болгон экен. Нияз, Нияз болуп, Нияз атка конуп, эс тарткандан бери эл менен болот. Жакшыны көрүп, жаманды байкайт. Калк каадасына жарасам деп, ак эткенден так этет. Жакынындын ким экенин билгиң келсе, колуна бийлик берип сынап көр демекчи, Нияздын колуна бийлик тийгенде, ким болорун жана ал кандайча кылып эл башкаарарын эч ким билбейт. Ошол айылда бир кемпир небереси менен эптеп эл катары күн кечирчү экен.

Кемпирдин багына небереси тың чыгып, таенесинин оорун колдон, жеңилин жерден алып, кол арага жарап калат. Буга таянеси жетине албай ыраазы болуп, күнүнө он маал өмүрүн тилейт. Уулу ансайын аракет кылып, кемпирди сүйүнтөт. Баланын мындай тирикарактыгы элге да жагып, тез эле эл оозуна алынат. Күндөрдүн бир күнүндө калк чогулуп, жаңыдан хан шайлайлы деп ойлойт. Калк ичинде хан болууну каалагандар көп болот. Шылуундар шыпырылып жүгүрөт, элди экчеп, калкты чайкашат. Калк кагылышып, ары сур, бери сур болуп жүрүп, акыйкаттык таят.

Ортодон оңдой берди болуп, ойчулдар элди экчербейли деп, ооматты Ниязга оодарышат. Ошентип, Нияз хандыкка шайланат. Эмдиги учур аны ак кийизге салып, ак боз бээ эмес адам союп, канын ак кийизге чачыратып, хан көтөрүү калат. Шылуундар

шыпырылат. Калайык калктан ханга мен курман болом деген эр жүрөк адам табылбайт. Ошондо айтар-коёру жок, баягы ач-жылаңач кемпирдин небересине барышат. Ары дешет, бери дешет, акыры кемпирдин көз жашын көл кылып, баланы чогулган элдин алдына алып келет. Калк кадырмандары кеп-сөз кылышат. Ары ойлонушат, бери ойлонушат, адаттан айрылып, салттан чыга алышпайт.

Акыр аягында шылуундар алып келген кемпирдин небересин Ниязга курмандык кылууга токтолушат. Кемпир боздойт. Жалгызым, өлгөндөн калган белегим, каралдым деп какшайт. Какшаган менен кемпирдин сөзүн эч ким укпайт. Куран окулуп, салабат айтылат. Шылуундар баланы Нияз олтурган ак кийиздин четине алып келип жыгат. Ниязга курмандык чалынып, бейкүнөө баланын башы кесилет. Наристенин кызыл нуру заматта өчүп, кызыл кан ак кийизге сапырылып, Ниязды хан кылат.

Хан кийиз бетин гүлдөйт. Гүл астында сыр бүтөт. Сыр астында калайык калкка муң бүтөт. Муну эл билбейт же аны Нияз түшүнбөйт. Калайык калк кыжырданат.

Адам союп, хан көтөргөн кадимки салтка наалат кылат. Ак кийиз көтөрүлөт, баланын башы алынып, денеси жерде калат. Кошоматчылар баланын денесин тебелеп өтүп, Ниязга куттук болсун айтышат. Күндөр өтөт. Ниязга мүнөз пайда болот.

Баягы эл багам деген Нияздан кыял качат. Ачуусу артат, мерездиги күчөйт. Аз өтөт, көп өтөт, өзүн-өзү Теңирдин тегимин деп сезет. Айтса сөз укпайт, калайык калкка каалаганын жасайт. Бир нерсе десе канмын деп бакырып, шыбанкорлордун шыбыры менен шыктанат.

Чындык чыңырат, жалган семирп нык болот, Нияз семирп бук болот. Калайык-калк тунжурайт. Нияздан элди кутултууга бир жан чыкпайт. Аз өтөт,

көп өтөт, көпкөн Нияз аң уулоого чыгат. Шылуундар ой кийигин тоого, тоо кийигин ойго айдашат, өздөрү атпай хан атсын кылышат, Нияздын көөнүн жайлашат.

Нияз ит агытып, куш салат, жаа тартып, жебе ызгытат. Аткан огу абага толот, бейкүнөө кайберендерди кырып жоёт. Кайберендин каары Теңирге жетет. Теңир Ниязды ок кайыды кылып, өзүнүн огунан өзүн өлтүрөт. Нияз өлгөн жерге коюлат. Мазары дөң болот. Нияздын мазарынын үстүнө Теңирдин буйругу менен белгисиз бир чөп өсүп чыгат. Белгисиз чөп бул чөлкөмдөгү чөптөргө окшобойт, же гүлдөбөйт.

Акыры чөптүн учуна гүл бүтөт, түбүнө түп байлайт. Күз келет, эл белгисиз чөптүн эмне болуп бүтөрүн күтөт. Эл молдо чакырышат. Ниязга куран окутушуп, жанагы белгисиз чөптүн сабагынан кармап, мазардан жулушат. Уругун алышат, түбүн кармап көрүп, катуулугун сезишип, тоголоктугун байкашат, кесип көрүшөт. Ачуулугун билишет, көздөрүнөн жаш агат. Бул Нияз экен деп коркушат. Уругун үйлөрүнө алып барбай, тоо-ташка чачып качышат. Нияздан кутулууга шашышат.

Белгисиз чөптүн уругу уланат, бул чөп Нияз, Нияз болуп жүрүп, кийин ал пияз атыгат. Теңирдин буйругу турмушка ашат. Тирүүсүндө каардуу, залым жүргөн Нияз өлгөндөн кийин оболку мүдөөсү аткарылып, кеч болсо да керегим элге тийсин деп Теңирден тилегендиктен пияз болуп калган экен.

САГАТ МЕНЕН САМАТ

Илгери бир хан болуптур. Ал вазири экөө дос экен. Экөөнүн тең кырк жашка чыкканча баласы жок, алган аялдары төрөбөй жүрөт. Күндөрдүн бир күнүндө экөө уудан кайтып келе жатса, алардын

алдын тосуп «сүйүнчү» айтып чыгышат. Көрсө, экөөнүн тең аялдарынын үч айлык боюнда бар экендигин бир олуя кемпир көрүп айтты дешет. Хан менен вазир сүйүнүп, жолдо келе жатып: – Эгер экөөбүздүн тең аялыбыз эркек төрөсө, дос болсун, кыз болсо да дос болсун, эгер бири эркек, бири кыз болсо, куда бололу, – деп катуу убада кылышат.

Айдан ай өтүп, экөөнүн тең аялы эркек төрөйт. Чоң той беришип, экөөнү акыреттик дос кылышат, бирдей кийим кийгизип, бирдей багышат. Балдар сегиз жашка чыккандан баштап ар бирине кырк жигит берип ойнотуп, экөө тең ит агытып, куш салганга көнөт. Ошол учурда вазир өлөт.

Вазирдин баласынын аты – Сагат, хандын баласынын аты – Самат болот. Вазир өлгөндөн кийин Сагаттын жигиттери кеңешишет: – Бул деле биздей эле обозгердин баласы, ага жигит болгудай эмне жөнүбүз бар. Муну өлтүрүш керек, – дешет. Бирок аны хан билип калып, кырк жигитти таратып жиберет. Сагатты болсо музоо кайтартып коёт. Самат болсо ит агытып, куш салып ойноп жүрө берет. Бир күнү көлдүн жээгинде куш салып жүрсө, көлдүн аягынан кайык менен бир келин келип, колун жогору көтөрүп, кайра ылдый түшүрүп, чачын алдына салып, колун шилтеп, кайра кайык менен кетип калат. Ал эми келиндин эмне деп жаңдаганын жигиттеринин эч кимиси түшүнбөйт.

Ошол жерден Самат өкүргөн боюнча үйүнө келет. Сага эмне болду? – деп атасы сураса, бир келинге ашык болдум деп жооп берет. Анан келиндин кайдан келгенин, кандай белги көрсөткөнүн атасына айтып берет. Хан эртеси элин бүт чакыртып алып: «Көлдүн аягынан бир келин кайык менен келип ушундай деген белги бериптир. Ошол келинди ким билет?» – деп жар салат. Бирок эч ким билбейт. Хандын баласы болсо, мага ошол келинди алып бергиле деп, өксөп

жатып өңдөн азат. Мына ошол кезде бир күнү хан дөңдө отурса, Сагат музоо айдап өтөт.

Аны көргөн хан ичинен: бекер кылган окшойм. Бул бала канча кылса да бала экен, кырк жигиттен ажырап музоо кайтарып калдым деп капарына албайт, деген ойго келет да, Сагатты чакырып: – Эмне кылып жүрөсүң? – деп сурайт. Сагат күлүп: – Музоо кайтарып жүрөм, – деп жооп берет. Анда хан: – Досуң беш-алты күндөн бери капа болуп ыйлап жатат. Бир келин табышмак айтыптыр, ошонун жандырмагын чечкен адам жок. Досуңдун капасын жазбайсыңбы? – дейт.

Анда Сагат: – Курусун ал келин, мен анын капасын жазам, – дейт. Хан сүйүнүп, каалаган дүнүйөңдү ал дейт. Бирок Сагат эки жакшы ат, жүз дилде болсо болду, – деген жооп айтат.

Хан Сагаттын баркын көтөрмөккө элин бүт чогултуп: – Келиндин табышмагынын жандырмагын Сагат табат, – деп жар салат.

Ошондо Сагат: – Келиндин колду жогору көтөргөнү – ал да бир хандын келини экен. Хандын ордосунун жанында узун терек бар дейт. Колун ылдый түшүргөнү – күйөөсү жаман неме экен. Колун булгаганы – ары чети беш күн, бери чети төрт күндө жетсең алдың, жетпесең калдың дегени. Колун ылдый шилтегени – үйүбүз көлдүн аягында дегени, – деп айтып бүтөт.

Хан Сагаттын сурагандарынын баарын берет. Сагат менен Самат экөө эки жакшы ат минип, күн-түн дебей жол жүрүп отуруп, аттары ыргайдай, өздөрү торгойдой болуп, баягы келиндин бакчасынын жанындагы бир терекке атын байлап коюшуп, бакчага кирип жатышат. Бир убакта бир кемпир келип: – Силер кимсиңер? Бул жерден кеткиле! – деп кыйкыра баштаганда, Сагат ага он дилде берип, кемпирдин кыйкырыгын басат. Ал кемпир хандын келининин

кызматчысы экен. Ал бакчадагы жер-жемиштен келинге терип барганы келиптир. Сагат жер-жемиш теришип жатып кемпирге: – Келин эмне эрте келдиң? – деп сураса, өзүң көргөндөр теришип жиберди деп айткын деп, кемпирди кетирип жиберди.

Кемпир көп жер-жемиш көтөрүп барды эле, келин: – Эмне бат келдиң? – деп сурады. – Өзүң көргөндөр теришип берди буларды,– дейт кемпир. Анда келин: – Өзүң көргөндөр дегениң эмне? – деп кемпирди кууп чыгат. Кемпир кайра келип кыйкырып: – Кеткиле, өзүм көргөндөр жок деди, азыр кеткиле! – дейт ого бетер албууттанып.

Сагат кемпирге дагы он дилде берип, жемиштерден теришип кайра жөнөтүп жиберет. Кемпирге баягы сөздү кайра айт дейт. Кемпир макул болуп кетет. Кемпир үйгө кирер менен келин дагы сурайт, эмнеге эрте келдиң деп. Кемпир, баягы өзүң көргөндөр теришти дегенден башканы айтпайт. Келин кемпирди дагы тилдеп кууп чыгат.

Кемпир жигиттерге кайра келип: – Кеткиле! – деп аябай кыйкырып-өкүрөт. Сагат кемпирге дагы жыйырма дилде берип, бир кучак гүл терип берип кайра жиберет. Кемпир үчүнчү жолу келгенде, келин короодо калбырга көмүр калбырлап жаткан болот. Кемпирге унчукпайт. Кемпир кайра эки балага келет. Сагат сураса, келиндин унчукпай көмүр калбырлап жатканын айтат.

Ошондо Сагат Саматка карап: – Ал баягы жалгыз терек өрттөнүп кеткенден калган көмүр болсо керек, ошону калбырлап жаткан тура. Ал сени түнүчүндө ошол жерге бар дегени,– дейт.

Алар ошону менен күндүн кеч киришин күтүп жатып калышат. Түн кирген кезде, уктабай жатып, жакшы сүйлөшүп кел деп, Саматты келинге жөнөтөт. Ал түнү Самат күйгөн теректин түбүндө уктап калып, келин келип ары-бери басып жүрүп, чөнтөгүнө

бир чүкө салып коюп, кайра кете берет. Самат эртең менен келгенде Сагат сураса, келин келген жок деп жооп берет. Сен уктап калсаң керек деп сурайт Сагат. Уктаган жокмун деп Самат карганып жиберет. Бирок, тигинин уктап калганын Сагат билет да, чөнтөгүн аңтарып көрүп чүкөнү алып чыгып: – Сени чүкө ойногон жаш бала экен дептир,– дейт. Самат уялып калат.

Экинчи түнү Саматты дагы жиберет. Экинчи түнү да Самат күтүп отуруп уктап кетет. Келин келип, ары-бери басып, тигинин ойгонбогонун көрүп, чөнтөгүнө алма салып кетип калат. Самат дагы келген жок деп келет. Уктаган жокмун деп карганат. Бирок, Сагат уктап калганын билет да, дагы чөнтөктөрүн карап, алманы алып чыгып: – Алма жеген жаш бала дептир,– дейт. Самат ого бетер уялып калат.

Үчүнчү күнү жиберип жатып Сагат дагы акыл айтат: – Биринчи күнү чүкө ойногон бала деди, экинчи күнү алма жеген жаш бала деп шылдың кылды, эми уктабай жат. Эгер биринчи, экинчи күнү эмнеге уктап калдың деп сураса, сени көрөм деп беш-алты күн-түн жол жүрүп атым ыргайдай, өзүм торгойдой болуп келсем, ойготууга жарабайсың деп айт,– деп Саматты баягы жерге жөнөтөт.

Ал түнү Самат уктабай отурат. Бир маалда келин келип ары-бери баса баштайт. Самат сүрдөп, эмне айтаарын билбей, бир маалга чейин уктамыш болуп жата берет. Келин кете береринде араң жатып баягы Сагат үйрөткөн сөздөрдү айтып, анан акырын келинди кармады. Экөө ошол жерде көпкө сүйлөшүп отурушуп, экөө тең уктап калышып, кароолчуларга карматып коюшат. – Хандын келининин койнунан эр кармадык,– деп Саматты зынданга айдап баратканда келин Саматтан: – Куткаруучу кишиң барбы? – деп сурайт. Самат болсо: – Ал деле мендей эле жаш бала, башка кишим жок,– деп жооп берет. Анда келин

Саматты минтип кыйкыр дейт: – Жылкычы эле, жылкычы, жылкың эгинге кирип кетти, куткарсаң куткарып ал, куткарбасаң кой деп, жинди немече кыйкыр! – дейт. Самат келиндин айткан сөзүн кайталап кыйкыра берет.

Сагат досунун кыйкырган сөздөрүн угуп, колго түшкөн экен дейт да, куткаруунун амалын ойлоно баштайт. Кароолчулар Самат менен келин экөөнү тең зынданга салып коюшат. Сагат болсо базарга барып, аялдын кийимин сатып алып кийинип, төрт нан көтөрүп, сакчыларга келет да: – Мен алты ай ооруп, жаңы эле айыктым эле. Ошондо өлүмгө бара турган адамдарга даам ооз тийгизип турайын деп убада кылдым эле. Мүмкүн болсо, ушул байкуштарга өз колум менен даам сыздырып чыгууга уруксат берсеңер, – дейт. Сакчылар уруксат кылат. Сагат кирип келинди чыгарып жиберип, өзү ордуна ордо калат.

Ким чыгып кеткенин сакчылар билбей калат. Түш ченде даргага асуу үчүн экөөнү айдап барышат. Кандын келини ал кезде үйүндө жүргөн. Дардын алдына келгенде Сагат: – Бул экөөбүз бир тууган элек. Бул менин карындашым. Шаарыбызды жоо чаап качып келе жатып, талаага уктап калыптырбыз. Ал жерден бизди ууру деп кармап алышты. Бизде эч күнөө жок. Ишенбесеңер карагылачы? – дейт.

Келиндин паранжысын ачса башка. Ал жерден хандын ачуусу келип, ак жерден келинин жаманатты кылгандыктары үчүн алтымыш кишини даргага асмак болот. Бирок Сагат астырбай коёт. Ошентип, Самат кыз болуп, Сагат жигит болуп, ак жеринен аларды кармагандыгы үчүн кароолчулар уятка калышат. Хан болсо: – Карындашың үйдө келиним менен жүрө берсин, сен болсо биздин жигиттер менен жүрө бер! – деп уруксат берет.

Бир күнү хан көп жигиттер менен ууга чыкмай болуп, Сагатты да кошо баргын дейт. Сагат макул

болот да, дароо Саматка жолугуп, сен бүгүн түштө өз кийимиңди кийип алып, боз кайкыдан биздин алдыбыздан чыккын деп айтып коюп, бир боо кендир алып жөнөп кетет. Баягы уучу жигиттер менен хандын баласы да чогуу барган. Алар талаада ит агытып, куш салып тамашага батышты. Бир убакта хандын баласы жалгыз бөлүнүп бир чолок коёнду кубалап кетет, анын артынан Сагат жете барып, хандын баласын аттан оодара тартып, буту-колун байлап, бир ийинге тыгып коюп, эл менен үйдү карай жөнөп кетет.

Жолдо боз кайкыдан өтө бергенде сонун кийинген мыкты ат минген жигит менен Сагат кучакташып көрүшүп, ыйлап жатып калышат. Алардын көрүшкөнүнө кызыккан хан: – Бул ким? – деп сурайт.

Анда Сагат: – Бул менин карындашымдын күйөөсү, бизди издеп келе жаткан турбайбы. Эми мен барып карындашым менен көрүштүрөйүн, – деп карындашын чакырганы чыгып кетет. Карындашына барып, кайра сабыры суз келип кандын жанына отуруп калат. – Эмне болду? – деп сурайт хан. – Эмнеңиз курусун, ханым, – дейт Сагат. – Менин карындашым менен сиздин уулуңуз качып кетиптир, – деп үшкүрүнөт. – Акылсыз неме аны ала качып кетсе керек, – дейт хан балага жыгылып. – Керек болсо келинимди алып кеткиле, – деп келинине кошуп кырк төөгө дүнүйө жүктөп берип, аларды узатып жиберет.

Ошентип, Сагат менен Самат үйлөрүнө келишип, чоң той өткөрүп мурдагыдай дос болуп жыргап-куунап жашап калышкан экен.

САРЫ ТАЗ

Илгери өткөн заманда Кыйран ууру деген болуптур. Ал жаш кезинен малдуунун малын койбой,

баштуунун жанын койбой, уурулук менен ошол элге атагы чыгып, Кыйран аты өчүп, Кыраан ууру атка конуптур. Кыраан ууру кыркка чыкканча перзент көрбөй, элүүгө эңкейип, бели бекчейип, көзү чекчейип калган кезде өңү сары, көзү көк, оозу жалжайган, мурду балчайган, башында бир тал чачы жок, итий сымал балалуу болуптур. «Баланын өзүн көрүп, атын кой», дегендей эли-журту чогулуп, азан чакырып атын Сары таз коюшуптур.

Бирок Сары таз жерден боорун көтөргөндөн чуулуу чыгат. Атасын тартып колу туткак, айылдагы куюшкан, көмөлдүрүк, жүгөн дегенден эч нерсе койбочу болот. Күндөрдүн биринде атасы: – Өзүм карып бара жатам, артымдагы балам өнөрүмдү алып калчудайбы, жокпу? – деп, сынамакка аны ээрчитип алып айылдын четине чыгат да: – Мен тетиги терекке чыгып барып, басып жаткан сагызгандын жумурткасын уурдап келем, сен карап тур,– дейт.

Бала макул болуп карап турат. Атасы көз ачып жумганча терекке чыгып барып, басып жаткан сагызганга билдирбей бир жумурткасын уурдап, кайра түшүп келдет. – Көрдүңбү, балам, өнөрдүн күчүн? – деп мактана кетти атасы.

– Кокуй, ата, шымың кайда? – деп сурады Сары таз атасынан.

Атасы ошондо билди өзүнүн шымын эчак чечиндирип алганын, ошондо Кыраан ууру баласына: – Анык өзүмдү тарткан экенсиң, азамат! – деп ак батасын берген экен.

Күндөрдүн биринде ошол элдин ханы жар чакырды.

– Кимде ким эч чындык кошпой кырк ооз калп айтып берсе, ошого кызымды беремин, айта албаса башы алынат! – деп хан убадасын берет. Нечен эр-азаматтар кырк ооз калп айталбай эмне болуптурмун деп келип, бөөдө өлүм болуп жатышты. Ал кабар

Сары тазга да жетет. Ал жээрде чолок кунанын минип, желки ээрдин жаланып-жуктанып, хандын ордосуна желдире бастырып келди да:

– Кырк ооз калп айтып, чыны жок жалкы айтып, кызыңды алганы келдим, айталбасам башым алынып өлгөнү келдим! – дейт. Хан аны кабыл алып, жан-жөкөрлөрү менен чогулуп угууга даяр отурушту.

Ошондо таз: – Мен өз атам туула электе чоң атамдын жылкысын кайтардым. Күндөрдүн биринде жылкы арасындагы кырк кулач бээм жоголуп кетти. Отуз кулач кара аргымагыма минип алып, бир дөбөгө чыгып бардым. Аттын үстүнө сексен кулач укурукту коюп, терebelге көз жүгүртсөм, бээм көрүнбөдү. Укуруктун үстүнө тебетейимди сайып алып карасам да көрүнгөн жок. Жерге түшүп, тебетейимдин үстүнө кепичимди коюп карадым эле, бээм суунун аркы өйүзүндө жаңы эле тууп, кулунун жалап туруптур. Атыма олбуй-солбуй камчы уруп, жетип бардым. Атка минип, бээни учкаштырып, кулунду өңөрүп, суудан өтмөк болдум эле, атым кайкалап жата калды. Анан бээни минип, атты учкаштырып, кулунду өңөрүп өтөйүн десем, бээм баспай койду. Ошондо кулунду минип, атты учкаштырып, бээни өңөрүп, чу коюп дарыядан өтүп кеттим. Суудан өттүм да, күн кечтеп кеткендиктен, эки терекке атым менен бээни аса байлап, тезек терип жагып жылынмакчы болдум. «Тезек» деп этек толтура терип келгеним чил, бөдөнө, кекилик болуп чыкпаспы, «терек» деп аттарымды байлай салганым эки ак куу болуп калбаспы, бир жегенде он бөдөнө бир жедим, отуз кекилик, отуз чил, эки ак куу жумурума жук да болбой калды. Кантмек элем, курсак чала тоют болуп, кыңырылып уктамак болдум. Катуу уктап кеткен экенмин, аңгыча тоо менен тоо кагышкандай катуу добуш чыкты. Ойгонуп кетсем эки өтүгүм мушташып жатыптыр. Көрсө, мен кекилик, чилдин этин жеген-

ден кийин май болгон колумду оң өтүгүмө аарчып, сол өтүгүмдү жөн коюптурмун. Ошондон улам экөө мушташып жатыптыр. Иштин жайын түшүнгөндөн кийин ачуум аябай келип, экөөн эки муштап, бирин башыма бирин аягыма жаздап жата кеттим. Эртең менен ойгонуп өтүгүмдү кийейин десем, бирөө бар, бирөө жок. Көрсө, баягы майлабаган өтүгүм мага таарынып качып кетиптир. Артынан издеп чыктым. Жолдон келе жатып аябай суусап калыптырмын, бир арыктан суу ичтим. Ошентип, түшкө маал бозокорлордун айылына келсем, баягы өтүгүм бозо сунуп жүрөт. Чакырып кийип алып кетмек болдум эле, элдин баары эле: – Жарты чеке калак баш, карга менен бок талаш, – деп мени карап күлүп жатышыптыр. Көрсө, баягы суу ичкен жериме жарты чекем түшүп калыптыр. Кайра суу ичкен арыкка келип, жарты башымды таап, чапташтырып койсом жиги билинбей калды. Мына, ишенбесеңер кармалап көргүлө», – деп Сары таз башын көрсөттү ханга.

Бирок хан баягы убадасынан танып, Сары тазды теңсинбей, «эртең кел, бүрсүгүнү кел» деген болуп, создуктуруп жатып кызын бербей койду. Таз ага кекенип: – Сага жети зыян кылбасам, Таз атым өчсүн, – деп кете берди. Бирок Сары таздын жети зыянын эч ким билген жок.

Арадан көп убакыт өтпөй хандын казынасына ууру кирди. Ал экинчи үчүнчү күнү да кайталанды. Ошондо хан вазирлерин чакырып: – Бул ууру укмуш окшойт, кантип кармайбыз? – деп суроо салды.

Ошондо баш вазир: – Казынанын оозуна калыңдап желим төктүрүңүз. Келген ууру желимге жабышып чыга албай калат. Эртеси кармап алабыз, – деди. Сары таз атасын ээрчитип ал күнү да ууруга келди. – Ата, казынага мен түшөйүн? – деди Сары таз. – Менин өлөрүм калды, өсөрүм калган жок, мен түшөйүн? – деп атасы болбой койду. Кыраан ууру казынага түшүп,

алтындан сүзүп бере берди. Сары таз тартып ала берди. Бир убакта атасын чыгарып алайын десе, балтырына чейин желимге батып чыга албай калыптыр.

Сары таздын айласы кетип ары-бери чебеленди эле, атасы: – Айланайын балам, экөөбүз тең өлүм болбойбуз, кайратыңды жыйып туруп менин башымды кесип кет. Мен ичеримди ичтим, жеримди жедим, эгер мен колго түшсөм, мен да, сен да өлөсүң, ошондуктан менин айтканымды аткар, балам! Тулку боюмду ким таанымак эле! – деди атасы. Сары таз ыйлап-ыйлап, акыры башка айласы болбогондон кийин атасынын башын кесип алып, үйүнө кетти.

Эртеси кандын жигиттери ханга келип: – Казынага түшкөн ууру кармалды, бирок тулкусу калып, башы жок, – дешти. Хан вазирлерин чакырып дагы кеңеш курду эле, бир вазири: – Тогуз жолдун тоомуна өлүктүн денесин илдирип коюңуз. Өлүктүн бир жагына кырк, экинчи жагына кырк кароолчу койдуруңуз. Ким өлүккө келип ыйласа, ошол уурунун жакындары болуп чыгат. Ошондон улам таап алабыз ким экендигин – дейт.

Хан акыры вазирдин сөзүн макул таап, анын айтканындай жасатат.

Бул кабар Сары тазга да, энесине да жетет. Энеси: – Кыраанымды кантип көрбөй каламын, – деп күнүгө эки маал ыйлап уулунун мазесин алат. Ошондо Сары таз: – Көрөм деп калдыңыз, эми болуптур, бирок кароолчулардын жанына барганда калп эле мүдүрүлүп жыгылып, тизем демиш болуп ыйлап бугуңузду чыгарып алыңыз. Баары бир кандын желдеттери канга алып барат, ошондо өзүм бир мусапыр кемпирмин, мүдүрүлүп жыгылып кетип, тиземди оорутуп алып, ошого ыйладым деңиз, – деп энесине акыл айтып жөнөтүп жиберет.

Кемпир уулунун айтканын жасап, мүдүрүлүп жыгылып ичтеги бугун чыгарып алат. Жигиттер

кемпирди канга алып барат. Кемпир ага уулунун үйрөткөнүн айтат. Хан «өзүнчө жүргөн мусапыр турбайбы» деп, кайра садага бердирип жөнөтүп жиберет.

Арадан эки күн өткөндөн кийин Сары таз хандын айтылуу кара жоргосун уурдап кетет. Кечке маал аттын бир капталын, өзүнүн бир капталын акка боёп, чапкан бойдон келет да, атасынын сөөгүн ала качып жөнөйт. Кароолчулар айтылуу кара аргымакка кайдан жетсин, кырк кароол: – Ак кийимчен, ак атчан киши алып кетти,– дешсе, кырк кароолчу: – Жок, кара кийимчен, кара атчан киши алып качты,– депшип сурагандардын башы маң болуп кала беришет.

Хан эртеси: – Сексениң жүрүп бир кишини айра тааный албайсың,– деп сексенинин тең башын алдырып салат.

Хан эртеси вазирлери менен кеңеш куруп, казынага ууру кирбесин деп, бакырчаак төөнү кайтартып коёт. Аны Сары таз угат да, бир боо беде көтөрүп алып, түн ичинде жетип барат. Өзү көрүнбөстөн бедени узун жыгачка байлап туруп төөнүн алдына таштап коёт. Ал жемек болуп обдулган сайын, жыгачты улам тартып отуруп, төөнү казынанын оозунан алыстатып кетет. Анан төөнү алып барып союп алат. Эртеси ханга бакырчаак төө уурдалды деген кабар барат.

Хан: – Кимде ким ууруну таап берсе, каалаганын орундатам! – деп элине жар чакыртат. Ошондо бир мастан кемпир хандын алдына келип: – Мени он бештеги балага алып берсеңиз, ууруну кармап берем,– дейт.

Хан макул болот. Эртеси кемпир эл аралап чыгып: – Айланайын эл-журт, жалгыз балам катуу ооруп жатты эле, ошого жаңы союлган төөнүн эти дары дейт, соопчулукка берип койгула? – деп айылдан айылга кыдырат. Сары таздын энеси мастан кемпирдин амалын кайдан билсин, куулук-шумдук менен иши жок бечара: – Түндө эле союлган төөнүн эти,–

деп бир асым эт берет. Мастан жаңы эле кеткенде Сары таз үйүнө келет да, иштин жайын түшүнүп, кемпирдин артынан жете келип: – Айланайын энеке, ошол эттен кантип жебей кетесиз,– деп акидей асылып жатып, кайра үйүнө алып келет. Кемпирди коноктойт. Бир маалда сыр алдырбай: – Ээ, энеке, хан кызынын күйөөсү каадалуу Канбача кайсы күнү колуктусуна күйөөлөп келет? – деп сурайт. Анда кемпир: – Хан күйөөсү Канбача берекелүү бейшемби күнү кечинде хандын сарайындагы чынар теректин түбүнө келип отурат. Ошол убакта хандын кызынын нөөкөрлөрү чыгып, ак кийизге салып, кандын кызынын өргөсүнө алып кетишет»,– дейт.

Сары таз: – Ал айтканың чын болсо, чындыгына күбө,– деп бир колун кесип алат. Ошентип улам бир мүчөсүн кесип отуруп, кемпирди өлтүрөт. Эртеси күнгө бейшемби экен, Сары таз көп ойлонуп отурбай, бир койдун табарсыгын, кемпирдин бир колун алып, кандын сарайындагы чынар терекке жетип келет. Аңгыча хан күйөөсү Канбача каадалана басып, сөөлөт менен теректин түбүнө келип отурат. Бугуп жаткан Сары таз шапа-шупа өлтүрүп, сөөгүн көлчүккө ыргытып жиберет да, анын кийимин кийип, отуруп калат. Аңгыча хан кызынын нөөкөрлөрү келип: – Ии, жездекебиз күтүп калган турбайбы,– дешип, ак кийизге салып, хан кызынын өргөсүнө көтөрүп барышат.

Түн ортосу болгондо Сары таз: – Эшикке чыгып даарат ушатып келе калайын,– деп кийине баштайт. Хандын кызы: – Оо, мындай эле отура калчы,– деп болбой коёт. Анда Сары таз: – Ишенбесең колумду кармап турчу,– деп, кемпирдин колун карматып, табарсыкты жарып коюп чыгып кете берет. Хандын кызы колду кармап тура берет, тура берет. Акыры тажап «ой, болбодубу» деп колду тартып алайын дегенде, табарсык бетине былч этип келип бир тиет. Эртеси бул кабар ханга жетет.

Хандын кызын түнүчүндө бирөө келип шылдыңдап кетиптир, деген кабар элге дүңк эле дей түшөт. Хан эми чындап ыза болот. Элин чакырып: – Ушуну ким таап берсе, эмне тилеги болсо ошону орунда-там! – деп жар салат.

Ошондо эл арасынан дагы бир мастан кемпир чыгып: – Муну кызыңдын боюндагы бала табат. Бала тамтуң басып, тили жаңыдан чыга баштаганда элиңизди чубатууга салыңыз. Ошондо кимди «аталап» жанына барса, баланын атасы ошол, түндөгү кылган иш да ошонуку, – дейт. Ошентип, тогуз ай өткөндөн кийин хандын кызы эркек бала төрөйт. Атасы уятына чыдабай бүк түшүп жатып калат.

Ай айланып, жыл жылат, бала экиден үчкө карап, тепилдеп чуркап, булдурап сүйлөй баштайт. Ошондо хан элин эки айландырып чубатууга салат, бирок бала бир да бирөөн карап койбойт. Акыры кандын жигиттери Сары тазды алып келишет. Бала аны көрө сала «ата» деп кучактап калат. Хан дароо: – Сары тазды даргага аскыла! – деген буйрук берет.

Ошондо Сары таз: – Таксыр ханым, даргага асууга шашылбаңыз. Менин ханым бөөдө мойнуңузга кетет. Мен өзүм бала жылдыздумун, жалаң эле бул бала эмес, шаардагы ушул курактагы балдардын бардыгы мени «ата» дешет. Үч күндөн кийин шаардагы ушундай балдардын баарын жыйдырыңыз, эгерде ошолордун баары мени көрө сала «аталап» жүгүрбөсө, башымды алып саласызбы, даргага асасызбы, өзүңүз билиңиз, – дейт.

Хан ага макул болуп, үч күндөн кийин шаардагы кичинекей бөбөктөрдүн баарын жыйдырат. Сары таз болсо ар кандай боёкко боёлгон беш-алты тулуп чүкөнү үч күнгө чейин кичинекей бөбөктөрдүн баарына таратып, алардын ар бирин эркелетип, ойнотуп чыгат. Балдар жыйылганда Сары тазды алдырып келди эле, балдардын баары көрө сала «ата, чүкө» дешип,

чуркап жетишти. Анда Сары таз: – Көрдүңүзбү, ханым, мен бала жылдыздуумун дебедим беле? – деди ханга карап, хан аны коё берди.

Арадан эки-үч күн өткөрүп, Сары таз ханга келди да: – Ханым, сизге бир суроо берсем болор бекен? – деп сурады. Хан суроо сураганга уруксат берди. Бир ачууңузду бересизби, ханым? – деди таз.

– Берейин, эмне болуп кетти? – деп сурады хан. Анда Сары таз: – Ханым, кулдугум бар, кырк калп айткан кишиге кызымды берем деп убада бергениңиз эсиңиздеби? Ошол кырк калпты айткан мен элем, убададан танган сиз элеңиз. Ошондо ыза болуп: – Жети зыян кылбасам Сары таз атым өчсүн, – деп, өзүмө өзүм ант кылдым эле. Биринчиси, капкалуу казынага кол салдым. Экинчиси, караандатпай турган кара жоргоңузду уурдап алып, көз жаздым кылдым. Атымдын бир жагын ак, өзүмдүн бир жагымды ак кылып алып, атамдын сөөгүн ала качтым. Бир кишини сексениң айрып тааный албайсыңар деп, сексен желдеттин башын алдырдыңыз, бул сизге жасаган үчүнчү зыяным болду. Казынанан бакырчаак төөгө кайтартып койдүңүз, аны амал менен союп алдым. Мастан кемпириңизди өлтүрүп, анын колу менен табарсыгын кызыңызга карматып коюп, түн ортосунда кетип калдым. Ошентип, күйөө балаңызды өлтүрүп, кызыңызды шылдың кылдым. Балам мени таанып койду, сизден үч күндүк мөөнөт алып, андан да амал менен кутулуп чыктым. Мына болгон иш ушундай, ханым! – деп мойнуна алды Сары таз.

Хан бир чети ыза болуп, бир чети сөз берип койгонуна өкүнүп: – Болуптур, азамат экенсиң. Мени менен коңшулаш хан өзүңдү ушунчалык шылдың кылган бир ууруну таба албагандан кийин эмнең хан деп, ар дайым шылдың кылчу болду. Ошого бир сыр көрсөтсөң, мен баарын берем, хандыгымды да, кызымды да беремин! – дейт.

Сары таз макул болуп, чоң эркектин чаначын алып, думананын кийимин кийип, экинчи шаардын ханына жөнөп кетти. Хандын сарайына кирип, бир чынар теректин түбүнө жашынып жатып алды. Аңгыча кеч да кирди. Эки чынар терекке чаначты кере байлап, Сары таз тиги хандын эшикке чыгышын күтүп жатты. Бир маалда хан эшикке чыкты эле, аңдып турган Сары таз койчубу, ары-бери хандын башын чаначка тыгып, дароо оозун байлап, көтөрүп алып сакчыларга келди да: – Алдымды тоспогула, ханыңарды бир шайтан тегеректеп жүрүптүр. Дубанын күчү менен шайтанды кармап, чаначка салдым. Шаардын четине алып чыгып, бир чай кайнамда өрттөп жибербесем, кайра тирилип кетиши мүмкүн. Анда шаардын бүтүн калкына зыяны тиет, – деди. Кароолчулар «кудайлап» жакаларын карманышып, алдын тоспой чыгарып жибершти. Ал гана эмес ат менен шаардын чекесине чейин жеткирип да коюшту.

Сары таз чаначты көтөрүп отуруп, кайнатасынын хан сарайына келди да, бул жолку олжо сиздики деп алдына таштап койду. Хан чаначтын оозун чечсе, коңшу шаардын ханы чыга келди. Ошондо уурдалып келген хан сөзгө жыгылып, эки хандыкты кошуп, Сары тазды кхан көтөрүүгө макулдугун беришти. Ошентип, Сары таз эки элдин ханы болуп, хандын кызын алып, жырғап-куунап жашап калыптыр дейт.

СҮЙЛӨБӨС КЫЗ

Өткөн заманда бир хан болуп, анын акыл кошкуч мыкты вазири бар экен. Хан да, вазир да бала көрбөй, көпкө чейин зарлап жүрүштү. Бир жылы хандын зайыбы эркек, вазирдин зайыбы кыз төрөйт. Бой жетип чоңойгондо, ата-энелери экөөнү үйлөнтүп

коюшат. Хандын уулу Мээнетбек акылы тайкы, шайкелең жигит болуп чоңойсо, вазирдин кызы Акылжан акыл-эстүү, токтоо болуп чоңоюптур.

Күндөрдүн биринде Мээнетбек ойлонуп отуруп, Акылжанды чакырып алды: – Мен сени менен тура албайм! Мен вазир эмес, хандын кызын алышым керек, – дейт.

Акылжан муну угуп: – Өз оюңдан калба, мен макулмун. Сага мен акыркы жолу дагы бир акыл айтайын. Үзүр шаарында Жаннат аттуу акылман, сулуу кыз бар. Аны ким үч ирет сүйлөтсө – ошол алат. Эгер мыкты болсоң – ошого жет, – деп кесе сүйлөйт.

Арадан көп күн өтпөй, Жаннатты издөөгө Мээнетбек жалгыз аттанып кетти. Нечен күн, нечен түн жол жүрдү. Арып-ачып, аты ыргайдай, өзү торгойдой болду. Көп күн жана түндөр өтүп, акыры толук токсон күн дегенде, Жаннат кыздын шаарына жетти. Анын ордосуна кирип баратып, дарбазада мындай деп жазылган жазууну окуду: «Ким да ким үч сүйлөтсө – Жаннат ошого тиет. Эгер сүйлөтө албаса – өлөт».

Ордонун сакчылары Мээнетбектин атын алып, өзүнө тамак берип, бир аз тыныккан соң, Жаннаттын үстүнө ээрчитип киришти. Мээнетбек Жаннатка кол куушуруп таазим кылды да, анын жанынан орун алды. Эртең менен сөз баштаган Мээнетбек өзү туулгандан берки көргөн-билгенин бүт айтып, таң атырды. Жаннат эч үн чыгарган жок. Таң аппак атып, боз торгой чурулдаган кезде, хандын коңгуроосу кагылды. «Кечээги келген жигит Жаннатты сүйлөтө алган жок, эми хан ага жаза колдонот» деп жарчы жыйылган элдин баарына маалымдады. Хандын буйругу боюнча Мээнетбек зындандын түбүнө түштү.

Жаннат кыздын ордосунда тамак бышырган аял Мээнетбекке жаны ачып, бир күнү аны чыгарып алды да, үйүнө ээрчитип келип, эки жума баккан-

дан кийин музоо кайтаргыч койду. Ошентип, бир жылдан ашык убакыт өттү.

Мээнетбек жөнүндө эч кабар билбеген Акылжан атасынан уруксат сурап, эркекче кийинип, жарак-жабдык асынып, күйөөсүн издеп чыкты. Бир нече күн жол жүрүп, Үзүр шаарына келди. Хандын сакчылары Акылжандын атын алып, өзүнө тамак берип, тыныккан соң, Жаннат кыздын үстүнө киргизди. Акылжан кол куушуруп таазим кылды да, Жаннаттын бет маңдайына отуруп замат сүйлөй баштады:

– Жаннат кыз, мен сүйлөгөн сөзгө кулак салып, адилеттик кылыңыз. Менин айтайын дегеним элдин сөзү. Эч ким туура чечпегендиктен сизге келдим. Ал мындай: жакында эле жыгач уста, темир уста, кийим тиккич жана молдо узак жолго чыгышат. Жүрүп отуруп бир күнү кеч киргенде калың токойдо өргүп калышат. Токойдун жырткыч айбандары көп болгондуктан, кезек менен аттарын кайтарышат. Биринчи кезек баарынан кичүү жыгач устага ыйгарылат. Ал аттарды карап отуруп эригет да, бир дөңгөчтү жонуп, келишкен сулуу кыздын кебетесин жасап тургузуп коёт. Экинчи кезек кийим тиккичке келет. Жыгачтан жасалган кызды көрүп, анан ал өз өнөрүн көрсөтмөк болуп, кездемеден кийим тигип, кызга кийгизип салат. Үчүнчү кезек темир устага жетти. Ал берки экөөнүн өнөрүн көрүп: «Мен булардан кем бекем» деп, алтын күмүштөн шөкүлө, билерик, сөйкө, кала берсе топчусуна чейин тагат. Акыры кезек молдого келет да, ал барып жасалгалуу жансыз кызды көрүп: «Мен да өз өнөрүмдү көрсөтөйүн» деп, кызга жан киргизет... «Бул кыз мага тийиштүү» деп талашып-тартышып, эртеси төртөө тең чарчап бүтөт. Акыры биздин элдеги кара кылды как жарган калыстарга келишет.

Калыстар: – Ушул ишти биринчи ойлогон жыгач устага тийиштүү,– дешет. Буга сиз кандай дейсиз?

Эч качан үн чыгарбас Жаннат эми чыдай албай: – Жок, кызга жан киргизген молдо алышы керек, – деп кыйкырып жиберет.

Жаннаттын сүйлөгөнүн билдирип, ошол замат коңгуроо кагылды. – Эмики сөз мындай дейт Акылжан: – Бир кишинин үч баласы болот. Алар үйлөнүш үчүн бир кызга үчөө тең кызыгат. Чатак ырбап кетпесин дейт да, атасы үчөөнүн ар бирине миң дилде берип: – Эң баалуу буюмду кимиң алып келсең – бул кыз ошонуку, – деп балдарын алыскы шаарга жөнөтөт.

Буларды эң улуусу кырк күнчүлүк жерге бир күндө учуп жете турган килем, ортончусу төгөрөктүн төрт бурчун тегиз көрсөтө турган таш күзгү, эң кичүүсү бир тиштеп жесе өлгөнү жаткан киши тириле турган алма сатып алды. Үчөө кайра жолго чыгып, эмне сатып алганын өз ара айтып өтүштү.

– Кана эмесе, күзгүң менен өзүбүздүн айылды көрөлүчү, – деди улуусу ортончусуна. Үчөө күзгүдөн караса, баары эле аман-эсен, бирок баягы кыз өлгөнү жатканын жана анын төшөгүн курчаган элди көрүштү. Үчөө килемге отурушту да, учуп жөнөштү. Кыз ырас эле өлгөнү жаткан экен. Балдардын эң кичүүсү алмасын тиштетер замат ал кыз: «Оф, ушунчалык катуу уктаган экем» деп тура келет. Үчөө кызды дагы талашты. Калыстар: «Биринчи көргөн күзгүнүн ээси алат» дешти. Мен буга макул эмесмин, эми сиз калыстык кылыңыз: кыз кимге ылайык? Жаннат шашып: – Алмасын тиштеткен балага ылайык, а берки экөөнүн буюму эч корогон жок, – деди. «Жаннат экинчи ирет сүйлөдү» деген кабарды салып, коңгуроо дагы кагылды. Акылжан үчүнчү суроосун чечип берүүнү өтүндү: – Кыйын ууру, чоң балбан жана жел жетпес күлүк үчөө жол жүрүп келатса, бир жерде атаэнеси кызын алтымыш жаштагы абышкага бергени жатыптыр. Кыз ага

«барбаймын» деп ыйлаганын угуп, үч жолдош кызды куткарып калмакчы болот. Бирок кантип ала качат: кызды кайтарып калышкан экен.

– Мен уурдап келем,– дейт да, ууру бир үйгө кирип, кыздын кийимин уурдап кийип, анан чалга бергени жаткан кызга жетип, аны эптеп сыртка ээрчитип чыгат. Даяр турган жел жетпес ошол замат кызды көтөрүп сызат. Жер жайнаган киши кууп жөнөйт. Балбан жигит алардын жолун тосуп, бирин да жибербей кайра айдайт. Үчөө айлына келип талашып: «Кыз кимибизге тийиштүү» деп калыска келишет. Калыстар: «Ууру алсын» деп чечишти. Буга сиз кандай дейсиз? Жаннат дагы шашып: – Жок андай эмес, жел жетпес алышы керек, – деп үчүнчү жолу сүйлөдү. – «Жаңы жигит Жаннатты үч жолу сүйлөттү» дегенди билдирип, коңгуроо эми үч жолу урулду. Шаар ичи дүңгүрөп калды. Жалпыга маалым убада боюнча, Жаннат бул жигитке тийүүгө макул болду.

– Сени алуудан мурда эли-журтуң менен таанышайын, шаарыңды аралап көрөйүн,– деди да, аттанып шаар аралап, айыл кыдырып, Мээнетбекти издеди. Бир күүн талаада музоо кайтарып жүргөн Мээнетбекке жолукту. Анын чачы менен тырмагы аябай өсүп, этин какач басып, кийими тытылып, кейпи кетип, алсырап кеткен экен. Акылжан аны киринтип, өз кийимин бүт кийгизип, күйөөсүн дал өзүнө окшотуп: – Сен эми мен болуп калдың... Жаннат кыз тиет сага. Бирок ал кызга эч сөз айтпай кирип бар деген акылды үйрөттү да, өзү ошол жерден үйүнө кайтып кетти.

Мээнетбек Жаннатты алып, элине шаан-шөкөт менен келип түштү. Эл чогулуп, чоң той болду. Мээнетбекке учурашуу үчүн Акылжан да келди. Мээнетбек аны көрөр замат: – Мага жолобосун, ары жибергиле! – деп кыйкырды. Акылжан кайра ба-

сып, эми ханга барды: – Ханым, датым бар, сиздин алдыңызда балаңыздын эки ооз сөз сурамак элем... Уруксат болсо, көпчүлүктүн көз алдында мен айтып, сиз уксаңыз, – деди.

Хан макул болуп, жашкарынын баарын чакырды. Жаннат кошо келди. Акылжан Мээнетбектен минтип сурады: – Жаннат кызды сиз кандай аракет, кандай сөз менен сүйлөттүңүз? Сиз музоо кайтарып жүргөн кезде кимге жолуктуңуз? Ал ким эле? Хандын уулу Мээнетбек моюн бербей: – Өзүм эле сүйлөшүп алгам, мен эч качан музоо кайтарган эмесмин, эч кимге да жолуккан эмесмин, – деп тайсалдады.

Акылжан ачуусу келди да: – Жаманга жакшылык жарашпайт. Мына бул кийим, бул чач, тырмактар эмне? – деп куржундагы Мээнетбектин «жасалгасын» чачып жиберди да, Жаннатты кандай жол менен сүйлөткөнүн айтып өттү. Жаннаттын ичи күйүп: – Мен муну билген эмесмин, эми мен хандын уулуна турбайм, азыр кетем! – деди. Хан башынан макоо уулуна нааразы, Акылжанга ыраазы болуп, эли менен кеңешип, хандыкты Акылжанга, вазирликти Жаннатка берген экен. Ошондон кийин «Акыл айга учурат» деген сөз тараптыр.

СЫРДУУ БУЛАК БАЯНЫ

Илгери-илгери бир эшен болгон экен, жашы жетимиштен ашканына карабастан жаны тынбаган, жер чабыттап бүтпөгөн адам. Айлынан безип, үч айда үйүнө бир келүүчү экен. Андан узак дагы жүрүп алыска кетип кала турган. Бир күнү эшен эң алыска жолго жүрүүгө даярданып, жолоочулап жөнөмөк болот. Бир нече күнүжол баскандан кийин, бир эрме чөл кезигет, тогуз күн өткөндө чөлдөн чыга албай айласы кетип, амалы түгөнүп, көмөкөйү кургайт,

көзү чакчайт. Сүйлөөгө дарманы куруп, денесин тер басып, амалы аябай кетет.

Эшен ушундай абалда кетип баратса, жолдон булактын акканын көрөт. Ал суунун даамы таттуу, шербеттин суусундай, бирок ал бир дөөнүн сыйкырдуу булагы, эркек ичсе аял болот, аял ичсе эркек боло турган чырын билбеген эшен чыдабай көмөкөйү кургап, булактан жата калып суу ичет. Ана-мына дегенче эле эшен он сегиз жашар кыз болуп калат. Бирок эшен аны өзү билген жок. Каны каткан байкуш дагы суу ичет. Бир убакта суудан жакшынакай кызды көрүп калып, карыганына карабастан ашык болот. Өзүнүн кийим-башын оңдоп, кыз менен тамашалашкысы келет. Чынында ал өз көлөкөсү экенин таптакыр билген жок.

– Бери чык, кантип суу ичинде зерикпей жатасың? Өмүрдү бирге өткөрөлү – деп, жинди болгон адамча күлө баштайт. Кел берилеп ымдайт. Өзү эмне кылса, баарысы ошондой көрүнүп жатат. Үнүн чыгарбай, оозун басып, кызга кол жаңсады. Кыз дагы унчукпай колун булгалады. Суудагы кыз дагы эшенди өз тарабына чакыра баштады. «Мейли барайын» – деп, суунун түбүнө түштү, суу азыраак ылай, колу менен суудан кызды карады, сыйпалады, аңтарды, эчтеме жок.

Так ушул маалда булактын ээси дөө келип калды. Дөө эшенди кепке ала баштады.

– Сен кайдан келген немесиң, эмне издеп жүрсүң?

– Мен жолоочумун, бойго жеткен кызымды түшүрүп жибердим, – деп баарысын айтып берди.

– Сен жолоочу, калп айтып менин башымды катырба, суудан көрүнгөн – сенин көлөкөң. Сен булактан ичип эшен болбой, кызга айланып калганыңды билбейсиңби! – деп айтты.

Эшен таптакыр ишенбеди.

– Кантип ошондой болсун! – деди.

Адегенде өзүн суудан карады, анан күзгүдөн көрдү. Өзүнүн башын койгулап, эмне амал-айла кыларды билбеди. Кайсы бетим менен айымдын жүзүн көрөм? – деп, капаланды. – Эмне кылганда өзүмдүн мурдагы абалыма келем? – деп эшен жалынып, дөөдөн сурады.

– Сен калп айтасың, мен сага такыр чын айтпайм – деп дөө өжөрлөндү. Эшендин амал-айласы түгөнүп, жолун узартты. Көп узабай туруп, аң уулап жүргөн падышага кезикти.

Ай десе аркы, күн десе көркүжок, башкача бир кыз. Падыша бардык ишти жыйнаштырып, кызга аябай ашык болду. Падыша сарайына алып барып, нике кыйдырып, кызды аялдыкка алды. Арадан беш-алты күн өткөндөн кийин, кыз падышага тыным бербей бакырып-өкүрүп ыйлады.

Акыры падыша кыздан сураганда, башынан өткөн окуялардын баары-жогун калтырбай айтып берди. Бирок падыша анын сөзүнө таптакыр ишенбеди:

– Кантип эле эркек аял болсун? – деп, ишенбестикти туудурду.

– Көзүм көрмөйүнчө ишенбейм, – деди падыша.

– Эмесе булакка баргын, ошондо гана айтканың туура деп айтамын, – деп эскертти. Эртең менен эрте булакка барганга убада кылышты. Падыша сырдуу булакты анчалык байкас албай, жата калып суу ичти да, он сегиз жаштагы кыз болуп калды. Эки кыз эмне кылар айлаларын билбей, көз жаштарын көлдөтүп ыйлай баштады.

Бир ушакчы кемпир жолдон өтүп баратып эки кызга таңданып карап, булактын суусунан ичмекчи болду. Кыздар ал кемпирди коркутса да болбоду.

– Силердей кыз боло албай жүрөм, оозуңардан айланайын! – деп, жалынып-жалбарды. Кемпир башын көтөрбөй, тойгончо булактын суусунан шимирди.

Татынакай жигит болуп жатып калды. Эшен – кыз, падыша – кыз, кемпир – бай болуп чогуу болушту. Эки кыз күйөө кылганга макул болуп, падышанын сарайына барышты. Бул болгон окуяны эч кимге ооздоруна чыгарышпай, булар алты жылдан ашык эл сурашты. Эшен – кыз ар жылы эгиз төрөп отуруп, он эки баланын энеси болду. Күндөрдүн биринде эки аялы менен Кемпирбай уктап калат. Ошондон кийин такыр көз жумбайт. Кемпирбайдын аргасы кетип: «Сырдуу булакка барсамбы», – деп чечти. Ошентип, сырдуу булакка жетип отурары менен, баягы дөө келип:

– Эмне менин булагыма келип жүрөсүң? – деп, такый баштады. Кемпирбай окуянын бардыгын төкпөй чачпай айтып берди.

– Анда бардыгыңар чогуу келгиле, мурдагы калыбыңарга келесиңер, – деп сүйүндүрдү.

Дароо барып, үй-бүлөсүн чогуу алып келди. Дөө Эшен – кызды абдан жемеледи.

– Элди алдаган, калпычы, ошондон таптың, – деп айтты.

– Пайдыша сен калыс эмес экенсиң. Акыйкатсыз падышадан көрө – жогоң жакшы. Кемпирбай, сен калп айтканды жакшы көргөн ушакчы залым элең, муну мен туура айтамбы? – деп, үчөөнөн жандырып сурады.

– Чынбы? – деди, эгерде жакшы жолго түшүп, жалган ишке барбаска ант ичсеңер, мурдагы калыбыңарга келтирем.

Баарысы:

– Андай болбойт! – деп, өпкөсүн калбыр кылышты.

Булар жыйырма балалуу болушкан эле, дөөнүн амалынан кийин баарысы өз калыбына келишип, ынтымакта, алдым-жуттум болбой акыйкат жашап калышыптыр.

СЫРДУУ ШАКЕК

Өткөн бир заманда бир Нуржан деген кишинин Айкыз, Гүлкыз, Нуркыз аттуу үч кызы, Сарытай аттуу жалгыз баласы болуптур. Анча-мынча чарбасы менен жан багуучу экен. Күндөрдүн бир күнүндө Нуржандын жубайы дүйнөдөн кайтат. Нуржан аялсыз жүдөй баштайт. Үйлөнөйүн десе – балдардан коркот, үйлөнбөйүн десе – жалгызчылык жүдөтөт. Таң атса – кеч кирбейт, кеч кирсе – таң атпайт. Анан кайып каскагынан бир түш көрөт, түшүндө:

– Нуржан, кыздарыңды күйөөгө калыңсыз бер! – деп, аян кылат. Нуржан ойгонуп, кайра уктайт. Баягы түш кайра кирип, колуна бир нерсе кармагып кетет. Ал Кызыр Нияз аттуу сыйкырдуу шакек болуп чыгат. – Бул шакектин атын айтып чакыр. Каалаганыңды жасап берет, – деп көздөн кайым болот баягы үн. Уйкудан көзүн ачып караса, шакек оң бармагында экен. Ордунан туруп, ары-бери басып ойлонуп, үйүндө оокат болбогондуктан:

– Дасторкон толтура болсун, семиз козунун эти менен мейиз салынган казан болсун! – деп буйрук берет. Бир пастан кийин барлык сураганы астына жайнап калат. Нуржандын дүнүйөсү түгөл, жыргап калат.

Нуржан тирүү туруп эле баласына керээзин айта баштайт.

– Мен жан бергенде бир дубана мени сууга жууп жатканда, бир дубана мени көргө коюп жатканда башка бир дубана келет. Эжелериңди ошолорго калыңсыз бер. Үйдө болгон оокатты да ошолордон аяба. Шакек калса болду, гүлазык ошол сага, – дейт. Бирок шакектин атын эч качан башка бирөөгө айтпасын өтүнөт. Сырдуу шакекти Сарытайдын колуна салат.

Арадан көп күн өтпөй Нуржан каза табат. Баягы дубаналар атасынын айтканындай келет. Үч эжесин өлгөндүн керээзи катары берет.

Сарытай атасынын керээзин акырына чейин аткарат. Үй оокатын бүт бойдон таратып, көз көргүс, кулак уккус жакка жөнөйт. Көп жол басат. Шакектен ырайым алууну таптакыр унутуп калат. Кыйналат, арып-ачат. Бир маалда бир чоң дарыяга келип такалат. Чабак уруп өтөйүн десе, бечара чабак ургаңды билбейт. Бирок тобокелге салып, сууга кирет. Суу агызып кетет. Бир маалда көзүн ачса, агындылар жей баштайт. Кайдан-жайдан экенин ким билсин, бир чоң балык жонун тосо калат. Ошентип, жан алакетке келип жатып суунун өйүзүнө чыгат. Ал жагын тирмийип карап отурса, калың токой көрүнөт. Эптеп ага жетет. Токойдон жер-жемиш терип жеп, кичине сеп алат. Токойго үйүр алып, ошол жерге түнөп калат.

Үйүр-үйүрү менен жырткыч айбандар тегеректеп келет. Дарактын башына чыга качат, болбосо жеп коё турган. Дал ошол дарактын башында таңды атырат. Баягы жырткычтар бирин бири жеп отуруп түгөнөт.

Сарытай сапарын дагы улантат. Жүрүп-жүрүп отуруп бир мелжиген тоого келет. Туш-тарабынын баары тоо, зоо. Жол таба албай кыйналат. Анын үстүнө ачка. Тизесине башын коюп отуруп уктап кетет! Аңгыча периштелердин үнүгулат.

– Бул адам баласы экен. Жардам кылалы, бечара уча албай калса керек. Эптеп тоодон өткөрүп коёлу, – деп, Сарытайды төрт жеринен тиштеп жөнөйт. Алар тоонун үстүнөн түз талаага түшүрүп коюшат. «Эми, өлбөйт экемин» – деп, жашоодон үмүт этип калат Сарытай. Тилекке каршы, шамалы арылдаган жер экен, ага кабылат. Күндүн көзү ачылбайт, бороон-чапкын. Бөён-чаян. Булардан эптеп кутулуп чыгат. Бир эски короого кирет. Ичинде чал-кемпир отурат. Сарытай өзүнүн чарчаган-чаалыкканын унутуп калып, эки карыга аябай боору ачийт. Сарытай аларга

уул болуп алат. Кемпир-чал аябай кубанат. Жаман үйүнө Сарытайды жаткырып:

– Уулум, сага айтарым, түн ичинде тышка та-
кыр чыкпагын! – дейт да, абышка-кемпир уктаганы
кирет.

Бир маалда Сарытай: – Эшигинде эмне сыр бар
экен, көрөйүнчү, – деп тышка чыгат. Асманда эки ай
бар экен. Азан маалына чейин карап турду. Бир ай
жалп этип өчүп, жер бети караңгы тартып калгандан
кийин, Сарытай өз жайына барып жатты. Сарытай
ата-энесине эч нерсе сездирген жок. Чал баштыгын
алып шаарга кетти. Кемпири үйдө калып, аны-муну
сүйлөшүп отура берди. «Түндөгү окуяны айтсамбы»
– деп, далай жолу өзүн токтотту. Ошондой болсо да
Сарытай түндө тышка чыкканын, эки ай көргөнүн
айтты кемпирге.

– Жырткыч көрүнбөдү, айдын эмне сыры бар,
айтып таштасаң? – деп, Сарытай жалынды.

– Ата балам, ай, кой десе болбодуң, эми болуптур
– деп энеси кебин баштады. -Падышанын бойго жет-
кен Сахипжамал аттуу кызы бар, ал кыздар менен
ар күнү кан сарайында ойнойт. Кыз өтө сулуу, ошол
нур асманга көтөрүлөт. Жер бети жарык болгону –
кыздын ай-жамалы, таң атарда жок болуп калганы
– анын үйгө кирип кеткени.

Сарытай муну угуп, муун-муунуна тийбеди, ичи
жалындап сүйө баштады. Ошого ашык болуп, өзүн
араң токтотту: «Кандай кылам?» – деп, ойго батты.
Эмне кылаар айласын таппады. Сарытайдын ичи
күйүткө чыдабай, үч күнү көкүрөгүн сыга коюп, жү-
рөгүн кандай дарт чалганын айтпай, башын көтөрө
албай жатты. Муну чал байкап, баласынан сынап
сурап кирди.

– Сахипжамалга ашык болдум, ага үйлөнбөсөм,
өлөм! – деди бала.

Сарытай эмне кыларын билбей, маң болуп жатып

Кызыр Ниязды көзү чалып калды. Ордунан тура калып:

– Кыке, үйгө түрдүү тамак жайнасын, дасторкон толсун! – деп айтып коюп, энесинин кашына барды. Кайра келсе, үйдүн ичи толтура тамак. Кемпир эмне кылар аргасын билбей, өңүмбү-түшүмбү деп, такыр ишене албады. Даамдуу тамактарды жей баштады. Бала даамдуу басылган күрүчтү ооз тийип көрүп эле, жебей койду.

– Сахипжамалды мага алып бергин, – деп өтүндү. Апасы болсо:

– Балам, бул жолуңдан кайт, падышанын кызын кедей алам деген эмнеси, такыр ылайыгы жок, – деп, кесе айтты.

– Анда менден ажырап каласың, ошол кызды албасам, кантип басып жүрөмүн, – деп жалынды. Апасы баласы үчүн өлсөм өлүп калайын, – деп кайыл болду кыйынчылыкка.

Кемпир удаасы менен үч күнү барып падышанын үч дарбазасын жууду. Төртүнчү күнү короо-жайын шыпырды. Буларды кайтарган үч кароолчу уйкуга кеткен эле, кемпир ушундан пайдаланып көздөн кайым болоюн деп баратса, чакасы колунан түшүп кетти. Шарактап кароолчуларды ойготту. Кароолчулар кемпирди кармап, камап салды. Падыша уйкудан ойгонгондон кийин, кемпирди ага алып барды.

– Баягы билгизбей үй шыпырган адам ушул экен, биз кармап келдик, өзүңүз билиңиз – деп падышага таштап кетишти.

– Кана, кемпир, чыныңды айтчы, эл терең уйкуда жатканда сен эмне издеп жүрөсүң? – деп падыша кыстап сурады.

Анда кемпир:

– Балам сенин кызыңа ашык болуптур. Кедей-кембагал болсок да аргасыздан кечирим сурап келдим.

«Кемпирдин башын алсамбы?» – деп, жакшы көргөн вазирине акыл салат. Анда вазир:

– Жок, падышам, колунан келбес иш тапшырыңыз – деди. Мындан соң падыша:

– Кырк даана каухар берип, көчүрүп кете бер, аны таппасаң, кыздан үмүт кылбагын! – деди.

Кемпир падышанын сөзүн укту да, кулдук кылып, арты менен тышка чыгып, үйүн көздөй жөнөдү. Баласы утурлап тосуп турган экен. Сарытай ага:

– Апа, кападар болбогун, тамактанып алгын, – деди.

Кемпир тамактана баштады. Сарытай болсо Кызыр Нияз менен сүйлөштү.

– Эмнени каалайсың? – деп, Кызыр Нияз суроо берди. Анда Сарытай:

– Кырк төө, кырк бээ, кырк качыр жана кырк эшекке толтура каухар жүктөлгөн болсун. Башкарып бара турганы жыйырма беш сулуу адамдардан дайындалсын, кийимдерди падыша өмүрүндө көрбөгөндөй камдалсын. Жыйырма беш адамдын кийимдерине каухар топчу, жыйырма жараган аттын көкүлүнө каухардан коңгуроо тагылсын. Ат жабдыктары келишимдүү, кымбат баалуу буюмдар менен чүмбөттөлсүн. Апам үчүн башкача даярдалган ат болсун. Падыша гана жалгыз эмес, вазирлеринин да эси оогудай болсун. Аттын бою он кез болсун, аттар да төөчө чөгүп турсун, жарашыктуу кийимдери менен апам минсин. Сахипжамал Сарытайдын түбөлүк жары болсун деген сөз, – деп, сөзүн бүтүргөндө Кызыр Нияз:

– Көзүңдү жум, анан ачкын! – дей салды.

Баягы айткан суроосу толугу менен аткарылды. Энесине келишкен көк ат даярдалып, эки жагында эки перизат. Сарытай:

– Апаке, баарысы даяр болду, эми падышанын сарайын көздөй бассаңыз болот, – деп кайрылды.

Падышанын сарайын көздөй жөнөдү. Падыша

вазирлери менен айланып жүргөн кезде кемпирди көрүп, көздөрү абдан тойду. Вазирине акылдашып, алардын ыроологондорун алды.

– Күйөө бала да келсин! – деп, кабар айттырды.

Сарытай сыйкырдуу шакекке дагы кайрылды. Кырк төөгө каухар жүктөтүп алып падышанын үйүн көздөй жөнөдү. Падышанын кызын Сарытай алат деген кабарды эл дүң кылып калган кез эле. Чогулган элге алтын, каухар чачты. Кырк күнү кыңшылатып, отуз күнү ойнотуп, кызды Сарытайга кошту. Сонун үйгө жаткырып, эки сулуу келин жеңелик кылды. Падышанын эң жакшы деген үйү жаккан жок, Кызыр Нияз шаардын четине сонун үй салган, ал үй булуттун үстүндө болсун, астында май көл, сүт көл жасалсын деген өтүнүчүн сырдуу шакек аткарды.

Ойгонуп кетсе, баягы сонун үйдө жатат. Падышанын вазири, кызга жеңе болгондор жок. Жаңы сарайды жалгыз гана куурай саткан абышка көрүп калып, ошол келиптир. Мындан башка бир да жан жок. Падыша из кубалап жүрүп бир азем үйдө бейиштин тамагын жеп отургандардын үстүнөн чыгат. Сарайды көрүп, ооздору ачылат, эшик алдында алтын чачылып калган. Падыша менен Сарытай күн сайын ууга чыгышат.

– Бир сыр бар го – деп вазир Сахипжамалдан сынап сурайт. Бирок Сахипжамал:

– Күйөөм сырын мага айткан эмес – деп, жооп кайрыйт.

– Анда күйөөң сени сүйбөйт экен, түбөлүк эр боло турганы арсар турбайбы, – деп капа кылат.

Сарытай уудан келсе, аялынын кабагы бүркөө, оор үшкүрүп, негедир тескери карайт. Сарытай:

– Ооруп калгансыңбы, сага эмне болгон? – деп, колунан кармайт.

– Мени сен аялым десең, сырыңды айтат элең, экөөбүз убактылуу жашайт окшойбуз, каухар, ал-

тын, ушунча дүнүйөнү кайдан тапканыңды эмне үчүн мага айтпадың? – деп, Сахипжамал такып сурайт.

Вазир болсо, эмне деген сөз чыгар экен деп, экөөнүн сүйлөшкөнүн тыңшап турат. Сарытай атасынын айткандарын унутуп, ашык берилди да, шакектин атын, сыйкыры менен далай немени жасай турганын айтып таштады. Кызыр Нияз суурулуп, вазирдин колуна барып салынып калды.

Сарытай ушинтип тура берсин, эми вазирден сөз баштайлы. Шакек заматта вазирди, Сахипжамалды асмандын жетинчи кабатына чыгарып таштады. Ошол жерде жыргап, дооран сүрүп калышты. Сарытай ээн талаада калды. Аялын таппагандан кийин, падышанын алдына барып, болгон окуяны баштан-аяк төкпөй-чачпай айтып берди.

– Мен уктасам, кырк күн, кырк түн уктайм, мен уйкуда жаткан кезде болгон окуя экен – деп өкүндүжөздөсү.

– Ошондой болсо да мен сага жардам берейин, – деп үмүттөндүрдү. – Кырк күндүк жолду кырк саатта басып коёбуз – деп, кырк саатучуп, ортончу эже-жездесине, дагы кырк саат учуп, эң кичүү эже-жездесине келишти. Эже– жезделеринин турмушу дурус экен, аны көрүштү.

Кичүүжөздөсү:

– Сенин кызматыңа жарайм – деп, убада берди. Сарай асмандын алтынчы катмарында экен. Жолу татаал, бирок кыйынчылык болсо да максатка жетпей койбойбуз. Кырк жылдык жол бар. Тоонун арасында бир чоң түп даракка зымырык куш уя салган. Ар жылы эки жумуртка тууйт. Ар жылы балапандары уча турган кезинде ажыдаар жеп коёт. Ошол ажыдаарды сен өлтүрсөң, зымырык каалаган жериңе жеткирет. Сен издеген сарайга ошол гана алып бара алат деп кеңеш берди. – Менин кармаганда бир карыш, шилтегенде кырк кулач созулган кылычым

бар, ушуну ал. Куштун уясы кырк жылдык жол. Бирок мен көз ачып-жумганча алып барам – деп ишендирди.

Сарытайдын жездеси ашуудан ашуу ашып, таш басып отуруп бир белге жеткирип таштады да, өзү: «Куштун ачуусуна тийбейин» – деп, кетип калды. Зор дарак көрүнүп турат. Сарытай жай басып дарактын түбүнө келди. Алдындагы булакты көрдү. Суусунун кандырып алды. Өөдө караса дарактын башында эки балапан. Акырын айбайлап карап отуруп, үргүлөп кетиштир. Чочуп тура калса, майда жамгыр – балапандардын көз жашы. Даракка оролгон ажыдаар балапандарды сорууга аз эле калган. Куйругу кырк кулач болуп сүйрөлүп барат. Сарытай ажыдаардын башын кыя чапты. Туш– туш жакка жалмаңдап жатып жаны чыкты. Ажыдаардын эти менен балапандарды жакшылап тойгузду. Бир жалбырак жегенден кийин Сарытай балапандардын тилине түшүндү.

– Энебиз келе турган маал болду,– деп, Сарытайды канаттарына катып таштады. Бороон, шамал, куюн, жамгыр, мөндүр жаап, зымырык балдарына жетип келди. «Жеп кетти» – деп, коркуп келген экен, болгон окуяны балдары айтып берди. Зымырык аябай кубанды.

– Айланайындар, ал кишини көзүмө көрсөт,– деди. Балапандар канатынын астынан Сарытайды көрсөттү. Зымырык кучактап, ыраазылыгын билдирди. – Кандай тапшырмаң болсо да аткарылат,– деди. Асмандын жети катарына жетишке кыйын болсо да, зымырык куш макул болду. Кырк чаначка суу, кырк чаначка эт даярдап, Сарытайды кондуруп:

– Оң жакты караганда эт, сол жакты караганда суу бергин,– деп, сүйлөшүп асманга атырылды.

Жакындап калганда азыгы жетпей калып, оң санынын этин, сол көзүнүн суусун азыгып берди

Сарытай. Анан асмандын жети кабатына жетти. Дарбазанын жанына Сарытайды таштап, зымырык куш балдарына кайра учуп кетти. Дарбазадан шыкаалап караса, Сахипжамалды вазир өз төшөгүнө сүйрөйт, ал такыр болбойт.

– Өз жарым бар! – дейт, эч бет бактырбайт. «Иштин баарысы менин оозумдун ачыктыгында» – деп да өзүн жемелейт.

Вазир уйкуга кирди. Сарытай убактыны таап:

– Кызыр Нияз – деп өзүнө чакырды.

Сыйкырдуу шакек суурулуп Сарытайдын бармагына келип калды. – Ушул турушубузда кайын атамдын жанына жеткир! – деди.

Көзүн ачса, кайын атасыныкына барып калыптыр. Вазир менен Сахипжамал уйкуда экен. Сарытай кайын атасына көргөздү. Падышанын аябай кыжыры кайнады. Кызын жемеледи. Дароо желдеттерин чакырып, вазирдин башын алдырды.

– Үй-бүлөнү бузганды жек көргүлө! – деп, жар салды. – Антка-шертке бек Сарытайдай болуп өскүлө – деп, балдарына акыл айтты.

ТАЕНЕМДИН ТАБИЯТ ЖӨНҮНДӨГҮ ЖОМОГУ

Илгери кайсы бир замандарда хан ууга чыгыптыр. Уудан келе жатканда ушул булактан суу ичип турган күмүш булутту карап туруп хандын бир жигити:

– Ханым, тетиги ак булутту көрдүңүзбү? Муну «күмүш булут» дейт, эгер ким атып түшүрүп жуунса, денеси аппак сулуу болот имиш, деп калат. Муну уккан хан жигитин шылдыңдап күлөт да, бул жигитти «экинчи жалган айтпас кылайын» деп мээлеп туруп булутка жаасын кере тартат. Булуттан шыңгыраган үн чыгат. Таң калган хан чаап жетип барса уча кач-

кан булуттун бир үзүмү жерде жаткан болот. Хан атынан түшүп, кебездей болгон муздак булутту алып, бети, колун жууп көрөт. Өңү капкара кара хан аппак жүздүү болуп, сергип чыга келет. Ушундан баштап хандын ак булутка кызыгып уучулугу башталат. Эми күмүш булутту атып түшүрүшүп, хан сарайынын айымдары сулуулана башташат.

Хан баш болуп жигиттери менен булутту койбой атып тамашага батышат. Жыл айланбай хан уучулук кылган жерлерге кургакчылык башталат. Хандын жерине булут тургай куштар да конбой калат. Кайберендер баш болуп, жан-жаныбарлар жер которуп ооп кетет. Табияттын куну учуп, эгин болбой, жер саргаят. Жыл сайын жаз келет, бирок булуттар келбейт, жамгыр жаабайт.

Ошондой күндөрдүн биринде хан ойлуу отурса, үстүнөн каркыралар жаз келген жакка учуп өтө баштайт. Оо, каркыралар! дейт хан, аларга карап аянычтуу биздин жерге да конуп өтсөңөр боло, бизге да жамгыр жаап, жаз келсин, деп жалбарат.

Ошондо хандын кулагына каркыралар тараптан «ак булутту атпагыла!», «ак булутту атпагыла!» деген кыйкуулаган үн угулат. Эми хан өз айыбын түшүнүп, ушундан кийин ак булутка аңчылыгын токтотот. Кийинки жылы булуттар көчүп келип, жамгыр төгүп, жер жашарып, мурдагыдай табият көркүнө келет.

ТАҢДЫН БАЛАСЫНАН ҮЛГҮ АЛАЛЫ, БӨБӨКТӨР

Илгери-илгери үч бир тууган болуптур. Алардын экөөсү уул, бирөөсү кыз экен. Улуусунун аты Таңсулуу, ортончусу Чактүш, кичүүсү Кечкурун экен. Ар кимисинин аттарына жараша мүнөздөрү, өздөрүнө

гана таандык сыйкырдуу касиеттери болуптур. Ар кимисинин бири-бирине өзгөчөлөнгөн сыйкырдуу күчтөрү, амалдары да болгон экен. Уулдары менен кызынын бой жеткенин байкаган ата-энеси аларды маңдайына отургузуп алып:

– Кана балдар, кимиңер эмнеге жөндөмдүүсүңөр, көрөлү. Ар кимиңерден үмүтүбүз зор. Элиңерге эмне кызмат кыласыңар? Айткылачы, биз да билели! – дешет.

– Эжеке сиз улуу эмессизби, сиз айтыңыз – дешет инилери жарыша.

– Ооба атаке, апаке. Бул жарыкчылыкка жаралган соң ата-эненин ишенимин актап, элге адал кызмат кылууну ар кимибиз ыйык парзыбыз деп сезебиз. Чолпон жылдыз чыгууга камынгандаэле мен да үй жумуштарды бүтүрө салып, элиме кызмат кылууга шашыламын. Таза жуунуп, чачымды тарап, жыпар жыттуу атырдан себинемин. Себеби таң каракчысыжыпар жыттан коркот. Аны көрүп турган Чолпон жылдыз ого бетер жаркырап көктөн күлүп тура берет. Андан кийин ар бир үйгө киремин. Таң жарчысы короздорду ойготомун. Түнкүсүн тынбай сайраган куштар менен учурашып, көңүл күүмдү ого бетер көтөрөмүн. Муну менен элетоктоп калбастан, ар бир үйдүн терезесинен таңкы таттуу уйкуда жаткан келин-кыздарды жүздөрүнөн сылап ойготомун. Алар уйларын саап, желедеги кулундарын, бээлерге саалышат. Апалар күпүлдөтө кымыз бышып, мага да сунушат. Балкымыздан кылкылдата жутуп алып кийинки күнгө камылга кыламын» – деп сөзүн аяктайт сурмалуу көзүн сүзө Таңсулуу.

Анда ортончо уулу Чактүш:

– Мен уйларды саап жатып, мөңкүтүп, адамдарды чаңкатып суусатып алын кетиремин. Жалкоолорду ого бетер ныксыратып уктатамын. Саалган сүттөрдү иритемин, – деп компоёт.

– Ап-бали, Кечкурун, сенчи? – дешет эң кенже уулуна.

Анда ал: – Кыройт, кыройт! Кеч кирди, короого кайткыла! Карышкыр, түлкүдөн абайлагыла! Тезирээк отуңарды жагып, тамагыңарды бышырып уйкуңарды кандыргыла! Таңсулуу эжең бойго жетти. Күйөөгө кетет! Ар кимиңерге конокко кетет! деп жар салып, Күн ата менен бир түндүк, бир күндүк сапарга кетем – дейт.

– Баракелде! Бардыгыңардын өзүңөргө жараша кызматыңар бар экен. Пайдасы да, зыяны да барын байкадык. Таңсулуу менен Кечкурун силер кызматыңардын үзүрүн көргүлө! Ал эми уулубуз Чактүш сени биз кайрадан тарбиялашыбыз керек деп чечим чыгарып, балдарды Таңдын кызы Таңсулуудан үлгү алууга чакырыптыр.

ТЕЛИБАЙ ТЕНТЕК

Мурунку өткөн заманда
Дадаңбай деген бай болгон,
Баласынын жогунан,
Бала деп тилеп зар болгон.
«Куубаш Дадаң» деген сөз,
Дадаңбайга ар болгон.
Быйлап жүрүп бала деп,
Арман менен күн өтүп,
Арасынан бир катар,
Алда канча жыл өтүп,
Капалык бар сөзүндө,
Карып кеткен кезинде,
Бала көрдү Дадаңбай.
Арманы калбай өзүндө.
«Балам аман жүрсүн деп,
Аман жүрсө балам – деп,

Баладан тынды санаам» – деп.
Эр жеткенде Телибай,
Акылы жок жан болду.
Балам жинди болду деп,
Дадаңбай буга дал болду.
Балдары малга ээ болду,
Баарынан Телибай дөө болду.
Акыл-эси жогунан,
Дөө болгону кээ болду.
Эки агасын Телибай,
Малга-жанга ээ кылбай,
Малым бар деп ойлобой,
Бир айткан кебин эки айтат,
Дадаңбайды мээ кылат.
Малдын, жандын баарына,
Жалгыз өзүн ээ кылат.
Түк жебестен этинен
Түгөтүп кирди четинен.
Аз күн өтүп арадан,
Малдын баарын түгөттү,
Тоого алып барып бир далай,
Бөрү, жору тойсун деп,
Балакетти баштады,
Малдан жарып таштады.
Арадан канча күн өттү,
Күнгө аралаш түн өттү.
Акмактык кылып Телибай,
Агаларын жүдөттү.
Баштагыдан беш бетер,
Акыл-эстен айрылды.
Талатып малын түгөтүп,
Акыры өзүн кар кылды.
Капа болуп атасы,
Камыгып ыйлап кайгырды.
Кармаар малдан түк калбай,
Телибай такыр айрылды.

«Балам жинди чыкты» – деп,
Күйүп жүрүп чок болуп,
«Багуучу балам жинди» – деп,
«Шайтанга болду минги» – деп.
Жалгыз эмес Телибай,
Жана бар эки агасы.
Телибай тентек шок болду,
Эс-акылы жок болду.
«Оңолуп кетер балам» – деп,
«Баладан тынбайт санаам» – деп,
«Кудуреттин ишине,
Барбы менин чарам» – деп.
Молдого берип окутсам,
Жиндилиги калар – деп,
Тентектиги жоголсо,
Анан тилимди алар – деп,
Атасы менен энеси,
Баласын алып ортого,
Телибайды жетелеп,
Алып барды молдого.
Атасы Дадаң кеп айтат:
– Ай, молдоке! – деп айтат,–
Балам тентек болду,– деп,
Бир айтпастан көп айтат.
Оң айткан сөзгө тил албайт,
Иштин жөнүн биле албайт.
Бузулду балам жоругу,
Бузуктук кылбай жүрө албайт.
Бүткөн ишти бүлдүрөт.
Элдин баарын күлдүрөт.
Өзү билбейт кумсарып,
Отурбайт үйгө тынч алып.
Айланайын молдоке,
Жалгыз балам ушу эле,
Жалгыз деп жазып айтпаймын,
Улуусу мындан кыз эле.

Кызымды бердим күйөөгө,
Айлымда жакын бирөөгө,
Тентек болду бул балам,
Бала үчүн менин убарам.
Бул баланы окутуп,
Тентектигин тыйып бер,
Айткан тилиң албаса,
Аябай мыктап уруп бер! –
Телибайды тапшырып,
Молдонун берди колуна.
Катынын Дадаң ээрчитип,
Кайта басты жолуна.
Молдо туруп кат жазып,
Кат жазганда бат жазып.
Алды калем колуна,
Алиппе деп ат жазып,
Телибай тентек баласын,
Табайын деп чарасын,
Телибайдын колуна
Берди окутчу кагазын.
Молдого Телибай тил албайт,
Тентек кылбай жүрө албайт.
Молдо ойлонуп баланы,
Не кыларын биле албайт.
Молдо айтса, терс айтып,
Молдонун жанын күйдүрдү,
Айрып, жыртып бир канча,
Дептерин да бүлдүрдү.
Зерикти молдо Телибайдан,
– «Кеткин, – деди, – бу жайдан!»..
Телибай кайтты үйүнө,
Жини арбыды күнүгө.
Телибай деги чыдабайт,
Тентектик кылбай жүрүүгө.
Келе жатса жолунда,
Келтеги бар колунда,

Телибайдын сөзүнө
Кулагың тунат сонунга.
Бир топ бала ойношуп,
Жүрүптүр музоо кайтарып,
Телибайдын өзүндө
Коркуу жок жандан жалтанып.
Байкап басып озунду,
Балдарга келип кошулду.
Мал кайтарган балдарга,
Көрсөтмөк болду жосунду
Мен Телибай тентек деп,
Балдарды уруп келтектеп,
Балдарды уруп кыйратты,
Баштан-аяк ыйлатты.
Айдап алды музоосун,
Ал балдарга бербестен,
Бул музоо меники – деп,
Теңдикке Телибай келбестен,
Музоону салып алдына,
Телибай келди үйүнө.
Музоону баккан балдардын,
Жооп айтпайт бирине,
Музоону Телибай жыйнады,
Токмоктоп уруп кыйнады.
Бул кордукка чыдабай,
Кайтарган балдар ыйлады.
Телибай тентек музоону,
Токмоктоп уруп сойду деп,
Музоонун баарын алып барып.
Туюкка камап койду деп,
Ыйлап барды үйүнө.
Балдардын баары чуркурап,
Энесине барган соң,
Жаңырып ыйлайт буркурап.
Атасы буга кайгырып,
Музоосун берди балдарга.

Телибай тентек ызалап,
Ыйлап келген жандарга,
Музоодон калган түңүлүп,
Балдар кайтты сүйүнүп.
Айдап алып музоосун,
Айлына барды жүгүрүп.
Бир топ жоон күн өтүп,
Күнгө аралаш түн өтүп,
Ал аңгыча болбоду,
Дадаңды ажал торгоду.
Кесел болуп нечен күн,
Акыретке жөнөдү.
Телибай тентек тескери,
Айткан сөзгө көнбөдү.
Көптөн бери Дадаңдын
Өз колунда малы жок,
Баласы жинди жаны жок,
Мал табарга алы жок.

.

Кембагал Дадаң өлгөн соң,
Кепин кылар бөзү жок.
Телибайдын энеси,
«Балам» – деп буга кеп айтат,
«Атаң өлдү келбейт» – деп,
«Айласын кылгын» – деп айтат.
«Кайрылып келбейт атаң жок,
Кепин кылар матаң жок.
Кантип муну көмөбүз?
Мындан башка капам жок.
Эчтеме менен оюң жок,
Конокко соёр коюң жок,
Салпайган жинди кунуң жок,
Сатып алар булуң жок.
Кантип жерге жашырам,
Кара жанда тыным жок.
Эч болбосо үйүңдө,

Челпек¹ кылар унуң жок.
Элеңдебей жүгүрүп,
Эжең жакын, барып кел,
Кепин берсе, кечикпей,
Ылдам барып алып кел.
Акыл салып кеп айтып,
Атаң өлдү деп айтып,
Эжеңе кабар салып кел,
Эки агаң мында көр казсын,
Кантип булар тим жатсын.
Ылдамыраак барып кел.
Эмне берсе алып кел! –
– Энеке макул болот деп,
Телибай кетти жүгүрүп,
Эрте өлгөн бир жан деп,
Атасынан түңүлүп.
Эжесине барды далдаңдап,
Телибай тентек кеп айтат,
– «Арманың барбы эжеке?
Атаң өлдү», – деп айтат.
Эжеси туруп ыйлады,
Элинин баарын жыйнады.
Атаң өлдү дегенде,
Ыйлабай чыдап турабы.
– «Мен келдим эже өзүңө,
Кулак салгын сөзүмө.
Энем сага жиберди,
Алып кел деп силерди.
Конокко соёр кой сурап,
Челпек кылар ун сурап.
Кеңеш кылып кеп сурап,
Кепин кылар бөз сурап,
Энем мени жиберди,
Берсин деди силерди.
Берериңди камдагын,
Бүгүн түштөн калбагын».

Айтып сөзүн угузуп,
Телибай турду темселеп,
Бачымыраак кетсек деп,
Айтып турду энтелеп.
Эжеси анда кеп айтат,
– Азыраак токто – деп айтат –
Сарамжалын бүтүрүп,
Санжап¹ кылып күтүнүп.
Койду саап алайын,
Сураганың берейин,
Койду саап болгон соң,
Өзүң менен жөнөйүн.
Азыраак сабыр кылгын деп,
Баланы ала тургун деп,
Баласын берди колуна.
Байкагын сөздүн соңуна,
Эмчектеги жаш бала,
Алар замат ыйлады,
Токтобостон көп ыйлап,
Телибайды кыйнады.
Ыйлаганы ырбады
Телибайды мээнет чырмады.
– Басыл-басыл бөбөк деп,
Баланын башын сылады.
Сылап көрсө баланын,
Балкылдап турат эмгеги,
Жара чыккан экен деп,
Башка сөзгө келбеди,
«Ыйлабаптыр бекер» – деп,
«Ириңдеп калган экен» – деп,
«Аман болсо бөбөгүм,
Мындан айгып кетер» – деп,
Телибай тентек шашпады,
Балакетти баштады.
Баланын мээсин «ириң» деп,
Алып жерге таштады.

Мээсин чукуп алган соң,
Өлүп калды баласы.
Акылы жок Телибайдын
Акмактыгын карачы,
Тынчып уктап калды деп,
Ойлоп калды санаасы.
Өлбөй бала калабы?
Өлөр жерде жарасы.
Ал аңгыча эжеси
Малын саап бүтүрдү.
Малын саап болгон соң,
Бармак болуп күтүндү.
Телибай тентек кеп айтат:
Эжесине эми айтат:
– Ириңдеп башы калыптыр,
Ириңин алдым – деп айтат,
Акылсыз эже билбепсиң,
Жарасын байкап жүрбөпсүң.
Жаман эже билбепсиң,
Жакшылап байкап жүрбөпсүң.
Мына береги жара – деп,
Жарасын эже кара – деп,
Ириңин алып салган соң,
Уктап калды бала – деп.
Эжеси алса баланы,
Эчак өлгөн жаны жок.
Жаны кеткен балада,
Бетинде кызыл каны жок.
Телибай түпкө жеттиң! деп,
Тентек ит турбай кеткин – деп,
Убалыма калдың – деп,
Уят кылып салдың – деп,
Эжеси ыйлап бакырып.
Эли-журтун чакырып,
Телибайды кудай урду деп,
Темтейип карап турду деп.

Түбүмө Телибай жетти деп,
Жетпегенде нетти? – деп,
Түрү суук түгөнгүр,
Түгөтүп таштап кетти – деп,
Балама кылды кесир деп.
Балакетти кетир – деп,
Жаш баламды өлтүрүп,
Бар беле менде өчүң? – деп.
Кейип ыйлап сөз айтып,
Кепин кылар без берип,
Челпек кылар ун берип, –
Конокко соёр кой берип, –
Буларды берип колуна,
Телибайды салды жолуна,
Тентек Телибай не кылат?
Байкаңар сөздүн соңуна.
Жетелеп кою колунда,
Келе жатса жолунда,
Алдынан бөрү жолукту,
Акмак Телибай оолукту.
«Чубалжык куйрук, көк чунак,
Бул кудайдын ити» – деп,
«Ити менен кудайдын
Эч кимдин болбойт иши» – деп,
«Жолумдан тосуп жүрүптүр,
Келеримди билиптир,
Кудайдын ити күлүкпү?
Менин коюм күлүкпү?
Билейин койдун чамасын,
Табайын иттин чарасын.
Көрөйүн койдун өнөрүн,
Жарыштырып көрөмүн.
Коюмдан бул өтпөйт – деп,
«Өтмөк турсун жетпейт» – деп,
Бөрүгө коюн жиберди,
«Сынайын» деп «силерди»,

Кою кетти колунан,
Бөрү кууду соңунан.
Каргашалуу Телибайдын.
Келеби иши оңунан?
Жеткен жерде карышкыр.
Койду басып жеп алды,
«Бүгүн жолум болду» – деп,
Тоого барып дем алды.
Жана Телибай жүгүрүп,
Азыраак жолго барганда
Айылына жакындап,
Арасы жакын калганда,
Казандай кара кудукту,
Көрө салды көз менен,
Сүйлөп турду сөз менен:
«Кудайымдын казаны,
Куру кайнап туруптур,
Көргөн-билген адам жок,
Көптөн бери куруптур.
Унду буга салыш – деп,
Чалгыч менен чалыш – деп,
Ашты кылып бүтүрүп,
Анан үйгө барыш» – деп,
Эчтемесин калтырбай,
Кудукка унду салыштыр.
Агаласын кетирип,
Чалгыч менен чалыштыр.
Азыраак болуп калды деп,
Армандуу болуп калыштыр.
Андан өтүп Телибай,
Көп камышка барыштыр,
Шамал тийсе камыштар,
Нары-бери ыргалат.
Алгандын баарын жоготуп,
Акмак Телибай кур калат.
«Мен көрбөпмүн башынан,

Өтүүчү элем кашынан.
Кур жүгүнүп туруптур,
Кудайымдын келини.
Алып келе жатканым –
Атамды ороор кепини.
Буга байлап өтөм – деп,
Тартынганым бекер – деп.
«Бүркөнчөк байлап өтпөсөм,
Таарынып келин кетер» – деп,
Айрып алып бир баштан,
Байлап жатат камышка,
Телибайдын ою жок,
Тартынып мындан калышка.
Баарын байлап бүткөн соң,
«Жарашып калды келин» – деп,
«Ушу кылган жумушум,
Кеткени жок тегин» – деп.
Акылсыз, акмак Телибай,
Акмактыгы билинип.
Атасынын кепини
Камышка калды илинип,
Адамда мындай заң болбойт,
Телибайдай акмак жан болбойт.
Энесине барбастан,
Эч кимдин тилин албастан,
Жакшы айткан сөзгө көнбөстөн,
Атасын келип көмбөстөн,
Телибай жинди темтейип,
Талаадан качып жоголду.
Минтип жүргөн Телибайдын,
Иши кайдан оңолду.
Акылы жок ордунда,
Атанын акы мойнунда,
Агалары күтүнүп,
Көрдү казып бүтүрүп,
Карап турган кезинде

Уят жок Телибай бетинде,
Эчтемени ойлобой,
Жетип барды кечинде.
Туруму болбойт сөзүндө,
Уяты жок өзүндө.
Анын арка жагынан,
Эжеси барды алсырап,
Атасынын үстүнө,
Баласы өлүп кансырап,
Эл жыйылып келишти,
Кошумча жардам беришти.
«Тапканыбыз ушу» – деп,
Дадаңбайды көмүштү.
«Бул Телибай оңбойт» – деп,
«Дегеле адам болбойт» – деп,
«Акыры бизди жок кылат,
Анан бизди койбойт» – деп,
Телибайды алышты,
Алыс жерге барышты.
Кийимин дырдай чечтирип,
Жылаңачтап салышты.
Агалары мындай дейт:
«Тоого чыгып барабыз,
Томкоруп алтын алабыз,
Бай болуп жыргап калабыз,
Алтын алып кулатсак,
Алтын келет жаркырап,
Кучактап кал алтынды,
Карап турбай алсырап.
Карап тургун көргөндө,
Кучактап кал келгенде.
Байкап тургун көргөндө,
Басып калгын келгенде!»
Телибай буга ынады,
Келгенде карап турабы,
Агалары барышты,

Отунду арбын алышты.
Казандай ташты чок кылып,
Аябай отту жагышты.
Өлтүрүүгө Телибайды,
Кептери бүтүп калышты.
Кызарып таш ысыды,
Жаккан отун көп болуп,
Төбөңдөн тийген Телибай,
Өз тууганга жек болду.
Таш кызарып болгон соң,
Көңүлүнө толгон соң,
Телибай деп чакырды,
Токтобостон бакырды.
– Акылы жок ит элең,
Аянып мындан калба – деп,
Таш барып түзгө барганда,
Басып калды кучактап,
Акмактыгын мындан бил,
Аяныч жок кылчактап,
Териси ташка жабышты,
Тентектин эбин табышты.
Анда Телибай кеп айтат:
Аянбаймын деп айтат –
Эки акем мында келгенче,
Эрдигимди көргөнчө,
Ыркырасаң, ыркыра,
Шыркырасаң, шыркыра,
– Эрдик кылар салтым – деп,
Коё бербейм алтын – деп,
Күйүп жатып жан берди,
Акмакты мындай ким көрдү!

ТООТАЙ МЕРГЕН МЕНЕН ПИАЛА СУЛУУ

Илгери-илгери бай магдырап, кедей мүңкүрөп
турган заманда Тоотай мергендин эне-атасы уулу он

үчкө карап, кызы Пиала сулуу жетиге толо электе эле ачкачылыктан ак-күп болуп бу жалган менен биринин артынан бири кош айтышат. Караар, көрөөрү жок эки жетим бири байдын коюн кайтарып, бири байбичесинин чыны аяктарын жууп, отун жагып, күлүн чыгарып жан сакташат. Жуунганга самын, куюнууга атыр жок Пиала Сулуунун алмадай ажарлуу бети шамал менен кирден тордоп, колу жарылат. Муну көрүп, зээни кейиген Тоотай кой жайып жүрүп тоодон эндик чөп жулуп келип, каймакка ачытып, сүйкөн деп карындашына берет. Ошондо Пиала Сулуу өксүп:

– Энекемдин барында,
Апакай эле бул жүзүм.
Күл чыгарып, от жакпай,
Тынч эле уйкум түнкүсүн.

Атакемдин барында,
Жупжумшак эле колдорум,
Чарт жарылып, кан чыгып,
Мен байкуш бүгүн оңбодум.

Энекемдин элеси,
Күндө эле келет кашыма.
Бай, байбиче текебер,
Маани бербейт жашыма.

Атакемди эстесем,
Көзүмдөн агат ачуу жаш.
Бир жакка басып кетүүгө,
Дарманым жок, алым аз.

Бир тууган агам Тоотай,
Он бешке жашы жете элек.
Эне да жок, ата жок,
Биз байкуштар эселек.

Жай өтүп эрте күз болсо,
Күз өтүп эрте кыш болсо.
Ачынган курсак тоюнаар,
Агамдын көөнү куш болсо.

Байлыкты деле самабайм,
Байкемдин башы жупталсын.
Айрылган кийим бүтөлөөр,
Зарымды укчу Кудайым.

Кемтикке деле кейибейм,
Кейиген менен не пайда.
Кетилген кесе бүтөлөөр,
Кейибейин бей пайда –

деп отун жагып, күлүн чыгарып байдын байбиче-
синин көзүн карап, ырыскы менен бакыт самап,
жыртылган кийимдерин жамап-жаскап, күн өткөрө
берет. Тоотай Мерген кой жайып жүрүп, тузак коюп,
чил кармайт. Жаа мээлеп кээ күндөрү жол болгондо
эчки-теке, атүгүл аркар кулжа атып келип, өз сыяк-
туу жетим-жесирлерге, кары-картаңдарга шыралгы
деп таратып, карындашына майлуу керчөөсүн алып
келип берип жүрөт.

Балапан күндөн куурадым,
Эркелеткен атам жок.
Аталуу бала көргөндө,
Аңтарылып ичим чок.

Байдын коюн кайтарып,
Башбаанектер үйүм жок.
Карындашым али жаш,
Медер болоор кишим жок.

Темир канат жетилээр,
Түйүндүн учу чечилээр.

Сүймөнчүк болуп элиме,
Мага да таалай кезигээр.

Жатындаш жалгыз Пиала,
Кыз да болсо дөөлөтүм.
Кур кылбай аны чоңойтсом,
Акыры кайтаар мээнетим.

Өмүр-сапар билгенге,
Шыдыр да болсун жолубуз.
Кыдыр даарып дайыма,
Узарса экен колубуз.

Уялашым Пиала,
Аман болчу садага.
Бир тууганың тиленет,
Жөлөк болгун агаңа –

деп көктү тиктеп, жүзүнө бата тартып, милтелүү мылтыгын ийинине асып, кара тоону көздөй жалгыз атынын башын бурат. Күн артынан күн, ай артынан айлар өтөт. Тоотай мергенден кабар жок болот. Эч караар-көрөөрү жок калган Пиала сулуунун айылдын башка бир бала көрбөгөн байдын байбичеси көзүнүн агы менен айланып, кыз кылып асырап алат. Аты торгойдой өзү ыргайдай болгон Тоотай Мерген арып азып келатса, алдынан кужулдаган эл жолугат. Мерген элди көрүп, хандын жарлыгына кулак түрөт: – Кимде ким менин кызымдын башындагы алманын үстүндөгү оймокту атып түшүрсө, кызымды ошого берем, ага кошуп жарым хандыгымды берем. Ал эми андай адам араңардан чыкпаса ичкен сууңарды бууйм, тукумуңарды тыптыйпыл кылам, – деп албууттанат Кара Хан. – Не болсо да бактымды сынап көрөйүн, – деп Тоотай өз өмүрүн тобокел кылат.

– Таксыр, узак жолдон чарчап, арып-азган жооочумун. Адегенде курсагымды тойгузуңуз, андан

кийин эч ким кирип чыкпаган жерде үч күн, үч түн уйкумду кандырайын да мылтыгымды тазалайын. Ошондон кийин гана кызыңыздын төбөсүнөн алма эле эмес, анын шакегин кошо атып түшүрөйүн, – деп уруксат сурайт.

Буга таң калган хан Тоотайдын өтүнүчүн аткарат. Үч күн, үч түн өтүп, элдин баары белгиленген жерге чогулушат. Өргүп эс алган мергенчи таамай мелжеп, кыздын шакегин алма үстүнөн атып түшүрөт. Буга ыраазы болгон кыздын атасы убадасына туруп, хандыгынын жарымын жана Тоотайга кызын берип, ак өргөө тигип, кырк күн оюн, кырк күн тоюн өткөрүп сайран курушат. Ошентип алар элине кайтып келип беймарал жашап калышат. Эл катары тирлиги өтө берет. Бирок ошол жылы кургакчылык болуп эгин чыкпай, чөп куурап, эл ачарчылыкка учурайт. Үй-бүлөсүнүн гана эмес элдин да камын көргөн Тоотай аң уулап, тоого чыгып кекилик, чил атып балдарга, эчки теке атып чал-кемпирлерге берип, айылын ачарчылыктан сактап калат. Муну уккан Өлбөс Хан ордосуна чакыртып жигитим болгун деп буюрат. Жигитиң боло албайм деп айтууга даабайт. Анткени ал хандын каарынан коркот. Үй-бүлөсүнө зыяны тийбесин деп хандын жигити да, ат кошчусу да болуп калат. Тоотай хандын зоболосун көтөрүү иретинде аны менен бирге ууга чыкканда көзгө атаар мерген болсо да анчейин көзгө түшпөөгө аракет кылат. Бир күнү эле өлбөс хандын жаалы кармап, калкына мындай дейт: – Жылда эле багымдагы жалгыз алтын алманы белгисиз куш жеп кетет. Ал алманы өзүм жеп, жашарып турчу элем. Эгер ошол кушту кармап келээр адам табылбаса баарыңардын башыңарды алам. Катуудан казан, жумшактан гүл гана калат! – деп каарданат.

Элдин айласы алты болот. Мүңкүрөшүп үйлөрүнөн чыкпай калган карылардын бири айыл жакшы-

ларына кеңеш салат: – Тоотайды көзгө атаар мерген деп укчу элем. Каардуу хандын жаалынан куткарса бир гана Тоотай куткарат. Кулдук уруп алдына баралы,– дейт. Түп көтөрүлө карысы да, жашы да моюндарына курларын салышып мергенге келишет. Калкын бөөдө кырылып кетүүдөн сактагысы келген Тоотай аттын мыктысын тандап минип, кырк күндүк күлазыгын камдап, алтын алманы жеп кетип жүргөн кушту атып келмекчи болуп жолго аттанып жатканын сезген карындашы Пиала сулуу агасына алтын куштун дарегин айтып, андан түшүп калган бир тал саңоор жүнүн агасына берет. Пиала сулуу буларды айтат: – Улуу тоого жакындаганда аска-зоонун түбүндө бир түп алтын талдын кылда чокусунда алтын куш уктап жатат. Ал эми тал түбүндө ат башындай алтынды жети баштуу ажыдаар кайтарып жатат. Бул мен берген бир тал саңоор жүндү күйгүз да, далдаа жерден байкап тур.

Тоотай мерген карындашы айткан жерге келип анын айтканындай жасайт. Бир тал саңоор жүн күйүп бүтөөрү менен баягы ат башындай алтын кара ташка айланып, жети баштуу ажыдаар чытырман токойго айланып, жалгыз алтын тал шоңкоюп күйгөн дарак болуп, анын чокусундагы алтын куш далбалактап учуп Тоотайдын таман астына келип түшүп калат. Буга таң калган мерген кушту алып, арып-азып, өзү ыргайдай, аты торгойдой болуп, араң дегенде хан ордого илкий-калкый кирип келип, Өлбөс ханга алтын кушту тапшырып, калкын өлүмдөн аман алып калат.

Хан өмүрүнүн узараарына кубанып мергенге жалгыз кызына кошуп килем-келче, алтын-күмүштү кырк төөгө жүктөп, кырк нөкөрүн кошуп берип Тоотайдын элине жөнөтөт. Анын аркасы менен жан сактаган эли Тоотайдын келгенине аябай сүйүнүшөт. Көп өтпөй Тоотай жүдөгөн элин багуу үчүн кайра

эле ууга аттанат. Уудан келсе карындашы аябай жүдөгөн болот. Көрсө жеңелери анын сулуулугуна, акылдуулугуна ичтери күйүп, тамак бербей кезертип, кезеги келгенде чымчып урушуп, кордук көрсөтүшөт. Тоотайдын сыйыкрчылык касиети болгондуктан, ууга кетип баратканда карындашын коён кылып сыйкырлап кетет. Жеңелери ага деле болушпайт. Коёнду чыбык менен сабап, оттон алып сууга, суудан алып отко салышат. Айласы куруган Тоотай карындашын атка учкаштырып, өзү менен тоого алып кетет. Зайыптары кайын сиңдисин биротоло өлтүрмөкчү болуп эрегишип алышат, себеби үйгө келген аңдын же буту, же колу жок болгон болот. Болду болбоду Пиала сулууну Тоотай багып жүрөт окшойт дешип, алар күйөөсүнүн атынын куйругуна кызыл жибек байлап, артынан аңдуу салышат. Аскасы асман тиреген тоонун этегинде чоң жардын оозунда баягы куйругуна кызыл жибек жип байланган аттын байланып турганын көрүшөт да далдаага жашынып алышып, Тоотайдын кетишин күтүшөт. Карындашына аткан эчкисинин бир санын бышырып берип, көңүлү жайланган мергенчи эч капары жок жакага түшөт. Кетээри менен эки зайып акырын жылып, жар түбүндөгү үңкүргө түшөт. Мурдагысынан да сулуу, үлбүрөгөн, назик Сулууну көргөн көздөрүнө ишенишпей, ичтери ого бетер туталанып күйүп: – Ии, кызык, биз сени сагынып кеттик. Башыңды жууп, чачыңды өрүп берели, – деп анткорлонушат. Оюнда эч арамы жок Пиала чачын таратып, өрдүрмөкчү болуп бир заматта көшүлүп уктап кетет. Улам бирине эркелеп, курсант болгон Пиала сулуу бу жарыкчылык менен коштошконун сезбей калат. Өлтүрөбүз деген мүдөөлөрүнө жеткен жеңелери акырын жылып төтө жол менен Тоотайдан мурда келишип, беймарал эч нерсе болбогондой аны күлүп-жайнап тосуп алышат.

Эч нерседен капары жок мерген бир топ күндөн кийин үңкүргө келсе Пиала сулуу өлүп жаткан болот. Айласы алты болгон Тоотай мерген эмне кылаар айласын таппай, башын ташка уруп, өйдө да чабат, төмөн да чабат. Көзүнүн жашы талаа-талаа. Арчадан табыт жасап, бугунун мүйүзүнө илип, Пиала сулууну жерге көмүүгө да ыраа көрбөй, көзү көрбөгөн, кулагы укпаган жакка алып жөнөйт. Күн жүрөт, түн жүрөт, анын кайгысын кошо бөлүшкөн бууркандап аккан дарыя суусу менен гана түгөнбөгөн жол болот. Бир оокумда чарчагандан бир аз чыrm эткен Тоотай көзүн ачса жанындагы бугусу жок, дарыянын жай аккан жеринде суу ичип турган экен. Мүйүзүндөгү табыттан дайын жок. Дарыяны бойлоп канча чуркаганын билбейт, аны издеп келген зайыптары менен журту кайгыга чөккөн мергенди жалбарып жатып үйүнө алып кетишет. Ай жаттыбы, жыл жаттыбы Тоотай бир аз сакаят. Ошол тушта Күлбөс хан журт которуп кетип бара жатып көзгө атаар Тоотай мергендин акыбалын билмекчи болуп, анын айылына конуп калат. Атагын алыстан уккан мергенчини сынамак болот. Көптөн бери жаа атып, мылтык мээ-легенди сагынып калган Тоотай ат башындай алтын жамбыны ат чабым жерден, кой башындай күмүш жамбыны күнчүлүк жерден атып түшүрүп, Өлбөс хандын купулуна толот. Анын чакыруусу менен бир аз ирденип, хандын айтуусу менен анын үйүндө тогуз ай, тогуз күн эс алып, чардап, хандын кызынан уул төрөлгөндө гана айылына кетүүнү чечет. Ошондо Өлбөс хан күйөө баласы Тоотай мергенди урматтап-сыйлап, үртүктөп мыкты ат мингизип, жолборс, илбирс, карышкыр ичиктерден кабаттап жаптырып, жумшаарына күң, кул берген экен.

ТӨЛГӨЧҮ

Илгери бир кедей адам жашаптыр. Бир күнү аялы ага ачууланып:

– Сен эркексиңби, бир жерден ичерге тамак, киерге кийим таап келсең боло. Сага чыккандан бери агартып көйнөк кийбедим, алгылыктуу оокат ичпедим. Качанкыга чейин эле эч нерсеге жетинбей, жорудай болуп жүрөмүн! – деп буркан-шаркан түшөт.

– Оокатты мен кайдан таап келем. Бирөөлөр мага оокатын бекер бербесе, эмне кыл дейсиң. Айтчы деги, кайда барып, эмне кылайын? – дейт күйөөсү айласы кетип.

Аялы күйөөсүнө бир жоолук менен кырк кумалак берди да, ушуларды алып эки жолдун кошулган жерине барып отургун, же базарга баргын. Жоолукту алдына жайып кой, кумалакты жоолуктун үстүнө чачып ташта. Жаныңдан өткөн кишилер: – Ой, бул эмнең, эмне кылып отурасың? – деп сурашат. Ошондо сен: – Ушул кумалактар менен элдин жоголгон малын таап берем, жаман иштерин айтып берем, бул чачылып жаткан кырк бир кумалакты «төлгө» деп коёт. Андан көрө келип төлгө салдыр, – деп жооп бере бергин..

Жоголгон малын кантип табамын, эч нерсени билбесем, эмнени айтамын. Кайсы жаман-жакшы иштерин билмек элем, – дейт күйөөсү.

– Бирөө келет, мен кой жоготтум деп, анда сен кумалактарды колуңа уучтап туруп жоолукка чачып таштагын да оозуңа эмне кирсе, ошону айта бергин. Ошол айтып бергениң үчүн алар сага акча беришет. Ошол тапканың менен оокат кылабыз! – деп аялы безилдеди.

Ары ойлонуп, бери ойлонуп, аялынын сөзүнөн чыга албай баягы кедей, эки жолдун айрылышына

келип отурду. Жоолукту алдына жайып коюп, ага кумалактарды чачып салып отура берди. Бир маалда эшегин жоготкон бир киши келди да:

– Бул жерде эмне кылып отурасың? – деп сурады.

– Мен төлгөчүмүн. Элдин жоготкон малын төлгө салып таап берем! Башка да жаңылыктардан айтып берем, – деди кедей.

– Менин эшегим жоголуп кетти эле, төлгөндү тартып ошону таап берчи, – деп баягы киши төлгөчүгө беш тыйын таштады. Төлгөчү кумалактарын уучтап туруп жоолуктун бетине чачып жиберип, аларды тиктеп ойлонуп калат. Эмне айтарын билбей, оозуна эч нерсе кирбей, тунжурай түшөт. Төлгөчү, кедей илгери бир кезде ооруп, ага табып узун жалбырактуу «санаа» деп аталган чөп берип дарылап, айыктырганы кылт эсине түшө калат да, эшектин ээсине карап:

– Сен санаа ичкин, – дейт.

Менин жоголгон эшегим табылабы же табылбайбы, ошону ачык айтпайсыңбы. Санаа ичкидей мен кесел белем, эч оорум жок, – дейт. Көп сүйлөбөй барып менин айтканымды кылгын! – дейт төлгөчү да.

Баягы эшегин жоготкон адам үйүнө барып, төлгөчүнүн айтканы боюнча санаа ичет. Санаа тигинин ичин ала баштайт. Тигил шашылып камыштын арасына барып отура калса, аерден шабыраган дабыш чыгат. Тиги киши шабыраган эмне болду деп, карай салса, өзүнүн жоголгон эшеги ошол жерде жүрөт. Ал эшегин таап алып, сүйүнгөнүнөн кайта төлгөчүгө келип: – Сен накта олуя төлгөчү экенсиң, капкачан жоголгон эшегимди таап бербедиңби, – деп сүйүнүп дагы акча берип кетет.

Ошентип, бара-бара баягы кедей төлгөчү атанып кеткен экен.

ТУКА МЕНЕН ЖОЛДОШ

Илгери Туймаза шаарында Калыбек деген атактуу соодагер болгон. Өзү башкыр. Карамагында адамдары менен соода кылып жүрсө да, кедейлерге абдан кайрымдуу экен. Ошон үчүн эл аны жакшы көрүп, Калыбек бай деп сыйлашат. Анын малын алып байыган адамдар кийин Калыбекти эске албай, тескерисинче, эрегише башташат. Себеби Калыбектин жалгыз баласы жаш, ошону пайдаланып, Калыбектин соодасын кылып жүргөндөр үч жылы бою Калыбекке зыяндан башка эч нерсе тарттырбайт. Калыбек өзү соода кылуудан жадап, үйүндөгү алгы-бергисин башкара турган адамы болбогондуктан, он үч жашар Тука деген жалгыз баласын чакырып алып:

– Балам, мен картайдым, өзүм кетсем, үйдөгү жумушту тындыра турган адамым жок. Башка адамдардын мага келтирген зыянын өзүң билесиң, сен зыян кылсаң да, пайда кылсаң да өз эмессиңби, ишти өзүң ал. Соода кылганды үйрөнөрсүң. Ушинтип жүрүп, мен өлүп калсам, дале куржалак калган сен болосуң, – дейт.

Атасынын айткан сөзү баласынын көңүлүнө түшүп, баласы Тука ойлонуп калат. Атам мени соода кылуу үчүн бир жакка жибере турган болгон го. Биринчи барганда мага көп пул бербесе экен. Мени менен бирге тааныш жана ишенимдүү кишилерди кошуп жиберсе экен дейт ичинен. Калыбек баласынын бул оюн туюп, баласынын жаман болбосуна да ишенет.

Баласы жолго чыгардын алдында түлөө кылып, тогуз төөгө мата жүктөп, баласынын жанына жети жигит кошуп, Калыбек анан эки осуят айтат.

– Жолдо кетип баратып ойдуң жерге конбо. Пааналай турган жери бар экен деп, эски кыштоого

да конбо. Себеби ууру каракчылар ошондой жерди пайдаланып, зыян келтирет. Тука бала жолдоштору менен жолго чыгып, эки күн жол жүрөт. Үчүнчү күнү кечинде ачык эле жерден белине байланган чолок кылычы бар, орто жашка келип калган бир адам учурап, Тукадан:

– Кай жерден чыктыңар, кайсы жерге барасыңар? – деп сурайт.

Анда Тука Башкыртстандан чыккандыгын жана кайсы жакка бара тургандыгын айтып берет. Тука сөзүн айтып бүткөндөн кийин, андан:

– Эми сиз кай жерден чыктыңыз, кайда барасыз? – деп сурайт.

– Биздин айыл анча деле алыс эмес, жарым күндүк жер. Силер бараткан шаарга барам. Астымдагы минген ат жарамсыз. Силерге чиркешсем болобу? – деп айтат.

Туканын жолдоштору бул сунушка каршы болот.

Себеби Калыбек бай баласын жиберип атканда эки осуят айтты эле, бул адамдын колунда жарагы бар экен. Душмандык кылышы ыктымал дешет. Бирок Тука чогуу жүрүүгө макул болот.

– Абдан жакшы, – дейт Тука, – бизге да өзүңүзгө окшогон жол билген адам керек. Аңгыча күн батат. Түнөп кетели десе, чоң сайдын бою экен. Тука атасынын сөзү боюнча ал жерге конгусу келбейт. Тигил жолоочу ушул эле жерге түнөп өтүүгө дилгирленет. Бар милдетин мойнуна алып, айткан жерине кондураат.

Баары уктап калгандан кийин, таңга жуук бир ышкырык чыгат. Аны куралчан адам угат. Ажыдаар оозун ачып, соргону калыптыр. Чолок кылычын колуна ала коюп, ажыдаарды карай басат. Ажыдаар оп тартат. Кылычты оозуна кептей кармайт. Ажыдаар куйругуна чейин жара тилинип түшөт. Алиги адам ажыдаардын ичинен чыгып, Тукага жана анын жол-

дошторуна билгизбестен ажыдаардын өлүгүн алыс жерге алып барып өрттөп, күлүн баштыкка салып алат да, ордуна жатып калат.

Соодагерлер бул окуяны катуу уктап калгандыктан сезишпейт. Эртең менен эрте туруп, сапар улашат. Кечинде дагы бир эски кыштоого келишет. Консокпу деп турушканда, баягы кылычы бар адам:

– Тобокел, коно берелик, – дейт. Жүктөрдү чечишип, эс алышат, баары уктайт. Жолдон кошулган адам эки жакты карап жатса, бир чуулдаган үн угулат. Чолок кылычын алып, дабыш чыккан жакка барат. Бир эски үй. Ал үйгө кирет. Үйдүн үч кабат эшиги бар экен. Үчүнчү эшикти ачса, бир сулуу кыз, жети дөө олтурганын көрөт. Ал дөөлөр алиги кызды кимибиз алабыз деп, кыжылдашып атат. Кылычы бар жолоочу босогодо жашынып турат. Аңгыча:

– Адамзаттын жыты жыттанып калды. Мен эки-жакты байкайынчы, – деп, дөөлөрдүн эң чоңу эшикти карай барат. Ал тар эшиктен эңкейип өтө бергенде, жолоочу чолок кылычы менен дөөнүн башын кесе чабат. Ушинтип, улам эшикти карай жөнөгөнүнүн башын алып отуруп, баарын өлтүрөт.

Дөөлөр өлүп бүткөндөн кийин, үйдүн ичине кирсе, бир жаш сулуу кыз:

– Менин да адам баласын көрө турган күнүм бар экен ээ, – деп ыйлап жиберет. Жолоочу кыздан кандайча дөөлөрдүн колуна түшүп калганын сурайт. Анда кыз айтат:

– Мен Мерий деген шаардагы хандын башкы увазиринин кызы элем. Эл мени увазирдин жакшы кызы бар деп сөз кылып, хан балдарына ыйгарып жүргөн болушат. Акыры хан балдары жуучу жиберет. Буга атам да жана мен да моюн сунбай мойноп коёбуз. Бул дөөлөр ошол айың сөздү угуп, эл-журтту чаап, мени тартып келгенине үч күн болот. Булардын адаби боюнча бирөө менчиктеп алмайынча, кызга тийбейт

экен. Мага эч кандай кыйынчылык көргөзгөн жок. Үч күндөн бери өздөрү бир биринен талашып, чатагы бүтпөй кыжылдашып жаткан эле. Сиз тезирээк кетиниз, өлтүрүп коюшу ыктымал. Сиз, аман-эсен элге барыңыз, менден кабар айтып коюңуз – дейт.

Анда жолоочу кызга айтат:

– Сен капаланып кам жебе, мен сенин душмандарыңды өлтүрүп койдум. Жетөөнү тең. Сен ушул жерде олтура бер. Мен элге кайра кайтаарда сени алып кетем. Коркпо. Дөө-мөө деген эми болбойт, – дейт.

Кыз дөөлөрдүн өлүгүн көрүп кубанат. Бул адам кайта кетип баратканда ала кетээр деп, күтүп кала берет. Тука жанындагы жолдоштору менен бул окуяны дагы сезбей калат. Бейкапар дагы сапарын улашат.

Бир нече күн жол жүрүп, бир элге жетишет. Көбүнүн бир колу, же бир буту жок. Баары эле чолок. Көрсө, булар баягы ажыдаар мекендеген сайдагы эл экен. Биринин бутун, биринин колун ажыдаар жеп турган. Андан коркуп, жер оодарды болушкан экен.

Жолдон кошулган адам жергиликтүү элден эми эмне менен эмдесе айыгаарын сурайт. Эл ажыдаардын уусун айтышат.

– Эгер, – дейт алар, – биздин мунжу болгон колу-бутубузду айыктырсаңыз, тогуз төө кызыл алтын беребиз.

Тука жолоочудан айыктырып беришин өтүнөт. Жолоочу баягы ажыдаардын күлүнөн дары жасап, элди эмдеп айыктырат.

– Атым – Жолдош, – дейт Тукага жолоочу элди айыктырып бүтүп, тогуз төө алтынды салган соң, сенин өтүнүчүң аткарылды Тука, мага олжонун кереги жок, сен ал.

Соодагерлер ошол жерден соодасын жасап, Ата Журтун көздөй жол тартышат. Арадан үч күн өткөндөн кийин баягы кыз турган эски кыштоого келишет. Жолдош кызды алып келет. Кыз ошол мезгилде он

беш жашта экен. Өң-түсүнө, эс-акылына баары аңтаң. Жолдош жок кезде соодагерлер: –Жолдош биринчи олжосун бизге берди, эмкиси өзүнүкү болууга тийиш. Кызды бизге бер деш уят,– деп ойлошот.

Аптанын эртеси таң атаар маалда Тука айылына аман-эсен жетет. Жолдош ушул убакка чейин Тукага чын сырын айткан эмес жана билдирген да эмес эле, кайып-каскагынан бул жолу Жолдош сыр капчыгын ачып салды:

– Силер жолго чыкканга бир ай, он күн болду. Ошондон бери бирге келе жатам. Бирок ушул күнгө чейин, мен силерге бир ооз сырымды да, бир ооз акылымды да айткан жокмун. Эми айтайын. Анткени ар кимибиз өз-өз жайыбызга кеткен турабыз. Тука, балам, сен али жашсың, өмүрүндө биринчи ирет жол жүрүп кайттың. Сенин көргөнүңдөн көрбөгөнүң абдан көп. Мен башкыр элинин баатыры болом. Кандын Зейне деген кызын сүйүп калып, аны ала качып жүрөм. Отуз беш жыл болду. Сенин атаң Калыбек мени жакшы билет. Эми сага айтаарым – атаң Калыбек эки бир тууганыма көп жакшылык кылган. Аларга мал бөлүп берип байыткан. Бир туугандарым атаңдын ал кылган жакшылыгын билген жок. Алардын абийирин мен жууюн деп сага кызмат кылдым. Мына бул сулуу – сеники. Тогуз төө кызыл алтын – кыздын себи. Эми менин дагы бир айтаарым мындай: мындан кийин узак жолго чыкпагын. Мага уруксат бер, мен өз элиме кетейин дейт да, Жолдош жолго чыгат.

Тука эли менен ошентип жырғап жатып калган экен.

ТҮШҮНӨН ЧОЧУГАН АТА

Таң мелмилдеп атып жаткан эле. Түшүнөн чоочуган ата көл-шал болуп тердеп калыптыр. Башынан

кара буусу чыгып, бир капталынан экинчи капталына оодарылганда боз үйдүн капшытында турган арча бешиктеги небереси эмчек издеп чукуранып жаткан экен. Түшүнөн катуу чочуган чокчогой сакалы тоголок бетине жарашкан, кызыл жүздүү чоң ата эми уктай албасына көзү жеткендей керегенин башынан чепкенин алып, желбегей жамынып, кер жоргосу байланган мамы ташты көздөй кадам таштады. Ээсин жаземдебей тааныган камбарата тукуму тыбырчылап, ага карап окуранып алды. Күндө таңга маал жеген бир баштык сулуну ээси кер жоргонун башына кийгизип, кордо турган кумганын көздөй жөнөдү. Арадан көп өттүбү, баамдабаган Туткуч ата тээ төмөн сайга түшүп кеткенин эми гана байкады. Боз үйдүн төрүндө илинген карышкыр ичиктин алдында бүктөлүү турган жайнамазын алып саждага жыгылган боюнча түбөлүк уйкуга кеткенин мал четиндеги уулу да, балтыр бешик баласын эмизип жаткан келини да билишкен жок. Ал эми чоң ата бул жалган менен кош айтышып кетээрдин алдында төмөнкү окуяны көз алдынан өткөрүп алган эле. Ал мындай болчу.

Туткуч ата Айтпайдын медер туткан жападан жалгыз уулу эле. Ырымдап атын тутунуп жүрөлү деп Туткуч койгону да ошондон улам белем. Кичинесинен эле тың чыгып, жаа тартып, чоңоё түшкөндө милтелүү мылтык менен тоодон түрдүү аңдарды атып келип, бир айылдын акылдуу, сулуу кызына үйлөнөт. Ал да жалгыз эле уулдуу болот. Уулу там-туң басып калганда жылына жакага адамзат баласын алып кетип жүрүүчү карт карышкыр канчыгы бул жолу Туткуч мергенчинин жалгыз медеги кичинекей Сейитти желкесинен тиштеп алып кетет. Канткенде да бул кашабанды таап, баласы тирүү болсо баласын, өлүү болсо канчыктын өзүн бөктөрүп келмек болот.

Бир айлык күлазыгын алып, милтелүү мылтыгын асынып, кер жоргосуна минип «чу» деп аттын башын коё берет. Туткучтун акылчысы, өмүрлүк жары Гүлсана аны аттантып жатып, эки келеп төөнүн чуудасынан эшилген арканды бөктөрүнчөгүнө кошуп берет. Кандайдыр бир кырсыкты сезгендей мергенчи арканды алып белине ороп, аска түбүндөгү жардын түпкүрүндөгү үңкүргө үңүлөт. Өзүнө тааныш наристе жыты мурдуна «бурр» деп, мемиреп уктап жаткан баласынын элеси көз алдында тартыла түшөт. Белиндеги эки келеп аркандын бир учун атынын чылбырына байлап, аска түбүндөгү караңгы үңкүргө көз ирмемде түшүп келет. Ал элестеткендей эле уулу ууртунан жылмайып, кашабаңдын сүтүнө тойгон бойдон бойтоюп уктап жаткан болот. Шашып-бушуп мергенчи уктаган уулун койнуна ката асканын чокусунда турган кержоргосуна «бизди тарт!» дегендей ишарат кылат.

Ааламды жаңырта катуу кишенеген кержоргонун дабышынан шек алган карт канчык карышкыр үңкүрдүн ары жагынан келип асманды көздөй учуп бара жаткан ата менен баланы гана акыркы жолу көрүп калат.

Ошентип карт карышкыр боздоп-боздоп, аянычтуу улуп, тумшугу менен кыбыланы жазданып жан берет. Көрсө, дал ошол кашабаңдын тагдырын көз алдынан бир өткөрүп алып уулу Сейиттин аман калганына ыраазы болгондой чоң ата бу жалган дүйнө менен кош айтышып кете берген экен.

ТҮШЧҮЛ ПАДЫША

Илгери-илгери калкты акыйкат башкарган падыша болгон экен. Падыша бир күнү журтун жыйнап түш көргөнүн айтат. Кандай түш көргөнүн жана

анын туура жообун ким тапса, кол башындай алтын менен сыйларын жарыя кылат. Турмушунан кыйналган кембагал кедейдин уулу табышмактын жообу эмне болду экен деп башын мыкчып олтурса, капысынан эле бет маңдайында ак жылан пайда болуп, тикесинен тик сайылып адамча:

– Катуу ойлонуп кыйналгандан көрө, падышага барып туура жообун айт да алган алтыныңдын жарымын мага бер. Ал табышмактын жообу – түлкү деп күтө турган жерин көрсөтүп көздөн кайым болот. Табышмактын жообун укканына сүйүнгөн бала тызылдап чуркап барып, падышага жообун айтып, кол башындай алтынды сыйлыкка алат. Бирок ал жылан күткөн жолдон эмес, башка жол менен кетип калат. Ошентип кедейдин уулу алтынын малга алмаштырып байып жашап калат.

Күндөрдүн бир күнүндө падыша дагы элин жыйнап түш көргөнүн, анын кандай түш экенин, туура жообун ким тапса кой башындай алтын берерин жарыя кылат. Ошондо баягы кедейдин баласы катуу ойлонуп:

– Жыланды бекер алдаган экенмин. Ал бул жолу да түштүн жандырмагын туура айтып берет беле? – деп өкүнүп олтурса, бет маңдайынан баягы ак жылан тикесинен тик туруп, ал түштүн жообу – карышкыр деп, кой башындай алтындын жарымын мага берип кет. Сени бул арчанын түбүндөгү таштын коңулунан күтөмүн деп ошол замат көздөн кайым болот.

Бала падышага келип түшүнүн жообун айтып, кой башындай алтынды сыйлыкка алат. Жыландын көрсөткөн жерине келип:

– Урматтуу таксыр, сыйлыкты баарын сиз эле алыңыз! – деп коңулдан башын чыгарган жыландын башын жанчып салат. Ошентип кедейдин баласы кой башындай алтынды малга алмашып, ого бетер байып, байлыкка марып, жыргап-куунап жашап калат.

Дагы бир ошондой күндөрдүн бир күнүндө баягы падыша дагы түш көрүп, элин жыйнап:

– Ким түшүмдүн жообун туура тапса, ат башындай алтын берем. Эгер түшүмдүн жообун таппасаңар катуудан казан, жумшактан гүл гана калат! – деп катуу каарданат.

Ошондо жыланды өлтүргөнүнө бала чындап өкүнөт. Бирок анда да жылан өлбөй калган болот. Катуу өкүнүп, эмне кылар айласын таппай отурган баланын бет маңдайынан баягы ак жылан дагы пайда болуп:

– Сен мени эң биринчи жолу алдадың эле. Кийинки жолу мени өлтүрөйүн дегениңде, мен башымды тартып алганга үлгүрүп, өлбөй калган элем. Эми да түштүн туура жообун айтайын, ал – кой. Алган алтындын жарымын мага берип кетээрсиң, – деп дагы заматта көздөн кайым болот.

Бала түштүн туура жообун айтып тердеп-кургап, ат башындай алтынды алып жылан менен болжошкон жерге келет. Бирок жылан ал жерде жок болуп чыгат. Кедейдин баласынын бет маңдайынан жайкалган аппак кийинген ак сакалчан карыя: «Балам, падышаңардын түшүн жоруган жылан мен болчумун.

Түлкү – дегеним адамдар канчалык бакубатбардар жашашса да бирин-бири түлкүдөй болуп амалкөйлүк, митайымдык, куулук-шумдук менен алдашат, сен мени алдагандай.

Карышкыр – дегеним адамдардын алдуусу алсызын өлтүрүп, кордоп араандары ачылат – сен мени өлтүргөндөй.

Кой – дегеним алдамай-өлтүрмөйдү токтотуп, кой сыяктуу тынч заманда жашайлы дегеним. Көрдүңөрбү, падышаңардын көсөмдүгүн, кеменгерлигин. Сен эми бул ат башындай алтынды акчага, малга алмаштырып, жетим-жесир, кары-картаң, оору-сыркоолорго таратып бер деп карыя көздөн кайым болот.

Баягы түшчүл падыша да жашы келип, казына-ны элге берүүнү туура көрүп, өзүнүн ордуна журтка адилет, акыйкат бийлик жүргүзө турган акылдуу мураскор адам издеген экен калк ичинен. Көрсө, ал ак сакалчан карыя – Кыдыр Ата тура.

Бала баягы карыянын айтканындай кылып алтынды кедей-кембагал, жарды-жалчыларга бөлүштүрүп берип, түшчүл падыша аны өз ордуна падыша кылып калтырган экен.

Ошентип түш оой карды ачкан койлор тоону беттеп, оттуу бетегени качырышканда көмөкөйдөн чыккан аргендей коңур, жагымдуу үнү менен Ырамандын Ырчыуулу теребелди көшүткөндө сайраган булбулдар да басылып тыңшап калгандай болоор эле:

Тоолордо менин өмүрүм,
Тозбосо экен көңүлүм.
Алдымда жайган койлорум,
Болбосо экен өлүмү.

Ата-энем болсун аман-соо,
Мен дагы эсен болоюн.
Жамандык жолдон буттаса,
Алдынан аны тороюн.

Кызылдан сенин жоолугуң,
Кызыгып сени тоорудум.
Көрүнүп койсоң не болот,
Кызыл жүз кызы тоолуктун.

Жашылдан сенин жоолугуң,
Жактырып сени тоорудум.
Жароокер жаным кыйнаба,
Себеби сенсиң оорунун.

Сарсанаа болом күнүгө,
Саксактап барам үйүңө.

Санаамдан такыр чыкпадың,
Санаалаш болчу сүйүүмө.

Махабат гүлү ачылса,
Таалайым бирге ташыса,
Табийгат кошо биз менен,
Кубанып көзү жашыса.

Оболоп учкан куштардан,
Өзүңө салам жиберем.
Өзгөдөн артык көрөмүн,
Өзүңсүз кандай күн көрөм.

Жалбырттап күйөт жүрөгүм,
Жеталбай сага жүрөмүн.
Жетпей калсам арман ай,
Кантип өмүр сүрөмүн, –

деп ашыктык ырын ырдап күүгүм талаш койлорун
жакага айдашып, кайра эле таң атып кезек жомокчу
Жоламан уулуна келет.

УБАДАГА БЕК ЖИГИТ

Илгери өткөн заманда үч бир тууган болгон экен.
Алар ата-энеден эрте ажырап, көрүнгөн байдын жу-
мушун жасап, эптеп күн көрүшөт. Бир күнү байдын
чөбүн чаап, аябай чарчап, көлөкөдө дем алып оту-
рушса, жакын эле жерге бир топ кара чыйырчыктар
конуп калат. Биринен бири озуп, жем издеп жаткан
кара чыйырчыктарга карап, бир туугандын улуусу:

– Ой чиркин, ушундай жер жайнаган малым
болсо, өмүр бою бир да кишини иренжитпей, кенен
өмүр сүрүп өтөр элем, – деп улутунат.

– Эгер менин ушундай короо-короо коюм болсо,
өзүбүз сыяктуу кедей-кембагалдарга каралашып,

үйгө мейман келсе кой союп, элди ар дайым сыйлап, алардан алкыш алып гана жүрөт элем! – деп ортончу бир тууганы өзүнчө тилек кылат.

Алардын эң кичүүсү үндөбөй отурган соң:

– Ал эми сенин ушунча малың болсо, эмне кылар элең? – деп сурашат эки агасы.

– Менби?! Менин мынча малым болбой эле, эл катарлуу азын-оолак жандыгым, үстүмдө үйүм, жанымда акыл-эстүү жарым болсо, мен дагы эч кимди иренжитпей өмүр сүрөр элем, – деп жооп берет.

Алар ушундай таттуу кыялга батып, ойлору менен жыргап жатышканда, маңдайына келип калган ак сакалдуу карыяны байкабай калышат. Сакалы тизесине түшкөн алиги карыянын кайдан чыга калганын билишпей, үчөө тең орундарынан атып турушат.

– Менин атым Убада, балдарым, – дейт карыя. – Силердин тилегиңерди жанатадан бери угуп турдум. Эгерде силер айткан сөзүңөргө турсаңар, мен силердин тилегиңерди орундаймын! – дейт таягын көтөрүп.

– Биздин тилегибизди орундатсаңыз, биз айткан сөзүбүзгө турабыз. Эч качан жаңылбайбыз! – дешти бир туугандар.

– Эмесе, мен силердин тилегиңерди орундайын. Сен экөөң мал дедиңер, тээтиги көрүнгөн дөбөнүн артында эки короо кой жайылып жүрөт. Бир короосу өңчөй ак, экинчи короосу жалаң кара түстө. Барып, бириң агын, экинчиң карасын алгыла деп, күнгө чагылышкан таягын силкип-силкип алды. Экөө чуркаган боюнча карыянын көрсөткөн жерине келишсе, чын эле эки короо кой жайылып жүрөт. Экөө эки короону айдап, эки тарапка өздөрүнчө кетишет. Карыя таягын силкип-силкип туруп, эң кичүүсүнө карап:

– Эми сен тээтиги түтүн чыккан жерге бар. Үй дең тилеген үйүң, өмүрлүк жарың, азын-оолак малың

ошол жерде. Бар эми, тилеген тилегиңе жет! – деп ак сакалын сылап коюп, карыя көздөн кайым болот.

Ушул күндөн баштап, үч бир туугандын турмуштары оңолуп, өз тилектерине жетип, жакшы жашап калышат. Күндөр жылып, айлар оошуп, жылдар өтөт. Бир күнү баягы карыя Убада, жайына Пейил менен Бакытты ээрчитип: – Ошол жигиттерди барып сынап көрөлүк, айткан сөздөрүнө турар бекен? – деп жолго чыгышат. Алай-дүлөй бороон болуп жатканда алды менен улуусунун үйүнө келишет.

– Биз кудайы конок болобуз. Бороон өпкөдөн өтүп баратат. Отуңа жылынып, муздаган сөөктү жылытып чыгалы, үйгө кирүүгө уруксат эт, баатыр! – дейт келген карыялардын үндөрү дирилдеп.

Малына ээ боло албай жаткан бай:

– Ушундай кымгуутта, койлор сууктан кырылып жатканда, конок эмес кудай болсоңор да кеткиле! – деп кыйкырат.

Сакалдарына муз тоңуп, калтыраган карыялар ал жерден чыгып, ортончу байдыкына келишет. Ал дагы ачууланып, карыяларды тосууга чамасы жок экендигин айтып, кубалап жиберет.

Эки бир туугандын жүзүн көрүшүп, эми кичүүсүнүн үйүнө жөнөшөт. Жолоочуларды көрүп, жан алы калбай үргөн иттин үнүнөн үйдөн атып чыккан үй ээси коноктордун атын алып, мамыга байлап, өздөрүн колтуктап үйгө киргизип, жылуу мештин жанына отургузуп, кайра чыгып коноктордун аттарын жайлап, отко коёт. Коноктордун суу болгон кийимдерин чечинтип, башка чепкен, чапан кийгизип, ысык чай, берип, меймандарга деп бир коюн союп, жакшылап сыйлап мейман кылат. Эртеси коноктор кайтарда Убада баягы калыбына келип:

– Балам, урмат-сыйыңа чоң рахмат. Өлүмдөн уят катуу дегендей, убадага бек жигит экенсиң. Аз дөөлөткө мас болуп, эл менен иши жок, тигил

агаларыңа окшобойсуң. Ар дайым ушундай болуп, айткан сөзүңө бек тур. Өркөнүң өссүн, балам! – деп бата кылып, таягын силкип коёт. Баягы жигиттин кашына Бакыт конуп, Пейли андан бетер оңолуп, түбөлүк бактылуу жашап калган экен.

ҮЧ ДОС

Илгери-илгери каканак баш, кыл кекиртект, куурай сан деген үчөө акыреттик дос болушуптур. Алар ынтымактуу, бири бирин сыйлаган, урматтаган достордон экен. Күндөрдүн биринде үчөө биригип бир кой союп чер жазышмак болот. Койдун терисин сыйрышып, ичин жарып болгон кыл кекиртект:

– Сен карынын төгүп келчи? – деп каканак башты жумшайт.

Каканак баш койдун карынын төгүп жатканда башына бир чымын коно калат. Чымынды өлтүрөм деп башын чаап алып, башы жарылып өлөт.

– Бая эле кетти эле, эмне болду? – деп каканак башты издеп артынан куурай сан чыгат. Эшикте башы жарылып өлгөн каканак башты көрүп: – Атаны кокуй, өлүп калган тура! – деп санын чаап алып, ал да өлөт.

– Буларга эмне болду? – деп экөөнүн артынан кыл кекиртект чыгып, тигилерди көрүп өңгөчүн үзө тартып, өкүрүп жатып ал да өлгөн экен.

ҮЧ УУРУ

Үч башка жерден үч ууру аттанып чыгышып, бир жерден кезигишет. Бул уурулар сөзгө келип, бири-бири менен таанышышат. Биринчи ууру айтат: «Мен жанда жок уурумун» деп! Экинчи ууру: – Мен

жанда жок баатырмын,– дейт. Үчүнчү ууру: – Мен жанда жок ченчимин. Мен отун бар деген жерде отун, суу бар деген жерде суу, эл бар деген жерде – эл бар, кыскасы бар деп айткандарымдын баары бар, баарын жарыкта болобу, караңгыда болобу жазбай табам,– дейт.

Ошентип үчөө узак жол жүрүшөт. Бир жерге келгенде ченчи тиги жолдошторуна: – Менин шакегимди алып атымдын басып кеткен изине көөмп кеткиле, кайта келиште жазбай табам,– деп шакегин берет. Баатыр менен ууру баягы шакекти ченчи айткандай жерге көөмп, андан ары жолун улантышат. Жүрүп отуруп, жүрүп отуруп, бир оокумда баатыр менен ченчи жанда жок ууруга:

– Сен жанда жок уурумун дейсиң, эмесе бизге бир өнөрүңдү көрсөтүп, хандын казынасынан аттын башындай алтын уурдап кел,– дешет. Ал макул болуп, бир күнү хандын казынасына кирмек болуп келе жатса, шаардын четинде бир кыз отуруптур. Көрсө, ал хандын кызы экен. Ат башындай алтынды алып, бир жигит менен качмак болуптур. Ууру келер замат кыз: – Жүрү, батыраак кетели,– деп даяр атка минишип жөнөп кетишет.

Жүрүп отурушуп ууру хандын кызы менен баягы ченчи менен баатыр досторуна келип:

– Ээ баатырлар, ата казынасы кызбы, же алтынбы? – деп сурайт.

– Ата казынасы кыз,– деп жооп беришет тигилер. Баягы үчөө хандын кызын ээрчитип жүрүп отуруп бир жерге келгенде ченчи: –Ой, баатыр, баягы шакекти менин атым басып калды, ала кой,– дейт. Калп айтпасаңчы, атыңдын бутунун алдындагы шакекти кантип биле койдун,– деп баатыр таң калат. Атыңдан түшүп, батыраак кара,– дейт ченчи.

Баатыр түшүп, аттын изин караса баягы шакек жатат. Жолдоштору тигинин ченчилигине ыраазы

болуп, андан ары жөнөшөт. Бир жерге келгенде жамгыр жаай баштайт. Ченчи менен ашкан ууру баатырга карап:

– Сен баатыр эмессиңби, мүрзөдөгү жыгачтарды алып кел,– дешет.

Ошентип коюп, ууру дароо жыпжылаңач чечинип, баткакка оонап, төбөсү ачык көргө кирип кетет. Баатыр болсо бир бейиттин жанына барып муштагылап жыгачты чыгарып алып, бир тең, отунга жеткирип, бутун үзөңгүгө саларда, көрдөн чыга калган ууру кыйкырыкты салып:

– Сен малды айдап, майды чайнап жүрөсүң. Эми биздин үстүбүзгө көлөкө кылган жыгачты да ала-сыңбы?! – деп алка жакадан алат.

Ошондо да баатыр кабагым-кашым дебей, беркинин түрүнөн коркпой:

– Сен эрте өлүп кудайга бардың, сага теңелип биз да ачкадан өлөлүбү,– деп ууруну жыга муштап, отунду арта салып, жайбаракат бастырып кете берет. Эртеси алар жүрүп отурушуп, бир айылга келишет. Эми хандын кызын кимиси алыш керек, ошону чечип керек болуп калат. Үчөө кеңешип отурушуп, кимибиздин өнөрүбүздү күчтүү деп баалашса, ошонубуз үйлөнөлү деген чечимге келишет. Алар өнөрүн сынатмакка казыга барышат. Ар кимиси өз өнөрүн, эмне болгонун төкпөй-чачпай айтып беришет. Ошондо казы булардын өнөрүн угуп отуруп:

– Баарыңан баатырдын өнөрү ашык экен,– деп кызды баатырга берген экен.

Чын эле, урматтуу окурман, кимдин өнөрү артык?

ХАН МЕНЕН САЯТЧЫ

Бир күнү Чомотой саятчынын кабары каардуу Алдаяр ханга жетет. Чомотой дүйнөдө эмне куш

болсо, ошол куштун тилин бүт билет экен. Кай жерде катылган казына болсо, чачылган алтын, күмүш, каухар болсо куштарды жумшап жыйдырып алат экен. Азыр Чомотой саятчынын байлыгындай эч бир кандын байлыгы да жок имиш деп угат.

Өз элин ажыдаардай соргон ач көз кандын сугу саятчынын өнөрүнө эмес, анын дүнүйөсүнө түштү. Эптеп айыпка жыгып, байлыгын тартып алууну көздөгөн хан желдеттерин жумшап: – Саятчыны алып келгиле, – деп буйрук кылды.

Хан буйругу көз ачып жумганча аткарылды. Саятчы хандын сурагынан өттү. Баш ийип кулдук урду.

– Алдаяр ханым, биринчи буйрук алданыкы, экинчиси сиздики, кулдук уруу биздики, чакыртыпсыз келип калдым, – деп таазим кылат.

– Сен, акмак, жанагы куштардын тилин кайдан жана кимден үйрөнүп жүрөсүң? Ошону айтып бергин мага? – деп мурдатан камдаган суроосун берди каарданган Алдаяр хан.

– Алдаяр ханым, муну өзүм да билбеймин, тилим чыкканда эле адамча жана кушча сүйлөп чыкты. Ата-энемден сурабай калыптырмын, алар мен жаш чагымда эле оо дүйнөгө кетишкен, азыр менин эмне үчүн адамча да, кушча да сүйлөп калган сырымды билген киши жок. Бул жообума ыраазы болуңуз, ханым. Эми менин суроомо жооп берер бекенсиз, ханым? – деп Чомотой саятчы таазим кылат.

– Сура, саятчым, эмне сурамакчы элең? – деген хан тыңшап калат.

– Алдаяр ханым, мен сиз менен ушул жашка келгени көрүшкөнүм ушул, ооз ачып сүйлөшкөнүм да ушул. Сиз сөз баштаганда эле мени акмак дедиңиз, мунун жайы кандайча? – деп сурады саятчы. Мындай сөздү укпаган хандын эки көзүнөн чаары чыгып, ачуусу келип:

– Сен чыныгы акмаксың! – деп бакырды. – Акмактыгың ушул – сен менин алтын, күмүш, каухарымды уурдап жатасың. Куштарды жумшап ташытып алдың, ошол күнөөңдү билбейсиңби? Башың менин кылычымдын мизинде турганын түшүнбөйсүңбү, акмак? Акмактыгыңды эми билдиңби?

– Кечириңиз, Алдаяр ханым, – деди саятчы. – Аларды мен уурдап алган жокмун. Менин дос куштарым сиздин өлкөнүн чегинен эмес, али жапайы айбандан башка адамдын изи түшө элек сырт өлкөдөн алып келишкен. Мен ал өлкөнүн кай тарапта экендигин айтсам, сиз таң калбаңыз. Сиздин жердин чегин жакшы күлүк ат менен бир жумада кыдырып чыгууга болот, ал эми тиги бай өлкөдө куштун учкуну кузгун бир жумада түз учуп жетип, кайра экинчи жумада гана келет, – деди.

– Сен ууру эмесмин деп актанба, акмак! Жеткен ууру экендигинди мойнуңа аласың! – деп ачууланды хан чыдай албай. – Биринчиден, менин чегимди буздуң, экинчиден, менин чегиме келген бардык нерселер жалгыз гана меники, мага айтпай катып алганың үчүн башың алынат! – деди. Хан саятчыга дагы башка күнөө таап жабайын деди эле, бирок саятчы:

– Алдаяр ханым, менин башымды кескенде эмне чыгат. Андан көрө болгон дүнүйөмдү сиз алыңыз да, башымды аман коюңуз. Бирок, Алдаяр ханым, ошол алып келген дүнүйөмдүн баарын элге таратып жибердим эле. Азыр үйүмдө жарым кадак алтын жок, болгон күндө да аным мага кереги канча, – деди.

Акмак! – деди хан. – Сен жөн эле мага дүнүйөңдү бергиң келбей жатат. Сенин дүнүйө, казынаң меникинен да көп деп бекеринен айтпайт. Кана айт, казынаң кайда? Азыр жигиттериме өзүң көргөзүп бергин, бул сөзүм эки болбойт! – деп ого бетер каарданды. Анда саятчы:

Эгер дагы жок десем, башым кесилип калбасын, жүргүлө жигиттер! – деген саятчы жигиттерди ээрчитип үйүнө жөнөдү. Хан болсо казынам эми толот деп кубанып, үйүндө калды. Хандын жигиттери саятчынын үйүн, короо-жайын нечен күн, нечен түн тинтип, кенедей да алтын, күмүш таба алышпады. Жигит башчысы ачууланып: – Сен хан менен ойноп жатасың, казынаң кайда, айткын,– деп кыйнады. Саятчы болсо, алтын, күмүшүн элге таратып жибергенин айтты. Болгон окуя ханга жетти. Каарданган хан Чомотой саятчыны зынданга салдырып, бүт элине: «Кимде ким Чомотой саятчыдан алтын, күмүш, каухар алса, хандын казынасына жеткирсин. Эгер жеткирбей жашыра турган болсо, баары бир билинет. Саятчы менен кошо зынданга түшөт, башы алынат!» – деп жарыя кылды. Эл ичи уу-дуу болуп: – Казына ханга гана ылайык, биздей букара, кедей-кембагалдарга алтын, күмүштүн эмне кереги бар, кандын казынасына жыйнап берели да, саятчынын өмүрүн сурайлык»,– дешип, алтын, күмүш, каухарларын алып келишип тапшырышты эле, хандын казынасы ашып-ташып кетти. Хан ага да болбой: – Дүнүйөнү элге таратып, элдин көөнүнө жагып алып, куштарга да, элге да падыша болгону жүргөн неме экен», – деп, саятчыны катуу жазага тартмай болду. Саятчы өлөрүн сезип, өзүн кайтарып отурган желдеттен: – Ханга бир кезигип өлсөм, арман жок эле,– деп суранды. Каардуу хан саятчыдан акыркы жолу бир сөз сурап калууга өзү да куштар эле, дароо алдырды.

– Алдаяр ханым,– деди саятчы алдына келгенде. – Менин башымды кесиңиз, бирок менин денемди жерге көмдүрбөңүз, тетиги ак кар баскан тоого таштаттырыңыз. Бүт канаттуулар талап жеп кеткендей болсун, себеби мен ал канаттуулардын акысынан кутулган жокмун. Ошон үчүн өз денем менен кутулбасам, менин колумда алардын керегине жарай

турган эч нерсе жок. Ушуну аткарасңыз, мен чексиз ыраазымын. Аткарам деп бир гана сөз айтыңыз да, менин башымды кестире бериңиз. Менин башка сөзүм жок. Балким, сиздин мага айта турган сөзүңүз бар чыгар, айта бериңиз, билсем жооп берем, билбесем дагы күнөөлүү болуп кете бермекмин, – дейт.

Хан саятчынын өлүм алдындагы зор кайратына таң калды. Көксө хан тигини ичинен аяп турса да, айтканынан кайтпаска тырышты. Бирок андан сурай турган нерсесин сурап калышты ойлоп:

– Менин суроомо жооп берсең да, жооп бербесең да башың алынат. Ойлонуп көр, – деди. Саятчы сурай бериңиз дегендей ишарат кылды.

– Кана, кайран акмагым, айтчы, бул дүйнөдө кайсы жаныбар узун өмүр сүрөт? Анын себеби эмнеде? – деп сурады. Саятчы токтолбостон:

– Дүйнөдө узун жашаган кузгун, анын себеби кузгун учкул канаты менен талбай учат экен жана мүрөктүн суусунун кайдан чыгарын билет экен да, ошондон ичет экен. Узун өмүрдүн дабаасы ошол, каным, ыраазы болгонуңузду билгизсеңиз мен да көңүлүм жай болсун, – деди саятчы.

– Мүрөктүн суусу кайда болорун сен билесиңби? – деп сурады хан.

– Билем, бирок өзүм өлүм алдында туруп, душманымдын узун жашашын каалабаймын. Сизге мен эртеңки өмүрдү да кыйгым келбейт. Сиз жазыксыз адамды айыптап, эч сураксыз башын алдырып, алсызга күчүнүздү көргөзүп, өкүмүңүздү аткартып жатасыз. Ошондуктан, ал сыр менин каным менен кошо жерге сиңип жок болушу мүмкүн, – деп саятчы сөз бүтү дегендей тетири карап кетти.

Хан ойлоно түштү, чын эле саятчы акмак эмес, мен акмак болуп жатпайымбы, өзү башы кесилген жатса, мага мүрөктүн суусун таап бермек беле. Андан көрө саятчы мага мүрөктүн суусун таап бергиче

өлүмдөн куткара турсам, акыры менин кылычымдын мизинен кутулбасы айкын да деп, буга кур ачуунун кереги жок экенин сезген кан:

– Саятчы досум, сени кайраттуу жана акылман адам дегендеринен өз көзүм менен көрүп сынайын дедим эле, эми сыныма толдуң, өмүрүң азат. Жанагы мен койгон айып куруу жалаа, элден жыйналган дүнүйө кайра таратылат. Кабагыңды ачып, катын-балаңа бар жана кандын сени убара кылганын көңүлүңө алба, – деп хан ордосуна кирип кетти. Ал эми саятчыны сакчылары бошотуп жиберди. Саятчы түнөрүп үйүнө келди, анын бошогонуна үй-бүлөсү, жалпы эли-журту кубанды, бирок өзүнүн өңүнө кубанычтын изи да кирген жок. Эми ал хандын акыркы касабынан кантип кутулуштун амалын издеди.

– Саятчы баягы өз конушуна конуп, ары-бери учуп өткөн канаттууларга өз сырын айтып, кандан кутулуунун амалын сурады эле, бардык куштар: – Адамзат менен кездешмек тургай, жанына баргандан коркобуз, – дешти. Акыры кутулуунун амалын бир жылкы боло турган окуяны алдын ала билген Соно деген куш ойлоп тапты. – Саятчым, – деди Соно, – эч нерсеге капа болбо, ханыңдын алты айлык гана өмүрү калыптыр. Сени чакырган кезде: «Мүрөк суусу келерки ушул күнү даяр болот, – дегин. Ага чейин хан өлөт, сен күткөн жыргал заман келет, хан өзү өлө койбойт эле, ага коңшу хан кол салат, камылгасыз жатканда басып алат. Ал хан сендейди урматтаган адилет хан», – дейт Соно куш.

Бир күнү хан саятчыны чакыртып, мүрөктүн суусун алдырып бергин деп буйрук берет. Саятчы баягы куштун айтканы боюнча бир аз кыйылып туруп: – Ал алыс жерде, бир жылсыз колго тийбейт, – дейт.

Хан ага макул болот, сүйүнүп, көңүлү жайланып жата берет. Алты ай чамасы өтпөй коңшу хан согуш ачып, беймарал жаткан хандын алсыз колун

талкалап, хандын өзүн өлтүртүп салат. Анан мурдагы хандын каарынан азап чеккен элди жыйнап, эл арасындагы акылмандарды чогултуп, өз элиңерге өзүңөр башчы тандап алгыла деп жарыя салат.

Эл да, жалпы акылман карылар да Чомотойду башчы кылып берүүсүн жеңген хандан суранышат. Ал макул болуп, Чомотойду башчы шайлап, өзү кайра кайтып кетет. Чомотой куштун да, өз элинин да падышасы болуп көп жыл жыргап өмүр сүргөн дешет.

ХАН МЕНЕН ТИЛЕМЧИ

Өткөн заманда бир хан эки вазири менен жол жүрүп, шаарга кире бериште куудай сакал карыя тилемчиге кезигет. Бирок хан тилемчиге тыйын бербейт. Хан өтө берип, кайра тартканда тилемчи дагы бир ирет: – Оомийин! – деп бата тилейт.

Хан тилемчиге кайрылып келип:

– Сен экини онго неге сатпайсың? – деп сурайт.

– Мен сатар элем тиркигим жок, тишим жок, – дейт тилемчи.

– Жашыңдан бери тууган жоксуңбу?

– Үч тууп, үч сүрүндүм, – дейт тилемчи.

– Эмесе, акмакка арзан болбо, – деп хан жасоолдору менен бастыра берди. Жолдо кетип баратып жасоолдору:

– Ханым, эмне деп сүйлөштүңөр, түшүнбөдүк? – деп сурашат.

– Эй, акмактар, мен силерден жашырып бирдеме айттымбы? Эгер үч күнгө чейин сөздүн маанисин таппасаңар, башыңарды алам.

Вазирлер жандырмагын таба алышпайт да, карыя тилемчиге эки эрдин кунун берип, баягы табышмак сөздүн жандырмагын айттырып алышат да, ханга

келип айтышат. Эртеси хан жалгыз өзү тилемчиге келет да, дагы сүйлөшүп калат. Арзан болдуңбу, кымбат болдуңбу? – дейт хан.

– Кымбат болдум, – деп жооп берет тилемчи.

– Болуптур анда, – деп хан бастыра берет.

Хан менен тилемчинин сүйлөшкөнүн угуп көрбөйсүңбү?

Сен экини онго сатпайсыңбы дегени – эки ай иштеп, он ай жатпайсыңбы дегени экен. Тиркигим жок, тишим жок дегени – карып калдым дегени. Тууган жоксуңбу дегени – бала-чакаң жокпу дегени. Үч тууп, үч сүрүндүм дегени – үч аял алып, үчөө тең бала-чакалуу болгондо өлдү дегени. Акмакка арзан болбо дегени – вазирлерден кымбат ал дегени. Кымбат болдум дегени – ансыз да кымбат алдым дегени экен.

ХАНДЫН БУКАСЫ МЕНЕН ЖАРДЫЛАРДЫН БУКАЛАРЫНЫН СҮЗҮШКӨНҮ

Илгери-илгери бир заманда эмне кыларын билбей башы ооруган хан:

– Менин букам менен ким букасын сүзүштүрөт, – деп бардык элге жарыя кылат. Биринен бири угуп, кай бири бир табак дилдени алганга умтулат. Кээ бири менин букамды хандын элирген букасы жыга сүзсө, бир табак дилдени кайдан табамын, жөн эле оокат кылайын деп, букасын жашырганга аракеттенишет. Бирок хандын буйругун эки кылбай, букасы барларды бүт жыйнаганга вазирлер аябай күч жумшашат.

Букасы барлар жана тамашаны көргөнгө кызыккандар көп келишет. Жерди тегерек чийип белгилеп:

– Кимдин букасы сызыктан сүрүп чыгарса, мөрөйдү ошол буканын ээси алат – деп, калысжар салат. Эл эки жаныбардын сүзүшүн чыдамсыздык менен күтүшөт.

Хандын жакшы багылган, элирип көпкөн букасы жардылардын букасын коёбу, мүйүзү менен ары челип, бери челип, жардылардын тартайган букасын чийинден сүрүп чыгарат. Хандын көңүлүжай, табак-табак дилдени казнасына салат. Көшөкөрлөр хандын букасын мактап, боорукерлер жардыларды аяп, жүйөөлүү сөз курушат. Көбү букаларын кайра жетелеп, тарай турган болушат. Вазирлер аларды кетирбей, жолдорун торошот.

Бир жардынын букасына кадимкидей тил кирип, ээсине мындай дейт.

– Эй, дос, сен мени арык, чабал деп түңүлбө, мени мелдешке түшүр. Маселе арык менен семиздикте эмес, маселе кайраттанып туруп качырып салышта, сен дилдени жок деп жүрөк заада болбогун, мен букамдын өз башын саямын дегин да, сынап көр. Мен өз ыгыма ишенемин, – дейт. Жарды букасынын айтканына ыраазы болуп, тобокелге салат. Хандын алдына барып таазим кылып мындай дейт:

– Ханым, сиздин букаңыз менен букамды сүзүштүргөнгө макулмун. Бирок менде бир да дилде жок. Мен букамдын өз башын саямын.

Хан жардынын сөзүнө күлүмсүрөп, макул деп башын ийкейт. Чогулган элдин көпчүлүгү жардыны аяп, байкуш жөн эле койбой, жалгыз букасынан кол жууйт экен. Мындан ары кандай оокат кылат деп өз ара күбүрөп-шыбырашат.

Бир убакта жарды букасын жетелеп келип, чүлүгү менен:

– Зеңги баба колдосун, бар жаныбарым, абийир алып бер! – деп агытып жиберет. Эл карап, көзүн айырбай турушат. Хандын букасы бир аз тарткынчыктап ортого келет. Бирок калчылдап бир жерге тура албаганы байкалат. Жардынын букасы жер чапчып, катуу өкүрүп, хандын букасын качырып сала берет. Хандын букасы сүзүшкөнү мындай тур-

сун, хандын дарбазасын талкалап, короого кире качат. Отурган эл аябай таң калат. Хан эмне кыларды билбей, аябай шаштысы кетет. Вазирлерине букасын мурдунан кан акканча сабатат. Жарды бир табак дилдени алып, кубанып үйүн көздөй жөнөйт. Жолдон көбү соогат сурап, жардыга ак баталарын беришет. Жарды жарык маанайда букасы менен жүрүп отурат.

Жолдо келе жатып жарды букасынан бир сыр сурайт:

– Сага өлгөнүмчө ыраазымын. Мени уятка калтырбай, дүйнөгө карк кылдың. Сен мага чынын айтчы, хандын букасы сени көрүп эмнеге качты. Же сенде кандайдыр сыйкыр барбы. сен мага жооп берчи? – дейт.

– Досум, хандын букасын качырганыма таң калбай эле кой, эч кандай менде сыйкыр жок. Аны мен музоо кезинде эки-үч жолу эсинен оодара сүзгөн болчумун. Ошол мезгилди унутпай, мен жерди чапчып өкүргөндө дарбазага кире качканын оңой эле түшүнүүгө болот, – деп бука жооп бериштир.

ХАНДЫН КЫЗЫ

Илгерки заманда бир хандын жалгыз кызы болгон экен. Хан кызын жанынан чыгарбай, кайда барса өзү менен бирге ала жүрчү экен. Бир күнү хан жакшы көргөн кызын үйгө калтырып, жакын жердеги бир элдин ханына конокко кетет. Ошол учурда шаарга бир кеме пайда болот. Кемени көрөбүз деп шаардагы элдин баары – чоңу, кичинеси дебей барышат. Хандын кызы да көрөмүн деп барса, кеме кызды ала качып көзгө көрүнбөй кетет. Хан келсе кызы жок. Эмне болгонун эч ким билбейт. Хан издей турган жердин дайнын билбей, башы маң. Хан элин чогултат:

– Менин кызымды таап берген кишиге кызымды жана хандыгымды кошо берем,– дейт.

Ошондо башка элден келген бир жигит:

– Таксыр, ханым, кызыңды мен таап келем. Мага он киши кошуп, бир кеме жасатып бериңиз,– дейт.

– Болот, балам, сураганыңды кылайын. Кызымды таап келсең эле болду мага – деген экен.

Жигит кишилерди ээрчитип алып, кызды издеп узак жол кезет. Кеме өз бетинче жүрө берет. Бир нече жыл жүргөндөн кийин бир аралга токтойт. Кеме токтогон жерден эшикке чыгып, эки жагын карап турат. Эч лам жок. Бир короого кирет.

Кызды карап келгиле деп, жолдошторун жиберип, өзү ошол короодо калат. Ээн үйдөн бою бир карыш, сакалы кырк карыш чал короого кирип келет да, ал чал менен жигит алыс бир жакка ээрчишип кетишет. Эки күн, эки түн бири-бири менен кармашат. Акырында чал жеңилип, жигитке кыздын турган жерин айтат. Жигит чалдын башын дароо кесип алат.

Кыз жети кабат жердин астында экен. Жигиттерин ээрчитип келип:

– Мени ушул жерден үч күн күткүлө. Үч күндө келбесем, элге кайта бергиле,– дейт. Жигит жердин алдына түшүп, кайта чыгып келе жатып бир чоң сарайды көрөт.

Сарайдын ичиндеги кырк эшиктен өтүп, кырк биринчи эшикти ачса, ичинде ай менен күндөй бир сулуу кыз отурат. Сүйлөшө келсе, кандын жоголгон кызы ошо болуп чыгат. Жигит кызды колунан тартып отуруп, сыртка алып чыгат. Бирок кошо келген жигиттери кастык кылып, тигини жети кабат жердин астына түшүрүп иет да, кызды алып качып кетишет. Алар кызга:

– Мени куткарган ушул кишилер,– деп айт. Айтпасаң өлөсүң же биздин бир чоңубузга тиесиң – дейт.

Коркконунан кыз макул болот. Жер астына түшүп кеткен жигит бир сарайды аралап жүрүп, эшигинде казандай кара кулпусу бар бир бөлмөгө келет. Кулпуну ачып кирсе, үч балапан чырылдап айланып учуп жүрөт. Ары жагында жети баштуу ажыдаар ышкырып турган экен. Жигит ажыдаарды кылыч менен чаап өлтүрүп, балапандарды өлүмдөн куткарат. Бир кезде күн күркүрөп, аба бузулат да, жогору жагын караса, жаан жаадырып келе жаткан алпкаракуш экен. Балапандарынын амандыгын көргөн алпкаракуш жигитке:

– Эмне тилегиң бар, адамзат экенсиң, айткын, – дейт. Анда жигит:

– Менин жердин үстүнө чыгаргын, – дейт.

– Жакшылыкка – жакшылык – деп, алпкаракуш ал жигитти жер үстүнө чыгарат. Жигит үстүнө жаман-жуман кийим кийинип, өзү кеткен хандын жерине келет. Хан кызын таап келген жигиттердин бир чоңуна берген жаткан экен. Тойдун отуз күнү бүтүп, кырк күнкү тойдун акыркы күнү калган экен. Кыз жигитти таанып:

– Мени куткарган тиги жигиттер эмес, мына бу жигит – деп, өзүнүн көргөн-билгенин атасына айтып берет. Хан мурда калп айтып келген жигиттерди өлтүрүп, алиги жигитке кызын да, хандыгын да берген экен...

ЧЕЧЕН КЕЛИН

Кайсы бир заманда көпкөлөң тарткан жигит жолоочу жүрүп келе жатып, кудайы конок болуп бир үйгө түшүп калат. Үйдөн сулуу келин чыга калып, коноктун атын алып, эшик ачып, үйгө киргизет. Мырза жигиттин колунда куржуну бар экен. Үйгө кирген мырза бой көтөргөн мүнөз менен келинге тийишкиси келип:

– Бул куржунду кайсы жерге илейин, келинчек? – деп сурап калат. Эгер сексен баштуу керегеден куржунуңуз илине турган башы калбаса, анда мойнуңузга эле илип алыңыз, – дейт келин да тийишип.

Жигит келиндин сөзүнө жыгылат да, таш тиштегендей болуп унчукпай калат. Үйдө кожоюну жок экен. Күйөөсүнүн жоктугун билгизбей коногун жакшылап сыйлап, эт бышырып алдына тартат. Мырза жигит бир жиликти алып, мүлжүгөндөн кийин аны сындырмакчы болуп, макисинин сырты менен ургулай баштайт. Аны келин чыгдандан бир табак сары май алып келип, жигиттин алдына коёт да:

– Издегениңиз май болсо, сөөктү ургулабай, мына бу даяр майдан жеңиз, – дейт. Жигит бул жолу да жооп кайтара албай сөзгө сынат.

Эртеси келин конокторун атказат. Мырза жигит аттанып жөнөй берерде, ал үйдүн дөбөтү үрүп, жигиттин үзөңгүсүнө асыла кетет. Жигит аттан эңкейе түшүп, камчы менен дөбөттү тартып жиберет. Дөбөттүн башына камчы тийип, каңшылап четке чыга берет. Анда баягы келин каңшылап жаткан дөбөтүнүн башынан сылап:

– Кой, Маңгыт, ыйлаба! Агасы инисин уруп эле койчу эзелтеден. Анын эмнесине капаланып ыйлайт элең? – деп жигитке карайт.

Мырза жигит уятынан атын катуу камчыланып чаап кеткен экен. Ошентип, чечен келинден мырза жигит бир күндө үч жолу сөзгө жыгылып, келинге жооп айтмак турсун артын карабай качып кетиптир.

ЧЫК ТАТЫРБАС ЧЫГАЙ БАЙ

Илгери Чыгай бай деген бир бай жашайт. Анын кемпири, кызы, таз койчусу, аялы болот.

Чыгай бай тамак-ашка кызганыч, эч кимге эч нерсе жылдырбаган адам. Элден обочо жалгыз үй олтурчу. Бөлөк-бөтөн киши келип калбасын деп, үйүн айланта камыш менен калап, астына камыш төшөөчү. Себеби камыш шуудурап, киши келатканын кабарлап турат эмеспи. Тамагын катып ичип, катып жечү. Ошондуктан ал бай чык татырбас Чыгай бай аталган.

Бир күнү Алдаркөсө чык татырбас Чыгай байдын айылына келди. Бир адамга жолукту.

– Жол болсун... – деди ал адам, Алдаркөсөгө кайрылып.

– Жолоочумун. Кудайы конок дейт го силердин элде. Тетиги үй кимдики.

Четте турган үйдү сөөмөйү менен көрсөттү.

– Ал үй чык татырбас Чыгай бай дегендики.

– Барсам, кондурар бекен?

– Анда конбоңуз, ачка каласыз, ал эч кимге эч нерсе таттырбайт сараң бай.

– Байкашайын барып... – деп, Алдаркөсө эл орунга олтурганда чык татырбас Чыгай байдыкына жакын барды. Атын коктуга байлап койду. Алты канат ак үй, айланасына камыш салынган.

Бир короо кой жуушап жатат. Эки жалпак таш таап алып, камыштын арасын шырп алдырбай ачып, ачык жерге таштардан коюп отуруп байдын үйүнө жетет. Үйдүн тешигинен шыкаалап караса, төрдө бай олтурат. Байбичеси баладай камыр жууруп, кызы керчөө, таз койчу шыйрак куйкалап, күңү отжагып, казанда эт кайноодо.

Буларды көргөндөн кийин Алдаркөсө атына барып, куржунун алып келип, оңтойлуу жерге коёт.

– Ассалоомуaleyкум! – Алдаркөсө салам айтып, шоп этип үйгө кирип барат.

– Алейкума салам! – Чыгай бай шашып калат.
– Жол болсун...

– Кудайы конокмун, жолоочулап келе жатат элем, айылым алыс. Жете албай калдым, ошондуктан түнөп өтсөм дедим.

– Кон, кон! Мейман, көргөн-укканыңан айта олтур.

– Көргөнүмдү айтсам, байбиче баладай камыр жууруп, кызыңыз керчөө, койчуңуз шыйрак куйкалап олтурушкан экен.

Экөө бир топко бажактап сүйлөштү. Анан бай уйкусу келген киши болуп:

– Мага жаздык бергиле. Уйку келди кыйшайын. Меймандын да башына бир нерсе койгула, сеп этип алсын,– деди.

Кызы эки жаздыкты алып келип, бирин атасына, бирин мейманга берди. Алдаркөсө уктамыш болуп, кээде көзүн ачып, карап коюп жатты.

Чык татырбас Чыгай бай чын эле уктап, анын артынан баары уктап калышты. Алдаркөсө акырын туруп, казандагы этти чыгарып, куржунуна салып, көтөрүп барып атына бөктөрүп байлап келди. Кулдун шымын, күндүн дамбалын уурдап, майдалап туурап, казанга салып койду да, уктабай аңдып жатты.

Бир оокумда бай:

– Байбиче-байбиче, тур этти чыгар, мейман уктап калды,– деп шыбырады. Байбичеси турду, аткуур менен табагын алып, этти чыгарды, дасторкон салып, этти байдын алдына койду. Үй караңгы. Бай этти кессе эле кесилбейт.

– Ой, мунуң эт эмес го. Бир балээ го,– деп, кайра жатып калышты. Байдын курсагы ач, өзөгү карайып, уктай албай койдум,– деп дагы шыбырады.

Экөөнүн шыбырашканын Алдаркөсө угуп жатты. Байбичеси:

– Карындагы майдан бир аякка салып берейин, жеп, жылуу-жумшак уктап калгын,– деди.

Чоң аякка сары майдан бычак менен томуруп салып сунганда, байга жеткирбей орто жолдон Алдаркөсө илип кетти.

«Майды бай алды» деген ой менен карындагы майды ордуна коё салып, кемпир жатып алды. Алдаркөсө карындагы майды байкатпай алып, катып койду.

– Кана майың, качан бересиң? – деп, бай шыбырады байбичесине.

– Э, кокуй, эми эле бербедимби?

– Алганым жок.

Байбичеси карындагы майды сыйпалап карап, таппай калды. Алдаркөсө карындагы майды көтөрүп барып, канжыгасына байлап, кайра келип жатты.

Эртең менен бай коюн жайытка чыгарды. Алдаркөсө:

– Бай аке, өтүгүмдү жамап алайын, мисиңизди¹ берип турасызбы? – деди.

– Мисимди байбичеден сура. Кемпирге барып:

– Мисиңизди берип туруңуз? – деди Алдаркөсө.

– Мисим жок, бербеймин, – деди байбиче.

– Бай аке эле, бай аке, байбичеңиз мисин бербей жатат! – деп кыйкырды Алдаркөсө.

– Бер, байбиче, берип кой! – деп бакырды бай.

– Кемпири ары карап ыйлап, бери карап күлүп туруп, Мис кызын берди.

Алдаркөсө Мисти учкаштырып алып, жолго түштү. Бай үйүнө келсе, кызы жок.

– Кызым кана? – деди кемпири.

– Мейман алып кетти! – деди кемпири.

– Эмне үчүн бердиң?

– Өзүң бер, – деп бакырбадыңбы.

– Ал кызды эмес, мисти өтүгүмдү жамап алайын, – деп сураган. Мен өтүк жамоочу мисти бергин дебедимби!.. деп, өкүнгөн экен сараң бай.

¹ Мис – шибеге.

ЧЫНАРБАЙ МЕНЕН ПЕРИНИН КЫЗЫ

Өткөн заманда бир жардынын кош бойлуу аялы токойго келип, отун алып жүрчү экен. Бир күнү толуп жаткан чырпыкты көрөт. Чырпыкты таңып жатканда аял толготуп, эркек бала төрөйт. Киндигин кесип, баласын ороп алдына алып, чырпыгын аркасына көтөрүп, үйүнө келет. Атасы чынар теректин түбүндө төрөлгөндүктөн баласынын атын Чынарбай коёт.

Чынарбай бой көтөрүп чоңоё баштагандан тартып, ошол теректин түбүнө ойногонду жакшы көрө турган. Бала жанына ойногон сайын чынар терек күндө узарып өсөт. Анын узарып өскөнүн бала байкап, көзүнө абдан жылуу учурайт. Айылдагылар чынар терекке кезек менен күзөтчү да коюшат. Бирок сырын эч ким билбейт. Чынарбай жолдош баласы Ашым менен чүкө атышып, ойноп атып талаша кетип теректин түбүнө чалкасынан кетет. Ал жерден өөдө турбастан теректин башын карап, эси ооп калат. Жолдошу Чынарбайдын атасына кабар жеткирет. Дароо келип ал баласынан сурайт.

— Ата, мен теректин башын карасам, кырк канаттуу ат минген кыз келип теректин башына конду. Кыз конгондон кийин терек ийилип отуруп бир кулачтай узарып кетти. Бат эле асманды карай көтөрүлүп, көздөн кайым болду. Демек, чынар терек кыздыкы экен деп бала сөзүн улады.

Атасынын уруксаты менен арадан үч-төрт күн өткөндөн кийин Чынарбай досу Ашым менен кызды издеп табам деп жолго чыгат. Чынарбай Ашым экөө далай-далай жол басышты. Арып-ачып өздөрү да, аттары да арыктады. Жолдон бир сыйкырдуу карыя кезигет. Саламдашкандан кийин, жөн-жайы менен таанышып, карыя балдарга жол көрсөттү. Анан мындай деди:

– Жаштын тилегин берет деген. Перинин аялы саякат кылып жүрүп, үйүнө жетпей, чынар теректин башына кыз төрөйт. Сени да ошол мезгилде эң оокаттын айынан чынар теректин түбүндө толгоо тартып, жарык дүйнөгө келтирген болсо керек. Сен адамдын баласы болгондугуң үчүн кызым экөө өмүр сүрсүн деп ниет кылып, бата берген. Кызы чоңойгон кезде дайым чынар теректин башына ойнотчу. Ал күн сайын бир кулачтай канат жайып өсүп турчу. Чынарбай карыянын сөзүн угуп:

– Аны мен кайдан, кантип табам, – деди.

– Балам, эми аз гана жол калды, көбүн басып өтүпсүңөр. Далай кыйынчылыкты көрүпсүңөр. Эми күн батыш тарапка жөнөгүлө. Жырткычтарга атыңарды мууздап, этин ыргыткыла. Алар силерге тийбейт. Батышты көздөй жүрүп отуруп, күндүн нуру тегиз тараган жерди колуңар менен тырмагыла, жер жарылып, силерге жол ачылат. Ошол жол менен түз жүрүп отурсаңар, кыздын өргөөсүнө туш келесиңер, – деп көздөн кайым болот.

Чынарбай менен Ашым кыздын өргөөсүнө кирет. Ай десе аркы, күн десе көркү жок кыз уктап жатат. Чачынан, анан эки ийининен тартып араң ойготот. Кыз асманга көтөрүлүп, жерге кайра конуп, тигилердин жайын сурады. Башынан өткөндүн баарын Чынарбай айтып берет. Муну кыздын энеси да укту. Кыздын энеси Чынарбайды маңдайынан тарап:

– Өмүрлүк жар болгула, – деп жер үстүнө батасын берип узатат.

Чынарбай колуктусу, Ашым досу менен келип бир ыңгайлуу жерге туруп калышат. Эки дос тоодон кийик атып келип, жан сакташат. Колуктусу жалгыз үйүндө калат.

Бир жолу суунун боюна келип чачын тарайт. Байкоосудан бир тал чачы сууга агып кетип, ал хандын тегирменинин парасына оролуп калып, тегирмен токтойт. Хан тегирменге жакын келип

параны оодарат. Бир тал алтын чач оролгонун көзү көрөт. Хан бүт элин чогултуп:

– Тегирменге чачы оролгон перизатты ким табат? – деп жарыя кылат. Ошондо мастан суурулуп чыгып:

– Мен табамын, сүйүнчүгө эмне бересиң? – деп сурайт. Хан:

– Не кааласаң ошону беремин, – деп убада берет.

Мастан эки кайык жасатат. Бири менен ылдый карай издеп чыгат, бирок жолу болбойт, бири менен өөдө карай издеп чыгат. Кечке маал перинин кызын таап, ыйламсырап үйүнө кирет. Арыз-арманын айтып ишендирет. Аңгыча Чынарбай менен Ашым келип калышат. Перизат:

– Эртең менен келиңиз, – деп, кемпирди кетирет.

Дагы экөө мергенчилеп кетет. Мастан кемпир эртең менен келгенде:

– Үйгө эле отуруп туруңуз. Күйөөм уруксат берди, – дейт. Бир нече күн өткөндөн кийин мастан кемпир перизаттын чачын тарайт да, башынан алтын чачты байкайт. Анан кызды:

– Кайыкка түшүп көңүл ачалы, – деп алдайт. Адегенде өзү кайыкка түшөт. Анан тигини түшүрөт. Перизат суунун күүсү менен жүрүп отуруп, хандын шаарына кандай келгенин билбей калат. Хан элин жыйнап, көп мал союп, перинин кызын алганга аябай бүлүнөт.

Чынарбай, Ашым экөө үйүнө келсе, пери кыз жок. Ошондо мастан кемпир азгырганын түшүнүп, экөө издей башташат. Перинин дайнын билиш үчүн Чынарбай учуп бараткан канаттууну жерге түшүрө атат. Мылтыктын үнүнөн улам Айпери күйөөсүнүн издеп келгенин билет да, хандын колунан суурулуп учуп чыгат. Чынарбай, Ашым, Айпери үчөө асмандап учкан кезде карап турган эл аябай таң калышат...

Анан Чынарбай, Перизат, Ашым болуп айлына келишет.

Өгөй атасы алардын келерин угуп, Чынарбайдын көзүн тазалап, аялын алайын деп, аябай аракет кылат. Бирок Ашым менен Перизат баарын жөнгө салып, анын тилегин таш кабат. Кийин баягы карыя жолугуп, үчөөнө тең ак батасын берет.

Жаштар кубанып, жакшы жапай башташат. Ашымды үйлөндүрүшөт. Чынарбай хан болуп, адилеттик бийлик кылат.

ЧЫНТАЗ

Жаныбек хандын тушунда
Чынтаз деген бар экен,
Чындыкты айткан жан экен.
Жаныбектин жылкысын,
Багып жүргөн жай-кышын,
Жайы-кышы жалданып,
Жалчы жүргөн алданып,
Акысына тай алып,
Калган анда малданып.
Чынтаз өзү чын айтат,
Чын айтканда тың айтат.
Жалган сөз менен иши жок,
Жайын билген киши жок.
Кызыгып багып тайына,
Кызматы чыгып байына.
Ал Жаныбек Чынтазды
Жылкычы башы кылыптыр.
Жылкы багып, башкарып,
Бир нече жыл жүрүптүр.
Чынтаз жылкы бакканы
Жылкысы түтөп өсүптүр.
«Алыска жылкы багам» деп,
Айдап алыс көчүптүр.
Жылкычы үйүн чечерде,

Алыска айдап көчөрдө,
Бай Жаныбек кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат:
– Эки Саргыл атымды
Жакшылап баккын,– деп айтат.
Эки Саргыл бууданым –
Сан жылкымдын сарасы.
Миң жылкымдын ичинде
Анык тулпар баласы.
Аман болсо бууданым,
Казатка минер ат болот.
Саргылды жакшы бакпаган
Жылкычы менден жат болот.
Бай Жаныбек муну айтып,
Жылкычыны жөнөттү.
Элирген Чынтаз элеңдеп,
Эсине албай бөлөктү.
Оторго чыгып келишип,
Жылкыны санап көрүшүп,
Он миң жылкы баарысы,
Он кош кылып бөлүшүп,
Жылкыны Чынтаз башкарат,
Чынтаздан баары жазганат
Чынтаз өзү келген таз,
Өзү адис мерген таз.
Ууга чыкса адырдан
Аркар, кулжа терген таз.
Жылкы багып жүрсө да,
Иштин жөнүн көргөн таз.
Атка минип серейип,
Көөп алды дердейип.
Он миң жылкы – бакканы,
Аркар, кулжа – атканы.
Аталык кызы Акмаңдай
Анын болду тапканы.
Алсам деп калды ойлонуп,

Аталык байдын алдына
Чынтаз барды жойлонуп.
Жылкычыдан төрт-бешти
Кошуп алды жанына.
Айтып койгон жери жок
Бай Жаныбек ханына.
Аталык кызы Акмаңдай
Алмак болду сүйлөшүп,
Убада сөзүн бекитип,
Жылкычылар дүрбөшүп,
Аталык берди жоопту:
– Бул жорукту кой – деди, –
Эки ак саргыл бууданды,
Тулпардан анык тууганды
Ушу тойго сой! – деди.
«Качар» деп Чынтаз эки аттан
Аталык муну ойлоду.
Чынтаз чындан качырып,
Бай сөзүнө болбоду.
Эки саргыл бууданды
Чынтаз союп таштады.
Тоюн союп бүтүрүп,
Кыз оюнду баштады.
«Чынтаз күйөө болду деп,
Көңүлгө күйөө толду деп,
Аталык кызы Акмаңдай
Олуттуу жерге конду» деп
Жандын баары жабырап,
Жаштар сүйлөп дабырап,
Кыз-келиндер жыбырап,
Бирине-бири шыбырап,
Толуп жаткан тамаша,
Кыз-күйөөнү оюнда
Олтургузду жанаша.
Элирген Чынтаз кыз алып,
Эки күндө той өттү.

Тоюн берип таратып,
Кызды алып таз кетти.
Ал аңгыча кыш өтүп,
Кышкы суук муз кетип,
Кыштын арка жагынан
Жаркырап-жайнап жаз жетип,
Белгилүү кыш өткөн соң,
Бээнин туур кезинде,
Эс-акылы арбын таз,
Эки саргыл эсинде.
Эки саргыл бууданды
Жашырып айтып көрөмүн.
Жакшынакай сөз менен
Жайлап жооп беремин.
Сөзүм жакса ханыма,
Жылкыма кайтып келемин.
Сөзүмдүн чыкса жалганы,
Акыры Чынтаз өлөмүн.
«Экөө болсо, бири – ага,
Бирөө болсо, бөрк – ага».
Кадимден берки нарк болот,
Карыдан калган сөз кана?
Жетик Чынтаз ойлонуп,
Бөркүн алды колуна.
«Келер деп ишим онуна»,
Байкаңар сөздүн соңуна.
Камчы сабын ал жерде,
Кагып жерге киргизди.
Камчысынын сабына
Бөркүн алып кийгизди.
Бөркү менен кеңешип,
Кереметин билгизди:
– Кана, бөркүм, кеп салгын,
Кеп салганда чын салгын.
Кутула турган сөзүңдүн
Жөнү мындай деп салгын!

Башка сөзгө чаргытып,
Тансам кандай эки атты?
Чын жеримден мойнума
Алсам кандай эки атты?
Иштейин иштин оңоюн,
Танса – тана коёюн.
«Ууру алды» десем, ууру жок,
Ууру турсун, бөрү жок.
Чынга жүргөн Чынтаздын
Чын сөздөн башка эби жок.
Жана бир сөз айтарда,
«Тели болуп өлдү» десемби?
«Эки саргыл өлгөнүн
Жылкычы көрдү» десемби?
Жалган сөз орун басабы?
Муңдана тартам жазамы.
Эл оозунда элек жок,
Кимдин оозун ким тыят?
«Калыңга берген Чынтаз» деп,
Кашымдан бирөө кыйкырат.
Башымдагы бөркүмсүң,
«Бөркүм, кепке келгин деп,
Кеңеш таап бергин деп,
Масылатын курады,
Үч кайталап сурады.
Кепке жетик чечен таз
Кебин айтпай турабы?
«Чын сөздөн болот себеп деп,
Чынын айтыш керек» деп,
Чынтаз жолго салыптыр,
Чын сөздү ойго алыптыр.
Жаныбек хандын алдына
Чынын айтып барыптыр.
Жаныбек таздан кеп сурайт,
Кеп сураса эп сурайт:
– Баккан малың аманбы,

Баатыр тазым? – деп сурайт.
Чынтаз айтат ханына,
Карап туруп жанына:
– Бир күнөөм бар мойнумда,
Каламбы, ханым, каарыңа?..
Багып барган мал аман,
Баккан малдын баары аман,
Коркуп турам айткандан,
Ушул ишим эң жаман!..
Жалган айтсам кесирет,
Жалгаса ханым кечирет.
Жалган сөздүн артынан
Жаныма тиет кесирет.
Айтайын, ханым, чынымды,
Жашырып келген сырымды.
Аталык деген бар экен,
Акмаңдай деген кызына,
Аз Жаныбек ханымсың,
Азып кеттим ушуга.
Эки саргыл күлүктү
Кыздын сойдум тоюна.
Кызды көрүп кызыдым,
Эштеме түшпөй оюма.
Кызды алдым тойлотуп,
Эки күн бүтүн ойнотуп,
Өз мойнумда жазыгым,
Өлтүрсөң мына сойлотуп! –
Хан Жаныбек алдында
Карап турду Чынтазың.
– Кандай окуя болот?– деп,
Санап турду Чынтазың.
Айтканына ынанып,
Аз Жаныбек кубанып:
– Чынтазым анык баатыр – деп,
Чынын айтып жатыр – деп,
Сөздүн угуп жүйөсүн,
Чынтаздын кечти күнөөсүн.

* * *

Эр азамат жигиттер,
Байка сөздүн соңуна.
Ар сөз айтсаң, чынга жүр,
Ишиң келет оңуна!..

ЧЫНЧЫЛ ЧЫПАЛАК

Бармак, Сөөмөй, Ортон, Атыжок, Чыпалак деген беш бир тууган болуптур. Бир күнү Бармак: – Уурулук кылалы, – деп инилерине кайрылат. Анда Сөөмөй: Кылса кылалы, – деп макул болот. Ортон карап туруп: Уятын кантебиз? – дейт. Аты жок Ортондун сөзүн угуп эмне дээрин билбей туруп калат. Аңгыча Чыпалак: Сойсо соёлу, сорпосуна тоёлу, – деп кубаттап жиберет.

Беш бир туугандын үчөө уурдаганды колдоп, экөө ыргылжың болуп калат да, көпчүлүк кылган тараптын демилгеси менен уурулукка барышат. Айылдагы бирөөнүн семиз коюн уурдап келишет. Түндөп союп, этин жеп, сорпосуна тоюп, терисин ташка жайып коюп уктап калышат.

Аңгыча коюн жоготкон киши келип, беш бир тууганды ойготуп:

– Коюмду жоготуп издеп жүрөм, көрдүңөрбү? – деп сурайт.

– Көргөн жокмун, – дейт Бармак.

– Көргөнүм жок, – деп безеленет Сөөмөй.

– Кандай кой эле? – деп сурайт Ортон. Койдун ээси койдун өңү-түсүн, эн тамгасын айтып бүтө жаздап калганда Чыпалак чычкыланып, бирдеме айтчудай болуп кетет.

Ошондо тигинин өңүн көргөн койдун ээси:

– Чып-чып Чыпалак, чычандаган кызталак, чыпылдабай чыныңды айт! – деп катуу айтат.

– Коюңду биз сойгонбуз, сорпосуна тойгонбуз, терисин ташка жайып койгонбуз,– деп Чыпалак чыдабай кетип айтып коёт.

– Жарайсың, Чынчыл Чыпалак,– деп койдун ээси аны мактап, берки төртөөн бирден жаакка чаап, кылмышын ашкерелеп, коюн төлөтүп алыптыр.

ШАЙМАРАН

Илгери Данияр молдодон бир бала төрөлүп, атын Жээнша коюптур. Баласын мектепке берип, өзүндөй молдо кылам десе, баласы эч түшүнбөй коёт. Рам ачтырып караса:

– Балаң, чоң окумуштуу болот,– дейт. Окутса, баласы эчтеме түшүнө албайт. Кийин атасы Данияр өлүп, баласы Жээнша эч оокат кыла албай калат. Тоого чыгып, отун алып күн көрөт. Бир күнү отун алып жүрүп, бир жерге эс алып отурса, бир тешиктен жону жылтырак коңуз чыгат. Бая коңуз чыккан жерди колу менен шилесе, бир нерсе илээшкендей болот. Бул аселге окшогон неме экен деп, балтасы менен ошо жерди чукуласа, кудук толгон асел экен, таап алып, ошону сатып байыйт. Асел түгөнгөндөн кийин, кудуктун түбүн караса, ары жагында кичинекей эшик турганы көзгө чалдыгат. Ошол эшикти тырмалап ачып, улам ылдый кете берип, жердин алдын көздөй түшүп барса, жыландар көрүнөт. Жыландар аны кармап алып, алтын тактын үстүндө олтурган ак жыланга алып барат.

Баягы кичинекей ак жылан:

– Бу жерге адам келчү эмес эле, кайсы жер менен келдиң? – деп адамча сүйлөйт. Баягы бала:

– Бир бал кудук бар экен, ошондон улам келдим,– деп айтат.

– Бизге адамзат зыян кылганынан жердин алдына качып келсек, кудукту ада кылып олтуруп бизди

тапкан турбайсыңбы – деп, жыландарына чактырып өлтүрө турган болот. Кайта бир макулукту өлтүргөндө эмне, эми сен бул жерден кетпейсиң, кетип кайта жер үстүнө барсаң, бизге зыян кыласың, ушу жерде жашайсың, оокатың бизден – деп, ошо жерге токтотуп коёт. Ушуну менен үч жыл өтөт, жыландардын оокатын жеп, жан сактап турат. Ал жерде эч ким жок, сүйлөшөргө киши жок, бир күнү Шаймаранга арыз кылып калат.

– Жеримди, элимди сагындым. Мени бир жердин үстүнө чыгартып койбойсузбу, эмне десең, айтканыңды кылайын – дейт.

Шаймаран ойлонуп туруп:

– Эми сени кыяматтык бала кыламын. Мени ата катарында көрүп, айтканымды кылсаң, чыгарып коёмун,– дейт.

Бала жалынып:

– Айтканыңыздан башка эч иш кылбаймын, эмне тапшырма болсо тапшыргын.

– Мени – жыландын падышасын, жыландарды көрдүм деп эч оозуңдан чыгарбайсың. Экинчи, мончого такыр түшпөйсүң. Кудукту да эч кимге айтпайсың. Эми чоң молдо болосуң, көзүң ачылып, олуя болуп каласың дегендей кылат.

Ошону менен жыландар жердин үстүнө чыгарып коёт. Чоң молдо болуп, оокатын кылып жүрөт.

Күндөрдүн биринде ошо жердин падышасы бүткөн бою ала болуп кетет. Табып чакырып дарылайт, эч айыкпайт.

Анан палан чоң молдо бар десе, ошону алдырат. Молдо көрүп туруп айтат:

– Сиздин бул кеселиңизге жыландын падышасы Шаймарандын сорпосун ичсеңиз айыгасыз, болбосо башка дары туура келбейт,– дейт.

– Шаймаранды кантип табыш керек? – дейт падыша алиги молдого.

– Аны табышка, Шаймаранды көргөн адамдын бүткөн бою жыландай жол-жол болуп калат. Эркек, аял дебей, бүткүл калкыңыздын баарын чакырып, мончого түшүрөсүз, бир-эки адам карап турат, – деди.

Ишти дал ошондой жасады. Эч кимден андай белги чыкпады. Алиги Жээнша бекинип, мончого келген эмес. Анан бирөө байкап:

– Жээнша келген жок мончого, – деди.

Падыша Жээншаны жасоол жиберип айдатып алып, мончого салды. Дал жыландын түспөлү ошондон чыкты.

– А ушул экен, таптык, ушу бала көргөн экен – деп, падышага сүйүнчүлөп барышты.

– Жыландын падышасын кайдан көрдүң, чынын айт? – деди.

– Мен көргөнүм жок, – деди бала. Көргөнүм жок десе, падыша:

– Чыныңды айт, айтпасаң дарга астырып өлтүрөм! – деди. Айласы кетип:

– Көргөнүм жок! – дей берди ал.

– Көрбөгөн болсо да дарга аскыла, өлүп кетсин! – деп, желдеттерин чакырды. Анан алып жөнөй турган болгондо:

– Айтайын, эми. Жыландар жердин алдында, ага баштап барсам, мени өлтүрүп коёт, барыш да кыйын дегенде, чоң молдо айтты:

– Бал кудукка мени баштап бар, аны өзүм чыгарам.

Молдону ээрчитип кудуктун башына алып барды. Молдо кудуктун башына олтуруп исмазан окуй берди. Бир убакта жыландар падышасын алтын табакка салып жердин алдынан чыкса, бир адам менен кудукта Жээнша олтурат.

Шаймаран көрүп:

– Сен жыландын падышасын көргөндү айтпайм деп убада кылбадың беле? – дейт балага.

Ал ыйлап:

– Даргага аса турган болгондо айттым. Падыша ала болуптур, адамдарды мончого түшүрүп, качып жүрсөм да таап берген мобул молдо... – деди бала.

– Болуптур, сени бала атадым эле, сага дагы зыян кылбайын, эми баары бир мен өлөмүн, жердин алдына түшүп кете бергиле, – деп жыландарын кайтарып жиберет.

– Эми сага да жакшылык кылайын, менин шорпомду кайнатып, биринчи шорпону сени ичкин деп кыйнайт, өлсөң да ичпегин, ичсең өлүп каласың. Сен ичпегенден кийин өзүң ич деп молдого берет падыша. Молдо ичсе өлөт. Экинчи шорпону эки жолу кайнатып туруп, аны жерге төк. Үчүнчү дагы суу куюп кайнатып, падышага ичир, бүткөн боюна сыйпа, падыша ошону менен ала кеселден айыгат.

Ошо жылан падышанын айтканын кылып, үчүнчү сорпосун падышага ичирет, бүткөн боюна сыйпатат, падыша айыгат.

Жээнша болсо чоң окумуштуу болуп, жыргап жашап калат.

ЫНТЫМАК АЖАЛДАН САКТАДЫ

Илгери убакта бир бечара болгон экен. Болгону бир жаман үйү бар экен. Мындан башка үрүп чыгарга ити да жок экен, отун сатып жанын багып, байлар, соодагерлер келсе, кондурбай, кабагын ачпай кетирчү экен.

– Мага консоңор, кир болосуңар, үйдө тамагым жок – деп тажатчу. Анан көбү түңүлүп келбей коё турган.

Күн кечтеп калган кезде Ынтымак деген бир киши келет. Берерге бирдемесин таппай үй ээси аябай кубанат.

– Төбөм – жайлоо, төшүм – кыштоо, өзүм ичпесем жок, алдымдан жер өтсө, мейли, сүйгөн коногумдан аябайм – деп, жакшылап конок кылат. Ынтымак:

– Меймандостутуңа ыракмат, мен дагы бир керегиңе жарармын, кара кылды как жарган калысмын. Бир күнкү туз таткан жериңе миң күнү салам бер, ыракмат – деп, кош айтышып, жөнөп кетет.

Күн чубактап отурган кезде бир топ атчандар, арабалуу адамдар өтөт, көңүлдөрү ачык. Мурда көп ойлонуп жүргөн кедей: «Мен качан байыймын, ушулар өңдөнүп» – деп, ойлуу отура берет. Ошентип, капалуу отурган кезде бирөө:

– Бечарам, жоктун жону катуу деген, көңүлдү чөгөт кылбай тетиги дөбөнүн жанындагы чоң ташты эптеп оодар. Астын ачсаң, чоң сандык чыгат. Улам ачып отурсаң, жетинчиси чыгат, ошондо алтын бар. Аны алып жыргап жатып каласың – деп, көздөн кайым болот.

«Айтса-айтпаса калппы. Күндө куурап жүргөнчө, бир жолу байып калайын» – деп, ташты кургап-тердеп оодарат. Улам ачып отуруп, жетинчи сандыкты алат. Үйгө көтөрүп кетейин деп, ага чыдабай, эмне болсо көрүп, бир тынып калайынчы деп ача салат. Караса, тумчугуп калган кара чаар жылан бар экен. Баш көтөрүп ажыдаар болот, кичине туруп:

– Жаныңды алам, акыркы сөзүңдү айт, ачыкканды көрдүңбү – деп кекетет. Кедей:

– Азизим, мен сенин сообуңа калдым, жети кабат жер алдында элең, күн көргөздүм, жакшылыкка жамандык туура эмес, – дейт.

– Сөздү кыскарт, соромун, өзөгүм карарып баратат! – деп шаштырат.

– Болуптур, үч калыска түшөлү, жакшылыкка жамандыкпы, же жакшылыкка жакшылыкпы? – деген суроо менен кайрылалы, – дейт кедей.

– Акыры менден ажалың жетти,– деп, жылан утур-утур демитет. Биринчиси – дөбө, экинчиси – уй, үчүнчүсү – адам болсун дешет алар. Дөбө менен уйга тил кирет.

– Мени эмне гана кылышпайт,– дейт дөбө. – Жакканга отун, жегенге чөп, отурганга таза аба болом, бирок мени аябай булгайт, жакшылыкка – жамандык. Чынбы? – дейт.

Сөз кезегин уй алат.

– Сааса – сүт, жесе – эт боломун, бирок ошого карабай баламды дагы, өзүмдү дагы союп, жеп кетишет, мында жакшылыкка – жамандык.

Жолдон өтүп бараткан бейтааныш кишини токтотушат. Иштин жайын ага толук түшүндүрүшөт.

Көрсө, баягы Ынтымак экен. Ажыдаардан чочуп, кедейди таанымаксан болуп калды. Бечаранын көзү чанагынан чыгып кете жаздады.

– Мен ишенбейм, жылан ажыдаар болушу мүмкүн эмес, жети кабат сандыкка жатканың калп, болбосо мурдагы калыбыңа кел, анан калыс сөзүмдү айтайын,– дейт Ынтымак.

Ажыдаар, жыланга айланат. Жетинчи сандыкка кайра түшөт. Ал сандыкты таш менен бекитет да:

– Туурасы ушул! – деп жыйынтыктайт.

ЫРЫС АЛДЫ – ЫНТЫМАК

Илгери-илгери бир акылман карыянын тогуз уулу болуптур. Бирок балдары атасынын айткан акылын укпай, ар кимиси өз бетинче жүрүп, чоңу кичинесин сабап, кичинеси чоңуна акырая карап, биримдиги жок тогуз бир тууганды бөлөк кишилер да уруп кетишчү экен.

Бир күнү атасы балдарынын кылыгын ойлоп, терең ойго түшөт. Эч айла болбогон соң, карыя

тоого барып, үйүнө чоң тутам тобулгунун жыгачын көтөрүп келет. Анан балдарынын баарын чогултуп алып:

– Кана, балдарым, күчүңөрдү сынап көрөйүн. Мынабу тобулгуну ушу тобу менен сындырып көргүлөчү,– деп байланган тутамды карматты. Тогуз уулдун ар бири кезектешип күчүн сынашты. Бооланган тобулгуну эч кимиси сындыра албай, акыры шалдайып отуруп калышты. Карыя тобулгунун боосун чечип:

– Эми бирден сындырып көргүлө,– деди. Балдары бирден тобулгуну ошол замат эле чарт-чурт сындырып салышты. Алар сындырганына мактанышып, жыргап калышты. Ушул жерде да сен-мен деп айтыша кетип жатышты. Күчтүүлөрү күчү жогун жыга коюп, кыр көрсөтүп турушту. Эми абышка балдарын отургузуп алып, нускалуу сөз баштады.

– Мен силердин келечегиңерди ойлоп капа болом, душманыңар көп. Эгер ыркыңар жок болсо, душман деген силерди жанагы жалгыз тобулгудай чарт-чурт сындырып коюп кете берет. Ал эми бооланган тобулгудай бирдиктүү болсоңор, сындырмак түгүл, силерди эч ким майтара да албайт. Мына аны көрдүңөр го. Турмуш деле ушундай. Силер канчалык бирдиктүү болсоңор, ошончолук зоболоңор көтөрүлөт. Ынтымак бар жерде ырыс токтойт. Менин айтарым ушул, балдарым. Эсиңер болсо, айтканымды угуп алгыла,– деп карыя сөзүн бүтүрөт.

Көп узабай карыя кайтыш болот. Балдары атасынын айткандарын эстеп акылга келип, бирдиктүү оокат кылышып, касташкан душманын жеңип, артык дүйнөсү болсо бей-бечарага берип, ынтымактуу турмуш өткөрүшүптүр. «Ырыс алды – ынтымак» деген сөз ошондон калган экен.

ЫРЫСЫ ЖОК ЫРЫСТУУ БОЛДУ

Мурунку өткөн заманда ата-энесинен эрте айрылган тоголок жетим бала болгон экен. Энесинин кийинки күйөөсү бир жылдай бирге жашаса да, балага ырайым кылбай коюптур. Бала жетимчиликтен желкеси күйүп, карыпчылыктан карды тойбой, турмуштун кыйынчылык каарын тартат. Канчалык кыйналса дагы, келечектен үмүт үзбөй, жамандык жолго барбай, арамдыктан алыс болот. Антип-минтип турмуш алынын бардыгынча жанчып, тоголок жетим боорун жерден алат.

Көбүнчө ал тоо-ташты мекендеп, согон, ышкын, жөргөмүш, козу кулак, пияз, четиндин ашын терип жеп, эч нерседен коркпой жашай берет. Кез-кезинде ата-энесинин көрүстөнүнө барып таазим кылат. Колунда жаасы болгон менен, бир дагы канаттууну атпайт. Алардын басып жаткан жумурткасына тийбейт, балапандарын көрсө шилекей алышып дос болот.

Антип-минтип баралына келет. Тоо-ташта жалгыз жүрсө дагы, ары өткөн – бери өткөн саламын жазбайт. Тоголок жетим канчалык кыйналып-кысталса дагы, ууру кылганы жок. Калп сүйлөгөндү жаман көрөт, эмгектен баар тапсам деп, басса-турса ойлонот. Бир күнү эрте туруп, жуунуп, тамактанып алып, күн батышты көздөй сапар тартат...

Жолдо ойго батып басып келе жатса, кыйылып соолуюн деп калган тал жатат. Колуна алып сууга келип, муну отургузуп сообуна калайын дейт. Бир аз жүрүп отурса, кургакка чыгып калып соолуган балыкты көрөт. Аны да боору ачып, жерден көтөрүп алат. Суунун боюна келип, адегенде талды отургузат. Анан балыкка көлчүк жасап салат. Бак бүр байлап, бара-бара калдайган бак болот. Көлөкөсү көңүл ачат. Балык болсо тукум чачып, жыбыраган алтындар пай-

да болот. Бала далайга карап туруп, курт алып келип таштайт. Сууга жуунуп отурса, бышкан кирпич чыгат. Аларды алып балчыкты аралаштырып он киши баткандай үй салат. Казанга очок жасап, куураган талдардан көп отун жыйнап коёт. Ары-бери өткөндөргө чай кайнатып берет. Колунан келген сыйын аябайт. Тоголок жетим ошол жерди мекендейт. Бак өстүрүп, гүл айдайт. Бир күнү үйүнө жакын төшкө чыгат. Андан таш пияз алып үйүн көздөй жол тартса, артынан бир төө ээрчип келе жатканын көрөт. Үйүнө келип, ага туз жалатат. Чөгөрүп, жүнүн жулуп алат. Анын жүнүн баштыкка салып, башына жаздайт.

Багы көйкөлүп, көлөкөсү жанды кубантат. Балыктардын арасында алтын балык нур чачат.

Кербенчилерге кызмат өтөйт. Алар балага казан-аяк, чай, кант, жууркан-төшөк таштап кетип, үйү коюлуп жакшы болуп калат.

Бала кечинде үйүндө ойго батып отурса, бир ак сакал үйүнө кирет. Бала тура калып, салам айтып, орун берет. Ак сакал мындай дейт:

– Балам, өтө кичи пейил, мээнеткеч экенсиң, сага кудай берет. Не тилесең, тилегиң кабыл болсун. Кечинде мен алты жолдошум менен келем, конок кыла аласыңбы? – деп баланы карайт. Бала:

– Жоктук уят эмес, байлык мурас эмес деген, ата, конок кылам, келе бериңиз, – дейт. Чал заматта кайда кеткени билинбей калат...

Бала калама жасап, мейманды күткөнгө даярданат. Кечинде аксакал баштаган жети адам келип:

– Кудай конокпуз, – деп отурушат.

Бала бата кылдырып, төөнү өзү арыдан-бери соёт. Казанга этин салып, жакшылап бышырат. Эт бышканда, меймандардын колуна бала суу куйдурут. Эт тартылып, чык берилет. Бат эле этти аймап, жеп жиберишет. Колдорун жууп бүткөн соң, кеп-сөз жок магдырап отурушат...

Бала булар тойбой калган экен деген ой менен төөнүн жарым этин дагы салып, эзилте бышырат. Дасторкон салып, эт тартылат. Караса, таң агарып калыптыр. Бала бата тилеп баарынын колуна суу куят. Сууну төгүп, кайра келгенче, алты меймандын бирөө калып башкасы көздөн кайым жок. Бала аябай таң калат. Көпкө ойлонот.

Ак сакал карыя күмүш сакалын жайкалтып, бата берет:

– Алдыңды мал, аркаңды бала бассын, эртең эрте тур, айланаңды карасаң, короо толгон кой, желе толгон бээ, желини карыш уйлуу болосуң, мал бүтүп байыганда, такыр текеберчилик кылба, үйүңө кут консун, жети адамдын бири кадыр, – деди да, көрүнбөй калды. Эртеси ойгонуп, талаага чыкса, айланасы толгон мал.

Бала үй-жайлуу болот. Үч уул табат. Аялы да, балдары да эмгекчил, ак пейил, кичи пейил оозго кирген адамдардан болуп, эл арасына сөз тарайт. Мал баккандарга боорукерлик менен мамиле кылат. Адамдарды кыжалаттан чыгарат. Улуу баласы сорпону чий көбүгү менен жылуу ичкенди жакшы көрөт. Күн сайын сорпо кайнатат. Ырысы жок жетимдин башына бак конгону, бай жана мээримдүү болгону бат эле элге угулат.

Баягы өгөй атасы уятты жыйнаштырып, жакшылык кабарды угуп, уулунун үйүнө келип, бир жума жатат. Аябай конок болот. Анан ары кетип-бери кетип, ойлонот. – Кантип байыды, касиети эмнеде, жок дегенде кудай жарым дөөлөтүн мага эмне бербеди? – деп, узун санаага батат. Уйларын, жылкыларын, койлорун, карап чыгат. Ал койдун ичинде кут түшкөн козунун кулагын байкайт. Мунун куту мага жуксун деп ойлоп:

– Козуну сой, чыпчыргасын коротпой казанга сал! – деп өтүнөт.

Бала жышаналуу козуну союп, казанга салып, этин кайнатат. Чий көбүгү чыкканда, баягы кут жүргөнүн көрөт.

Өгөй атасы калпып ичейин дегенче болбой, баягы улуу баласы көнгөн адатынча сорпону чий көбүгү менен жылуулай ичип жиберет. Ошондо өгөй атасы бирөөнүн бактысын талашканым меники чекилик экен. Буларга бата тийип, кут конгон экен. Мындан ары ач көздүктү таштайын деген экен.

«Бата менен эр көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт» деген сөз бекер айтылбаптыр деп өгөй атасы үйүнө кайтыптыр. Ошентип, ак эмгек, кичи пейилдүүлүктүн натыйжасында ырысы жок бала ырыстуу, айлында алымдуу азаматтардын бири болуп калыптыр.

ЭКИ БИР ТУУГАН

Илгери бир аял эки уулуна эки жерди бөлүп берет. Балдары бөлүп алган жерине эгин эгип, бак тигишип, жайлай иштешет. Уулдары түнүчүндө уктап жатканда энеси караса, экөөнүн башында дайыма эки чолпон жылдыз жанып турганын көрчү экен.

Жай өтүп, берекелүү күз келет. Уулдары эгинин оруп-жыйып, оп майдалап бастырып, сапырып, тазалап, кызыл данын эки жерге үйүп коюп, үйлөрүнө келет. Энеси мал союп, чечкор өткөрөт. Түнкүсүн балдары кезектешип, кырманды кайтармак болушат. Алды менен кичүүсү келип, ары басып, бери басып жүрүп, агасынын эгининен ташып, өзүнүкүнө кошуп коёт. Түн ортосу оогон кезде улуусу кырманга күзөткө келет. Караса, инисинин кызылы көбөйүп калган.

– Инимди Баба дыйкан колдогон экен. Ошондуктан анын эгини көбөйгөн тура. Кичүүсүнтүп «тигини тигинт, муну минт» деп көп жумшачу элем. Ошол

эмгегин Баба дыйкан билген экен. Эмгеги акталыптыр, — деп кубанып таң атарда үйгө келип, инисинин жанына жатып уктап калат.

Кырманды караганы энеси келсе, улуу уулунун эгини кыбыр этип кыбырап, бир даны эки дан болуп, улам көбөйүп отуруп, кичүү баласынын эгинине жетип, ага да дан чачырайт. Дан чачыраган сайын кичүү уулунун даны азая баштайт. Ошондо эгиндин көбөйүшү токтолуп, тымып калат.

Шашып-бушуп аял үйүнө келсе, уулдары дале уктап жатат. Улуу баласынын башында мурдагыдай эле чолпон жанып, кичүүсүнүн башында бир кара ит үрүп турганын көрүп, чочуп кетет. Балдарын ойготуп:

— Балам, түндө эмне иттик кылдың эле, жашырбай айт? — деп кичүү баласынан сурайт. Кичүү улуу түндө агасынын эгининен алып, өзүнө кошуп койгонун жашырбай айтып берет. — Балам, түндө сен эмне иш кылдың эле, жашырбай айт? — деп улуу баласынан сурайт. Улуусу көргөн билгенин, ойлогонун айтып берет. Андан кийин энеси өзү барып, кырмандан көргөндөрүн, уктап жаткан уулдарынын башында тургандарды, кичүү уулунун башындагы үрүп турган итти көргөнүн балдарына айтып берет.

Мына ошондон кийин кичүү баласы ичи тардыгын коюп, агасына жардам берип, ынтымакта туруп калышыптыр.

ЭМГЕКЧИЛ КЫЗГА СЫЙКЫРЧЫ АЯЛДЫН БЕЛЕГИ

Илгерки өткөн заманда эки кызы бар жесир аял болуптур. Улуу кызынын мүнөзү, келбети энесинен айрып алгыс экен. Айылдаштары улуу кызын энеси менен алыс жүргөнгө аракет кылышыптыр. Анткени өтө эле орой, көкүрөгүн көтөргөн арамзада экен.

Ал эми кичүү кызынын кыял-жоругу кадим эле атасына окшош, адамдын көңүлүн оорутпаган, өтө боорукер, сулуулугу көргөн жанды суктандырган башкача ургаачы затынан экен. Энеси улуу кызын өзүнө тартып, кичүүсүн жек көрүп, аны эртеден кечке чейин иштете берет. Чоң кумура менен булактан суу алдырат. Булак он-он эки чакырым алыс экен. Бирок чарчадым-чаалыктым, кабагым-кашым дебестен эмгек кылгандан талыкпайт кичи кызы.

Эмгекчил кыз бир күнү булактан суу алып жатса, бир жүдөгөн аял келип, кыздан суу сурайт. Кыз кумурасын тез чайкап, толтура суу сузуп, ичкенге оңтойлуу кылып:

– Ичиңиз – деп, кичи пейилдигин көрсөтөт.

Аял суудан кичине жутуп туруп, эмгекчил кызга мындай дейт:

– Сен өтө эле кичипейил, адамкерчиликтүү, боорукер экенсиң, бүгүндөн баштап сенин ар бир сүйлөгөн сөзүң оозундан гүл, же асыл таш болуп чыгат. Кош бол – деп коюп, сыйкырчы аял көздөн кайым болот.

Кыз кумурадагы сууну көтөрүп, үйүнө келсе, энеси жер-жеберине жетип тилдеп, жаагын баспай, уруша баштайт. Жоготом, житирем дей берет. Эмгекчил кыз:

– Кечирип коюңуз, апаке, деген сөздөр оозунан чыккан сайын ар түрдүү гүл, бермет, алмаз болуп, ыргып жерге түшүп, үй ичин шаңга бөлөйт. Кыз булактын жанындагы окуяны баштан-аяк энесине айтып берет.

– Андай болсо, улуу кызым, сен дагы булакка барып жүдөп, суу сураган аялга жакшы мамиле менен суу бергин, – деп, кеңешин айтат. Улуу кызы ыңгыранып, араңдан зорго кыйылып, кумураны көтөрүп, булактын жанына барат.

Ал жаңы эле булактын жанына жеткен кезде жакшы кийинген, сыйкырчы аял келип суу сурайт.

– Мен сураган адамдарга суу бериш үчүн келгеним жок, кааласаңыз ичиңиз, – деп кекетип-мокотуп сүйлөйт. Жаман көзү менен карайт.

Ошондо сыйкырчы аял:

– Сен сүйлөгөн сөзүң кара чаар жылан, бака, ташбака болсун! – деп, көрүнбөй калат. Эрке кыз:

– Энеке, эмне болгону курусун дегенде эле, оозунан жылан менен ташбака, бака ыргып түшөт. Энеси коркуп, чалкасынан кетет. Бир аздан соң эсин жыйнап, кичи кызын тилдеп урушат. Акыр аягында, кыз токойго кире качат.

Токойдон аң уулап келе жаткан падышанын уулу жолугат. Кыздын сүйлөгөн сөзүнөн гүл, каухар, берметтер түшкөнүнө аябай суктанат. Жүрөгү ага аябай берилет. Жигит хандын сарайына келип, экөө бирге өмүр сүрүшөт. Ал эми энеси менен улуу кызы эч жерге батпай жүрүп, орой мамилеси башына жетип талаада өлүшкөн экен.

ЭНЕ СҮТҮ

Илгери-илгери бир эне жашаптыр. Ал күн нуруна күндө жуунуп, таза жүргөн сулуу эне болуптур. Сууга чайынып тарангандан кийин тим эле суйкайып калчу дешет. Ошондо майда балдар аны көрүп: – Менин энем болсо, ээ?! – деп суктанышчу экен.

Эне эрте жесир калат. Ошентсе да кайратынан жанбай жашай бериптир. Көзү өткүр, акылы да терең экен. Колунда жалгыз уулу болот. Жалгыз уулун көрбөгөн азап менен чоңойтот. Уулум десе, жүрөк оту күйүп-жанып, туу белди түндө да ашып кеткиси келет.

Уулу да жаман өспөйт. Акылы да, мүчөсү да топ келген бала болуп жетилет. Жер энени, Ата Мекенди, үй-жайды, өтөмөтө энесин сыйлаган бала болуп, боор көтөрөт.

Эненин ээгинде калы бар эле. Ал кара чачын дайыма эки өрүм кылып жүрчү. Уулу аны тээ көпчүлүктүн ичинен алыстан эле таанып, жылуу» салам берчү да, айтканын жасаи кирүүчү. Энеси болсо: – Балам, дүйнө деген бардык адамга бирдей тең, эстүү бол, акылдуу бол. Калыс жүр. Биз турмуштун коногубуз деп чекесинен жыттап, ар ишке жумшачу. Ошондо эненин дүйнөсү түгөл болуп калар эле.

Бала эр жетти, үйлүү-жайлуу болду.

Жазмыштын иши дайыма ойлогондой болот беле? Кээ бир адам гүл болуп жайнаса, кээ бир адам суу болуп чачылат эмеспи. Кызык, бу турмушта кызык көп. Эне эми гана кубанып, карегиндеги жашы курган, өмүрдүн ызгаар суугунан кутулдум го деп жүргөн кезде катуу ооруп калат. Ооруганы мындай болот:

Бир күнү көлөкөгө көрпө-төшөк салдырып коюп, жип ийрип отурган эле. Аңгыча арык чырай чоң сакал бир абышка келет. Анын оң буту жыңайлак, төшү жайдак экен. Ал элүү пайса (бир жарым килограмм) күрүч карыз сурайт. Эне анын сураганын берейин деп ордуна обдулат. Ошондо шуң деген даракка адамдай үн чыгарган жапалак үкү менен чоңдугу аңырдай кызыл көйнөк канаттуу учуп келип конот да, өз ара сүйлөшө кетет:

– Карачы, карачы, тээтиги абышканы, өпкөсү көөп, солуктап араң турат. Үйүндөгү баласы жаман окшойт. Атасын көр кабак кылып, тилемчилетип коюптур. Ошого ичим бышып турат,– дейт бири.

Экинчиси: – Тиги байбиченин баласы жакшы экен. Энесин жакшы багыптыр. Келини гана сиркеси суу көтөрбөгөн кош кыял көрүнөт. Энеси баласын башы менен көр казып жүрүп чоңойтуптур. Ошого жараша баласы да эстүү чыгыптыр. Бирок, аны мурдунан чүлүктөп алсам деген душманы бар экен. Ал – душман бою тартайган, жашы картайган шал

оору дейт. Ошентет да, алар арыктын көк ала майдан баскан кырына учуп кетет.

Эне абышканын өтүнгөнүн берип, узатып иет да, анан өзү сары санаага бата баштайт. Ошол кезде бала тамдын аркасындагы турупту отоп, «Танда ой!» деген ырды ырдап жүргөн эле. Анан ээсиз калган жерден бөлүп алып иштесемби деп ойлонуп да турган.

Эне ошондо уулун көрүп, аны аяйт да, баягы Кызыл көйнөк канаттууга кайрылып:

– Какаганга муштаган болуп балам ооруса, жыртык тешикке күлөт болбоюмбу?! Андан көрө балам оорубай эле мен ооруюн. Жылбай калайын. Жамандын эмнеси бар, жарты тарагы бар деген атка конбоюн?! Баланын оорусун маа жиберт! – деп, өпкөсүн чаап жалынат.

Анда канаттуу: – Айтканыңдай эле болсун. Ага кейип, кам болбо, – дейт.

Асыл эне, ошентип, баласынын ордуна өзү катуу ооруйт. Өңү дандырга жапкан нандай мала кызыл тартып чыгат. Андан соң шал болот. Буту кыймылдабайт. Бүт денеси эзилип-жанчылат. Туюк оюм салган колу кашык кармаганга жарабайт.

Ошондо баягы уулу энесин көтөрүп, барбаган табыбы, жүрбөгөн жери, колдонбогон эм-дому калбайт. Бир кезде өзүн солтон санаган бала – эми абдан арыктайт. Башына соно консо, жыгылып кетчүдөй абалга жетет. Энесин көтөрүп жүрүп, талаада ач да калат. Сүйрү согондон башканы жебеген күнү да болот. Эне айыкпай айласы кетет. Анын сүт акысынан кутулмакчы болуп, ошондо бала Ала-Тоонун ичин дагы бир аңтарып, кыдырып жөнөйт.

Теке-Уюк, Үч-Чат, Таш-Өтөк, Тогуз-Торо, Ысык-Көл өңдүү жерлерге барат. Эми түшөөр бекен деп, тоо-таштарга сыйынат. Мөңгү, сууларга жалбарат. Бак-дарактарга, күнгө да табынат. Ага болбойт. Эненин оорусу зилдеп, күчөп саруулайт. Айла ке-

тет. Айла кетет да, дагы эле баягы сыйынганга күч чыгарат. Эми ал жолдо жолуккан койлорго да, жут белгиси болгон шамалга да жүгүнөт. Күз башында түшкөн кара булутка да, жер чаңызгытып асманга көтөрүлгөн сүрдүү куюнга да таазим кылат. Бүркүткө да, боору күрөң, куйругу ача, жону жашыл, соорусу көгүш канаттууга да жалынат, жалбарат. Бирок, айла жок, энеси айыкпайт. Эне айыкмак турсун, өңү саргылтым тартып, кайырмакка саяр эти калбай чүнчүйт.

Ошентип жүрүп бир күнү кеч киргенде чоң дайрднын боюндагы жарчанын түбүнө токтошот. Ал жердеги уч жагы чуштугуй, түп жагы жоон келген сопок таштын жанына түнөмөкчү болушат. Жигит тоок көз таарды жерге жайып, үстүн жумшактайт. Энемдин кыр аркасы буралбасын деп, тадаадан чөп-чар жыйып келип, ага жаткырат.

Бала ары-бери жүгүрүп арыйт. Чарчайт. Ачка болот. Анан көк караган куштай, канатын кырккан таандай делдиреп туруп калат. Бир маалда бар кайратын жыйып от жакмакчы болот. Дагы ар кай жерге жүгүрөт. Куураган чырпыктарды, чегедектерди сүйрөп келет, жыят. Ошентип, отту улуу жагат. Анан ачкасынан айласы кетип, акшак боткону, согот аталаны ойлоп отура берет. Ошентип отуруп, акырын билинбей уйкуга жаай каалгый баштайт.

Ошондо энеси түш көрөт. Түшүнө төшү кызгылт агыш, канатынын сырты кара канаттуу кирет. Ал канаттуу минтип сүйлөйт:

— Бу силер өөдүк-сөөдүк жол бастыңар. Кээде сөйрүк, келжирек адамга жолуктуңар. Кээде тетик акылдуу кишилерге кезиктиңер. Аман ушул жерге келдиңер. Кишилердин бири силерди сеп алдырды. Таруу талкандан тамак жасап берди. Бири «жөлөктаягы жок немелерди үйгө киргизбе» деп, келтек менен кууду. Уулуң ошолордун баарын көтөрдү. Ар

кандай азапка, ызаса чыдады. Сенин уулуң уулдун уулу экен. Силерди сыйлабаган, силерди түшүнбөгөн кишинин күнөөсү бар. Күнөөсү барлар айыбын тартар. Баам-парасаттуу, акыл-эстүү эне экенсиң. Эми көзүңдү ач. Көзүңдү ачсаң, жаныңда бир тамчы жылуу суу чыгып турат. Ошондой сууну эл «жылуу суу», «арашан суу», «кайнар булак», «мүрөк суу» дейт. Ошондон ич. Ал жерди казсаңар, суу чыгат. Ага колу-бутуңду сал. Ошондо ооруңан айыгасың. Алдуу, күчтүү болосуң. Бул да болсо, сен-мен деген сенек сөз, сиз-биз деген сылык сөз деген сенин ак пейлиң. Уулуң үчүн оор азапка бел байлаганыңдын акы бети болот.

Эне ошентип түш көрөт. Анан ойгонсо, чынында эле жардын боорунан жылжып суу чыгып турат. Аны көрөт да, бир топко «эмне кылсам экен?» деп ойлонуп калат. Баласынан акыл сурамакчы болуп ойготоюн дейт. Кайра аны: – Уктап эс алсынчы. Мен деп жүрүп куурады го – деп коёт. Анан эптеп оодарылып отуруп, суу чыккан жерге жетет. Ал жердин суусун чукулап кирет.

Ошол маалда бала ойгонуп кетет. Ал убак таң сүргөн убак болчу. Бала жан-жанын караса, энесинин дайны жок, көрүнбөйт. – Бул ээн талаада энем эмне болду?! Оо, турмуш, бу дагы эмне кызыгың эле? – деп кабак чытып, кайгырып туруп калат. Аңгыча ар жактан энесинин үнү чыгат:.

– Оо, уулум, эмне элиреесиң? Коркпо. Кабагыңды ач. Мен мындамын. Карачы мобу сууну, үстү буулангыч турат! – дейт.

Бала энесин көрүп, таалайга баткандай кубана түшөт. Чуркап барып энесин жыттап, мээри канат. Колунун учундагы тырмагы сыйрылып, канагыча казат.

– Энекем айыкса экен. Энем айык са, тырмагым эмес, сөөгүм сынса да мейли! – деп, кара жанын карчы уруп, жан алакетке түшүп, баягы жерди чукулап

каза берет. Казган сайын «Энем – бактым, энем – таалайым, энем – нурум» деп бир жыгылып, бир туруп, кыл чайнап, күчөп иштейт. Колунун териси тешилет. Көзүнүн жашы куюлат. Аягында бураңдай албай да калат. Ошол кезде баягы жерден кайнаган ысык суу атып чыгат. Бала бир кишилик орунду тазалап, энесин ошол жердеги сууга салат. Бир маалда энесинин колу чыканагына, буту тизесине чейин ысыйт. Анан мемиреп уктап кетет.

Бала энесин эс алсын дейт да, кожогат термек болуп токойго барат. Токойго барып, кожогат терип кайра келатса, эки кулжа карсылдашып сүзүшүп жатат. Аны көргөн бала былк этпей: – Эми кантээр экен? – деп, карап тура берет. Эки кулжа сүзүшүп отуруп, айланасын таптап, топуракты чаңдатып, чөптөрдүн майканын чыгарып иет. Анан бир маалда саал-паал тыныккансып калат. Караса, эки кулжа мүйүзүнөн айкалышып калыптыр дейт.

Ошондо бала акырын барып, бир кулжаны мүйүздөн алат. Кулжалар үркүп кетет. Үрккөн кулжалардын мүйүздөрү бири-биринен ажырайт да бирөө баланы илген бойдон алып «жөнөйт. Жөнөгөндө да чарк уруп, тоо-зоону аралап, сабалап жөнөйт. Адам корккудай бир килейген үңкүргө келип токтошот. Бала ошол жерден жыгылып түшөт. Бир маалда эсин жыйып, өйдө болсо, кулжа жок. Баягы кожогаты да калбаптыр. Анан үңкүрдөн чыгып, тыяк-быяктагы таштарды ары-бери караса, кулжанын бир сан эти, анан узун дөңгөч, дагы бир чокмор таяк турат.

Бала баягы жерден энесин ойлоп:

– Энем эмне болду экен? Түн кирип келатат, эми коркот го? – деп элеңдеп турса, бир сүтак чымчык:

– Ай бала, энеңен коркпо. Андан көрө өзүң сак бол. Алдыгы этти бышырып же... Дөңгөчтүн башына жаздык жыгач кой да, чокморду колуңан чыгарба – дейт. Анан учуп кетет.

Бала куураган жыгач, төө тикен, чогойно, төө-терек, төө куйруктарды чогултуп келип, отту улуу жагат. Корго эт көөмп бышыра баштайт. Ошол кезде чачы узун үксөгөй бир неме жалама зоодон акырын түшүп келет да:

– Ай, адам, кайдан келдиң? Мен көчөт таар болсо, ошону көрөйүн деп жүрдүм эле. Сенде жокпу? – дейт. Анан түз эле баланын маңдайына келип олтурат. Бирок колунун учу менен тумшугун көргөзбөй коёт.

Бала ээн жерде жалгыз жүргөн кандай жан? деп чочуй баштайт. Колун, тумшугун жапканынан улам анын жез кемпирдин кызы экенин билет. Бала кордогу эттен кесип:

– Ме, эт же.

Кыз этти албайт да:

– Кааласаң каарыма алам. Каалабасаң да жинди алам! – дейт да, токойду көздөй жылт коюп, кирип кетет.

Бала ичинен мындан сактанбасам болбойт деп ойлойт. Анан өзүн-өзү сооротуп, тыш кийимин дөңгөчкө жаап, карагайга чыгып кетет. Түн коюуланып, алыстан кой маарап, бээ кишенеп жаткансып кулагы дуулдайт. Аша чаппайынчы, шашпайынчы деп токтоолук кылат.

Ошол маалда баягы жез кемпирдин кызы талаадагы сапалак иттей жетип келет да:

– Соку таштай катып жаткан бала сенсиң го! – деп, тиги дөңгөчтү катуу чапчып, тумшугу менен бир тиет. Ошончолук катуу чапчып, ошончолук катуу тийген экен дейт, тим эле чеңгели да, тумшугу да дөңгөчтөн чыкпай калган имиш. Ошондо өңү саруулап турган бала карагайдан түшүп келип, жезкемпирди баштан ары чокмор менен берип калыптыр:

Анда жез кемпир: – Жемекчи элең, кокуй, жемекчи элең. Жедиң, бала ээ, эми жедиң! Болбостур

аа, болбостур! Энеңди шал кылып ооруткан мен болчумун. Эми болбостур!.. Сен жеңдиң! – дептир да, көзүн аңтарылтып жан бериптир.

Ошол маалда таң атып, баягы кулжа кайра келет. Кайра келет да:

– Сүйүнчү эле, бала, сүйүнчү! Энең айыкты. Энеңди мүрөк сууга алып келген турбайсыңбы? Мүрөк суу – ыйык суу. Ал ар ооруну айыктырат. Эми жүр тез! Энеңе алып барайын! – дейт.

Баланын төбөсү ай, жылдызга жетип, аябай кубанат. Кубанат да кулжага минет.

Анда кулжа: – Көзүңдү жум. Төгөрөккө көз салып алаксысаң жыгыласың! – дейт.

Бала көзүн жумат. Кулжа абаны жиреп кайып жөнөйт. Бир маалда ал балага: – Келдик эми жетчү жерге. Ай, бала, көзүңдү ач! Адамсың го! Эсиңди жый! Бол, ач көзүңдү – дейт. Бала көзүн ачса, баягы адепки келген жер. Энесин караса, дагы көрүнбөйт. Бала эңгирей түшөт. Кулжага суроо берейин десе, ал көрүнбөйт. Көрсө, кайып болуп кетиптир.

Аңгыча нары жактан чапкан күлүктөй чуркап келаткан адамдын дабышы угулат. Аркасын караса – энеси. Кадимки жаш кезиндегидей чуркап алган. Энеси уулун таанып:

– Оо, балам, чын көрдүмбү же жалганбы? Деги кайда жүрөсүң, энеңди кууратып, издетип? Кагылайын, асыл балам, деги амансыңбы? Эмне кылып жүрөсүң мени беймазага салып?.. – деп, айланып-тегеренип, жалынып кирет.

Бала да токтоно албай көзүнөн жашы кылгырып:

– Энеке... энеке... энекебай, деги жаның аманбы? Мен аманмын. Эми көрүштүк. Муңдан арылыпсың, энекебай! Эми боздобочу? Андан көрө зарыңан арылганыңды айтчы?

Ошондо энеси баласын кучактап отуруп: – Айла-найын уулум, мени ушунчалык азап менен көтөрүп

жүрүп барбаган жериң, баспаган тооң калбады эле. Эми минтип мүрөк суусу касиеттүү жерге алып келипсиң. Кечээ сен жаткырган жердин суусу мүрөк суу экен. Сууга жатканда эле жаным мемиреп уктап кеттим. Экинчи жолу түш көрдүм. Түшүмдө маңдайыма күн келип, колума куш конду. Күндү көрүп жайнай түштүм. Анда күн: – Эми айыктың. Сенин балаң эстүү экен. Ал ушунчалык убара болуп, азап чегип, сени ушул сырдуу жерге алып келиптир. Эми мындан ары менин шооламды дайыма кубанып көрүп жүргүлө. Колундагы куш – уулуң экөөңөрдүн бактыңар. Мен ойгонгондо силер да ойгонуп, чарчабай иштегиле. Мен түнөгөндө силер да түнөп, эс алгыла. Ошондо бактыңар көбөйө берет, – деди. Анан ойгонуп кетсем, түшүм. Жанымды карасам сен жоксуң, өзүмдү ушунчалык жеңил сезип, кең жайыкка жүгүрүп чыктым. Жөн эле жепжеңил болуп айыкканымды айтпа, балам. Тим эле куландан соомун. Ыракмат балам, мени ушундай жерге алып келип, мүрөктүн суусун таап бергениңе! Ак сүтүмдү актадың, балам!..

Энеси ушинтип кайра-кайра жалынып сүйлөй берди. Күн желегин «кубалап» жашыл шалбаага барганынан, чалкыган дайра жээгин чалганынан, тоонун ичин чабыттап жүгүргөнүнөн бери айта баштады. Сүйлөгөн сайын улам-улам: – Кагылайын канатым, тегеренейин чабытым, согулайын жанар тоом, өмүрүмдөгү жарык нурум»... – деп жалынып жатты.

Ошол маалда баягы кулжа пайда болуп:

– Оо, эне-бала, алтындар. Биздикине барып мейман болуп кеткиле. Алдыгы суунун көзүн ачып, чоңойтуп койгула. Оорусу бар адамдар ошол мүрөк сууга келсин да, киринип айыксын! Узун өмүр сүрсүн! – дейт.

Эне-бала суунун көзүн оюп, тегерегин тазалап, чуңкур кылып коюшат. Анан өздөрү кулжаны ээр-

чип, анын үйүнө жөнөшөт. Кулжанын үйүнө келсе, кичине гана татынакай таптаза алтын туякта айран бар экен дейт. Кулжа ошону эне-балага берет. Алар ичип-ичип түгөтө албайт. Бир-бир ууртап тоюшат да, андан ары иче албай коюшат. Айрандан улам алар баягы жаш кездегидей таптатынакай болуп чыгышат.

Ошондо кулжа: – Эми болуптур. Жашта берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү дейт. Мындан ары дөөлөттү болгула. Мына мобу айрандан эли-цеге ала баргыла. Ак ниет балдар менен, нарктуу адамдарга бергиле. Алар да жашарсын. Ал такыр түгөнбөйт! –дептир.

Ошентип акылдуу бала энесин көтөрүп жүрүп, мүрөк сууга айыктырып, анан элине да чоң жардамын тийгизиптир.

ЭНЕНИН ЖҮРӨГҮ

Илгери-илгери өткөн заманда бир жесир аял жашаган экен. Анын көзүнө сүрткөн жалгыз уулу болуптур. Атадан эрте калган уулун эне алаканына салып, канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай бапестеп чонойтот.

Уулу эр жеткенде, кошуна айылдан бирөөгө куда түшүп, аны үйлөндүрөт. Кемпирдин бактысына келини мээримсиз, акылы кыс-ка, жеңил ойлуу болуп чыгат. Кайненесине сыртын салып, «өнөрүн» жыл айланбай көрсөтө баштайт. Акылман эне анын бул кылыктарын көрсө да көрмөксен, байкамаксан болуп, жылуу сөзүн айтып, үй-оокатына жардамдашып, бөжөңдөп жүрө берет,

Келини алгач мүнөзүн көрсөтүп, кемпирди уулу жокто каарып-жээризе, эми уулунун көзүнчө кармап-шилей баштайт. Күйөөсү жумуштан келген

сайын калп жерден ушак айтып, энесин жамандай берет. Аялынын сөзүнө кирип кээде энесин жек көрүп, кээде ичтен сызып карыган энесин уулу аяп да кетет.

Арадан көп өтпөй келиндин боюна бүтөт. Келин тамак ичпей, төшөк тартып жатып алат. Эне-бала анын көзүнө карап, «тигини же, муну же» деп жан-алы калбай кам көрүшөт.

Бир күнү келин күйөөсүнө ыйламсырап мындай дейт:

– Мен сенин энеңдин жүрөгүнө талгак болуп жатам. Ошону жесем эле өйдө болуп, оокат-ашка жарап калат элем. Күйөөсү ойго батып, жооп айтпайт. Аялынын айтканын аткарайын десе, карыган энесин аяйт, кылбайын десе аялынын акыбалын көрүп турат. Аялы күйөөсүнүн кулагынын кужурун алат. Акыры ары ойлонуп, бери ойлонуп «айтса айтпаса төгүңбү. Энем жээрин жеп, ичээрин ичти, жашаарын жашады» деген ойго токтоду.

Энесин ээрчитип алып, ээн эч ким жок жерге барып, эс алып отурумун болуп дагы ойлоду. Эне жүрөгү болор ишти алдын-ала сезип турду. Бирок унчуккан жок, ойго батып отурду.

Акыры бир чечимге келген бала, энесин өлтүрүп, жүрөгүн сууруп алып, өлүктү далдаага жашырып, аялына ашыга жөнөдү. Чуркап келе жатып, ташка чалынып жыгылып кетти. Колундагы эне жүрөгү ыргып, башынан нары түштү. Ошондо жараткандан жүрөккө тил бүттү. Эне жүрөгү:

– Айланайын балам, өйдө бол. Катуу тийген жоксуңбу? Бутуңду кокустатып албадыңбы? Каралдым! Жалгызым! – деп безилдеп жатты.

Эсине келе түшкөн бала эне жүрөгүнөн мээримге жык толгон сөздү угуп, жүрөгү элжиреп, жүрөктү колуна алып, көкүрөгүнө басты. Акмактык кылганына өкүнүп, көз жашын салаа-салаа төктү.

Акылы кыска аялын үйгө келип төркүнүнө жөнөтүп, эл-журтту чакырып, болгон окуяны баяндап, өз энесинин арбагынан, бүткүл элден, энелерден кечирим сурады.

Эл шейит кеткен энени ак кепиндеп ээсине тапшырды.

Бул окуя жалпы-журт учун чоң сабак болду.

ЭР ЧЕГИШ

Кыргыз элинин калча уруусунан Көчкөнбай жана Көчпөсбай деген эки хан чыгат.

Көчкөнбай бир өрөөндү ээлеп, көчүп-конуп жүрөт. Бардык мал хандыкы. Эли жер айдап, малын багып, ошону менен оокат кылат.

Көчпөсбай такыр көчпөй, бир жерде эле отура берет. Малы эл багып, жерин эл айдайт. Хан болсо бир чоң өрөөндү ээлеген аймак башчысынан эсеп алып турат. Көчпөсбайдын Бердиш, Эрдиш, Чегеиш деген балдары болот.

Чегеиш он жашка чыкканда атасынын элин-жерин байкап, минтип ойлонот: Эмне үчүн биз эки жакка бара албайбыз, элибизди аралай албайбыз? Көчкөнбай хан болсо көчүп-конуп, эли-жерин аралап, той-тамаша өткөрүп жүрөт. Көчкөнбай хандын деле ушундай бир өрөөн жери, бир өрөөн малы бар, аны деле эли багат.

Чегеиш бир күнү агаларына:

– Эмне үчүн биз көчпөйбүз, эмне үчүн биз эл аралабайбыз? Хан Көчкөнбайдын балдары эл аралап жүрүшөт. Биз болсо, ушул жерде эле отурабыз, – дейт.

Анда агалары Бердиш менен Эрдиш:

– Эртең тамактан кийин биз кымыз ичип отурганда, сен ушуларды сурагын, биз сенин сөзүңдү коштоп кетебиз, – дешет. Эртеси эртең менен эт жеп, кымыз ичип отурганда Чегеиш:

– Ээ, ата, эмне үчүн биз көчпөй-конбой, бир журтта эле отура беребиз? Көчкөнбайдын балдары эл аралап, жер аралап көчүп-конуп жүрүшөт,– дейт.

Чегештин айткан сөздөрүн тигил экөө убадалары боюнча кубатташат. Анда атасы:

– Силер да көчүп жүргүңөр келип калдыбы? Көчкөнбай хандын болсо малы аз. Менин малымдын жарымынча жок. Анын дүнүйөсү дагы аз.

Анда Чегеш:

– Мал элде. Бизде агаларым багып жүргөн эки үйүр жылкы эле бар.

– Анда,– дейт атасы,– багып жүргөн жылкылардын баарын союп жеп түгөткүлө. Андан кийин малдан кол-жолуңар бошоп калат. Анан эл аралай баштайсыңар,– дейт атасы.

Атасынын буйругу боюнча колундагы жылкыларды балдары бат эле союп жеп түгөтүшөт. Акырында бир тай калат, аны дагы союп жешет. Тамактан кийин атасы:

– Бүгүн жакшы жатып, жакшы түш көргүлө. Мындан ары кандай жашайбыз, аны силердин түштөрүңөрдөн улам билгидей болоюн,– дейт балдарын Көчпөсбай.

Балдары уктап калышат. Эртеси Көчпөсбай:

– Кана, ким кандай түш көрдү? – деп, сурай баштайт. Чоң уулу Бердиш:

– Мен укурук алып элди башкарып, жылкыны айдатып, көчүп жүрүшпүз,– дейт. Ортончу уулу:

– Биз бир жерге барыппыз. Мен жылкыларды жакшы жайга жаялы деп жүрүпмүн. Биздин жайытыбыз абдан жакшы экен.

Эки агасы түшүн айтып бүткөндөн кийин, кезек Чегешке келет, бирок ал унчукпайт. Атасы:

– Сен түшүңдү айтпайсыңбы? – деп, кичүүсүнөн сурайт. Чегеш:

– Жеңелерим айтсын,– деп отура берет. Хандын келиндери:

– Жаңы жерге барган экенбиз, жайкалган шибер, мөмөлүү токой, абдан жакшы экен. Биз арча челек колго алып, бээ саап жүрүшпүз,– дешти.

Алардын түшүн хан Көчпөсбай мындай деп жоруй баштады:

– Малыбыз жер-сууга батпай, байлыгыбыз дагы артат экен. Ошондо көчүп-конуп жашайт экенбиз. Түшүңөр төп болот экен, байлык кенч болот экен. Эми сен түшүңдү айтчы? – деп, атасы Чегештен өтүнөт.

Чегеш буга да макул болбойт. Көчпөсбайдын өзүнүн түшүн уккусу келет. Бирок атасы баласын «айткын» деп кыстоого алат.

– Сен айткын, мен акырында айтам.

– Мен бетти сууга жууп, тамак жегенден кийин айтам.

Ачка түштү айткан да, жоруган да болбойт,– дейт Чегеш. Бардыгы бети-колун жууп, тамактанып, бата кылышат.

Түндүк жабууну тартып үйдү караңгылатып, эшикти бекитип, өзү сыртка чыгып агаларынын, жеңелеринин түшүн жоруй баштайт.

– Элибизди адегенде жоо чабат экен. Ириде атамды баш кылып, айдап кетет. Агаларым кул болуп, колуна укурук алып, жылкы кайтарат. Жеңелерим күң болуп, арча челек көтөрүп, бээ, уй саап калат экен,– дейт.

Бул сөздүүккан соң, хандын ачуусу келип, эки уулуна мындай деп буюрат:

– Чегешти кармап, ичин жарып, мага боорун алып келгиле! Антпесеңер моокумум канбайт,– дейт.

Чегеш бул сөздүүгари менен качат. Хан балдарын артынан кууп жетип, кармагыла,– деп жиберет.

Чегеш качып баратса, алдынан бир сур коён жолугат.

Чегеш коёнду таш менен уруп жыгат. Ошодо чала жан болуп жаткан коёнго тил кирет.

– Сени тирүү калсын деп, мени Кайып ата жиберди. Көйнөгүндү тез чечип, жаным чыга электе ичимди жарып, боорумду алып, көйнөккө ороп, акелериңе бер. Сен азыр эле чарчап калдың, сага баары бир агаларың жетип, кармайт,– дейт.

Чегиш адамча сүйлөгөн коёнго таң калат. Коён дагы сөзүн улайт:

– Сен тез болгунуң! Агаларың келип калды.

Чегиш көйнөгүн чечип, коёндун ысык боорун көйнөгүнө ороп, көйнөктү канга боёп, отуруп калат.

Агалары келип Чегишти кармайт. Чегиш канга боёлгон көйнөгүн көрсөтүп:

– Өлтүрөм десеңер, өзүңөр билгиле. Жок, бир тууган эмеспизби, жашасын десеңер таштап кеткиле. Бобул коёндун боору. Ушуну Чегиштин боору деп, атама берсеңер, мүмкүн ишенээр.

Эки акеси бирин бири тиктешип, эмне кылаарын билбей калышат. Аңгыча болбой өлгөн коёнго тил кирет.

– Силер, коркпой эле менин боорумду Чегиштин боору деп атаңарга бергиле, ал ишенет. Чегишти сактап калууга мени Кайып ата, Кайып эне жиберди. Болбосо, коёнго жөө адам эмес, аттуу адам жетеби? Силер Чегишти коё бергиле!

Бердиш менен Эрдиш ойлоно түшүп, анан Чегишти кучактап ыйлашат.

– Сага Кайып жардам берип жатканда, биз кантип кыят элек, аман бол, кудай көргөзсө көрүшөөрбүз, өмүрүң узун болсун,– дешет.

Чегиш:

– Силерди жоо чабат. Даярдаган жоокериңер, куралыңар жок. Мен тагдырыман көрөм, силер дагы тагдырыңардан көргүлө,– деп көздөн кайым болот.

Эки акеси – Бердиш менен Эрдиш көйнөккө оролгон боорду атасына алып келет. Көчпөсбай Че-

гиштин боорун көргөндө, көксөөсү сууп, үшкүрүп отуруп калат. Энеси болсо баласынын көйнөгүн жыттап:

– Силер кантип колуңар барып бир тууганыңарды өлтүрдүңөр – деп өксөп боздойт.

Чегистин сапары

Чегиш агаларынан ажырап, өз тагдырын өзү издеп көйнөгүжок жалаң чапан кийип, батышты карай баса берди. Бир белди ашып, калың токойлуу өндүргө туш келди. Карды ачкан неме алсырап бир топ жатты, анан көзүн ачып караса, алма бактын түбүндө жатат. Алмадан жеп, өзөк жалгап, алмадан терип, чапанга ороп алып дагы сапар улады.

Нечен бел ашып, нечен суу кечип, нечен токой аралап, чарчап-чаалыкты. Буту чийдей, өзү чилдей болду. Бирок жол тарта берди. Акыры бир жерге келип уктап калса, түшүнө бир аксакал кирет да:

– Сен эмне жатасың? Бир аз баса түшсөң, бир жаңы атага жолугасың. Бактың ошонун жардамы менен ачылат. Тайманбаган эр, жыгылбаган балбан болосуң, – деп аян берет.

Чочуп ойгонсо эч ким жок, эч нерсе билинбейт. Бир белге чыгып, айланасын караса, токойлуу жылга көрүнөт. Жылганын ачык жеринде, жүрөктөй ак үйдөн жүлүндөй түтүн чыгат.

Жылга толгон жылкы, короо-короо кой, жайнап жаткан уй. Анан кулагына түшүндө көргөн чалдын: «Коркпо, тайманба, баатыр, балбан болосуң» деген үнүүгүлганысыйт. Ошол жакты карап, токойду аралап, үйгө жакын барды. Карап турса бир жигит, бир келин келип тамак берет. Алар кеткенден кийин Чегиш чычкан аңдыган мышыктай акырын басып үйгө кирди.

Бир чал, бир кемпир тамак жеп отурат.

Бир нече күндөн бери тамак көрбөгөн Чегиш байкатпай тигилердин табагына колун кошо салды.

Баягы жигит менен келин дагы тамак алып келишип, бош идиштерин алып кетишти. Чегиш билгизбей барып оокаттан дагы жеди.

Бир күнүжигит менен келин өздөрүнчө сүйлөшүп калышты.

– Жакындан бери байкайсыңбы, хан менен ханыша соргок болуп баратат. Мурун анча-мынча тамак артып калчу эле. Эми жалап-жуктап коюшат. Бир аз тамакты көбөйтсөкпү, –деп кеңешишти. Чегиш баарын угуп отурду.

– Ээ, ханыша, бир нерсени байкайсыңбы? Жакындан бери тамакка тойбой жүрөм. Үч жыл болду, көздөн ажырагандан бери мындай болгон эмес. Бизге тамакты азайтып жүрөбү, же болбосо соргок болуп кеттикпи, – деп кеңеш салды.

Кечки тамак дагы келди. Чегиш дагы тамакка кошо отурду. Бирок Чегиштин бул амалы көпкө созулбады...

Жоодар хан балалуу болду

Кечки тамакты жеп жатканда хан кокустан Чегиштин колун кармап калды. Чегиш колун сууруп алды, бирок качпады. Ошондо хандын айтканы:

– Жерден чыккан жек белең, жек желмогуз сен белең, кармай калган мен белем. Суудан чыккан сук белең, сунуп колум кармаган, сук желмогуз сен белең.

Анда Чегиш:

– Жерден чыккан жек эмес, жек желмогуз мен эмес, ата. Ата таппай желип жүргөн жетиммин. Суудан чыккан сук эмес, ата, сук желмогуз мен эмес, ата таппай жүрөмүн, ата. Баласы жокко бала болоюн. Алыс жолдо мен жүрүп, арып жатсам токойдо, ата,

айбаттуу артык түш көрдүм, ата. Ак сакалдуу ал адам, ата. Ушундан ары сен барсаң бала, жолугаарың Жоодар хан, ачык айтып, ак сүйлөп ага бала болгун деп, ак сакал көздөн кайым болду, – деди.

Менин атам – Көчпөскан. Улуту кыргыз. Бардык малын эли баккан.

Агаларым – Бердиш, Келдиш. Алардын баары үйлөнгөн. Эң кичүүсү мен элем. Он жаштамын. Атама: «Көчүп жүрөлү. Жоокер куруп, эл сактайлы. Ээн-эркин жатпайлы» – десем, мени өлүмгө буйрук кылды.

Жоодар хан менен ханышага бир туугандары менен жеңелеринин түштөрүн жоруп, чындыкты айтып, атасынын каарына калып, башынан кандай кыйынчылыктар кечиргенин, ушул жерге кандай келгенин төкпөй-чачпай айтып берди.

Хан менен ханыша экөө кучакташып ыйлашты:

– Кудай бизге чындап бериптир, – деп кубанышты. Эртең менен тамак алып келген жигит менен келинге – аймактагы акылман жакшыларды чакыргыла, мен балалуу болдум, – деп буюрду.

Жоодар хандын алдына бардык акылман жакшылары келди. Аларга:

– Мага кудай бир бала берди, эми силер элди жыйнап, чоң жыйын кургула. Тогуз күн той, он күн оюн болсун деген жарлык кылды.

Жарлык эки болбой, той болду. Тойдун эртеси да болду. Күндөр өтүп жатты. Бир күнү Жоодар хан Чегишти чакырып:

– Биздин сокур болгонубузга үч-төртжыл өтүп кетти, – деди, алаканын жайып, сенин жылкыларың азайдыбы, же болбосо ордундабы, байкачы.

– Атаке, мен мурун көрбөсөм, кайдан аны билем жана ал жылкыны кантип жыйнайм? Анда атасы:

– Мындан ары барсаң, бир чоң таштын жанында орнотуп койгон бир када бар. Анын башында

бир чоюн токмок, бир коңгуроо турат. Анын оң жагындагы бир белди ашсаң менин хан ордом бар. Эки жанаша үйдүн бири – биздин жашаган үйүбүз, экинчиси – менин бай тактым.

Ал жерге эми эч ким барбайт. Аларды он жигит кайтарат. Аймактагы элди ошолор башкарат. Мага кеңешип кетишет. Биз жашаган үйдөгү күмүш нокто, алтын жүгөндү алып, айткан жерге барып, токмок менен коңгуроо каксаң, айгыр келет.

Ал тору айгыр – жылкынын куту. Ал келгенде, ноктону алып барсаң, башын тосуп берет. Анан сен ошол токмок менен аны башка койгуласаң, ал катуу чыңырат. Ошондо бардык жылкы келип, аймакка толсо, анда амандыгы.

Экинчи бир белгиси, жылкыны чоң өрөөндүн суусуна айдагын. Айгырды токуп минип, суунун аягына барсаң суу соолуп калса, анда жылкынын амандыгы.

Айгырдын токулгасы ордо үйдө. Ал айгырды өзүң гана токуйсүң. Башка адам аны токуй албайт. Жылкынын баары сууну ичкенде суунун аягы чыгып агып жатса, анда жылкынын азайганы. Ууру алганы, же жутта бир тобу өлгөнү.

Чегеиш хан атасы айткандай, ордо үйүнө барып, нокто менен жүгөндү алып, айландырып караса, эки чоң үй көрүнөт. Андан ары караса, дагы алты үй тигилген. Экөөндө ордону кайтаргандар жашайт экен. Калган төрт үйдү хандын билермандары келип-кеткендерине койгон.

Азыр хан жашаган үй жакшы жерге тигилиптир. Айланасы гүл, мөмөлөрү ийилген бак. Күндө эки маал ырчы, комузчу, кыякчы, оюнчулар хан менен ханышанын көңүлүн ачып турушат.

Айтканды Чегеиштин аткаргандары

Кандын уулу Чегеишти ордо үйдө жакшылап тосуп алышты. Чегеиш эки жигит менен барды эле. Атасы

айткан мейкин талаалардагы чоң таштын үстүнө чыгып, токмок менен коңгуроону какты.

Айтканындай эле токмок жалдуу тору айгыр келип калды. Башына күмүш ноктону катканда, былк этпей бир жыттап алып турду. Чегиш айгырды темир токмок менен койгулаганда абыдан катуу кишенеп чыңырды. Ой-тоодогу жылкынын бардыгы жыйылды. Атасы айткан мейкин талаа толду. Анан бардык жылкыны сууга айдатты.

Чегиш айгырды токуп минип, эки жигит менен суунун аягына барды. Суунун аягына такыр суу чыкпай калды.

Чегиш атасына келип:

– Жылкынын саны баштагыдан көбөйгөн окшойт, – деди.

– Балам, мурда сен жылкыны көрбөсөң, кайдан билдиң?

– Мен жылкынын суу ичкенинен баамдадым. Бир канча жылкыга суу жетпей калды, атаке.

Хан тактады:

– Канча баш жылкыга суу жетпеди?

– Аа, беш түмөндөй жылкыга. Жоодар хан ойлонуп туруп:

– Бир жылдык төлүндөй кошулуптур да... Чегиш балам, эми ошол мал, ошол эл сеники болот. Атыңы минип, элиңди аралап таанышкын.

– Ата, мен абдан чарчадым. Ээн жатып уктап, дем алсам.

– Анда жигиттерди мага чакыр... Эки жигит:

– Биз келдик улук ханым – деп, таазим кылды.

– Элге барып, бир үй алып келип, бул үйдүн катарына тиктиргиле. Анан бизге тамак даярдап жүргөн жигитти дагы чакырып келгиле, – деди.

Үй алынып келип, үйүнө жанаша үй тигилди. Үйдүн ичи кооздоп жасалды. Жатууга жайлуу болду. Анан тамак даярдоочу жигит дагы келди. Хан аларга:

– Чегиш балама жаккан тамагын даярдап бергиле. Эми жигит Чекишке карады. Чегиш аларга:

– Бир семиз кунан союп, этин толук бышырып келгиле, менин кардым абдан ач. Кечинде эт бышырылып келди. Чегиш эттен туурап, хан менен ханышага берди.

Көбүнчө ич эти. Хан менен ханышага эт абдан жакты.

Ата-энеси тамак жегенден кийин, Чегиш өзү кунандын этин калтырбай жеп, шорпосун ичти.

Этке тойгондон кийин, тигилген үйгө кирип, уктап калды. Эртең менен турбады. Хан менен ханыша «эмне болду» дешип, кирип-чыгып, тынчы кетишти. Анын уйкусу үч күнгө созулду.

Үч күндө үч эссе чоңойду.

Чегиш туруп, жуунуп, ата-энесине кирип, ал-абалын сурады.

– Эми менин чоң карызым,– деди ал,– силердин көзүңөрдү ачыш. Ошону орундатсам, көңүлүм тынат.

Кан менен ханыша:

– Биздин көздүн жоголгонуна үч жылдан ашты. Көздүн бардык тамыры куурап бүткөн, эми кайдан оңолсун. Биз унутканбыз. Сенин колундан келет беле, аны ойлонбой эле койгун, балам,– дешип ыйлашты.

– Мен силердин көзүңөрдү көрсөтүшкө аракет кыламын,– деп Чегиш жооп берди. Анда хан:

– Балам, ал жетпегенге кол сунба. Биздин көздөн ажыраганга үч жылдан ашты. Эми бизге көрүүжөк болду. Эми сенин айдыңың менен жашап турсак болду. Сенден суранаарым, жашоодон да жадагам. Эми мага келип, бала болом дегенден бери, кайта жашагым келди. Мага күнүгө эки-үч аксакал келип, эрмек болуп турса деймин. Чегиш ата-энесинин бул мүдөөсүн дароо орундатты.

– Балам, мен бай тактыга барбаймын, аны сага өткөрүп беремин, азырынча бош турсун. Сен он экиге чыкканда, чоң той берип, сени өз ордума отургузам.

Анда Чегиш:

– Азыр бош турбасын. Сиз элди сурабасаңыз да аксакалдар менен ошол жерде сүйлөшүп отурсаңыз, көңүлүңүз ачылат. Жакшы санагандарыңыз кубанат. Кайгылар качат. Ата, сиздин кубатыңыз курчуйт, жашооңуз узарат. Эртеден баштап ошол жакка алып барам.

Чегиш Жоодар ханды ордосуна алып барып, аксакалдардан чакыртып берет.

хан дагы сүйүнүп, көңүлү ачылып, аксакалдар менен сүйлөшүп, элде болгондорун угат. Ошентип, күндөр өтө баштайт. Эл башкарган бийлерден жамандык ойлогон бирөө чыгат.

– Өзүбүз бийлеп, элге кадырлуу болуп калганда, кайдагы куу жетим келип, кадырыбызды кетире баштады. Хан өзү келип, элдин суроосун чечүүдө. Бизге келгенде кичине эле. Эми кара, адамдан башкача чоңоюп кетти. Бул адам эмес, көз боочу окшойт. Ушундайында куу жетимди жоготуш керек,– деп, башка бийлердин бирине Алым бий айтат.

Эл макул болбойт.

– Бизге акыйкат хан керек.

– Ханыбыз жок кантип жашайбыз. Андан дагы бирине айтса:

– Алым бий, сен эмнени айтып жатасың. Жакшы ханыбыз карып, көзү көрбөй калды. Уулу жок кайгы тартып жүргөндө, акылдуу балага жолукту. Эми жакшы болсо, бизге хан болуп калат. Бизге тынч жашоо керек,– деди. Бирок Алым бий башкача жаман ойлорду ойлоп, үйүнө конокко чакырып, уу берип жок кылууну чечти.

Чегиш ошол түнү көпкө ойлонуп жатып уктады. Уйкуда жатса, бир аксакал түшүнө кирип:

– Сен Жоодар хандын көзү тууралуу абдан катуу ойлондуң. Жоодар хандын жана ханышанын эки көзүн ушул суунун башындагы мастан кемпир алып кетип, ал көздөр куурабасын деп, дары сууга салып койгон.

Ушул суунун башындагы чоң зоодо бир үңкүрдө мастан кемпир азыр жашап жатат. Ал мастан Жоодар ханга келип:

– Мени алгын, сага уул төрөп берем – деген. Ага хан макул болгон эмес. Хан менен ханыша уктап жатканда, сыйкырдап баса калып, экөөнүн тең көздөрүн уурдап кеткен.

Табыштарын чакырып көрсөтсө, көздөрдүн карегин чукуп алып кетиптир, айыкпайт дешиптир. Аны азыр таппайсың, тапсаң да ал мастанды кармай албайсың. Эгер үңкүргө кирип, аңдып жатып кармайм десең, мына бул калпакты кийип ал. Бул сыйкырдалган калпак. Кийип алсаң, сени ал көрбөй калат. Ал мастан сени үңкүргө келгениңди билет, бирок сени таппай, издей берет. Сен кайдасың? Эмне менден качасың? Чегиш баатыр, сенин сураганыңды берем. Бери чык. Антпесең көзүңдү чукуп аламын, – деп коркутат. Ал сөзгө сен коркпогун. Калпак башыңда турганда баары бир сени таппайт. Бирок сен көрүп турасың. Жакын барып, төбө чачтан карма. Жаны төбө чачында. Анан аны соку, сокбилегине жакындатпа. Эгер соку, сокбилегине жетсе, күчүнө сенин алың жетпей калат. Мастан кемпирдин күчү ошолордо.

Андан көз кайда, кантип салат, ошолорду аныктап сурап алгын. Аны таап алганча, колуңду чачтан бошотпо. Чачынан кармап, сүйрөп жүрө бер. Айласы кеткенде, айтып берет.

Ушул акылды айтып бүткөндө Чегиш ойгонууп кетет. Көзүн ачса, жанында эч нерсе жок. Бир гана калпак калганына таң калат.

Анан бети-колун жууп, тамакка курсагын тойгузгандан кийин атасына:

– Мен бүгүн суунун башына барып, силердин көздү издейм. Эгер келбей калсам, капа болбогула, – дейт.

Ата-энеси буга каршы чыгат:

– Балам, кайдагы жок жомокту айтасың. Ушунча жыл өткөн көз эмгиче калат беле. Ал небак куурап, күл болуп жок болбодубу, же кеткени жатасыңбы? Эми сени эч кайда жибербейбиз! – дейт.

– Айланайын, ата, мен силерди алдабайм. Жаныма эки жигит алам. Аларды ээрчитип, белгилүүжерден издеп көрөм. Табам, таппасам эртең кечинде кайтып келем.

– Балам, айтканыбызга болбодуң, аман барып, аман кел! Бизди кудай каарына алып, ушул абалга салган эле – дешип, бата берип кала берет.

Көздүн табылышы Чегиш эки жигитти ээрчитип, суунун башын карай жөнөп, сууну бойлоп жүрүп отурду. Кечке жакын калганда чоң зоонун түбүнө жетип барды.

Эки жигитти калың токойдун ичине бекитип, Чегиш өзү аңдып, чоң зоонун түбүндөгү үңкүрдү тапты. Үңкүрдө эч ким жок. Адам жашагандай үңкүр. Ичинде ар түрдүү айбанаттын терилерин жыйып койгон. Калпакты кийип алды.

Ал аңдып жатты эле, көп узабай сокусун минип, сокбилегин камчыланып мастан кемпир келди.

– Апээй, адамдын жыты жыттанат. Келсе эле Чегиш келди! – деп, изденип, Чегишти таппай, өзүнчө сүйлөндү.

– Ой, Чегиш, сенин сураганыңды берейин, менден бекинип жатып ала албайсың. Бекинбей көрүнгүн мага. Эмнеге келдиң? Ачыгын айт, – деп айланасына каранды. Ары-бери ойт берип сактанды. Соку менен сокбилегинен кичине алыстай да түштү, ушул учурда Чегиш төбө чачка жетти.

– Мени кайдан билесиң? – деди баатыр Чегиш мастанга жини келип,– эми сенин башыңды үзүп алайынбы? Чыныңды айт, көз кайда?

Чачынан кармап, мойнун толгоду.

– Кан менен ханышпанын көзү кайда? Мага ошону бер.

– Сокур кан менен ханышага бала болгонунду, кайдан качып келгениңди да билем. Этими оорутпа. Мендей энең бар.

– Сендей мастан энем жок.

– Жок, бар!

– Жок!

– Кандай эси жок немесиң. Бооруң таш экен. Кантип эле мен бирөөнүн көзүн чукуп алайын. Чачымды жулба?

Чегиш мастан кемпирдин төбө чачын дагы катуураак кармады, мойнун дагы катуураак толгоду. Кемпирдин айласы кетти. Акыры кемпир жалынды. Чегиш буга да болгону жок, дагы катуураак төбө чачын бурай тартты.

– Бошоткун, таап берем.

– Айтып берсең, өзүм эле таап алам.

– Мен алган эмесмин.

– Алгансың!

Чегиш жигиттерди чакырды.

– Айтасыңбы, же башыңды үзүп салайынбы?

– Айткан менен таппайсың.

– Табам.

Жигиттер келип калды.

– Анабу жаткан соку менен сокбилекти бачым өрттөгүлө. Соку менен сокбилекке кол тийгизбегиле.

Жигиттер соку менен сокбилекке от коюп жатканда, жезкемпир ыйлап кирди.

– Айтайын эми, өрттөбөгүлө?!

– Кана, айткын! Кайда?

– Мен өз колум менен алып бербесем, төгүлүп такыр жараксыз болуп калат.

– Кана, жигиттер!

Соку менен сокбилек күйө баштады эле, жезкем-пир бакыра баштады.

– Сенин өзүңдү да өлтүрүп, ушундай кылып өрт-төйм. Күлүңдү сапырып жиберем. Көздү өзүм таап алам. Эгер кыйнабай көрсөтүп берсең, коё берем. Кана, айтасыңбы, же өлгүң келип турабы?

Соку менен сокбилек жалындап күүдү.

– Мени, – деди мастан – анабу жерге жетелеп бар! Мастан кемпирдин айткан жерине алып барышты.

– Жакын алып бар, өзүм алып берейин!

Ага Чегеиш көнбөдү. Мастан кемпир үңкүрдүн оң жак бетиндеги бир кара ташты, бир ак ташты көрсөттү. – Ошол кара таштын ары жагындагы чуңкурда кара таш кесегеги суунун ичинде.

Тиги ак таштын ары жагындагы чуңкурда ак кесенин ичиндеги сууда биринин көзү.

– Кайсынысы кандыкы, кайсынысы ханышаныкы.

– Кара кесегеги – кандыкы, ак кесегеги – ханышаныкы.

– Мага эмне бересиң?

– Муну менен бүткөн жок. Кана, жигиттер, анабу кара ташты сууруп алгыла. Жигиттер ташты үңкүрдүн бетинен сууруп алышты.

– Эмне бар экен?

– Бул чуңкурда эки кесе турат. Берки кесе кара экен, аркысы көк кесе. Чегеиш мастан кемпирди чачынан булкту:

– Бул эмнең, кана, ачык айт? Мастан кемпир ойлонуп туруп:

– Мен айтпадымбы, кара кесегеги кандын көзү, көк кесени карагылачы, анда суу барбы?

– Жигиттер карап:

– Суусу жок, эки түйүнчөк бар экен.

– Анда ал дүйнөдөн өткөн экен. Суроомду аткарбай, менин каарыма калган эле.

– Ал ким эле? Мага толук айтчы!
– Анын сага эмне кереги бар. Ал сенин элинде жок. Ал алыскы, катыр аттуу элдин баатыры Сон. Эми дүйнөдөн кайтыптыр.

Жигиттер:

– Кара кеседеги суунун ичинде эки түйүнчөк бар экен. Бири – кара, бири – көк, – деди.

Чегиш жезкемпирден:

– Бул кандай? – деп сурады.

– Аркысын ачсын, – деди.

Жигиттер ак ташты үңкүрдүн бетинен сууруп алышты.

– Мында бир ак кесе турат.

– Аны карагылачы.

– Мында да эки түйүнчөк, бири – жашыл, бири – көк.

– Бул эмне айтчы? Мастан кемпир:

– Суулары кандай? Жигиттер:

– Ак кеседеги суу бир аз бөксөрүптүр. Мастан кемпир:

– Ханышанын өмүрү кыскарыптыр. Мени ал жакка алып барасыңбы?

– Бардык сырды айтып бүткөндөн кийин алып барам.

– Ой, Чегиш, мен өзүм салып берейин. Анын сага эмне кереги бар?

– Бардыгын толук билүүгө тийишмин. Мүмкүн бир нерсе калып, убара болуп жүрбөйлү. Бардыгын толук айт. Болбосо отко салып жиберем. Кана, жигиттер, отту жаккыла.

– Ой, Чегиш! Айтайын. Сураганымды бер?

– Айт, каалаганыңды?

– Мени жыйырма жаштагы жигитке алып бер.

– Сурооң ошол элеби?

– Ооба, ошол. Анан мага көз салып турасың.

– Эми айт.

– Кара түйүнчөктөгү Жоодар хандын оң көзү, көк түйүнчөктөгүсү сол көзү. Ханышаныкы – ак кеседе. Жашыл түйүнчөктөгү сол жак көзү.

Сен жарык көрсөтпөй, түн ичинде айтпастан баса калып, суудан түйүнчөктү чечип, ачылган жагын астына каратып, түйүнчөк менен басып, ушалап, түйүнчөктү анан алгының. Убакты өткөрбөй, экөө-нүтез салгын. Суудан алганда, тез кыймылдабасаң, кургаса соолуп калат, – деди.

– Дагы кандай сыр бар?

– Башка эч кандай сыры жок, Чегиш! Минип жүргөн сокумду, камчыланып жүргөн сокбилегимди өрттөп, сен мага жаман иш кылдың. Алар менен дүйнөнү айланып жүрөт элем. Эми алыска чыга албай калам.

Чегишке түшүндө аксакал мастан кемпирди кармагандан кийин сокуга, сокбилекке жакындатпа, өзүң да кол тийгизбе, өрттөп ийгин. Кемпирди кан чыгарбай өлтүр. Кан жерге тамса, аны өлтүрө албайсың деп айткан.

– Сен мага бардыгын айтпадың. Эми сени өрттөп жиберем.

– Мени коё берем дебедиң беле?

– Аны өзүм билем.

Мени малча мууздагын. Анан көөмп кой.

– Жок. Сени антпейм. Отко салам, ансыз сен өлбөйсүң.

– Чегиш баатыр, баарын айттым, жанымды калтыр. Сага үрдүн кызын алып берем.

– Жигиттер, отту жаккыла! Мастан кемпир жалына баштады.

– Мен баарын айттым. Акыркы сөз: үч күн үйдөн чыкпасын, башка айтаарым жок. Чегиш:

– Бар экен го айтпаганың.

– Айланайын, баарын айттым.

– Алардын көзүн эмнеге алганыңды айтпадың го?

– Ханды мени катындыкка ал десем, болбой койгон.

– Сенин али айтпагандарың көп! – деп, жезкемпирдин мойнун толгоп, отко кактап турду кемпирди.

Чегеиш эки кесени эки жигитке бекем карматып, үйүн карай шашып кайтып келе жатты...

Көздүн ачылышы

Чегеиш аттан түшүп, жигиттерин ээрчитип, салам айтып ата-энесине аман-эсен келгендигин билдирди да, сөзгө келбестен, жигиттеринин колундагы көздү алып, атасы менен энесине жезкемпир айткандай кылып салып берди...

Каңдыларга хандын баласы ата-энесине көз салган имиш деген кабар тез эле тарады. Бардыгы хан менен ханышанын жаңы көзүн көрүүгө келип жатышты. Бул адамбы, олуябы, же болбосо көз боочубу деген үндөр жаңырып турду.

Эл күткөн үч күн бүтүп, Жоодар хан ордосуна келди. Эми келип, бардыгы сүйүнүп:

– Чын эле баштагыдай болуп калыштыр, – дешип таң калышты. Жоодар ханга келип-кеткендер бир айга созулду. Эли Чегеишке чексиз ыракмат айтышты.

МАЗМУНУ

ТҮЗҮҮЧҮДӨН	3
АБЫЛАЙ ЖЕТИМ	5
АБЫШКА-КЕМПИРДИН КӨМӨЧҮ	12
АЗЫРКЫ ЖОМОК	20
АЙДАГЫ КЫЗ	26
АЙЛАКЕР БАЛА	29
АК ДИЛ АКТАН	31
АК САНАТАЙ МЕНЕН КАРА САНАТАЙ	36
АКБАЙ МЕНЕН КАРАБАЙ	38
АКЫЛ АКЕ	41
АКЫЛ КАРАЧАЧ ЖАНА КАРАКАН	42
АКЫЛДУУ БАЛА	46
АКЫЛДУУ ДЫЙКАН	48
АКЫЛДУУ КЫЗ	53
АКЫЛДУУ КЫЗ ЖАНА ЗУЛУМ ХАН	57
АКЫЛДУУ ЧАЛ	85
АКЫЛМАН ВАЗИР	88
АКЫЛМАН КАЗЫ	91
АКЫЛМАН СЫНЧЫ	93
АКЫЛСЫЗ ХАН ЖАНА НУСКАЛУУ БАЙБИЧЕ	96
АКЫЛЫМ БАР, АКЧАМ ЖОК	98
АЛКЫШ	100
АЛТЫН УЯ	102
АЛЫМКУЛ ТҮШЧҮ	103
АМАЛКӨЙ КЕДЕЙ	106
АМАНАТ	109
АРГАСЫЗ ТАБЫП	116
АРМАН	118
АРЧА	120
АСАН КАЙГЫ МЕНЕН АЗИЗ ЖАНЫБЕК ХАН	121
АСАН, ҮСӨН	125
АСЕНЕК	133
АТА СӨЗҮ	141
АТАНЫН КУРУ	144
АТАСЫ ЖАНА БАЛАСЫ	150

АЧ КӨЗ КАРЫНБАЙ	152
АЧ КӨЗ ҮЧ ЖОЛООЧУ	154
АЧАРЧЫЛЫК ЖАНА ЖУТ	157
БАЙДЫН БАЛАСЫ	158
БАЛА ӨЗҮНҮН ШААРЫН КАНТИП САКТАП КАЛДЫ?	165
БАЛА ПАДЫША	167
БАЛАСЫН ЖОГОТКОН КҮНЧӨ	173
БЕЙЖАЙ АЯЛ	176
БЕКТИЖАН	178
БИР ТИЛЕК	186
БООРУ БИРГЕ ТОЛГОНОТ	188
БУРГАНТАЙ	202
ГҮЛЖАМАЛ МЕНЕН МУРАТБЕК	203
ДААТ	205
ДАРДАҢАЛЫ МЕНЕН ДЕРДЕҢАЛЫ	209
ДЕЛДЕҢБАЙ	210
ДОСТУК МЕНЕН СҮЙҮҮ	212
ЖАГАЛЫМ	213
ЖАКШЫЛЫК ЖАКШЫЛЫК МЕНЕН КАЙТПАЙТ	222
ЖАЛКОО АЯЛ	225
ЖАМАН КОЙЧУ	227
ЖАНЫБЕК МЕРГЕН ЖАНА АНЫН БАЛАСЫ	237
ЖАНЫБЕК СЫНЧЫ	240
ЖАНЫБЕК ХАН МЕНЕН ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН	244
ЖАПАЛАКТЫН ЗАЙЫБЫ	245
ЖАРЫЛГАН ЖҮРӨК	247
ЖЕТИ ТАЗ, ЖЕКЕ ТАЗ	249
ЖЕТИМ БАЛА	267
ЖИБЕК ПИЛЛА КУРТУ	274
ЖООМАРТ ЖАНА АДИАЛ	275
ЖООМАРТТЫК	278
ЖЫЛ ЖАНА АНЫН ТӨРТ УУЛУ	281
ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН МЕНЕН АКЫЛ КАРАЧАЧ	283
ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕНДИН АЯЛЫН УГУЗУУ	293
ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕНДИН КАРА ХАНГА ЭЛЧИГЕ БАРГАНЫ ...	295
ЖЭЭРЕНЧЕНИН БАЛАСЫ	299
ЗАР МЕНЕН МЭЭР	300
ЗЫПАК	307
КААРДУУ ХАН	317
КАЛП	332
КАЛП АЙТУУ ЭМНЕГЕ АЛЫП КЕЛЕТ	337

КАМКОР БАЛА ЖАНА АНЫН ДОСТОРУ	338
КАМЫР БАЛБАН	340
КАРА ТАЗ МЕНЕН САРЫ ТАЗ	342
КАРАЧАЧ	351
КАУХАР	356
КЕДЕЙ БАКТЫСЫ	359
КЕМПИР, ЧАЛ	361
КЕМПИРДИН ЖЕТИ БАЛАСЫ	374
КИМИСИ АКЫЛДУУ?	377
КОКЕ	379
КОРКОК БААТЫР	381
КӨӨДӨК	383
КЫДЫР, АКЫЛ, ЫРЫС	387
МИҢБАЙ МЕНЕН ЖҮЗБАЙ	390
НААДАН ДОСТОН ЗИРЕК ДУШМАН АРТЫК	405
НАН	406
ОБОЗГЕРДИН КЫЗЫ	408
ПАДЫША МЕНЕН ДУБАНА	418
ПИЯЗ	420
САГАТ МЕНЕН САМАТ	422
САРЫ ТАЗ	428
СҮЙЛӨБӨС КЫЗ	437
СЫРДУУ БУЛАК БАЯНЫ	442
СЫРДУУ ШАКЕК	446
ТАЕНЕМДИН ТАБИЯТ ЖӨНҮНДӨГҮ ЖОМОГУ	454
ТАҢДЫН БАЛАСЫНАН ҮЛГҮ АЛАЛЫ, БӨБӨКТӨР	455
ТЕЛИБАЙ ТЕНТЕК	457
ТООТАЙ МЕРГЕН МЕНЕН ПИАЛА СУЛУУ	470
ТӨЛГӨЧҮ	478
ТУКА МЕНЕН ЖОЛДОШ	480
ТҮШҮНӨН ЧОЧУГАН АТА	484
ТҮШЧҮЛ ПАДЫША	486
УБАДАГА БЕК ЖИГИТ	490
ҮЧ ДОС	493
ҮЧ УУРУ	493
ХАН МЕНЕН САЯТЧЫ	495
ХАН МЕНЕН ТИЛЕМЧИ	501
ХАНДЫН БУКАСЫ МЕНЕН ЖАРДЫЛАРДЫН БУКАЛАРЫНЫН СҮЗҮШКӨНҮ	502
ХАНДЫН КЫЗЫ	504
ЧЕЧЕН КЕЛИН	506

ЧЫК ТАТЫРБАС ЧЫГАЙ БАЙ	507
ЧЫНАРБАЙ МЕНЕН ПЕРИНИН КЫЗЫ	511
ЧЫНТАЗ	514
ЧЫНЧЫЛ ЧЫПАЛАК	520
ШАЙМАРАН	521
ЫНТЫМАК АЖАЛДАН САКТАДЫ	524
ЫРЫС АЛДЫ – ЫНТЫМАК	526
ЫРЫСЫ ЖОК ЫРЫСТУУ БОЛДУ	528
ЭКИ БИР ТУУТАН	531
ЭМГЕКЧИЛ КЫЗГА СЫЙКЫРЧЫ АЯЛДЫН БЕЛЕГИ	532
ЭНЕ СҮТҮ	534
ЭНЕНИН ЖҮРӨГҮ	543
ЭР ЧЕГИШ	545

Адабий-көркөм басылма

«Эл адабияты» сериясы

ТУРМУШТУК ЖОМОКТОР

21-том

Түзгөн: *Медералиева Ж.*

Тех.редактору: *Жанышбекова А.*

Корректору: *Медералиева Ж.*

Компьютердик калыпка салган: *Б.Өмиров*

Терүүгө 04.04.2017-ж. берилди.
Басууга 07.07.2017-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 84x108 ¹/₃₂.
Көлөмү 35,5 б.т. Нускасы 500. Заказ № 23

«Басма-полиграфиялык комплекс «Принт Экспресс»
ЖЧК басмаканасында басылды
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз көч. 49.